

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU DOKTORA PROGRAMI

İBN CEMAA’NIN SAVAŞ HUKUKUYLA İLGİLİ
GÖRÜŞLERİ VE TECNİDÜ’L-ECNAD ADLI ESERİNİN TAHKİK
VE TAHLİLİ

MUHAMMET SAĞLIK
(Doktora Tezi)

İstanbul, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU DOKTORA PROGRAMI

İBN CEMAA’NIN SAVAŞ HUKUKUYLA İLGİLİ
GÖRÜŞLERİ VE TECNİDÜ’L-ECNAD ADLI ESERİNİN TAHKİK
VE TAHLİLİ

MUHAMMET SAĞLIK
(Doktora Tezi)

DANIŞMAN
PROF. DR. MÜNTEHA MAŞALI

İstanbul, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM HUKUKU DOKTORA PROGRAMI

İBN CEMAA'NIN SAVAŞ HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ VE
TECNİDÜ'L-ECNAD ADLI ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ

MUHAMMET SAĞLIK
(Doktora Tezi)

Tez Savunma Jürisi

- 1. Tez Danışmanı : Prof Dr. Münteha Maşalı**
- 2. Üye :Doç Dr. Hacer Yetkin**
- 3. Üye :Doç Dr. Emine Keskiner**
- 4. Üye :Prof. Dr. Süleyman Kaya**
- 5. Üye :Dr. Öğr. Üyesi Tuba Hacer Korkmaz**

ÖZET

Dünyada meydana gelen nice savaşların belli bir hukuka ve nizama bağlı kalmaksızın gerçekleşmesi, bizi İslam'da uygulanması gereken savaş hukuku nizamının inceliklerini ve güzel yönlerini araştırmaya sevk etmiştir. Bu durum genel olarak Müslümanın savaşırken dahi İslam hukukunda riayet etmesi gereken temel insan hakları ve ilkelerini belli bir prensip içinde ele almamıza neden olurken özelde ise döneminin gereği bu konunun önemli ismi Bedrüddin İbn Cemaa ve onun savaş hukukuyla ilgili görüşleri mevzuunu incelemeye yöneltmiştir.

Giriş ve üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde Bedrüddin İbn Cemaa'nın hayatı, fıkhi eserleri ve literatür değerlendirmesi konularına yer verilmiştir. Bu çerçevede İbn Cemaa'nın ailesi, nesebi, sosyal çevresi, ilmî hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, savaş hukuku alanında temayüz ettiği *Tecnidül Ecnad* adlı eserinin özellikleri ve işlediği konular dile getirilerek bu eserin önemine dikkat çekilmiştir. Birinci bölümde ayrıca *Tecnidül Ecnad* ve *Cihatü Ehlil Cihad* adlı eserinin tahkik ve tahliline yer verilmiştir. İbn Cemaa'nın söz konusu eseri, *Tecnidül Ecnad* ve ilgili eserlerin kaynakları ve muhtevası ile *Tecnidül Ecnad*'ın muhtevası ve tahkikinde izlenen yöntem başlıkları altında incelenmiştir. *Tecnidül Ecnad* ve ilgili eserlerin kaynakları başlığı altında ise İbn Cemaa'ya atıf yapılan, *Tecnidül Ecnad*'da ve *Muhtasar fi Fadlil Cihad*'da yer alan kaynaklar, *Tecnidül Ecnad* ve ilgili eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. *Tecnidül Ecnad*'ın muhtevası ve tahkikinde izlenen yöntem başlığında bu eserin telifi, ismi, metodu, dili ve üslubu ile muhtevası ve değerlendirilmesi ele alınmıştır.

İkinci bölümde öncelikle İbn Cemaa'ya göre savaş hukuku başlığı altında savaş hazırlığı, adabı ve orduyla ilgili görüşleri ele alınmıştır. Savaş hazırlığı ve adabı başlığında; Resulullah'ın (s.a) savaş kuralları, savaşta İslâm'a davet yöntemleri, cihadın fazileti, asilerle savaş, savaş esirlerinin durumu, anlaşmalar şeklinde alt başlıklı konulara yer verilmiştir. Orduyla ilgili görüşleri başlığında ise kumandanın hakları ve görevleri incelenmiştir. Tezin üçüncü bölümünde İbn Cemaa'ya göre savaş gelirleri ve giderleri başlığında öncelikle beytülmal konusuna, sonrasında ise savaş gelirleri alt başlığında ganimet, humus, seleb, safiyy, radh, fey, Harac ve ikta arazileri, öşür ve

cizye gelirlerine yer verilmiştir. Savaş giderleri başlığı altında ise devlet görevlilerinin, asker ve kadıların maaşları, tenfil, devlet başkanın şahsî ve kamu malından bahsedilmiştir. Son olarak da divanın kısımları ele alınmıştır. Tezin son kısmında, Bedrüddin İbn Cema'a'ya ait söz konusu *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'ın tahkikli Arapça metnine yer verilmiştir.

ABSTRACT

The fact that many wars around the world are conducted without adhering to a certain law and order has motivated me to study the subtleties and positive aspects of the law of war that should be applied in Islam. On that matter, I have investigated the basic human rights and principles that a Muslim must observe in Islamic law (sharī'a), even at war in general. In particular, I have focused on Badr al-Dīn Ibn Jamā'a and his views on the law of war, as he was a prominent figure of his era on this subject.

In the first chapter of the dissertation, which consists of an introduction and three other chapters, the life of Badr al-Dīn Ibn Jamā'a, his works on fiqh, and literature evaluation are discussed. Within this framework, I have provided information about Ibn Jamā'a's family, lineage, social environment, scholarly life, and works. I have emphasised the importance of his work, *Tajnīd al-'Ajnād*, in which he distinguished himself on the subject of the law of war by providing information about the content and features of the book. The first chapter also includes the critical edition (tahqīq) and analysis of *Tajnīd al-'Ajnād and Jihād al-Ahl al-Jihād*. I have analysed Ibn Jamā'a's aforementioned work under two topics: The sources and content of *Tajnīd al-'Ajnād* and relevant works and the content of *Tajnīd al-'Ajnād* and the followed method in its tahqīq. Under the topic of the sources of *Tajnīd al-'Ajnād* and relevant works, my efforts have focused on identifying works referring to Ibn Jamā'a, sources used in *Tajnīd al-'Ajnād* and *Mukhtaṣar fī Faḍl al-Jihād*, and works relevant to *Tajnīd al-'Ajnād*. Under the other topic, the content of *Tajnīd al-'Ajnād* and the followed method in its tahqīq, I have discussed the writing process of *Tajnīd al-'Ajnād*, name of the work, method, language and style, content and my own analysis of the work.

In the second chapter, Ibn Jamā'a's views on war preparation and etiquette of war and his views about the army are reviewed. This topic was divided into the rules of war of the Messenger of Allah (pbuh), the methods of dawah in war, the merits of jihād, the situation of war with rebels, the situation of the prisoners of war and agreements subtopics. The topic of his views on the army consists of two sections: The rights of the commander and the duties of the commander. In the third chapter, revenues and expenses of war according to Ibn Jamā'a, I first explained the Bayt al-Māl followed by

spoils of war, khums, salab, şafī, raḍkh, fai, lands of kharāj and iqṭāʿ, and income from ushr and jizya. The topic of the expenses of war covers the salaries of state officials, soldiers and qāḍīs, tanfīl, and the personal and public properties of the head of state. In the last chapter of the dissertation, the Arabic text of Badr al-Dīn Ibn Jamāʿa's aforementioned work, *Tajnīd al-ʿAjnād and Jihād al-Ahl al-Jihād*, is included with its critical edition (tahqīq).

ÖNSÖZ

İnsanın doğasında sevgi, iyilik, merhamet ve yardımlaşma duygusu bulunmakla birlikte nefis ve şeytanın aldatması, hırs ve tamah duygusu onu etkisi altına alabilmektedir. Savaş tarihi insanlık tarihiyle başlar. İnsan yeryüzünde varoluş mücadelesi vermeye başladığı andan itibaren istemese de sosyal yaşantısında hasmâne tutumların yer aldığının farkındadır. Bu itibarla insanlık tarihinin hemen her döneminde devletlerarasında küçük veya büyük anlaşmazlıklara dayalı mücadeleler, savaşlar olagelmıştır. Bilinen tarihî gerçeklere göre birçok medeniyet savaşla hükümlan olup savaşla yok olup gitmiştir. Her türlü meşakkati ve korkuyu içinde barındırmasına rağmen insanlık savaşmaktan geri durmamıştır.

Kuşkusuz kimi zaman toplumlararasındaki anlaşmazlıkların çözümü için savaştan başka çare kalmayabilir. Ancak savaşın da kendi içinde bir düzeni, hukuku, adabı ve ilkelerinin olması kaçınılmazdır. Nitekim günümüz savaşlarında kimyasal silahlar gibi tüm insanlığı tehdit eden araçların kullanılması savaşa katılanların yanı sıra savaşa katılmayan sivillere de büyük zararı dokunan bir husustur. Bu bakımdan savaş hangi hedef için yapılırsa yapılsın insanlığı ve bu değerleri kökten yok etme amacı taşımamalıdır.

Dünyada meydana gelen nice savaşın belli bir hukuka ve nizama bağlı kalmaksızın gerçekleşmesi ise İslam'da uygulanması gereken savaş hukuk nizamının incelikleri ve güzel yönlerini ortaya koymayı gerekli kılmaktadır. Bu durum genel olarak müslümanın savaş sırasında dahi İslam hukukunda riayet etmesi gereken temel insan hakları ve ilkelerini belli bir prensip içinde incelememize neden olurken özelde ise döneminin gereği bu konunun önemli ismi Bedrüddin İbn Cema ve onun savaş hukukuyla ilgili görüşleri mevzuunu araştırmaya sevk etmiştir.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın amacı ve önemi ile konu, kapsam ve kaynaklar başlığına yer verilmiştir. Birinci bölümde Bedrüddin İbn Cema'nın hayatı, fihhi eserleri ve literatür değerlendirmesi konuları

incelenmiştir. İbn Cemaa'nın hayatı çerçevesinde onun ailesi, nesebi, çevresi, yaşadığı dönemdeki sosyal, idari ve ilmî hayat hakkında bilgi verilmiştir. İbn Cemaa'nın fıkhi eserleri kapsamında daha ziyade savaş hukukuna dair çalışmaları zikredilmiştir. Literatür değerlendirmesi başlığında ise öncelikle İslam'da savaş hukukunun gelişimi ve kaynakları ele alınmıştır. Ardından Bedrüddin İbn Cemaa'nın savaş hukuku alanında temayüz ettiği *Tecnidül Ecnad* adlı eserinin özellikleri ve işlediği konular dile getirilerek bu eserin önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca İbn Cemaa'nın bu alanda ilmî çalışmalara katkısını belirten Hans Kofler'in makalelerine, onun hakkındaki görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu bağlamda İbn Cemaa'nın hayatı ve eserleriyle dönemindeki konumu ve sonraki dönemlere etkisi dile getirilmiştir.

Birinci bölümde ayrıca *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'ının tahkik ve tahliline dair incelememize yer verilmiştir. Bu bağlamda eserin kaynakları, muhtevası ve tahkikinde izlenen yöntem incelenmiştir. *Tecnidül Ecnad* ve ilgili eserlerin kaynakları başlığı altında İbn Cemaa'ya atıf yapılan, *Tecnidül Ecnad*'da ve *Muhtasar fi Fadlil Cihad*'da yer alan kaynaklar ve *Tecnidül Ecnad*'la ilgili eserler işlenmiştir. *Tecnidül Ecnad*'ın muhtevası ise telifi, ismi, metodu, dili ve üslubu çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle İbn Cemaa'ya göre savaş hukuku başlığı altında savaş hazırlığı, adabı ve orduyla ilgili görüşleri ortaya konulmuştur. Bu çerçevede Resulullah'ın (s.a) savaş kuralları, savaşta İslam'a davet yöntemleri, cihadın fazileti, asilerin ve savaş esirlerinin durumu, anlaşmalar alt başlıklı konulara yer verilmiştir. İbn Cemaa'nın orduyla ilgili görüşleri başlığında ise kumandanın hakları ve görevleri alt başlıklı konular incelenmiştir.

Üçüncü bölümde İbn Cemaa'ya göre savaş gelirleri ve giderleri başlığında öncelikle beytülmal konusuna, akabinde savaş gelirleri, alt başlığında ganimet, humus, seleb, safiyy, radh, fey, Harac ve ikta arazileri, öşür ve cizye gelirleri incelenmiştir. Daha sonra savaş giderleri başlığı altında devlet görevlilerinin, asker ve kadıların maaşları, tenfil, devlet başkanının şahsî ve kamu malı konuları ele alınmıştır. Tezin son kısmında ise Bedrüddin İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'ının tahkikli Arapça metnine yer verilmiştir.

İbn Cemaa Moğol istilasını ve Haçlı seferlerini yaşamış ve İslam toplumunun askerî, siyasi ve iktisadi olarak geçirdiği sıkıntıları bizzat tecrübe etmiştir. Bu sebeple olsa gerek çalışma konusuyla ilgili eserlerinde askerî düzen, teçhizatlanma, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, devlet başkanının görevleri gibi Müslümanların güvenliğine yönelik sorunları ele almıştır. Bununla birlikte toplumun yöneticisiz kalmaması bakımından istilayla gelen iktidarın İslam ahkâmına uyduğu sürece meşru kabul edilebileceği görüşünü savunarak devlet başkanlığının önemine vurgu yapmıştır.

İbn Cemaa özelinde savaş hukuku alanında mütevazı bir katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmanın hazırlanışı sırasında öncelikle desteklerini hiç esirgemeyen aileme, çalışmanın şekillenışı ve hitama erdirilişi sırasında destek ve katkılarını gördüğüm kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Münteha Maşalı'ya, tez komitesinde bulunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Emine Keskiner'e ve Doç. Dr. Hacer Yetkin'e teşekkür ederim. Tahkik çalışmamızın oluşmasına katkı sağlayıp genel olarak (İTNES)'e uyumlu hale gelmesinde tashih kontrollerini yapan Dr. Abdul Nasır Hakimi hocama teşekkür ederim. Tezimizi okuyup önerilerde bulunan Dr. Mustafa Demiray'a, ayrıca redaksiyon ve tashihini yapan İlayet Bebek'e teşekkürü borç bilirim. Bugüne gelinceye kadar yetişmemde emeği geçmiş olan büyüklerime ve tüm hocalarıma, çalışmamı okuyup görüş ve eleştirileriyle eksiklikleri tamamlamaya yardımcı olan arkadaşlarıma, ayrıca yazma eserlere ve kaynaklara ulaşma hususunda istifade ettiğim Süleymaniye Kütüphanesi ve İslam Araştırma Merkezi (İSAM) yetkililerine de teşekkür ediyorum.

İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

Özet.....	IV
Abstract	VI
Önsöz.....	VIII
İçindekiler.....	XI
Kısaltmalar	XVII
Giriş.....	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II. KONU, KAPSAM VE KAYNAKLAR.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM: İBN CEMAA'NIN HAYATI, ESERLERİ VE TECNİDÜ'L-ECNAD.....	7
I. İBN CEMAA'NIN HAYATI VE ESERLERİ.....	7
A. İBN CEMAA'NIN HAYATI (H. 639-733/M. 1241-1333).....	7
1. Ailesi, Nesebi ve Çevresi	7
2. Yaşadığı Dönemde Sosyal, İdari ve Dini Hayat.....	9
3. İlmî Hayatı.....	13
B. İBN CEMAA'NIN ESERLERİ.....	16
1. Eserleri.....	16
a. Tefsir İlmi	16
b. Hadis İlmi	18
c. Akaid ve Kelam İlimleri	20
d. Tarih İlmi.....	20
e. Nahiv İlmi	21

f. Edebiyat İlmi	22
g. Astronomi İlmi	23
h. Eğitim, Öğretim ve Medrese Tanzimi	23
2. Fıkıh Alanındaki Eserleri	24
a. Savaş Hukukuyla İlgili Eserleri	24
b. Diğer Fıkhi Eserleri	26
II. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD VE CİHÂTÜ EHLİ'L-CİHÂD</i>	30
A. LİTERATÜRDEKİ YERİ.....	33
B. MUHTEVASI	35
C. YÖNTEMİ.....	44
III. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD VE İLGİLİ ESERLERİN KAYNAKLARI</i>	46
A. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD</i> 'IN KAYNAKLARI.....	46
B. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD</i> VE İLGİLİ ESERLER	48
C. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD</i> 'IN METODU, DİLİ VE ÜSLUBU	52
D. <i>TECNİDÜ'L-ECNAD</i> 'IN KONULARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	53
1. <i>Tecnidül Ecnad</i> 'ın Mukaddimesi.....	53
2. <i>Tecnidül Ecnad</i> 'daki Konular ve Değerlendirilmesi.....	55
a. <i>Tecnidül Ecnad</i> 'daki Konular.....	55
b. Farklı Eserlerdeki Konular ve Mukayeseli Değerlendirilmesi.....	58
c. Örnek Bazı Tartışmalı Meseleler.....	60
3. <i>Tecnidül Ecnad</i> 'ın Tahkiki.....	69
a. Konuyla İlgili Eserler ve Tavsifleri	69
b. Eserlerin Mukayesesi.....	74
c. Tahkikte İzlenen Yöntem.....	78

İKİNCİ BÖLÜM: İBN CEMAA’NIN SAVAŞ HUKUKU İLE İLGİLİ	
GÖRÜŞLERİ	81
I. SAVAŞ HAZIRLIĞI VE ADABI.....	82
A. RESULULLAH’IN (S.A) SAVAŞ KURALLARI	89
B. SAVAŞTA İSLAM’A DAVET YÖNTEMLERİ	108
C. SAVAŞ/CİHADIN FAZİLETİ	111
1. Farz-ı kifaye olan cihad	113
2. Farz-ı ayn olan cihad	114
D. ASİLERLE SAVAŞ DURUMU	118
E. SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU	130
1. İslam Hukukuna Göre Esirlere Muamele	132
2. Ganimet Olarak Alınan Savaşçı Erkekler	135
3. Savaşçı Esirlere İlişkin Hükümler	137
4. Kâfir Savaşçıların Esir Alınmadan Önce Müslüman Olmaları	138
5. Tutsaklar (Seby)	138
6. Esir Çocukların Dini Durumları	140
7. Tutsakların Öldürülmeleri, Fidyeleşme, Kadınların Bebek ve Çocuklarıyla Esir Edilmeleri.....	141
8. Müslüman ve Zimmi Esirlerin Düşman Askerleri Tarafından Kalkan Olarak Kullanılmaları	142
F. ANLAŞMALAR.....	147
1. Sulh.....	147
2. Eman.....	159
3. Hüdne (Ateşkes)	164
II. ORDUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	169
A. KUMANDANIN HAKLARI.....	174

B. KUMANDANIN GÖREVLERİ	180
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İBN CEMAA'YA GÖRE SAVAŞ GELİRLERİ VE GİDERLERİ	188
I. BEYTÜLMAL	188
II. SAVAŞ GELİRLERİ	189
A. GANİMET	193
1. Ganimetin Tanımı ve Çeşitleri	194
2. Ganimetin Kapsamı	195
3. Umumi Ganimet	195
4. Ganimet Olarak Alınan Savaşçı Erkekler	196
5. Taşınmazlar	196
6. Esir, Tutsak ve Taşınmaz Malların Dışında Kalanlar	197
7. Ganimet Olma Açısından Kitaplar	197
8. Dârülharpten Mal Kaçırmak	197
9. Ganimet Malını Gizleyerek Haksız Kazanç Elde Etmek	198
10. Ganimet Taksimi	199
11. Ganimetin Beşe Taksimi	200
12. Taksim Edilen Ganimetin Pay Sahiplerine Dağıtılması	201
13. Süvari ve Piyadelerin Ganimet Payları	201
14. Ganimet Payından Vazgeçmek	202
15. Ganimet Malının Çalınması	203
16. Kâfirlerin Ele Geçirdikleri Müslüman Mallarının Ganimet Olarak Onlardan Geri Alınması	203
B. HUMUS	205
C. SELEB	210

1. Düşman Teçhizatını Hak Etmenin Şartları.....	212
2. Düşman Teçhizatının Kapsamı	213
3. Humusa Tâbi Olmayan Seleb Ganimeti	213
4. Askere Tahsis	216
5. Ganimet Tahsisi.....	217
D. SAFİYY	218
E. RADH.....	227
F. FEY GELİRLERİ	231
G. HARAÇ VE İKTA ARAZİ GELİRLERİ	246
1. Temlik İktası	273
2. İstiğlal İktası.....	274
3. İrtifak İktası.....	276
H. ÖŞÜR VE TİCARET GELİRLERİ	277
I. CİZYE GELİRLERİ	281
1. Cizye Miktarı ve Ödeme Zamanı	282
2. Cizyenin Düşmesi.....	282
3. Cizye Yerine Zekât Ödemek	283
4. Zimmilerin Kayıt Altına Alınmaları.....	283
5. Cizyeden Muaf Olanlar	283
6. Zimmet Akdinin Sonuçları	284
7. Zimmet Akdinin Gayrimüslimlere Yüklediği Yükümlülükler.....	284
8. Zimmilerin Yapmaları ve Söylemeleri Yasak Olan Hususlar	286
9. Zimmilerin Müslümanlarla İlişkileri	287
10. Zimmet Akdinin Bozulması Hakkında.....	287
11. Zimmet Akdini Bozmayan Yasak Davranışlar	288
III. SAVAŞ GİDERLERİ	291

A. DEVLET GÖREVLİLERİNİN MAAŞLARI/ATÂLAR	291
B. ASKER MAAŞLARI	299
C. TENFİL	309
D. KADILARIN MAAŞLARI.....	322
E. DEVLET BAŞKANININ ŞAHSÎ VE KAMU MALI	323
IV. DİVAN TEŞKİLATI.....	323
A. ORDU DİVANI (<i>DİVÂNÜ'L-CEYŞ</i>).....	324
B. DEVLET İŞLERİNE TAHSİS EDİLEN MALİ VERGİLERE HAS DİVAN (<i>DİVÂNÜ RÛSUMÎ'L-EMVÂL</i>).....	327
C. DEVLET İŞLERİNDE ÇALIŞANLARIN DİVANI (<i>DİVÂNU'L-UMMÂL</i>).....	328
D. BEYTÜLMALİN GELİR-GİDER DİVANI	331
SONUÇ	338
KAYNAKÇA.....	348
EK: <i>KİTABU TECNİDÜ'L-ECNAD VE CİHATU EHLİ'L-CİHAD</i> ADLI ESERİN TAHKİKLİ ARAPÇA METNİ	359

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.mlf.	: Adı geçen müellif
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn, bin
bk.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hadis
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslam Araştırmalar Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladi
md.	: Madde
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden

ö.	: Ölümü
r.	: Radıyallâhu anh
r.a	: Radıyallâhu anhum
s.a	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.D.V.Y.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını
thk.	: Tahkik
tlk.	: Talik
trc.	: Tercüme
tsh.	: Tashih
ty.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
v.	: Varak
vs.	: Ve saire
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yayın yeri yok
Yy.	: Yayın yeri

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tez konusunun belirlenmesinde dünyada meydana gelen savaşların belli bir hukuka ve nizama bağlı kalmaksızın gerçekleşmesi, İslam'da uygulanması gereken savaş hukuku nizamının esaslarını tespit etmenin gerekliliğini düşündürmüştür. Bu husus da genel olarak Müslümanın savaşırken dahi İslam hukukunda riayet etmesi gereken temel insan hakları ve ilkelerini hatırlatmaktadır. Bu bağlamda savaş hukuku eserleriyle ön plana çıkmış Bedrüddin İbn Cemaa ve onun savaş hukukuyla ilgili görüşleri önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle yapılan bu çalışmada İbn Cemaa özelinde İslam'ın askerî ve siyasi tarihî gelişimi, harbe hazırlık süreci, harp savunma ve hücum sistemi, harp teknikleri ve yöntemleri konularını inceleyip İslam savaş hukukuna dair bütüncül bir perspektif sunma amacı gözetilmektedir.

Bu çaba çerçevesinde öncelikli hedefimiz, savaş hukukuna dair fûrû-i fıkıh kitaplarının ilgili bahislerini (Kitabul Cihad, Kitabus Siyer, Kitabu'l-İmâre vb.) okuyup daha sonra siyaseti şeriyeye ve Ahkamus sultaniyye tarzı kitapların konuyla ilgili bab ve konularını araştırıp incelemektir. Bunun yanı sıra gözetilen gayelerden biri de *Tecnidül Ecnad* kitabına ait çalışma konularını hem İbn Cemaa'nın savaş hukukuna dair diğer eserlerini hem de Ahkamus sultaniyye tarzı kitapların ilgili bab ve bahislerini karşılıklı araştırarak ortaya koymaktır. Böylece müellifin *Tecnidül Ecnad* eserinin diğer Ahkamus sultaniyye türü eserlerden muhteva, metot, şekil, dil ve üslup farklılıkları tespit edilerek eserin bu alandaki özneliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca *Tecnid*'in tahkik ve tahlili çalışmasıyla diğer nüshaları arasındaki farkları ortaya çıkarmak suretiyle de söz konusu eserin önemini dile getirmek amaçlanmaktadır.

Esasında bu çalışmanın temel gayesi, bu alanda oluşan literatürü zikretmek ve bu literatür içerisinde *Tecnidül Ecnad* eserini müellifi İbn Cemaa'yla birlikte değerlendirmektir. İbn Cemaa ve eserlerinin inceleme konusu yapılmasının ise özel birtakım nedenleri vardır ki araştırmanın konu itibarıyla önemi haiz olmasının bu noktadan kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim İbn Cemaa, Memlûk Devleti'nin üst

kademelerinde, kırk yıl kadar çalışmış bir hukukçu ve devlet adamıdır. Ayrıca “Benu Cema” olarak bilinen meşhur bir aileye mensuptur. Bu durum müellifi toplumsal açıdan da etkin ve saygın kılmıştır. İbn Cema’nın yaşadığı yıllar ise Haçlı seferleri ve Moğol istilasları gibi İslam toplumu açısından dönüm noktası olarak belirtilecek önemli hadiselerle neden olmuştur. İbn Cema cihada dair eserlerini devlet ve toplum düzeyinde etkin bir alim-bürokrat özelliğiyle ve İslam toplumu için önemli sayılabilecek bir zamanda yazmıştır. Bu hususlar İbn Cema’nın konuya ilişkin eserlerini önemli ve incelenmeye değer kılmaktadır.

İbn Cema Moğol istilasları ve Haçlı Seferlerini yaşamış ve İslam toplumunun askerî, siyasi ve iktisadi olarak geçirdiği sıkıntıları bizzat tecrübe etmiştir. Bu sebeple olsa gerek çalışma konusuyla ilgili eserlerinde askerî düzen, teçhizatlanma, ordu ihtiyaçlarının karşılanması, imamın görevleri gibi müslümanların güvenliğine yönelik sorunları ele almıştır. Bununla birlikte toplumun yöneticisiz kalmaması bakımından istilayla gelen iktidarın İslam ahkâmına uyduğu sürece meşru kabul edilebileceği görüşünü savunarak devlet başkanlığının önemine vurgu yapmıştır.

İbn Cema’nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnidül Ecnad*’ı h. 7. asrın ortalarında harp fıkhnı/ahkâmını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkâmını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cema’nın söz konusu eserinin tercümesi “İslam’da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni” şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir olsa da Ortaçağ’da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askerî idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cema’nın *Tecnidül Ecnad*’ının tahkikini yapan Üsâme en Nasır Nakşibendi’nin tahkik çalışmasında kullandığı kaynakların Abdülcevad Halef’in tahkikinde kullandığı kaynaklara nispetle daha çeşitli ve zengin olduğu söylenebilir. Ancak Üsâme en-Nasır’ın da tahkikinde, İbn Cema’nın savaş hukukuna dair eserlerinin karşılıklı olarak ele alınmadığını ve buna dair harf sembollerinin tahkik çalışmasında yer almadığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan bizim tahkik çalışmamıza

göre farklılık arz etmektedir. Zira biz tahkik çalışmamızda İbn Cemaa'nın savaş hukukuna dair eserlerindeki kavram, lafız, cümle, mana çeşitliliğini ve farklılıklarını mukayeseli ele alarak ilgili kaynaklarını harf sembolleriyle belirtmeyi hedefliyoruz. Ayrıca söz konusu eser hakkında yapılan tahkik ve çalışmaların bizim çalışmamızdan kaynakları, bunların mukayesesi, tahkik metotları ve işleniş bakımından farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz.

Abdülcevad Halef'in tahkikinde kullandığı kaynakların azlığına rağmen tahkik yönteminde *Tecnidül Ecnad*'ı genelde karşılaştırmalı olarak *Tahrirul Ahkam*'ının matbu ve yazma olanıyla mukayese ettiğini görmekteyiz. Buna karşın Üsâme en Nasır Nakşibendi'nin *Tecnidül Ecnad* tahkikinde söz konusu eserde geçen kaynakların zenginliğine rağmen İbn Cemaa'nın savaş hukukuna dair eserlerini genelde karşılıklı olarak ele alınmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca çalışmamızda “*Muhtasar fi Fadlil Cihad*’da yer alan kaynaklar” başlığında, Üsâme en-Nasır'ın tahkikinde yer alan kaynaklar ifade edilecektir. Bu bakımdan müellifin *Tecnidül Ecnad*'ını daha zengin kaynaklarla ve yöntemlerle inceleyerek cihada dair eserleriyle mukayeseli olarak tahkik edilmesi uygun görülmüştür. Böylece daha önce bu kapsamda yapılmamış bir tahkik ve tahlil ile eserin günümüze cihad/savaş hukuku alanında sunduğu görüşler ve fikirlerle geleceğe yönelik bir katkı sunması ümit edilmektedir.

II. KONU, KAPSAM VE KAYNAKLAR

İslam, insanlara sunduğu inanç ve ahlak değerleri ile hukuk ilkelerini bütün insanlara ulaştırma hedefini amaçlamaktadır. Bu bakımdan cihad, Müslüman bireyin hayatını bir bütün olarak düzene sokmayı amaçlayan fıkıh ilminin konusu olmuş ve hukuki boyutlarının bu ilimde ele alınması itibarıyla temel konulardan birini oluşturmuştur.

İslam düşünce ve uygulamasında hem Müslüman toplumların diğer milletlerle olan savaş ilişkilerinde hem de bir din olarak İslam'ın dünyaya hâkim olması şeklinde ifade edilebilecek idealin ortaya konmasında cihad olgusu merkezi önemini korumuştur. Nitekim nazari boyutuna ışık tutmak maksadıyla oldukça erken sayılabilecek bir dönemde cihad, müstakil çalışmalara konu edilmiş, bu alandaki çalışmalar ilk

dönemlerden modern çağa değin devam etmiş ve neticede konu etrafında zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Bunun dışında fıkıhın tedvin edilmeye başlandığı ilk dönemlerden itibaren konu fıkıh kitaplarında “Kitabus siyer” ve “Kitabul cihad” başlıkları altında genişçe ele alınmış ve irdelenmiştir. Şüphesiz meselenin ameli yansımaları tarihin konusudur. Bu sebeple söz konusu çalışmada cihadın tarihî boyutu bir tarafa bırakılarak konuyla ilgili literatür incelenecektir.

İslam tarihinde cihad üzerine farklı şekillerde çalışmalar yapılmıştır. Cihada dair ilk bilgilere siyer ve meğâzî başlıklı kitaplarda rastlanır. Bu çalışmaların en mühim özelliği İslam savaş hukuk kurallarına dayanmış olmalarıdır. Hicri 2. asrın ortalarında ise konunun müstakil olarak yer aldığı eserler ortaya çıkmıştır. İslam ilim geleneğinde cihadla ilgili ilk müstakil eser, Abdullah b. Mübarek’in (ö. 181/797) cihadın faziletine dair kaleme aldığı *Kitabul cihad* adlı hadis derlemesidir. Ardından Dâvûd ez Zahiri (ö.270/884), İbn Ebid Dünya (ö. 281/894) ve Ebubekir b. Asım’a (ö. 287/900) ait aynı ismi taşıyan eserler gelmekte, bunları Kummî (ö. 290/903) ile Ebu İshak İbrahim b. Hammâd’ın (ö. 320/932), *Kitabul cihad*’ları takip etmektedir. Müteakip süreçte cihada dair müstakil çalışmalar artarak devam etmiş ve neticede söz konusu telifat İslami literatürde önemli bir yekun oluşturmıştır.

Bu çalışma ise ilk dönemlerden günümüze kadar cihad literatürü ve bu sahada önemli Şafii fakihî olan Bedreddin İbn Cemaa’nın ilgili eserlerinin irdelenmesini esas almaktadır. Bu çerçevede yararlanılan başlıca kaynaklar fûrû-ı fıkıh kitaplarının “Kitabul Cihad” ve “Kitabus Siyer” bab başlıkları ve “ahkâmu’s-sultaniyye” tarzında yazılmış fıkhi-siyasi içerikli temel eserleridir.

Çalışmanın giriş ve üç bölümden oluşması hedeflenmektedir. Birinci bölümde Bedrüddin İbn Cemaa’nın hayatı, fıkhi eserleri ve literatür değerlendirmesi konularına yer verilecektir. Buna göre İbn Cemaa’nın hayatı başlığında onun ailesi, nesebi, çevresi, ilmî hayatı, kâdî’lkudâtlığı, eğitim faaliyetleri, iftâ, hatiplik ve irşat görevleri hakkında bilgi verilecektir. Akabinde genel olarak İslam’da savaş hukukunun gelişimi çerçevesinde İbn Cemaa’nın savaş hukuku alanında temayüz ettiği *Tecnidül Ecnad* adlı eserinin özellikleri, diğer eserlerden farkı ve işlediği konular dile getirilerek onun özelliği ve orijinalliyi ifade edilecektir. Ayrıca “*Tecnidül Ecnad* ve ilgili eserlerin

kaynakları ve muhtevası” ile “*Tecnidül Ecnad*’ın, muhtevası ve tahkikinde izlenen yöntem” başlıkları altında konular incelenecektir. Bu bağlamda eserin telifi, ismi, metodu, dili ve üslubu ele alınacak, içerdiği konuların tespiti, değerlendirilmesi ve tahkiki gerçekleştirilecektir. Ayrıca İbn Cemaa’nın savaş hukukuna dair eserlerinin özellikleri, işlediği konuları ve eserlerin nispetleri hakkında bilgi verilecektir. “Eserlerin mukayesesi” başlığı altındaki “*Tecnidül Ecnad*’ın konuları ile ilgili karşılaştırmalı kaynaklar” alt başlığında, İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ına ait meselelerin ilgili kaynaklarda hangi başlıklar altında yer aldığı bab ve konu başlıklarıyla, cilt ve sayfa numarasıyla karşılaştırmalı olarak belirtilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle “İbn Cemaa’nın savaş hukuku ile ilgili görüşleri” başlığında İbn Cemaa’ya göre savaş hukuku ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede “savaş hazırlığı ve adabı”, “onun orduyla ilgili görüşleri” konularına yer verilecektir. “Savaş hazırlığı ve adabı” başlığı altında “Resulullah’ın (sav) savaş kuralları”, “savaşta İslam’a davet yöntemleri”, “cihadın fazileti”, “asilerle savaş”, “esirlerin durumu”, “anlaşmalar” başlıklarına değinilecektir. “Orduyla ilgili görüşleri” kısmında ise “kumandanın hak ve görevleri” konuları işlenecektir.

Üçüncü bölümde İbn Cemaa’ya göre “savaş gelirleri ve giderleri” başlığında öncelikle “beytülmal” sonrasında “savaş gelirleri” alt başlığında “ganimet”, “humus”, “seleb”, “safiy”, “radh”, “fey gelirleri”, “Harac ve ıkta arazi gelirleri”, “öşür” ve “cizye gelirleri” konularına yer verilecektir. Daha sonra “savaş giderleri” başlığı altında ise “devlet görevlilerinin maaşları”, “asker maaşları”, “tenfil”, “kadınların maaşları” ve “devlet başkanının şahsi ve kamu malı” konuları işlenecektir. Son olarak divanın kısımları ele alınacaktır.

Tahkik çalışmasında ise metot olarak müellifin hattına ve lafızlarına sadık kalarak inceleme konumuz olan savaş hukukuna dair ilgili tüm eserlerinin lafız, cümle terkihi ve manasına göre farklılıklarına karşılaştırmalı olarak dipnotta yer verilecektir. Ayetlerin yerleri sure ve ayet numarasıyla metinde belirtilirken hadis tahrirleri ve kaynakları dipnotta zikredilecektir. Tezin sonunda da Bedrüddin İbn Cemaa’ya ait söz konusu “*Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*” adlı eserin tahkikli Arapça metnine yer verilecektir.

İbn Cemaal eserlerinde kaynak olarak sırasıyla Allah'ın kitabı, Resulü'nün sünneti ve sahabe sözlerine, hikemiyata ve alimlerin görüşlerine dayanmıştır. Farklı mezhep görüşlerine yer vermekle birlikte kendi tercih ettiği görüşü de bazen dile getirmiştir. Savaş hukukuna dair eserlerinde de sadece siyaset nazariyesinden bahsetmemiştir. Zira içtimai nazariye ve ameliyeye de büyük önem verdiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu eserlerinde tahlil yöntemi olarak içtimai yapı, sağlam kaynaklar arasındaki denge, içtimai meselelerin çözümünde şahsiyetlerin dönüşümü unsurlarını kullanmıştır.

Söz konusu eser, muhteva bakımından Maverdi (ö. 450/1058), Ebu Ya'la (ö. 458/1066) gibi müelliflerin "Ahkamus sultaniyye" tarzı çalışmaların devamı niteliğinde olup dönemin şartları çerçevesinde harp hukukunu sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme almış olup görüşleriyle özgün bir kitaptır. İbn Cemaal bu eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarının takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

İBN CEMAA'NIN HAYATI, ESERLERİ VE *TECNİDÜ'L-ECNAD*

I. İBN CEMAA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

A. İBN CEMAA'NIN HAYATI (H. 639-733/M. 1241-1333)

1. Ailesi, Nesebi ve Çevresi

Kadı Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah b. Cemaa, h. 639/m. 1241 yılı Ekim ayında Hama şehrinde doğmuştur. Bu aileden yetişen alimler dedelerinden Cemaa adlı şahısların adıyla bilinmiştir. Muhaddis, fakih ve sufi olan babası Ebu İshak İbrahim, Beyaniyye tarikatının şeyhidir. Bedreddin'in oğlu İzzeddin, torunu Burhaneddin ve İzzeddin'in torunu Muhammed b. Ebu Bekir bu ailede yetişmiş en bilinen alimlerdir. H. 733'te (m. 1333) vefat etmiş ve Karâfe Mezarlığı'nda İmam Şafii'nin kabri yakınına defnedilmiştir.¹

İbn Cemaa'nın nesebi İbn Kinane adlı şahsa kadar uzanır. İbn Kinane'nin nesebinin Hama-Şam arası coğrafyada meşhur olduğu kaynaklarda zikredilmekle beraber Hama'yı yurt edinen ilk Cemaa ailesi bilinmemektedir. Şu kadar var ki, Kinane'nin atalarının İslam'dan önce Hama'ya yerleştikleri ve atalarından üçünün Cemaa ismiyle şöhret bulduğu kaynaklarda yer almaktadır. İlk Cemaa ismini, Kadı Bedreddin'in dokuzuncu göbekten atası almıştır.²

İbn Cemaa'nın ailesinin nesebi, öğrencilerinden olan Salahaddin es Safedi (ö. 764/1363), Taceddin es Sübki (ö. 771/1370) ve Mücirüddin el-Hanbeli (ö. 928/1522) gibi alimler tarafından incelenmiştir. Buna göre İbn Cemaa'nın nesebi, Burhaneddin

¹ Cemil Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 388-389.

² Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 388-389.

Ebu İshak İbrahim b. Ebül Fadl Sadullah b. Cemaa b. Ali b. Cemaa b. Hazim b. Sahr b. Abdullah b. Cemaa el-Kinâni el-Hamevi b. Malik b. Kinane'dir.³

Yafii, Ebül Fida, el İsnevi, İbn Tağribirdi ve Suyuti (ö. 911/1505) İbn Cemaa'nın nesebini ona en yakın "Cemaa"dan başlatarak Kinane'ye kadar devam ettirirler. Salahaddin es-Safedi, es-Sübki, İbn Tağrîberdî, Kütübî, Mahmud Rızk Selim ve Butrus el-Bustanî de İbn Cemaa'nın nesebini dedelerinden yedincisi olan Sahr'a nispet ederken Mücirüddin el-Hanbeli, İbn Tolun, İbnül İmad el-Hanbeli gibi bilginler ise sekizinci dedesi Abdullah'a nispet ederler.⁴

Nesebi hakkında kaynakların çokluğuna rağmen İbn Cemaa'nın atalarının doğum ve vefat tarihleri hakkında bilgiye ulaşılammıştır. Ancak İbn Cemaa'nın babası olan Burhaneddin İbrahim b. Sadullah'ın h. 596 (m. 1196) senesinde Hama'da doğduğu ve h. 675 (m. 1276) senesinde Kudüs'te vefat ettiği zikredilmiştir. İbn Cemaa'nın ataları kronolojik sıraya göre Cemaa (I), Abdullah, Sahr, Cemaa (II), Ali, Cemaa (III), Sadullah ve İbrahim'dir. Kadı Bedreddin İbn Cemaa da İbrahim'in oğludur.⁵

Bedreddin İbn Cemaa'nın yetişmesinde en etkin çevre, ilim ve irfan sahibi olan ailesi olmuştur. Ailesi, onun eğitim ve öğretim hayatında yetişmesini teşvik etmiştir. Babası Burhaneddin İbrahim ise oğlunun şahsiyeti üzerinde ilmî vakarı ve tevazuuyla etkili olmuş bir kişidir.⁶ Nitekim İbn Cemaa ilk bilgileri babasından ve onun yakını olan alimlerden öğrenmiştir. Yedi yaşında üstün zekasını fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el Kaysi ile Ebül Fazl İsmail b. Ahmed el Iraki, Buhari'nin *el-Edebü'l-müfred*'ini rivayet etmesi için kendisine icazet vermişlerdir. Aynı zamanda aralarında Ebu Şame el Makdisi'nin de bulunduğu Dımaşklî birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemaa'nın düzenli öğrenimine Hama'da babasının müderris olduğu Beşiriyye Medresesi'nde başladığı tahmin edilmektedir. Burada babasından ve Şerefeddin Abdulaziz b. Muhammed el Ensari'den hadis dinlemiş ve dini ilimleri tedris etmiştir.

³ Mücîrüddin el-Uleymi, *el Ünsül Celîl*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1866, II, 493; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilil Arab*, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982, III, 193.

⁴ Bk. Muhammet Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, MÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s. 2.

⁵ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 3.

⁶ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 3.

Şafii fakihî ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Barizî'den Hatibiyye Medresesi'nde şer'î ilimleri tahsil etmiş ve Ebu İshak eş Şirazî'nin *et Tenbih* adlı eserini okumuştur. Ebu Amr İbn Reşik er-Rabai'den *Sahih-i Buhari*'yi rivayet hakkını elde etmiştir. Arap dili ve edebiyatını İbn Malik et Tai'den okumuştur. Daha sonra Dimaşk'ta hadis öğrenimini sürdürmüştür.⁷

Nizamiye Medresesi'nde ilim tahsil etmiş, ulema ve medreseleriyle meşhur olup ilim tahsili için çokça ziyaret edilen Hama şehrinde de ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. İbn Cemaa daha sonraki yıllarda Şam ve Kahire toplumlarıyla da iç içe yaşamıştır. Dönemin siyasi şartları gereği Haçlı Seferleri ve Memlûk Devleti içindeki iktidar mücadeleleri, onun hayatında çocukluk döneminden itibaren etkili olmuştur. İbn Cemaa'dan önce yaşamış Selahaddin el Eyyubi ve Nureddin ez Zengi, devrin ilim ve kültür bakımından zenginleşmesi için gerek medrese inşa ederek gerekse mali yardımlarda bulunarak Suriye bölgesinin ilim ve eğitim merkezi haline gelmesi yönünde gayret sarf etmişlerdir.⁸

2. Yaşadığı Dönemde Sosyal, İdari ve Dini Hayat

İbn Cemaa'nın dönemi Memlûk Devleti'nin hüküm sürdüğü ve bu devletle Moğollar arasında önemli savaşların cereyan ettiği bir devirdir. Memlûkler, h. VII (m. XIII.) yüzyılın ilk yarısında bütün İslam alemini sarsan Moğol istilasını ve Haçlıları bertaraf etmişlerdir.⁹ İbn Cemaa on dokuz yaşındayken Memlûkler ile Moğollar arasında vuku bulan Ayn-ı Câlût Savaşı'nda (h. 660/m. 1260) Moğollar tam bir mağlubiyete uğramıştır. Ayn-ı Câlût Savaşı, sonuçları açısından tarihteki en önemli savaşlardan biridir. Moğollar bu savaşta galip gelselerdi, Mısır'a kadar ilerleyecekler, Mısır'da yerleşmeseler bile Irak'ta yerleştikleri gibi Suriye'de de yerleşecekler ve Yakın-Doğu'daki bütün İslam ülkeleri Moğol hakimiyeti altına düşecekti. Bu sebeple

⁷ Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 389.

⁸ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 3.

⁹ Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 3.

Ayn-ı Câlût zaferi sadece Mısır'ı değil aynı zamanda Suriye'yi de Moğol tahakkümünden kurtarmıştır.¹⁰

Söz konusu zaferin en mühim neticelerinden birisi de XII. yüzyıldan beri Nureddin Mahmud Zengi ve Selahaddin Eyyubi'nin bütün güçleriyle çabalayarak temin ettikleri Suriye-Mısır birliğinin, es Salih'in vefatından sonra Memlûkler ve Eyyübiler arasında parçalanmışken tekrar temin edilmiş olmasıdır.¹¹

İbn Cemaa on dokuz yaşında iken Baybars'ın 1260 yılında Kalatu'l-Cebel'de tahta oturmasıyla Memlûk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Baybars içte ve dıştaki icraatıyla Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'nin hakiki kurucusu olmuştur. 1271 yılında İbn Cemaa otuz yaşındayken Zahir I. Baybars'ın ordusunda Hısnü'l-Ekrad Savaşı'na katılmış ve kazanılan zaferin ardından Hama'ya dönmüştür.¹² Elli yaşında iken 18 Mayıs 1291'de Haçlıların elindeki Akka şehri Müslümanlarca geri alınmış, müteakiben Suriye'deki diğer Haçlı kaleleri teker teker düşmeye başlamıştı. Bu dönemde Memlûkler Sûr, Sayda ve Hayfa'yı alıp Haçlı kalelerini yıkmışlar ve bütün Suriye sahilini Haçlılar'dan temizlemişlerdir.¹³

Uzun süren saltanatı sırasında en-Nasır Muhammed Suriye'den Haçlılar'ı kovmuş, Moğollar'a da galip gelerek onların arz ettiği tehlikeyi uzaklaştırmış, böylece içeride sükun ve istikrarı sağlarken dışarıda ise devletin itibarını arttırmak ve Memlûk Devleti'ni en geniş hudutlarına ulaştırmak gibi başarılarıyla Mısır halkının kalbine yerleşmiştir. İbn Cemaa, en-Nasır Muhammed'in saltanatı sürerken h. 733 (m. 1333) yılında vefat etmiştir.¹⁴

en-Nasır Muhammed'in devleti idare ettiği saltanatı esnasında kurulan sistem sayesinde devletin iktisadi hali de fevkalade gelişmiş, birçok cami, medrese, han,

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, VII, 454.

¹¹ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 4.

¹² Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 389.

¹³ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 4-5.

¹⁴ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 5.

hamam, çeşme ve saray yapılmıştır. Bu devirde Memlûk düzeni olgunlaşmış, hükümet daireleri kurumlaşmış, idarede birçok yenilikler ve gelişmeler gerçekleşmiştir. en-Nasır Muhammed bunlara ek olarak gelir kaynaklarını da düzeltmiş ve iktisadi gelişmeye bağlı olarak devletin geliri de artmıştır.¹⁵

Memlûk Devleti'nin bu devrinde sağlam bir idari düzenin hâkim olduğu görülmektedir. Kahire'de divanlar ve büyük bir bürokrasiye dayanan bir merkezi idare vardır. Aynı şekilde Dimaşk, Halep, Tarablus, Hama, Safed ve Kerek gibi nâiblerin ve valilerin başında bulunduğu mahallî idareler de bulunmaktadır. Bu nâiblerden her birisi idari işlerinde sultana niyâbet eder ve idarede sultanın temsilcisi olarak değerlendirilirdi. Memlûk sultanları, adliye sisteminin geliştirilmesine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Sultan ez-Zahir Baybars 1265 yılında, o zamana kadar yalnız Şafii kâdılkudâtının ve nâiblerin yürüttüğü şer'i muhakeme usulünde değişiklik yaparak diğer üç mezhebin kâdılkudâtlarına da bu hakkı vermiştir. Fakat Şafii kâdılkudâtı yine de yetimlerin davalarıyla, vakıflar ve beytûlmalle ilgili davalara tek başına bakmıştır. Şafii kâdılkudâtı bazı devlet görevlilerini azletme hakkına da sahip olmuştur. Ehemmiyet derecesine göre Şafii kâdılkudâtından sonra sırasıyla Hanefi, Maliki ve Hanbelî kâdılkudâtları gelmiştir.¹⁶

Suriye'de bulunan Moğol Hükümdarı Gazan Han'ın h. 699'da (m. 1299) büyük bir orduyla Şam'a saldıracağı haberi üzerine onu bu işten vazgeçirmek için gönderilen İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zeynüddin el Faruki (ö. 703/1304) gibi alimler ve halkın ileri gelenlerinden oluşan grubun başında İbn Cemaa yer almıştır.¹⁷ İbn Cemaa ayrıca savaşa hazırlık çerçevesinde öğrencilerin halkla beraber askerlik öğrenmesi için medreselerin eğitim merkezi haline getirilmesine hükmetmiş, cihad ve askerlikle ilgili

¹⁵ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 5.

¹⁶ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 5.

¹⁷ Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 390.

iki eseriyle büyük hizmette bulunarak vali ve emirlerin birleşmelerine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda eğitim-öğretimle ilgili sistematik bir eser kaleme almıştır.¹⁸

İbn Cemaâ ibadeti çok seven, mütevazı ve vakarlı, herkes tarafından sayılan, hoşgörölü ve sabırlı bir kimsedir. Yeniliklere ve ilmî gelişmelere açık olan, siyasi ve içtimaî hadiselerde daima hakkın üstünlüğünü gözetten bir şahsiyettir. İbn Cemaâ, Moğol ve Haçlı saldırılarının, ayrıca küçük devletçiklerin birbirlerine husumetlerinin sürdüğü bir dönemde Mısır Memlûkler Devleti'nin dokuz hükümdarının idaresini görmüştür.¹⁹

İbn Cemaâ, kâdîlkudâtlık görevini sürdürürken h. 707'de (m.1307) İbn Teymiyye'nin ve h. 708'de (m.1308) sır katibi Alaeddin İbnül Esir el Halebi'nin davalarına bakmıştır. İbn Cemaâ, bu dava sırasındaki tarafsız ve hakkaniyetli tutumuyla İbn Teymiyye'yi etkilemiş ve onun tarafından takdir edilmiştir.²⁰

Memlûk ordusunda ortaya çıkan hukuki meselelere ise sadece askerî davalara bakan kazaskerler tarafından hüküm verilmekte, orduda Şafii, Hanefi ve Maliki mezheplerini temsil eden kazaskerler bulunmakta idi. Bazen Hanbelî kazaskerinin bulunduğu olurdu. Kazaskerler, dört mezhep kâdîlkudâtıyla birlikte Daru'l-adl'de (Adliye Sarayı) hazır bulunur, ancak onlardan daha alçakta oturlardı ve teamül olduğu üzere sultanla birlikte sefere çıkarlardı. Kadılar bu devirde cemiyette mühim bir görev ifa etmekteydiler. Bunlar şahıs hukukunun yanı sıra medeni ve cezai hukukla ilgili davalara da bakarlardı. Ayrıca imamlık yapar, vaaz verir, vasiyetnameleri kaleme alır, vakıf senetlerini tanzim, yetim ve mahcurların işlerini takip eder, medreselerde müderrislik yaparlardı.²¹

¹⁸ Ebül Fida İsmâîl b. Amr b. Kesir ed Dimeşki, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, 1. Baskı, 1932, XIV, 420; Abdülcevâd Halef, *el-Kadi Bedruddin İbn Cemaâ Hayatuhu ve Asaruhu*, Kahire, 1988, s. 135-138.

¹⁹ Akpınar, "İbn Cemaâ", *DİA*, XIX, 389.

²⁰ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin İbn Teymiyye Ahmed b. Abdilhalim el Harrani el-Hanbeli, *Mecmuu Fetava*, I-XXXVI, Daru Alemlî'l-Kütüb, Riyad 1991, III, 234-247.

²¹ Bk. Sağlık, *İbn Cemaâ'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 6.

Öte yandan Memlûkler devrinde Mısır cemiyeti çeşitli tabakalardan meydana gelmiş bir toplum manzarası arz ediyordu. Bu tabakalar birbirinden çeşitli bakımlardan ayrıldığı gibi devletin de onlara bakışı ile her birinin hakları ve görevleri farklıydı. Memlûkler dönemi Mısır toplumunda, idare eden ve edilenler arasında önemli fark vardı. İdare edenler yerli halktan olmayıp Suriye ve Mısır halkı ile nesep ilişkileri yoktu.²² Bu yüzden Memlûkler çoğu zaman halkla iyi münasebetler içinde olmayı ve onların faydasına işler yaparak refah seviyelerini yükseltmeyi özellikle göz önünde bulundurmuşlardır. Memlûkler Suriye ve Mısır'da imtiyazlı bir askerî tabaka olarak hüküm sürmüşlerdir.²³

İbn Cema'a devrinde dini hayatta Memlûklerin yabancılıklarını unutturarak halk nazarında itibarlarını arttırmak için dini konularla daha fazla ilgilendikleri ve cami yapımına ehemmiyet verdikleri görülmektedir. Mısır'daki dini hayatın bir diğer özelliği de Sünnî mezheplerin desteklenmesidir. Selahaddin el Eyyubi ve haleflerinin, Mısır'da Şii'lere karşı Sünnî akidesini kuvvetlendirmek için sarf ettikleri gayrete rağmen Memlûkler devrine kadar Şii tesiri devam etmiştir. Memlûk sultanları dolaylı yollarla da olsa Sünnîliğin yegâne hâkim zihniyet olmasına çalışmışlardır. Bu dönemde Şii'lerden kadı tayini yapılmamış, şehadetleri kabul edilmemiş; onlara imamlık, hatiplik ve müderrislik görevleri verilmemiş ve böylece dolaylı olarak bu mezhep zayıflatılmıştır. Keza medreselerde tatbik edilen müfredat da tamamen Sünnî akidesini destekleyici ve kuvvetlendirici mahiyettedir. Esasen bu medreseler daha başlangıçta Şii'lerle mücadele için kurulmuştur. Medreselerde dört Sünnî mezhep içinde daha ziyade Şafii ve Hanefi ilimleri öğretilmiştir.²⁴

3. İlmî Hayatı

Memlûkler devrinde Mısır, geniş bir ilmî harekete sahne olmuştur. Bu devirden kalan muazzam edebî, tarihî, dini eserler ve ansiklopediler bunun en güzel

²² Bk. Sağlık, *İbn Cema'a'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 6-7.

²³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, 20.

²⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, 43.

örnekleridir.²⁵ Nitekim Suyuti, İbn Cemaa'nın meşgul olduğu ilimleri şöyle belirtmiştir: "O fıkıh, tefsir, hadis, usul-i fıkıh, usuli'd-din, mantık, cedel, tarih, nahiv ve sarf²⁶, kıraat, münazara, bahs ilmi ve astronomi ile meşgul olmuştur."²⁷ Ömer Kehhale ise onun hakkında şunları kaydeder: "İbn Cemaa, fakih, usulcü, mütekellim, muhaddis, tarihçi, edip, şair bir kimseydi."²⁸

İlk eğitimini ailesinden alan İbn Cemaa, yedi yaşındayken devrin önemli alimlerinden tarafından icazet almaya layık görülmüştür. Üstün yeteneğini fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el-Kaysi ve Ebül Fazl İsmail b. Ahmed el Iraki, ona Buhari'nin *el Edebül Müfred*'ini rivayet etme icazetini verdiler. Aralarında Ebu Şâme el-Makdisî'nin de bulunduğu birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemaa, düzenli öğrenimine Beşiriyye Medresesi'nde başlamıştır. Bu medresede hem babası hem de Şerafeddin Abdulaziz b. Muhammed el Ensari'den hadis ve dini ilimler okumuştur. Safedi'nin (ö. 764/1363) naklettiğine göre İbn Cemaa h. 650'de (m. 1252) yani henüz on bir yaşındayken el-Ensârî'den icazet almıştır.²⁹

Arapça sözcük ve anlamlarının zihninde kolayca yerleşmesi için öncelikle kolay ayetleri ezberleyerek Kur'an talimine başlayan İbn Cemaa, on dört aylık bir süre zarfında Kur'an hıfzını tamamlamıştır. Kur'an hıfzının akabinde Kur'an ilimleriyle uğraşarak bu konuya ilişkin *Keşful Meani anil Müteşabih minel Mesani* isimli kitabını telif etmiştir. Böylece İbn Cemaa henüz erken yaşta ilim hayatına katılmış, kürsülerde

²⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VII, 41.

²⁶ Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 8.

²⁷ Celaluddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyuti, *Husnû'l-Muhadara*, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1967, I, 198-199.

²⁸ Kehhâle, *Mucemül Müellifin*, I-XV, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, 1957, VIII, 201-202.

²⁹ Ebü's-Safa Salâhuddîn es-Safedi, *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, I-XXIX, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1997, II, 18-19.

hitabetiyle de halka seslenme imkanı bulmuştur. Bu konu hakkında İbn Kesîr³⁰ ve İbn Hacer³¹ eserlerinde ayrıntılı bilgi vermektedir.³²

Şafii fakihi ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Barizi'den (ö. 738/1338) şer'i ilimleri Hatıbiyye Medresesi'nde tahsil etmiş ve bu arada Ebu İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et Tenbih* adlı eserini okumuştur. İbn Cemaa aynı zamanda Ebu Amr İbn Raşık er-Rabâî'den *Sahihul Buhari*'yi rivayet konusunda icazet almıştır. Arap dili ve edebiyatını da İbn Malik et-Tai'den (ö. 672/1274) öğrenmiş olup daha sonra Dımaşk'ta hadis öğrenimini sürdürmüştür.³³ İbn Cemaa, Takıyyüddin İbn Rezin el-Âmirî'den de hadis dersi almış, dini ve edebî ilimlere ait birçok eseri okumuştur.³⁴

Mısır'daki eğitimini sekiz buçuk yılda tamamladıktan sonra h. 669'da (m. 1270) Melik I. Zahir Baybars'ın ordusunda Hısnü'l-Ekrad Savaşı'na katılmış ve zaferi müteakip Hama'ya dönmüştür. Daha sonra Dımaşk'a giden İbn Cemaa, arkadaşı Emir Alemüddin ed-Düveydârî sayesinde müderrislik görevine getirilmiştir. İlk müderrislik görevine Adiliyye Medresesi'nde başlamış, *et Tuhfe alel Kifaye*'yi h. 670'te (m.1271) bu medresede tamamlamıştır.³⁵

Dönemin ilim ve kültür bakımından zengin şehirlerine ilmî faaliyet maksadıyla seyahatlerde bulunmuştur. Halep, Şam, Kahire, Kûs, İskenderiyye gibi şehirlere ve medreselerine gitmiş, buralarda yaşayan âlimlerle bizzat görüşerek ders alma imkanı bulmuştur. İbn Cemaa'nın yaşadığı dönemin ilmî faaliyet açısından zengin olması, çeşitli şehirlere seyahat etmesini hem talebe hem de müderris olarak birçok medresede

³⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye*, XIV, 163.

³¹ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *ed-Dürerü'l-Kamine*, I-IV, Darü'l-Cîl, Beyrut, 1993, III, 280-283.

³² Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 9.

³³ Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA*, XIX, 389.

³⁴ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 9.

³⁵ Halef, *el-Kadı Bedrüddin*, s. 184, 266-267.

bulunmasını sağlamış, bu durum da kendisini devrin önemli ilim adamları arasına dahil etmiştir.³⁶

B. İBN CEMAA'NIN ESERLERİ

İbn Cemaa'nın dönemin fikrî ve ilmî hayatına etkileri; talebeleri, medrese, hitabet, meşihat ve diğer görevleriyle gerçekleşmiştir. Ancak telif ettiği eserler ile tesiri, kendi döneminden sonra da etkili olması açısından daha ziyade önem taşımaktadır. Hakkında rivayet edilenlere göre İbn Cemaa, telif ettiği eserleri muhteva ve sayısı itibarıyla zengin, verimi yüksek bir fikir adamı olarak görülmektedir. Burada İbn Cemaa'nın çeşitli ilimlere dair eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir:

1. Eserleri

a. Tefsir İlmi

i. et-Tibyan fî Mübhematil Kur'an

İbn Cemaa bu eseriyle, Mübhematu'l-Kur'an sahasında eser kaleme alan ilk müellifler arasında yer alır. Mısır Ezher Kütüphanesi'nde Ezher müderrisi Şeyh Mahmud Rebi'in tahkikiyle neşredilmiştir.³⁷

Kur'an-ı Kerim'de işaret edilmekle beraber adları belirtilmemiş kişilerle varlıkları nakli kaynaklardan araştırarak tanıtan eser³⁸ 685'te (1286) telif edilmiş olup bir nüshası Meşhed'de (Medresetü Fazılhan) bulunmaktadır.³⁹

ii. Gururü't-Tibyan fî Men Lem Yüsem fil Kur'an

³⁶ Daha geniş bilgi için bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, İbn Cemaa'nın hocaları için s. 10-13; talebeleri için s. 13-17; kâdıkudatlığı için s. 17-20; müderrisliği ve eğitim faaliyetleri için s. 20-22; iftâ, hatiplik ve irşad görevleri için s. 22-24.

³⁷ h. 1356/m. 1938.

³⁸ Hacı Halife Mustafa Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, I-VII, Daru Sadır, Beyrut t.y., I, 341, 422; II, 1583; İsmail Paşa, *İzahu'l-meknun*, I-II, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1971, I, 224.

³⁹ Aga Büzürg-i Tahrani, *Zeylû Keşfi'z-Zünun* tsh. Muhammed Mehdi Hasan Musevi Horasani, Mektebetül İslamiyye, Tahran, 1967/1387, s. 26, 27.

et Tibyan'ın muhtasarı olan eseri Abdülcevad Halef, Madrid Escorial Library ve Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshasını esas alarak yayımlamıştır.⁴⁰ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde⁴¹ *Gurerüt Tibyan li Mübhematil Kur'an* adıyla kayıtlı, müellifin talebelerinden Muhammed b. Muhammed b. Yusuf b. Abdülvehhab el-Hazrecî tarafından 28 Zilhicce 702'de (13 Ağustos 1303) Kahire'de Salihîyye Medresesi'nde bir nüshası daha vardır. *Gurerüt Tibyan* üzerinde Muhammed b. Salih el-Fevzan tarafından yüksek lisans çalışması yapılmış,⁴² eser Safvan Adnan Davudi tarafından neşredilmiştir.⁴³

iii. Keşful Meani anil Müteşabih minel Mesani

Kur'an-ı Kerim'de sözcük olarak benzeyen ve mükerrer kelime ve cümlelerin anlam bakımından farklarını ve bu benzerliğin edebî inceliklerini inceleyen çalışma üzerinde Abdülvehhab b. Abdürrezzak Sultan tarafından yüksek lisans çalışması yapılmış,⁴⁴ Abdülcevad Halef de eseri tahkik ederek yayımlamıştır.⁴⁵

iv. el Fevaidül Laiha min Suretil Fatiha

Bir nüshası Hollanda'da Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde⁴⁶ bulunmaktadır.⁴⁷

v. el Muktas fi Fevaidi Tekraril Kısas

İsmail Paşa, bu eserin mevcut olduğunu zikretmiştir.⁴⁸

⁴⁰ Dımaşk 1410/1990.

⁴¹ Laleli, nr. 256/1.

⁴² Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye.

⁴³ Cidde, ts. Dâru'l-Kible.

⁴⁴ 1405, Riyad Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye.

⁴⁵ Kahire 1410/1990.

⁴⁶ nr. 1526/5, vr.94a-102a.

⁴⁷ *el-Fihriüsü's-Şamil*, I-V, Mecmaü'l-Meleki li Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslamiyye, Amman 1986, I/373.

⁴⁸ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn fî Esmâi'l-Müellifîn*, I-II, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955, II, 148; a.mlf., *İzâhu'l-Meknun*, II, 547; Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1793.

b. Hadis İlmî

i. el Menhelür Revi fî Muhtasari Ulumil Hadisin Nebevi

İbnüs Salah eş-Şehrezuri'nin (ö. 643/1245) *Ulumül hadis*'inin ilk muhtasarlarından olup önemli açıklama, düzeltme ve ilaveler yapılarak bir mukaddime ve dört kısım halinde düzenlenen eser 18 Şaban 687'de (17 Eylül 1288) Şam'da tamamlanmıştır. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan tarafından tahkik edilen eser önce Kuveyt'te,⁴⁹ daha sonra Dımaşk⁵⁰ ve Beyrut'ta⁵¹ yayımlanmıştır. Brockelmann'ın *Muhtasaru Aksal Emel veş Şevk fî ulumi hadisir Resul* adıyla kaydettiği eser⁵² de bu kitaptır.⁵³ *el Menhelür Revi*'yi müellifin torunu İbn Cemaa Muhammed b. Ebu Bekir *el Menhecüs Sevi fî Şerhil Menhelir Revi* adıyla şerhetmiştir.⁵⁴

ii. el İlam bi Ahadisil Ahkam

Eserde, Buhari ve Müslim'in *el Câmîus sahih*lerindeki ahkam hadisleri seçilerek Şafii fıkının önemli kitaplarından Ebu İshâk eş Şirazi'nin *et Tenbih*'i konu başlıklarına göre düzenlenmiştir. Kaynaklarda adından söz edilmeyen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshası,⁵⁵ muhtemelen yazarın öğrencilerinden olan Musa b. Sinan b. Mesud b. Şibl b. Mahmud el Caferi tarafından 10 Rebiülevvel 725'te (24 Şubat 1325) istinsah edilmiştir.⁵⁶

iii. Muhtasaru Sahihil Buhari

et Tenkîh min Ehadisi Camiis Sahih adıyla da anılan⁵⁷ eserdeki hadisler tekrarlar ayıklanıp senedler çıkarılmak suretiyle fıkıh konularına göre düzenlenmiştir. İbn

⁴⁹ MMA, XXI/1 [1395/1975] s. 29-116; XXI/2, s. 196-255).

⁵⁰ 1406/1986.

⁵¹ 1990.

⁵² GAL, II, 74; Halef, *el-Kadı Bedrüddin*, s. 253.

⁵³ Halid b. İsa el-Belevi, *Tacü'l-Mefrik*, I-II, İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, t.y., I, 258.

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1784; Muhammed Abdulhay el-Kettânî, *er-Risaletü'l-Müstetrafe*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1964, s. 214-215.

⁵⁵ Es'ad Efendi, nr. 271/1.

⁵⁶ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 29.

⁵⁷ İzzeddin İbn Cemaa, *Fehrese*, vr. 9b.

Cemaa'nın hayatına dair kaynaklarda zikredilmeyen eserin Dublin Chester Beatty'de bulunan⁵⁸ nüshası esas alınarak Ali Hüseyin el-Bevvab tarafından yayımlanmıştır.⁵⁹

iv. *el Fevaidül Gariza el Müstenbata min Hadisi Berire*

el Fevaidül Garize fi Ehadisi Berire adıyla da kaydedilen eserde, Hz. Aişe'nin azatlı cariyesi Berire'nin hürriyetine kavuştuktan sonra kocasından ayrılması hadisesinin 300 kadar dini hükmün elde edilmesine imkan verdiği belirtilmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa eserin bir nüshasının Zeytune Kütüphanesi'nde bulunduğunu zikretmiş,⁶⁰ Zirikli de Dımaşk'taki el Mektebetül Arabiyye'de eserin bir kısmının mevcut olduğunu belirtmiştir.⁶¹

v. *Muhtasaru fi Münasebatı Teracimil Buhari li Ahadisil Ebvab*

Sahihi Buhari'deki konu başlıkları ile bu başlıklar altında yer alan hadisler arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışma, Ali b. Abdullah ez Zeyn tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş⁶² ve Muhammed İshak İbrahim es Selefi tarafından çeşitli notlarla birlikte *Münasebatü Teracimil Buhari* adıyla yayımlanmıştır.⁶³

vi. *Muhtasaru Aksal Emel veş Şevk fi Ulumi Hadisir Resul libnis Salah*

Kaynaklarda matbu veya yazma olarak bulunduğuna rastlanılmamıştır.⁶⁴

vii. *Erbaune Hadisen Tüsaiyyeten (el Erbaunet Tüsaiyyetül İsnad)*

Hz. Peygamber'den müellife kadar dokuz raviden oluşan bir senedle gelen eserdeki kırk hadis⁶⁵ on üç şeyhten rivayet edilmiştir. Bir nüshası Berlin'de bulunan⁶⁶ eseri Abdülcevad Halef yayımlamıştır.⁶⁷

⁵⁸ Arberry, nr. 5042.

⁵⁹ Riyad 1412/1992.

⁶⁰ İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknun*, II, 208.

⁶¹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lam: Kamusu Teracim: el-Hutut ve's-Suver*, I-XI, Beyrut, 1969, V, 298; Mücürüddin, *el-Ünsü'l-Celîl*, II, 480.

⁶² Riyad 1404/1984.

⁶³ Bombay 1404/1984.

⁶⁴ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 253.

c. Akaid ve Kelam İlimleri

i. *er Red alel Müşbihe fi Kavlihi Teala “er Rahmanu ala arşisteva”*

Kitabın bulunduğu yerle ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁶⁸

ii. *et Tenzih fi İbtali Huceciş Şebih*

Bu eserin mevcudiyeti hakkında bilgi yoktur.⁶⁹

iii. *İzahud Delil fi Katı Huceci Ehli Ta’til*

Eserin mukaddimesinde Kur’an ve Sünnet’te anlam yönünden müteşâbih konularla ilgili olarak tevil taraftarları ile Selefiler’in görüşleri belirtildikten sonra Allah’ın sıfatları hususundaki otuz ayetle otuz bir hadis Ehli sünnet’e göre açıklanmış, din aleyhtarları ile bidat mezheplerinin fikirleri çürütülmüştür. Kitap, Vehbi Süleyman Gaveci el-Elbani tarafından uzunca bir giriş ve geniş notlarla yayımlanmıştır.⁷⁰ Çeşitli kaynaklarda *er Red alel Müşebbihe fi Kavlihi Teala*, *er Rahmanü alel arşisteva* ve *et Tenzih fi İbtali Huceciş Teşbih* adıyla kaydedilen⁷¹ eserler de aynı kitap olmalıdır.⁷²

d. Tarih İlmi

i. *el Muhtasarul Kebir fis Sire*

Irak’ta Vakıflar Genel Kütüphanesi’nde⁷³ ve Yemen’de Arap Yazmaları Enstitüsü’nde⁷⁴ kayıtlıdır. İbn Cema’a’ya isnat edilen *el Muhtasarul Kebir fis Siretin Nebeviyye* ise oğlu İzzeddin İbn Cema’a’ya aittir.⁷⁵

⁶⁵ Ebü’s-Safâ Salahuddin es-Safedî, *A’yânü’l-asr*, I-V, Darü’l-Fikri’l-Muâsır, Beyrut 1998, IV, 209.

⁶⁶ Ahlwardt, *Verzeichniss*, I-X, Berlin 1899, II, 274; Brockelmann, *GAL*, I-II, Leiden 1956, II, 89.

⁶⁷ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 253

⁶⁸ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 258.

⁶⁹ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 259.

⁷⁰ Kahire 1410/1990.

⁷¹ İzzeddin İbn Cema’a, *Fehrese*, vr. 9b; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünun*, I, 839; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-Arifin*, II, 148.

⁷² Bk. Sağlık, *İbn Cema’a’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 30.

⁷³ nr. 957.

⁷⁴ nr.8.

ii. Nurur Ravz

Abdurrahman b. Abdullah es Süheyli'nin *Siretü İbn Hişam* şerhi olan *er Ravzül Ünüf* adlı eserinin muhtasarı olup bir nüshası Leknev'de Mümtazül Ulema Seyyid Muhammed Taki Kütüphanesi'nde,⁷⁶ bu nüshanın mikrofilm de Kahire'deki Mahedül Mahtutatil Arabiyye'de⁷⁷ bulunmaktadır.⁷⁸

iii. Meşyeha

İbn Cemaa'nın bu isimle üç eser yazdığı bilinmektedir. Talebesi Alemüddin el-Birzali tarafından İbn Cemaa'nın hocaları hakkında kendisinden alınan malumatın adlara göre alfabetik şekilde düzenlenmesiyle meydana gelen *Meşyehatü Kadilkudat İbn Cemaa* Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir'in tahkikiyle yayımlanmıştır.⁷⁹ Oğlu İzzeddin İbn Cemaa'nın rivayet ettiği *Meşyeha*⁸⁰ ile talebesi Mişerani'nin İbn Cemaa için tahrir ettiği *Meşyeha*'nın⁸¹ nüshasına ise henüz rastlanmamıştır. Vadiaşi, İbn Cemaa'nın Emevi ve Abbasiler'e dair muhtasar bir tarihi olduğunu bildirmektedir.⁸²

e. Nahiv İlmi

i. et Tuhfe alel Kafiye

Cemaleddin İbnül Hacib'in *el Kafiye fin Nahv*'inin şerhidir. İbn Cemaa'nın Dımaşk'taki Adiliyye Medresesi'nde 17 Zilkade 670 (15 Haziran 1272) tarihinde tamamladığı eserin Beyazıt Devlet,⁸³ İstanbul Üniversitesi⁸⁴ ve Süleymaniye⁸⁵

⁷⁵ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 31.

⁷⁶ *Hadisü Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, nr. 75.

⁷⁷ film, nr. 3076.

⁷⁸ Halef, *a.g.e.*, s. 264-265.

⁷⁹ I-II, Beyrut 1408/1988.

⁸⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed er-Rudani, *Sılatü'l-Halef bi Mevsuli's-Selef*, Dârü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1988, s. 376; Kettani, *er-Risaletü'l-Müstetrafe*, II, 639.

⁸¹ Kettânî, *a.g.e.*, II, 639.

⁸² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Vadiaşi, *Bernamec*, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1981, s. 294.

⁸³ nr. 647/5.

⁸⁴ AY, nr. 1367/1.

⁸⁵ Laleli, nr. 3153/3.

kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Muhammed Abdünnebi Abdülmecid eseri *Şerhu'l-Kâfiye li'bni'l-Hâcib* adıyla yayımlamıştır.⁸⁶

ii. ed Dıyaul Kamil fi Şerhiş Şamil

Bu kitabın bulunduğu yerle ilgili bilgiye ulaşamamıştır.⁸⁷

f. Edebiyat İlmi

i. Lisanül Edeb

Kitabın bulunduğu veya matbu olduğu konusunda bilgi bulunmamaktadır.⁸⁸

ii. Divanül Hutab

İbn Cemaa'nın talebesi İbn Kesir, hocasının minber ve kürsülerde irat ettiği konuşmaların bu kitapta bir araya getirildiğini belirtmektedir.⁸⁹

iii. Urcuze fil Hulefa

Hz. Ebu Bekir'den kendi döneminde Mısır'da Abbasi Halifesi Müstekfi Billah'a kadar olan halifeleri yetmiş iki beyitte inceleyen bu kaside Kahire'de bulunan bir mecmua içinde günümüze ulaşmıştır.⁹⁰ Ayrıca Mısır Kütüphanesi'nde⁹¹ mevcut olduğu zikredilmiştir.⁹²

iv. Urcuze fi Kudatış Şam

Tarihte İbn Cemaa'ya kadar görev alan Şam kadıları hakkında doksan bir beyitlik bu kaside aynı mecmua içinde bulunmaktadır.⁹³

⁸⁶ Kahire 1407/1987.

⁸⁷ Halef, *el-Kadı Bedrüddin*, s. 267.

⁸⁸ Halef, *el-Kadı Bedrüddin*, s. 267.

⁸⁹ İbn Kesir, *el Bidaye ve'n-Nihaye*, XIV, 583.

⁹⁰ Darü'l-Kütüb, Tal'at, Tarih, nr. 1836, vr. 38-40.

⁹¹ nr. 11549.

⁹² Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 31.

⁹³ Dârü'l-Kütüb, Tal'at, Tarih, nr. 1836, vr. 36-38.

g. Astronomi İlmi

i. Risale fil Usturlab

Eser, Mısır Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁹⁴

h. Eğitim, Öğretim ve Medrese Tanzimi

i. Tezkiretüs Sami' vel Mütekellim fi Adabil Alim vel Müteallim

İbn Cemaa, beş bölüm halinde ele aldığı çalışmada eğitim felsefesi, ilim-amel münasebeti, öğrenci-öğretmen ilişkileri, kitaplar ve kütüphanelerden faydalanma yolları, medreselerde ve talebe yurtlarındaki sistemi konu almıştır. 14 Zilhicce 672'de tamamlanan eser, dönemin eğitim ve öğretim anlayışını yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Semhudi, *Cevahirül ikdeyn fi fazliş şerefeyn* adlı çalışmasında kitabın ilk dört bölümünü büyük ölçüde iktibas etmiştir. *ed Dürrül fahir fi şerhi ukudil cevahir* adlı müellifi meçhul eserde de büyük ölçüde ondan istifade edilmiştir.⁹⁵ *Tezkiretüs sami'*, Seyyid Muhammed Haşim en-Nedvî tarafından geniş notlar ilavesiyle neşredilmiştir.⁹⁶ Abdülemir Şemseddin, *el Mezhebüt terbevi inde İbn Cemaa: Tezkiretüs sami vel mütekellim fi adabil alim vel müteallim* adlı çalışmasında⁹⁷ İbn Cemaa'nın "kanuni terbiye nazariyesi"nin Gazzâlî'den sonraki en önemli uygulayıcısı olduğunu söyleyerek eserinin tam metnini yayımlamış, bu çalışma *el Fikrüt terbevi inde İbn Cemaa* adıyla yeniden neşredilmiştir.⁹⁸ Hasan İbrahim Abdülal, *Fennüt talim inde Bedriddin İbn Cemaa (639-733) kema yebdu fi kitabihî: Tezkiretüs sami' vel mütekellim fi edebil alim vel müteallim* adlı eserinde⁹⁹ İbn Cemaa'nın pedagojiye hizmetini incelemiş, bu eser Min Alamit Terbiyetil Arabiyyetil İslamiyye, III: *el Fikrüt terbevi inde Bedriddin İbn Cemaa* başlığıyla da neşredilmiştir.¹⁰⁰ Muhammed Şevki Aydın, *Tezkiretüs Sami'i Türkçe'ye çevirerek İslam Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci: Eğitim-Öğretim Adabı*

⁹⁴ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 271.

⁹⁵ Ahlwardt, *Verzeichniss*, I, 41.

⁹⁶ Haydarabad 1353/1934; Beyrut 1974; Riyad 1985; Amman 1419/1998.

⁹⁷ Beyrut 1984.

⁹⁸ Beyrut 1990.

⁹⁹ Riyad 1405/1985.

¹⁰⁰ Riyad 1409/1988.

adıyla yayımlanmıştır.¹⁰¹ M. Faruk Bayraktar da eser üzerinde pedagojik bir değerlendirme yapmıştır.¹⁰² Ayrıca Ramazan Buyrukçu'nun eserle ilgili bir makalesi vardır.¹⁰³

İbn Cema'a düzyazı metinlerinin yanı sıra şairlik yönünü ortaya çıkaran manzum eserler de kaleme almıştır. Medih ve gazel şeklindeki şiirleri oğlu İzzuddin b. Cema'a'nın *Müntehabu Nüzhetil Elibba fima Yürva anil Üdeba* adlı eserinde ve talebelerinden Safedi, Taceddin Sübki, tarihçi Ebül Fida, İbn Tağriberdi, Davudi'nin eserlerinde yer almıştır. Şiirleri toplamaya çalışan Abdülcevad Halef, sayısının 300 beyt kadar olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca İbn Cema'a'nın hayatı ve eserleri hakkında yapılan çalışmaların en mühimi Abdülcevad Halef'in eseri, *el Kadi Bedrüddin İbn Cema'a: Hayatühu ve asaruh* adıyla yayımlanmıştır.¹⁰⁵

2. Fıkıh Alanındaki Eserleri

a. Savaş Hukukuyla İlgili Eserleri

i. *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam*

Katib Çelebi¹⁰⁶ ve Kadı Mücirüddin¹⁰⁷ eserlerinde bu kitaptan yukarıdaki isimle bahsetmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ceyşil İslam*¹⁰⁸ olarak Brockelmann ise *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Milletil İslam* ismiyle zikretmiştir.¹⁰⁹

On yedi bölümden oluşan eserde İslam toplumunda idare, kanun hakimiyeti, ordu ve askeri düzen, devletin gelir ve giderleri, cihad, savaş hukuku, azınlıklarla ilgili

¹⁰¹ Muhammed Şevki Aydın'ın "İbn Cema'a'ya Göre Öğretmenin Görev ve Nitelikleri" başlıklı makalesi için bk. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (Kayseri 1992), s. 213-228.

¹⁰² M. Faruk Bayraktar, *İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul, 1997.

¹⁰³ Ramazan Buyrukçu, "İbn Cema'a'nın Eğitim İle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar", *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13 (Erzurum 1997), s. 247-267.

¹⁰⁴ Sağlık, *İbn Cema'a'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 32.

¹⁰⁵ Mansure 1408/1988.

¹⁰⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, I, 356.

¹⁰⁷ Mücirüddin, *el Ünsü'l-Celil*, II, 480.

¹⁰⁸ İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, I, 231.

¹⁰⁹ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 260.

dini hükümler vb. meseleler yer almıştır.¹¹⁰ el Melikül Eşref Halil için yazıldığı sanılan kitap,¹¹¹ İslam'ın siyasi fikrini yenileme çabası yanında zamanındaki yönetim sistemleri hakkında değerlendirme yapması bakımından da büyük önemi haizdir. Hans Kofler tarafından Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanan eseri¹¹² ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir.¹¹³ İbn Cemaa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es Siyasetüş Şeriyye*'si arasında ortak noktalar bulunmakta olup Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam* adlı eserinin dokuzuncu bölümünde bu iki alime göre halifenin görevden alınması hususunu zikretmiştir. *Tahrirul Ahkam*'ın birçok nüshası yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹¹⁴

Eser, on yedi baba taksim edilmiştir. Birinci bab devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü komutanlık, beşincisi devletin sosyal görevleri, altıncısı askeriye, yedincisi askeriye'nin ödenekleri, sekizincisi vazifeler, dokuzuncusu binek ve silah, onuncusu divan, on birincisi cihad, on ikincisi cihad şekilleri, on üçüncüsü ganimet, on dördüncüsü ganimetlerin taksimi, on beşincisi sulh ve eman, on altıncısı isyankarlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

ii. Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad

Tahrirul Ahkam'ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden işlendiği, el Melikül Eşref için telif edilmiş bir eserdir. Üsâme Nasır en Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fi fazlil cihad* adıyla ve

¹¹⁰ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 24.

¹¹¹ Brockelmann, *GAL*, II, 89.

¹¹² *Islamica*, VI [1934], s. 349-414; VII [1935], s. 1-64, Almanca çevirisi 31 sayfa.

¹¹³ Devha [Katar] 1985, 1988.

¹¹⁴ H. 1144 Âdî Cemil kalemiyle yazılmış Mektebetü'l-Mısriyye'de 3638 rakamlı ve 50 varaklı olarak yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'de Ayasofya'da Sultan Mahmud Mektebinde 2852 rakamıyla 148, 150 varak ve 15 satırlı olarak mevcuttur. Bu nüsha 10. asırda yazılmıştır. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de ve Sultan Gazi Mahmud Han Kütüphanesi'nde 19728 rakamıyla mevcuttur. Kara Mustafa Paşa'da 401 rakamlı, İskenderiyye'de 43, 349/414 rakamıyla, Berlin'de 5613 rakamlı olarak yer almaktadır.

Müstenedül Ecnad eseriyle birlikte yayımlanmıştır.¹¹⁵ Abdülcevad Halef'in de neşrettiği eserin¹¹⁶ çeşitli nüshaları mevcuttur.¹¹⁷

İsmail Paşa¹¹⁸ ve Muhyiddin Ramazan¹¹⁹ bu kitabı zikretmiştir. Kitabın isminden de anlaşıldığı üzere mevzuu; İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için gerekenler ve askerlik biliminde “Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi” adıyla ele alınan hususlar üzerinedir.

iii. Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad

İdarecilere uyma, cihad, askerlik, savaş yöntemleri, orduyu destekleme gibi hususları otuz bölümde konu alan bu çalışma, Üsame Nasır en Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.¹²⁰ Eserin yazma nüshaları da mevcuttur.¹²¹ Ayrıca Kadı Mücirüddin¹²² ve İsmail Paşa¹²³ bu eseri İbn Cemaa'ya nispet etmektedir.

b. Diğer Fıkhi Eserleri

i. Huccetüs Süluk fî Mühadatil Müluk

Devlet başkanı, vali ve ordu kumandanlarına takdim edilen veya onların yabancı devlet adamlarına verdikleri hediyelerin hükmüne dair siyaset ilmiyle ilgili bir çalışmadır.¹²⁴

¹¹⁵ Bağdat 1983.

¹¹⁶ Kahire 1994.

¹¹⁷ Süleymaniye (Fatih, nr. 5455/2; Ayasofya, nr. 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, V, 115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, nr 2954/3) yer almaktadır.

¹¹⁸ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, II, 148; a. mlf., *İzahu'l-Meknûn*, I, 229.

¹¹⁹ *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, I, 36.

¹²⁰ Bağdat 1983.

¹²¹ Eserin bu neşirde dikkate alınmayan iki nüshası Süleymaniye (Fatih, nr. 5455/1) ve İstanbul Üniversitesi (Ay., nr. 5832, 23 varak) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

¹²² Mücirüddin, *el-Ünsü'l-Celil*, II, 480.

¹²³ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, II, 148; a. mlf., *İzahu'l-Meknun*, XX, 478.

¹²⁴ Akpınar, “İbn Cemaa”, *DİA*, XIX, 391.

Mücirüddin tarafından bu isimle,¹²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa tarafından *Mühadatül Müluk*¹²⁶ ismiyle, Muhyiddin Ramazan tarafından ise *Maharetül Müluk*¹²⁷ ismiyle zikretmiştir.¹²⁸ Bu kitabın günümüzde mevcudiyetine dair bir bilgi yoktur. Bu kitabın mevzuu ana hatlarıyla günümüzde protokol başlığı altında incelenen hususlara tekabül eder.

ii. Evsakul Esbab

Katib Çelebi, *Keşfuz Zünun*'da, “Evsakul Esbab, Şeyh Muhammed b. Cemaa'ya aittir”¹²⁹ demiştir.¹³⁰ Bu kitabın Bedreddin b. Cemaa'nın torunu Muhammed b. Cemaa'ya (v.h.819/m. 1419) ait olduğu da ifade edilmektedir. Kitabın kime ait olduğu kesin bilinmediği gibi nerede bulunduğu da bilinmemektedir.¹³¹

iii. el Umde fil Ahkam

Bu kitap, Şafii fikhını genişçe ele alan bir kitaptır. Sehâvî'nin zikrettiği eserin¹³² günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır.

iv. Keşful Gumme fi Ahkami Ehli'z Zimme

Kadı Mücirüddin,¹³³ İsmail Paşa¹³⁴ ve Muhyiddin Ramazan tarafından zikredilen bu kitabı Davudi, *Kitab fil Kenais ve Ahkamiha* adıyla kaydeder.¹³⁵ Hiçbir kaynak bu kitabın bulunduğu işaret etmemiştir. Ancak kitap konu itibari ile İslam

¹²⁵ Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celîl*, II, 480.

¹²⁶ İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, I, 393.

¹²⁷ Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutâtî'l-Arabiyye, I, 34.

¹²⁸ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 25.

¹²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü z Zünun*, I, 200.

¹³⁰ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 26.

¹³¹ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 271.

¹³² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed Dav'ü'l-lâmi*, I-XII, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t.y., I, 59.

¹³³ Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celîl*, II, 480; İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, II, 362.

¹³⁴ İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, II, 76, 362; a. mlf., *Hediyyetü'l-Arifin*, II, 148.

¹³⁵ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Dâru Vehbe, Kahire, 1972/1392, II, 49.

devleti vatandaşları olmaları sebebiyle Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili hükümler içermektedir.¹³⁶

v. *et Taa fi Fazileti Salatil Cemaa*

Kadı Mücirüddin,¹³⁷ İsmail Paşa¹³⁸ ve Muhyiddin Ramazan tarafından *et Taa fi Fazileti Cemaa* adıyla zikredilmiştir. Bu kitap da günümüze ulaşamayan kitaplar arasında olup Kur'an, Sünnet, sahabe ve tâbiun kavilleriyle namazın cemaatle kılınması, cemaatle namaz kılmak için çalışma ve onun fazileti hakkındadır.¹³⁹

vi. *el Mesalik fi İlmi Menasik*

İzzeddin İbn Cemaa,¹⁴⁰ Davudi¹⁴¹ ve Katib Çelebi¹⁴² tarafından hakkında bilgi verilen eserin günümüze ulaştığına dair malumat bilinmemektedir.¹⁴³

Katib Çelebi¹⁴⁴ ve Muhyiddin Ramazan¹⁴⁵ kitabı bu isimle, İsmail Paşa ise *el-Mesâlik fi Ulûmi'l-Mesâlik*¹⁴⁶ adıyla zikretmiştir.¹⁴⁷ Bu kitabın nerede bulunduğu dair bilgi bulunmamaktadır. *El-Mesâlik fi İlmi'l-Menâsik*, Kadı Bedreddin İbn Cemaa'nın on babdan oluşan bir eseridir. Her babı on fasıla ayırmıştır. Birincisi, haccın, umrenin, Mekke'nin fazileti; ikincisi hacca gitmeye azmetme; üçüncüsü hacc'a çıkış başlangıcı; dördüncüsü ihram ve mikatlar; beşincisi Mekke'ye giriş, tavaf ve sa'y; altıncısı Arafat'ta vakfe; yedincisi Müzdelife ve Mina ifâdası; sekizincisi umre ve Mekke-i

¹³⁶ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 27.

¹³⁷ Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celîl*, II, 480.

¹³⁸ İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, II, 76; a. mlf., *Hediyetü'l-Arifin*, II, 148.

¹³⁹ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 27.

¹⁴⁰ Abdülaziz b. Muhammed b. İbrâhim İzzeddin İbn Cemaa,, *Hidayetü's-Salik ileli'l-Mezahibil-Erbaa fi'l-Menasik*, thk. Nureddin Itr. I-III, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1994, I, 192.

¹⁴¹ Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, II, 49

¹⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1663

¹⁴³ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 255-256.

¹⁴⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1663.

¹⁴⁵ *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, I, 36.

¹⁴⁶ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, II, 148.

¹⁴⁷ Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 27.

Mükerreme'nin makamının adabı; dokuzuncusu tehallül çeşitleri ve hükümleri; onuncusu Hz. Muhammed'i (s.a) ziyaret adabı hakkındadır.¹⁴⁸

Altı kez hacca giden İbn Cemaa'nın¹⁴⁹ h.713 (m.1314) yılında Arafat vakfesinde yaptığı dua ayrıca zikredilmiştir.¹⁵⁰

vii. Tenkihul Münazara fi Tashihil Muhabere

Kadı Mücirüddin¹⁵¹ ve İsmail Paşa¹⁵² tarafından zikredilen bu eseri İbn Cemaa, Melik Nasır'ın isteğiyle h. 704 (m. 1304) yılında yazmıştır. Eser, İslam hukukunda ziraat ortaklığı hususunu işlemektedir. Biri müellif hattıyla Madrid Escorial Library'de,¹⁵³ diğeri Dublin Chester Beatty'de¹⁵⁴ olmak üzere iki nüshası mevcut olan¹⁵⁵ eser üzerinde Mahmud Abdullah, Pencap Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmıştır.¹⁵⁶

Müzâraa meselesi, devlet adamlarının meşgul olduğu, dönemin önemli sorunlarından olup İbn Cemaa, alimlerin muhtelif görüşlerini açık bir şekilde beyan

¹⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1663.

¹⁴⁹ Safedi, *A'yanü'l-Asr*, IV, 211.

¹⁵⁰ Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800/8.

¹⁵¹ Mücirüddin el Hanbeli, *el Ünsü'l-Celil*, II, 480.

¹⁵² İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, I, 331; a. mlf., *Hediyyetü'l-Arifin*, II, 148.

¹⁵³ (nr. 1598/2).

¹⁵⁴ nr. 4577.

¹⁵⁵ Derenbourg, III, 151; Arberry, nr. 4577.

¹⁵⁶ Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 257; Bedreddin İbn Cemaa, *Keşfu'l-Meânî*, neşreden giriş, s. 38. Bu eser, Allame Bedreddin İbn Cemaa'nın 7 varakadan oluşan, Escorial Library'de 7-1598 rakamlı olarak mahfuz, küçük bir risalesidir. Arap Devletleri Üniversitesi Yazmalar Enstitüsü Escorial başlığı altında bunu nakletmiş olup Enstitü'de mikrofilm nüshası bulunmaktadır. Her sayfa 18, 20 satırdan müteşekkil olup mukaddime 16 satırdan ibarettir.

Bu risaleyi Bedreddin İbn Cemaa sultanın müzâraa konusuyla ilgili bir suali üzerine kaleme almıştır. Eserin başında besmeleden sonra hamd ve salâtu selam getirilir ve “müzâraa meselesi tüm insanların ihtiyaç duyduğu önemli bir mesele olup hakkında birçok ihtilaf bulunmaktadır. Ben de bu mevzuyu kısaca araştırıp işarete bulundum. Allah Teâlâ hata ve kusurları bağışlar. Tevfik Allah'tandır. O, kerim ve rahim olandır.” diyerek mukaddimesini sunar.

etmiş, müzâraa ve muhâbere arasındaki farkı, müzâraayı caiz gören ve görmeyenlerin iddialarını açıklamıştır.¹⁵⁷

II. *TECNİDÜ'L-ECNAD VE CİHÂTÜ EHLİ'L-CİHÂD*

Memlük dönemi alimlerinden olan İbn Cemaa'nın siyaset ve cihad hususlarını işlediği *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam*, *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* ve *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* adlarını taşıyan üç eseri bulunmaktadır.¹⁵⁸ Müellifin bu eserleri yazdığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk olarak *Müstenedül Ecnad*'ı, daha sonra *Tahrirul Ahkam*'ı ve son olarak da *Tecnidül Ecnad*'ı yazdığı tespit edilmektedir. Müellif, *Tahrir*'de *Müstened* eserini,¹⁵⁹ *Tecnid*'de ise *Tahrir* eserini¹⁶⁰ zikretmektedir. *Tecnid* eserinin dönemin meliki Halil el Eşref'in talebi üzerine yazıldığını çalışmanın mukaddimesinde belirtmektedir.¹⁶¹ Buna göre söz konusu eserlerin telif tarihinin, Halil Eşref'in hükümdar olduğu hicri 690-693 zamanından sonrası olmadığı kesindir.

İlk yazılan eseri olan *Müstenedül Ecnad* rivayet ağırlıklı üslupla ele alınmıştır. Bu eserde cihadın fazilet ve önemi üzerinde durulmuştur. *Tahrir*'de ise düzen ve konuların işlenişi bakımından bazı farklılıklar olsa da *el Ahkamüs Sultaniyye* türünde eserlerin yöntemi izlenmiştir. *Tahrir*, *Müstened*'e kıyasla daha düzenli ve tertipli olup içerik ve konuların ele alınışı bakımından daha yoğun ve ayrıntılıdır. İbn Cemaa *Müstened* ile bir nevi *Tahrir*'in temelini oluşturmuştur. *Tecnid* eseri ise genel olarak

¹⁵⁷ Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, s. 28.

¹⁵⁸ Müellifin *Huccetüs sülûk fi mühadatil-müluk* eseri de siyasetle ilgilidir. Fakat eser günümüze ulaşmadığı için yalnızca zikredilen kitapları göz önünde bulundurulmuştur.

¹⁵⁹ Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkâm fi Tedbiri Ehlil-İslam*, thk. Fuad A. Ahmed, Dâru's- Sekafe, Katar 1408/1988, s. 162.

¹⁶⁰ Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*, yazma eser 1-50 v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Ayasofya 3124), v. 7a.

¹⁶¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 6a.

Tahrir'de yer alan bazı konuların izahlarına yer verilerek yahut kısaltılarak ele alınmasından ibarettir.¹⁶²

50 varaktan oluşan *Tecnidül Ecnad* dört babı ihtiva etmektedir. *Tecnid*'in Leipzig nüshası ise 53 varaktan oluşmaktadır. Tahkik çalışmamızda bu nüshanın muhakkiki Abdülcevad Halef'in bab ve fasıl başlıklarına yer verilmektedir. *Risaletü'l-Muhtasar* nüshası ise *Kitabu Eşrakit Tevarih* içinde 131-155 varakları arasında divan konulu beşinci babıyla birlikte yer almaktadır. Beşinci babı içermesi ve muhtevası sebebiyle tezimizin tahkik bölümünün ana nüshası kabul edilmiştir. Diğer bir nüsha olan *Müstenedül Ecnad* ise harp aletleri, savaş metot ve teknikleri, ordu düzeni ve askeri idare gibi konuları ele alan rivayete dayalı bir eserdir. Bu eserin 88-155 varakları arasında *Tecnid*'in konuları işlenmektedir. Tahkik çalışmamızın nüshalarından olan ve ana metnini oluşturan *Tahrirul Ahkam* ise on yedi bابتan oluşmaktadır. Aynı zamanda *Tecnid* eseri, *Tahrir*'in birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bablarının muhtasarıdır.¹⁶³

Tahrirul Ahkam'ın anılan bölümlerinin yeniden işlendiği *Tecnidül Ecnad*, Üsâme Nasır en Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fi fazlil cihad* adıyla ve *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* kitabıyla birlikte yayımlanmıştır.¹⁶⁴ Abdülcevad Halef'in de neşrettiği bu eserin¹⁶⁵ çeşitli nüshaları bulunmaktadır.¹⁶⁶ Söz konusu eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevad Halef eserin adını kaynaklarda

¹⁶² *Tecnidül Ecnad*, *Tahrirul Ahkam* eserinin birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin tekrardan ele alındığı bir eser olup şu bölümlerden müteşekkildir: a) Sultan ve Fazileti, Sultanın Önemi ve Adaleti, b) Ordu İstihdamı, Savaş Araç-Gereçlerinin Hazırlanması, c) Ordu Atâsı, Atânın Verileceği Yerler ve İktâların Çeşitleri, d) Ordu Atâsının ve Mücahitlerin Hak Ettikleri Miktarın Belirlenmesi.

¹⁶³ Cemil Akpınar, "İbn Cema", *DİA*, XIX, 391.

¹⁶⁴ Bağdat 1983.

¹⁶⁵ Kahire 1994.

¹⁶⁶ Süleymaniye (Fatih, nr. 5455/2; Ayasofya, nr. 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, V, 115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, nr 2954/3) yer almaktadır.

geçtiği gibi *Tecnidül Ecnad ve Cihatül Cihad* olarak vermiştir.¹⁶⁷ Bununla beraber Cemil Akpınar, *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3) mevcut olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸ Söz konusu bu eser, *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, adıyla 5. bölüm olan divan babı ilaveli nüsha olarak yer almaktadır.¹⁶⁹

Tecnidül Ecnad bibliyografik kaynaklarda ittifakla İbn Cemaa'ya dayandırılmaktadır.¹⁷⁰ Söz konusu kaynaklarda eserin tam ismi verilirken “ehli'l” kısmı geçmemektedir. Nitekim eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevad Halef de eserin adını kaynaklarda geçtiği şekilde *Tecnidül Ecnad ve Cihatül Cihad* olarak zikretmiştir.¹⁷¹ Bir diğer tahkikli neşri, Üsame Nasır en Nakşibendi tarafından *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* ile birlikte *Muhtasar fi fazlil cihad* adıyla yapılmıştır.¹⁷² Cemil Akpınar, *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3'teki nüshada var olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Biz de tezimize konu olan *Tecnidül Ecnad*'ın Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 003124/1 nüshasını dikkate alarak konu başlığımızda *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* adını tercih ettik.

¹⁶⁷ Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi'nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

¹⁶⁸ Akpınar, “İbn Cemaa”, XIX, 391.

¹⁶⁹ *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihad*, (Bu eser, 5. Bölüm Divan babı ilaveli *Tecnidül Ecnad*'ın nüshası olup *Kitabu Eşraki't-Tevârih* eserinin içinde yer almaktadır. Bk. İlgili aralık; 131-155 varak, (Eserin tamamı 160 varaktır.) Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2954/3.

¹⁷⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhü'l-Meknûn*, I/229; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, II/148. Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 003124/1, 43 vr.; Ayasofya, nr. 2954/2, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5455/3.

¹⁷¹ Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi'nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

¹⁷² Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemaa, *Kitabu Müstenedül Ecnad fi Âlâti'l Cihad ve Muhtasar fi Fazli'l-Cihad* (thk. Üsame Nasır en-Nakşibendi), Şam: Darü'l-Vesâik, 1428/2008. Diğer eserler için bk. İbn Cemaa, *Müstenedül Ecnad*, s. 17 (naşirin mukaddimesi).

¹⁷³ Akpınar, “İbn Cemaa”, *DİA*, XIX, 391.

A. LİTERATÜRDEKİ YERİ

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad* isimli eserinin literatürdeki yerini ortaya koymak için öncelikle İslam'da harp fikhının doğuşu, tekevvünü ve gelişimine kısaca değinmek gerekirse İslam siyasi fikhının gerek İslami medeni ilimler itibariyle ilmen gerek ibadetler fikhının yanında muamelat fikhı olarak "askeri fıkıh" veya "savaş fikhı" olarak zuhur ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Medine-i Münevvere'de İslam devletinin kuruluşu sırasında askerî müesseselerin de tesisi söz konusudur. Sonrasında ise bu kurum ve kurallar asırlar boyunca savaş için ordu hazırlığı, harp aletleri hazırlama, savunma ve saldırı düzeni tesis etme gibi yollarla gelişme göstermiştir. Literatürde de bu husus savaşa hazırlık gibi mevzularla cüzi de olsa fıkıh kitaplarında yer almaya başlamıştır. Zaman içerisinde "askerî fıkıh" konusunda önemli çalışmalar yapılarak *siyaseti şer'iyye* kitaplarında konuya dair çeşitli mevzular ele alınmıştır. Buna Maverdi'nin *el Ahkamus sultaniyye* adlı eserinin dördüncü babı olan cihad emirliği mevzuu örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu babda askerlerin düzeni, harb/savaş eğitimi, ordu emirinin yapması gerekenler, düşmanla karşılaşma ve savaş durumu gibi mevzular işlenmektedir. Ayrıca *el Ahkamus sultaniyye*'nin 18. babında yer alan ordu düzeninin sağlanması hususunda divan ve askerlerin atâ takdiri konusu, daha önce görülmemiş müstakil bir çalışma olarak yer almıştır. Aynı şekilde Ebu Ya'la el-Ferra'nın (ö. 458/1066) cihad emirliği mevzuunu ele alırken askerleri mürtezika ve mütetavvıa olarak taksimi, ordu komutanının görevleri hususu, ordunun birliklerine göre taksimi, arıflerin tayini, her birliğe sancak ve bayrak akdedilmesi gibi hususları incelemesiyle bu alanın büyük bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Ne var ki bu alandaki yazılar ve çalışmalar hicri 6. asrın ortalarında zuhur eden *siyaseti şer'iyye* ve *Ahkamus sultaniyye* olarak meşhur olan kitapların genel siyasi fikhına dair cüzi meseleleri ihtiva etmekten öte geçmemektedir.

Hicri 7. yüzyılın ortalarında ise Bedrüddin İbn Cemaa "savaş fikhı"nı içeren konuları ele alarak eserleriyle bu alanı geliştirmiştir. Böylece İbn Cemaa'nın telif ve çalışmaları ile mevzuu itibariyle bu alandaki açığı kapattığı özellikle de "*Tecnidül Ecnad ve Cihatül Cihad*" adlı kitabı ile müstakil bir eser ortaya koyduğu görülmektedir. Bu eser küçük hacimli de olsa kolay anlaşılır ve ulaşılabilir olması bakımından önem

arz eder. Ayrıca söz konusu eser Ortaçağ'da askerî harp nizamı için gerekli asker hazırlığı, askerî idare ve düzeni gibi konuları ele alması bakımından özel ve örnek bir müstakil kitap olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu kitabın o dönemin sultanı Melik Eşref Halil b. el Melik Kalavun (v. 689/1290) için kaleme alındığı muhakkaktır. Nitekim İbn Cema, eserinin mukaddimesinde dönemin hükümdarı el Melikül Eşref Halil'e dua ve hayır dileklerinde bulunduktan sonra onun din ve devlet için yaptıkları bazı tasarrufları anlatmaktadır.¹⁷⁴ Sultanın kendisinden devletin asli teşkilatının, ordu teçhiz ve yönetiminin, askerlerin maaş ve miktarlarının hükümlerini kapsayacak bir muhtasar kaleme almasını talep ettiğini, kendisinin de tüm bu amaçları içeren, bununla birlikte sünnet, âsâr ve fıkıh çevrelerinin görüşlerine (akvalü eimmeti ulemail emsar) muvafık, mütalaası kolay, ulaşılması rahat olan bu muhtasar kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁷⁵ İbn Cema'nın eseri yazmasının temel gayelerinden bir diğeri de din, devlet ve şeriatın muhafazası için cihad görevinin fazileti, önemi ve bu uğurda yapılması gerekli olanların zikredilmesidir. Eser, genel olarak ordu düzeni, cihadın fazileti, cihad için gerekli araç gereçlerin elde edilmesi, Müslümanların ve ordularının bekası için gençlerin cihad bilinciyle yetiştirilmesi hususlarına yer vermektedir.¹⁷⁶

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki; Alman müsteşrikleri bu eserin önemini belirtip İbn Cema'nın bu alanda ilk olduğuna ve ilmî çalışmalarıyla temayüz ettiğine işaret etmektedir. Bu sebeple İbn Cema'nın bu alandaki ilmî çalışmalarına teveccüh göstermişler ve onun fikrî ve ilmî verimliliği sebebiyle kendisinden faydalanılan önemli âlimler arasında yer aldığını belirtmişlerdir. Nitekim müsteşrik Alman Hans Kofler Bedreddin İbn Cema'yı konu alan bir makaleyi *Islamica* isimli Alman dergisinde

¹⁷⁴ Bunlar; onun, reâyâya adaletle muamele ettiğini, onları iyiliklerle donattığını, insanların maslahatına ve devletin mamurluğuna itina gösterdiğini, askerlerin sayısını arttırdığını ve onları teçhiz ettiğini, sınır boylarının güvenliğini sağladığını, cihat farzasını yerine getirmek için canı ve malıyla çaba gösterdiğini belirtir. İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 6a-7a.

¹⁷⁵ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 7a-b.

¹⁷⁶ İbn Cema, *Muhtasar fî Fazli'l-Cihâd*, (thk. Üsame Nasır en-Nakşibendi), Şam: Darü'l-vesâik, 1428/2008, s. 99-100.

1935, 1936 ve 1938’de üç parça halinde yayımlamıştır.¹⁷⁷ Hans Kofler bu makalesinde İbn Cemaa’nın *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam* ismiyle maruf kitabını neşir ve tercüme edip konuyu İslami asırlarda İslam yönetimi ve kanunları çerçevesinde bir müsteşrik bakış açısıyla incelemiştir. Bununla birlikte İbn Cemaa’nın eserleri ve çalışmalarıyla hem İslam hem de Batı dünyası ilim ve fikir hayatında ilgili literatürde mümtaz bir konuma sahip olmuştur. Bu bakımdan Alman dergisi *Islamica*’da bu konuda makalesi yayımlanan Hans Kofler bu mevzudaki çalışmalarıyla İslam ve Batı dünyasında önemli yer tutmaktadır.

Hulasa İslami askerî müessese ile ilgili alana hasredilmiş ilk eser olma niteliğini taşıyan *Tecnidül Ecnad* hacminin küçük olmasına rağmen Ortaçağdaki İslami harp sanatı ve nizamına dair önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda bu eser, İslam’da askerî müessese bakımından savaş için askerî hazırlık nizamını açıklayan ve harp aletleri hazırlıklarını anlatan bir hatırlatma niteliği taşımaktadır. Öyle ki bu çalışma günümüzde muasır nizamlarda “Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi” mahiyetinde değerlendirilebilecek bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. MUHTEVASI

İbn Cemaa’nın, (تجنيد الاجناد وجهات أهل الجهاد) *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* adlı eseri Ahkamus sultaniyye tarzında muhtasar bir eser olup tamamı 92 varaktan oluşan ve ilk 50 varak çalışmamıza konu olan *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* metnidir. Sonraki varaklar (50-80), “*Kitab fih erbaune hadis li Nevevi*” adıyla genelde iman, amel, ihlas, İslam şartları, Kur’ân ve sünnete ittiba, cihad, emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker, helal-haram, hayır-şer durumları, güzel ahlak, ihsan, takva, ibadetler, sadaka, zühd, adalet, müminlerin dayanışması, Allah’a yakınlaşmanın yolu ve O’nun mağfireti gibi konuların işlendiği hadislerin yer aldığı bölümdür. Kitabın son bölümü (80-92 varak arası) “*Bânet suâd fi medhi seyyidi’l-ibâd*” adıyla Ka’b b. Zühayr’in Hz. Peygamber’e ithafen yazdığı kasidesinden oluşmaktadır.

¹⁷⁷ Kofler, “Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-dîn ibn Ğamâ’ah”, *Islamica*, VI/349-414; VII/1-64, (Almanca çevirisi 31 sayfa).

Beş babdan oluşan bu eserin temel konuları ve babları şunlardır:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında
2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama
3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar
4. Bab: Askerlere maaş takdir edilmesi ve cihad/savaş ehlinin hak ettikleri
5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

İşlenen konular itibariyle tipik bir *el Ahkamüs Sultaniyye* türü olan eserin, her bölümü kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Konuların sıralanışı, ele alınış şekli ve kitabın tertibi bakımından düzenli bir eser özelliği taşımaktadır. Görülmektedir ki bu konulara dair yazılan eserlerin mahiyetinde olduğu gibi İbn Cema da kitabının birinci bölümünü “İmâmet” bahsine ayırmıştır. Burada sultanın imameti ve fazileti ile idaresinde adaletinin önemi konularına yer vermiştir. Mevzua giriş sadedinde ise imâmetin gerekliliğini ve varlık gayesini vurgulamıştır.¹⁷⁸ Bu noktada dini muhafaza edecek, Müslümanların dünyevi işlerini düzenleyecek, mazlumu koruyup zalime engel olacak, hakkı yerli yerine koyacak ve sahibine verecek bir imam tayin etmenin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece imamın tayin edilmesiyle memleket ve insanlar salah ve huzura kavuşacak, fesat yolları giderilecektir. Bunu da hakkıyla yerine

¹⁷⁸ İmâmetin gerekliliği için bk. Ebu Yala Muhammed b. Hüseyin el-Ferra, *el Ahkamüs Sultaniyye*, Beyrut 1983, s. 19; Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el İktisad fi'l-i'tikad*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 127; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefi el Hanefi, *Tebsiratü'l-Edille fi Usuli'd-din*, I-II, Institut Français de Damas, Dımaşk 1993, II/1103-1104; Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtuşî, *Siracul Müluk*, el-Matbaatü'l-Vataniyye, İskenderiyye 1872, s. 47-49; M. Ziyaeddin Rayyıs, *en Nazariyyatu's-Siyasiyyetu'l-İslamiyye*, (İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi), Kahire 1976, s. 124-136.

getirecek bir sultanın olmasına bağlayıp hükemadan şu rivayeti nakletmiştir: “Sultanın kırk yıllık zulmü, reâyânın bir anlık sultansız kalmasından daha hayırlıdır”.¹⁷⁹

İbn Cemaa, sultanın Allah’ın kulları için bir lütuf olduğunu, onun vasıtasıyla fesadın kaldırıldığını belirtmiştir. Ayrıca sultanın adil olması, heva ve hevesine sahip çıkması, namazları ikame etmesi, oruçları tutması, iyiliği emredip kötülükten alıkoyması şartlarını ifa etmesiyle Allah’ın ona vaat ettiği zaferi ihsan edeceğini ifade etmiştir.¹⁸⁰ Bu noktadan hareketle İbn Cemaa her ne kadar imâmet için bir tanım geliştirmemişse de Maverdi’nin; “Dini muhafaza ve dünya işlerini deruhte etme konularında nübüvvete haleflik etmek”¹⁸¹ şeklindeki imâmet tanımının içeriğini zikretmiş ve o tanımı benimsemiştir.¹⁸² Tanımda imama yüklenen “dini muhafaza etme” ve “dünya işlerini deruhte etme” sorumluluğu, önemli bir konudur. Nitekim bu imâmetin varlık gayesine dayalı olup güçlü bir merkezî devlet yapısına vurgu yapıldığına dair bir girişim olarak da değerlendirilebilir.¹⁸³

Görülmektedir ki ilk bölüm askerî müessese için en üst kumandan olması itibarıyla sultan ve fazileti hakkındadır. Buna göre askerî müessese, siyasi hakimiyet nizamının dayanağı ve kaidesidir. Zira bu askerî müessese/kurum olmaksızın siyasi nizam ayakta duramaz. Hâkim (idareci) olmaksızın da bu askerî müessese/kurum, meşru kuvvet/siyasi egemenlik kaidesi kaybolup gider. Müellif bu konuda der ki: Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ “İnsanların bir kısmının diğerini def etmesi olmasaydı yeryüzü fesat olurdu.”¹⁸⁴

¹⁷⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 9a. Bu sözün başka bir rivayet şekli için bk. Turtuş, *Siracul Müluk*, s. 48.

¹⁸⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 6a-b.

¹⁸¹ Ebül-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye ve'l-Velâyetud Diniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadi, Mektebetu Dari İbn Kuteybe, Kuveyt 1409/1989, s. 15.

¹⁸² Başka bir imâmet tanımı için bk. Ebü'l-Meali Abdulmelik b. Abdillâh İmamı'l-Harameyn el Cüveyni, *Gıyasül Ümem fit Tiyasiz Zulem*, thk. Abdulazim ed-Deyb, Mektebetu İmami'l-Harameyn, Matbaatu Nahda, Mısır 1401, s. 22.

¹⁸³ Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 72.

¹⁸⁴ Bakara 2/251.

Bu ayetin tefsiriyle ilgili şunlar söylenebilir: Allahu Teâlâ yeryüzünde bir sultan ikame etmeseydi güçlü olan zayıfı mahveder, mazlum zalimden hakkını alamaz ve mutlaka kuvvetli olan zayıfları helak ederdi. Böylece insanların bir kısmı diğerine haksızlık eder dururdu. Sonra Allah kullarına sultan ikame etmekle onlara minnet etmiş ve buyurmuştur ki: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ “Ancak Allah alemler üzerinde fazilet sahibidir.”¹⁸⁵ Zira Allah’ın yarattığı mahlukatın ancak sultanın idaresiyle ahvali salaha kavuşur, onun korumasıyla selamete erişir, mazlum olanı hakkını alır ve zalimden onları sakındırır. Bu noktadan hareketle İbn Cemaa’nın nazarında askerî müessese/kurum sadece düşmana mukavemet için değil devletin hâkimiyet nizamının (egemenlik düzeni) istikrarı için ikame edilmektedir. Dolayısıyla İbn Cemaa’nın bu eseri, devletin istiklali (bekası) bakımından askerî durumların (düzenin) önemini vurgulaması sebebiyle ilk önemli eser olma özelliği taşımaktadır. Nitekim eserinin ilk babında müellif İbn Cemaa, bu müesses nizamın/askerî düzenin ikame edilmesinin faziletine, idareci/sultan tayini, sultanın tebaası üzerindeki hakları ile raiyyenin hak ve görevlerinden bahsetmektedir.

İbn Cemaa, kitabın ikinci bölümünü ordu istihdamı ile cihad farızasını yerine getirmek için askerlerin hazırlanmasına ayırmıştır. Yüce Allah’ın; “Ey iman edenler! Tedbirinizi alın”¹⁸⁶, “Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın”¹⁸⁷ ayetlerinde buyurduğu gibi Müslümanların maslahatları ve işleri için en önemli tedbir ve hazırlığın ordu istihdamı, askerlerin teçhizi, sayıların çoğaltılması ve sınır boylarının korunması olduğunu zikretmiştir.¹⁸⁸ Ordu istihdamı ve cihada hazırlık yapmanın önemini destekler mahiyette de Hz. Peygamber (s.a), Hulefa-yi Raşidin ile sonraki halifelerin yaptıkları bazı savaş ve gazvelerdeki asker sayısını ve birkaç uygulamayı belirtmiştir.¹⁸⁹

Bu bağlamda ordu istihdamı ve asker sayısının arttırılmasının sünnet olduğunu ifade etmiş, asker maaşlarının bol ödenmesi gerektiğine, kendilerinin ve ailelerinin durumlarının sorulması ve ihtiyaçlarının temininin gerekliliğine değinmiştir. Hikmet ehli kimselerden şu rivayeti naklederek ordunun devlet ve sultan için ne kadar mühim

¹⁸⁵ Bakara 2/251.

¹⁸⁶ Nisâ 4/71.

¹⁸⁷ Enfâl 8/60.

¹⁸⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 22b-23a.

¹⁸⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 23a.

olduğunu açıklamıştır: “Sultanın dostu ordusudur. Düşmanı ise malıdır. Ordusuna harcadığı için malı azalırsa dostu ve yardımcısı güçlenir. Ordusuna vermediği için düşmanı (malı) güçlenirse yardımcısı olan ordusu zayıflar.”¹⁹⁰ Askerî müessese için savaş aleti ve askerî hazırlık yapmanın öneminden bahseden İbn Cemaa seriyyelere emirlerin tayin edilmesi, seriyyeler için bayrak ve sancak akdedilmesi, kumandanın özellikleri ve erzakı (maaşları) konularını ele almıştır. Daha sonra harp aletleri, savaş için ordu hazırlama keyfiyeti, beytûlmalden asker tahsisatı, onların yaşadığı asır itibarıyla kumandanın nizamına göre ordu tahsisatlarının sarfiyatı, askerlerin ve esirlerin atâları mevzularına yer vermiştir.

Müellif eserin üçüncü bölümünü sultan atâsı, atanın verileceği yerler ve ikta çeşitlerine ayırmıştır. Önceki bölümde ordu istihdamı ve askerlerin ihtiyaçlarının temin edilmesinin önemini belirtmiş, bu bölümde ise o ihtiyaçlarının giderilme yolları olan atâ ve iktayı ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir.¹⁹¹ İbn Cemaa, öncelikle ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı atâ ve ikta gibi iki temel yol (rızk) olduğunu belirtmiş, daha sonra bunların her birini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Örneğin atânın fey, haraç, ganimet ve feyin beşte birlik kısmı ile beytûlmal gibi dört gelir kaynağının olduğunu belirtmiş ve bunların kendi içinde bölümleri, tanımları, onlarla ilgili hükümleri, Hz. Peygamber ve sahabeden nakiller yaparak dört mezhep imamının konular hakkında görüşleriyle birlikte zikretmiştir.¹⁹²

Bu konuda dikkate değer olan hususlardan biri, Müslümanların hakimiyeti altına alınan arazinin rakabesinin kimde bulunmasıdır. Şayet arazinin mülkiyeti Müslümanlarda kalıp gayrimüslim olan ahali verdikleri haraç mukabilinde bu arazilerde iskân ediyorsa verdikleri haraç kira kabilinden değerlendirilir ve Müslüman olmaları durumunda bu haraç düşmez. Bu kimseler zimmi statüsüne geçerlerse haraç ile birlikte cizye vermekle yükümlüdürler. Ancak arazinin mülkiyeti kendilerinde kalıp Müslümanlarla haraç verme şartını muhtevi bir sulh yapmışlarsa, söz konusu haraç hakikatte cizye hükmünde olup bunların Müslüman olmaları yahut arazinin

¹⁹⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 18a-b. Ayrıca bk. Turtuş, *Siracul Müluk*, s. 122.

¹⁹¹ Atâ konusu için bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 26a-33b; ikta konusu için bk. v. 33b-42b.

¹⁹² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 26a-42b.

mülkiyetinin bir Müslümana geçmesi durumunda Müslümandan cizye alınamayacağından ötürü cizye hükmü sakıt olur.¹⁹³

Ordunun rızkının ikinci kısmı olan iktâ, temlik (mülkiyet), istiğlal (faydalanma) ve irfak (işletme) olmak üzere üç kısım altında incelenmiştir. Temlik iktâ¹⁹⁴ üçe, istiğlal ve irfak iktâ¹⁹⁵ ise ikiye kısımlara ayrılmış ve ilgili hükümler belirtilmiştir.¹⁹⁶

İbn Cemaa'nın, istiğlal iktânın iki çeşidi olan, bir arazinin işletim hakkının belirli bir ücret karşılığında birilerine verilmesi ile birtakım devlet görevlileri ve komutanların maaş karşılığında bazı haraç arazilerin gelirlerini toplaması uygulamasının kendi zamanında Irak Sevad arazisinde, Mısır ve Şam beldelerinde mutad olduğunu ifade etmesi önemli bir konudur. Bu durumun devlet işlerinin istikrarının devamı ve cihad ameliyesinin kesintiye uğramaması amacına yönelik olduğu söylenebilir. Yine burada iktânın icaresinin caiz olduğuna yönelik görüşlerini belirtmesi de dikkate değer bir husustur.¹⁹⁷

İbn Cemaa, askerin savaş sırasında bir hastalığa yakalanması halinde ordunun moralini diri tutmak ve mücahitlerin cihada yoğunlaşmalarını sağlamak amacıyla iktâlarının devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁸ Ayrıca herhangi bir arazinin ebedî

¹⁹³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 29a-b.

¹⁹⁴ Bunlar: a) Ölü arazilerin iktâsı, b) İslam'dan önce mamur olma izleri taşıyan fakat terk edilip harap hale gelen arazilerin iktâsı, c) Fethedilmesinden ümitvar olunan darü'l-harbteki bir arazinin iktâsı. İbn Cemaa, *Tahrir*, s. 108-109. Mevat arazilerin ihyası ve suların çıkartılması hakkında ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 264-274; Ebu Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferra, *el Ahkamüs Sultaniyye*, Beyrut 1983, s. 209-222. Ferra, iki nevi iktânın olduğunu ve bunlardan ilki olan temlik iktânın mevat araziler, amir araziler ve madenlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Ferra, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 228.

¹⁹⁵ Bunlar a) Bir emek harcamakla ulaşılan yerin altındaki madenler (altın, gümüş, bakır, demir gibi). Bir uğraş verilmesi gerekmeyen yer üstündeki madenlerin (tuz, katran, kükürt, zift gibi) iktâsı caiz değildir. b) Cadde, yol ve meydan gibi yerlerin iktâsı. İbn Cemaa, *Tahrir*, s. 115-116. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 294-296, 179-282; Ferra, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 224-226.

¹⁹⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 33b. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 283-293. Maverdi, iktânın, temlik ve istiğlal iktândan ibaret olduğunu belirtmiştir. Bk. Maverdi, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁹⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 35b-36a.; Maverdi, istiğlal iktâ öşür ve haraç şeklinde iki kısma ayırmıştır: Maverdi, *el Ahkamüs Sultaniyye*, s. 290.

¹⁹⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a-37b.

bir şekilde birine ikta olarak verilmesinin, fey ve haraç arazilerinin gayrimüslim bir kimseye tahsis edilmesinin caiz olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁹

İbn Cemaa, ordu dışında atâ hak edenlerin sürekli bir iş (kadı, divan katibi gibi) neticesinde maaş alanlar olduğunu, bunun dışında sürekli bir işte (vergi tahsildarları ve imamlar gibi) çalışmayan kimselerin maaşlarının haraç mallarının iktasında verilmesinin caiz olmadığını zikretmiştir. Yine cizye malının, mülkiyeti kendilerinde bırakılmak üzere antlaşma yapılan haraç arazilerinin ve öşür mallarının zekatının iktasının da caiz olmadığını belirtmiştir.²⁰⁰

İbn Cemaa, bu bölümün sonunda sultanın insanların ihtiyaçlarını karşılamak için bazı ölü arazileri mera haline getirebileceğini ancak bütün ölü arazilerin mera yapılamayacağını ve belirli kişilere tahsis edilemeyeceğini zikretmiştir.²⁰¹ Bütün bunların neticesinde atâ ve iktanın temel gaye ve amaçlarının İslam ordusunu ve devletini güçlendirmek, cihad yükümlülüğünü hakkıyla yerine getirilmesi için gerekli olanakları temin etmek, Müslümanların güçlerini pekiştirip refah seviyelerini arttırmak, ölü arazileri diriltmek ve İslam'ın yayılmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Fakat ilk dönemlerde Hz. Ömer gibi bazı halifeler, Müslümanların toprakla uğraşıp yukarıda sayılan amaçları gerçekleştirme bakımından tembel davranma düşüncesiyle bazen ikta vermekten imtina etmişlerdir.²⁰²

Müellif dördüncü bölümde ordu atâsını ve mücahitlerin ondan alacağı miktar hususunu zikretmiştir. Hz. Peygamber'in ganimet, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali'nin halifelik dönemlerinde atâ dağıtımında insanların ihtiyaç ve durumlarını dikkate aldığını²⁰³, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ise İslam'a girişte ve hicret edişte öncelik²⁰⁴ gibi halleri göz önünde bulundurarak belirli kimselere daha fazla atâ verdiğini ifade etmiştir.

¹⁹⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 35a.

²⁰⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a-b. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 293.

²⁰¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 41b-42a.; Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 275-279; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 222-224.

²⁰² Bk. Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, 43.

²⁰³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 42b. İmam Şâfiî ve İmam Malik'in bu görüşü benimsediğini nakletmiştir.

²⁰⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 42b-43a. Ebû Hanîfe'nin de bu görüşü benimsediğini belirtmiştir.

Ayrıca Hz. Ömer'in divanı kurduğunda bu şartlar dahilinde atâ ehlini beş gruba²⁰⁵ taksim ettiğini ve atâ dağıtımını bu şekilde yaptığını zikretmiştir. Atâ dağıtımında Hz. Ömer kendisini birinci gruptan (Bedir Savaşı'na katılan muhacirler) olan kimseler, oğlu Abdullah'ı da üçüncü gruptan (Mekke'nin fethinden önce hicret edenler) kimseler arasında belirtmiştir.²⁰⁶ İbn Cemaa'nın bunları vererek onun adaletini, hak ve hukuka ne kadar uyduğunu göstermeye çalıştığı ifade edilebilir.

İbn Cemaa, beytülmal gelirinin artması durumunda yukarıda belirtilen gruplardaki kimselerin paylarına bir ekleme olunmayacağını, fazlalığın mücahitlere dağıtılacağını belirtmiştir. Bununla birlikte sultanın kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını temin için beytülmalden haddi aşmadan alma hakkının bulunduğunu zikretmiştir. Sultanın beytülmalden yaptığı harcamada israfa gitmemesi ve cimrilik yapmaması gerektiğini, Hz. Ömer'den şu rivayeti naklederek desteklemiştir: "Kendimi Allah'ın malı karşısında yetimin velisi gibi görmekteyim. Durumum iyi olursa ondan geri dururum, muhtaç duruma düşersem maruf veçhile oradan kullanırım." Yine sultanın zaman ve mekân şartlarını gözeterek emir ve askerlerin bütün ihtiyaçlarını giderecek ikta yahut atâ payı ayırması gerektiğini, bunun mücahitlerin cihada hazır olmalarını ve kendilerini cihada adanmalarını temin için olduğunu zikretmiştir.²⁰⁷

İbn Cemaa daha sonra zaruret durumu dışında altın ve ipek kullanımının erkekler için caiz olmadığını, kadınlar için mutlak caiz olduğunu, bu madenlerden yapılan kap gibi ev eşyalarının kullanımının ise erkek ve kadınlara haram olduğunu ayrıca ifade etmiştir. Bununla birlikte savaş araç-gereçlerinin bu madenlerden yapılmasını da zorunluluk hali veya mücahide savaş sırasında üstünlük sağlama amacı dışında caiz olmadığını belirtmiştir.²⁰⁸

²⁰⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43a-44a. Bunlar: a) Bedir Savaşı'na katılan Muhacirler, b) Bedir Savaşı'na katılan Ensar, c) Mekke'nin fethinden önce hicret edenler, d) Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar, e) Hz. Peygamber'in son günlerinde Müslüman olanlar.

²⁰⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43a-b. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 299-300; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 39, 238-240.

²⁰⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.45a-b.

²⁰⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 46a.

Müellif dördüncü bölümün sonunda, ölen maaşlı askerlerin aile efradının daha sonra zor duruma düşmemesi, kendilerinin de sağ iken cihad için gayretlerinin artması için ölümleri halinde atâlarının devam edeceğini zikretmiştir. Orduda bu askerlere ihtiyaç duyulmaması halinde ayrılmalarının mümkün olduğunu belirtmiş, itaatsizlikleri ve mazeretsiz olmaları nedeniyle sefere katılmamaları durumunda atâlarının düşeceğini ve iktalarının hükümsüz olacağını zikretmiştir.²⁰⁹

Beşinci bölümde ise divanın kurulması ve sultan divanının kısımlarına değinmiştir. Öncelikle divan kelimesinin kökeni ve tanımını açıklamış, mücahitlerin sayılarının ve devletin gelirlerinin artmasıyla birlikte bunların kaydedilmesinin önemini belirtmiş ve İslam tarihinde ilk divanın Hz. Ömer tarafından kurulduğunu zikretmiştir. Hz. Ömer'in bu teşkilatın kuruluşuna dair sahabeyle istişarelerde bulunduğunu ve divanın kuruluşuna karar verilince bazı sahabeyi görevli kılarak onlara şöyle emrettiğini rivayet etmiştir: “İnsanları konumlarına göre yazın. Hâşimoğulları'ndan başlayın ve Resulullah'a olan yakınlıklarına göre sıralayın.”²¹⁰

İbn Cemaa devamında sultan divanını dörde ayırıp her biri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki olan ordu divanına (divanül ceys) cihad için mücadele edecek kimselerin kaydedilmesi gerektiğini zikretmiştir. Daha sonra divana kimlerin yazılıp yazılmayacağını, öncelik sırasının nasıl olacağını, isimler yazılırken dikkate alınması gereken şartları belirtmiştir. Askerlerin ihtiyaçlarını sultana bildirme ve ihtiyaç durumunda onları bir araya getirme görevinde bulunacak arif ve nakiplerin ordu içinde görevlendirilmesi konusuna yer vermiştir.²¹¹

İbn Cemaa ikinci divanın, devletin değişik kademelerinde çalışan görevlilerin divanı (divanül ummal) olduğunu söylemiştir. Burada, bu görevin (amel) ne olduğunu, süresinin, görevi verenin (müvelli) ve üstlenenin (mütevelli) kimlerden meydana geldiğini, göreve atamanın sahîh olma durumunu ve görev ücreti (mukarrer alel amel)

²⁰⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 47a-b. Ayrıca bk. Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 28, 243; Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305-306.

²¹⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 17a.

²¹¹ İbn Cemaa, *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihad*, v. 153a. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 302-305; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 237-243.

gibi hususları incelemiştir. Bu kademelerde görevli kimselerin taşınması gerekli şartları ve özelliklerini de belirtmiştir.²¹²

Müellif, üçüncü divanın, “[Devlet] işlerine tahsis edilen vergiler divanı (divanü rüsumil emval)” olduğunu belirtmiştir. Burada söz konusu divanın görevleri, vergilerin miktarının sultan tarafından değiştirilmesinin hükmü ve alınmaması gereken vergilerin neler olduğu konularını zikretmiştir.²¹³ İbn Cemaa, sultan divanının dördüncüsünün ise beytülmalin gelir-gider divanı olduğunu belirtmiştir. Son olarak beytülmalin açık veya fazla verme halini irdelemiş ve ilgili hükümleri beyan etmiştir.²¹⁴

C. YÖNTEMİ

İbn Cemaa, eserlerinde yöntem olarak öncelikle konunun hükmüyle ilgili Kur’an ve sünnetten deliller getirmektedir. Akabinde konuyu destekler mahiyette işlenen konuyla ilgili varsa sahabe ve tabiin nakillerine yer verir. Daha sonra konunun genel çerçevesini farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek özetlemektedir.²¹⁵

Şafii mezhebine bağlı olmasına rağmen yalnız bir mezhebin görüşünü vermekle iktifa etmez, diğer mezheplerin de görüşlerine yer vermektedir. Böylece okuyucuya farklı mezhep görüşleri arasında mukayese imkanı sunmaktadır. Bununla birlikte en

²¹² İbn Cemaa, Ebu Abdullah el-İmam Bedruddin, *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihad*, yazma eser, (Kitabu Eşrakit Tevarih içinde 131-155 varakları arası), Süleymaniye Kütüphanesi, (Ayasofya 2954), v. 153a-b. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 310-315; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 247-249.

²¹³ İbn Cemaa, *Risaletül Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihad*, v. 153b. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 307-309; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 244-246.

²¹⁴ İbn Cemaa, *Risaletül Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihad*, v. 153b-154a. Ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 315-321; Ferra, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 250-257.

²¹⁵ Örneğin birinci bölüm sultanın fazileti ve adaleti konusuyula ilgili bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 8a-11b.

sahih olarak gördüğü görüşü (asah) vermekte ve işlediği konu hakkında kendi kanaatini de zikretmeyi ihmal etmemektedir.²¹⁶

Eserin tasnifinde öne çıkan en önemli mevzulardan biri hukema kavillerini ve kıssaları zikretmesidir.²¹⁷ Buna göre müellifin idarecilerden İslam ahkâmına uygun bir yönetim anlayışı istediği söylenebilir. İbn Cemaa'nın eserinde verdiği bilgileri ve onları işleyiş biçimi ile kitabın tasnif metoduna dayanarak ilmî bir üslup kullanmaya özen gösterdiği ifade edilebilir. Bunu da zikrettiği kelimelerin basit, anlaşılır, zengin anlamlara müsait ve işlenen mevzunun kapsamlı, derinlikli bir özelliğe sahip olmasında görmek mümkündür. İbn Cemaa, çalışmanın metodu ve yazılış amacına dair, eserinin mütalaasının ve anlaşılmasının kolay, hacminin küçük ve ulaşılmasının rahat olduğunu, ayrıca söz konusu literatürde yazılan eserlerden beklenen hedefin elde edilmesine yönelik olarak yazıldığını zikretmektedir.²¹⁸

Ele aldığı mevzular ve konuyla ilgili derlediği bilgiler bakımından eseri bölümlere (bab) ve fasıllara ayırmıştır. Bu bağlamda onun çalışmanın tasnif, tertib ve tebvibinde kendi döneminin ihtiyaçlarını da dikkate aldığı söylenebilir. Ayrıca müellif, bölüm başlıklarının içerikleri ile verilen malumatın birbiri ve fûrû-ı fıkıhla uyum ve irtibatının sağlam olmasına önem vermektedir. Eserde göze çarpan en önemli mevzulardan bir diğeri, İbn Cemaa'nın verdiği ayet, hadis yahut metin içinde geçen anlaşılması güç olacak bazı kavramların tefsir ve anlamını beyan etmesidir.²¹⁹

²¹⁶ Örnek olarak Ebû Hanîfe'nin görüşü için bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 34a, 40a; Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, Malik ve Şâfiî birlikte görüşleri için bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 27a; asah kavli ve kendi görüşünü belirttiği hususlar için bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 36a-b.

²¹⁷ Örneğin bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 11b; v. 17b-18a.

²¹⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 7a-b.

²¹⁹ Birkaç örnek için bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 8a-9a; 9b-10a; 10b-11a; 11b-12a; 13a.

III. *TECNİDÜ'L-ECNAD* VE İLGİLİ ESERLERİN KAYNAKLARI

A. *TECNİDÜ'L-ECNAD*'IN KAYNAKLARI

Tecnidül Ecnad hilafet, vezirlik, ordu ve tebaanın yönetimi, cihad, maliye ve yargılama hukuku gibi konuları içermekte, siyasi-fikhi ahkâmı konu alan bu eserde temel ilke ve sabiteler öncelikli olarak Kur'an ve sünnete dayandırılmaktadır.²²⁰ Nitekim İbn Cemaa eserin mukaddimesinde, “Kitabın yazımında sünnetleri, âsârı ve başlıca fıkıh çevrelerinin (ulemaul emsar) görüşlerini esas aldım.” demektedir.²²¹ Kur'an ve sünnet dışında sahabenin sözlerini ve uygulamalarını,²²² tabiinin,²²³ mezhep imamlarının ve önemli ilim adamlarının ele alınan mevzu hakkında nakledilen görüşlerine ve hukema sözlerine²²⁴ de bazen yer vermektedir.

İbn Cemaa, nas ve kavillerin işlenen mevzu ve fasılla uyum ve irtibatının sağlam olmasına ve aralarında bir çelişki olmamasına özellikle önem vermektedir. Bu alanda yazılmış olan Maverdi ve Ebu Ya'la el Ferra'nın *el Ahkamüs Sultaniyye*'leri, Cüveynî'nin *el Gıyasi*'si, Turtuşî'nin *Siracül müluk*'ü tertip ve üslup bakımından

²²⁰ Örneğin İbn Cemaa, sultan ve halifenin ümmet üzerindeki haklarını sayarken ümmetin, Allah'ın yasakladığı şeyler dışında her konuda kendilerine itaat etmesi gerektiğini; “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Resul'e ve sizden olan ülü'l-emre de itaat edin.*” (Nisâ 4/59) ayetini ve Hz. Peygamber'in; “*Bir masiyetle emrolunmadıkça Müslümanın hoşuna giden ya da gitmeyen her hususta [başına geçen kişiyi] dinleyip ona itaat etmesi gerekir.*” (Buhari, Ahkâm 4) hadisini zikrederek temellendirmiştir. Bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 12b-13a.

²²¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 7a.

²²² “Düşmanla Cihad Etmek Maksudıyla Emir İstihdamı”nın ele alındığı bölümde bu uygulamanın caiz ve sünnette uygun olduğunu ve bunun Hz. Peygamber'in yaptığı gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de birçok iklim ve bölgeye bilfiil emir tayin ettiğini örnekler vererek belirtmiştir. Bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 19b-20a.

²²³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 14b.

²²⁴ Sultanın adaletinin bahse konu edildiği yerde hikemiyattan şu sözü nakletmiştir: “Melikin adaleti, reâyânın hayatı ve memleketin ruhudur. Ruhsuz bir bedenın bekası yoktur.”. Bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 11b. Yine cihatta önderlik edecek komutanın önemi ve vasıfları zikredilirken bu makama seçilecek kişinin önemine binaen şu hikmetli sözü nakletmiştir: “Bir aslanın liderlik ettiği bin tilki, bir tilkinin liderlik ettiği bin aslana yeğdir.”. Bk. İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 22a.

farklılıkları olsa da eserde istifade edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Cema, mukayeseli fıkın en mühim klasikleri arasında sayılan İbn Kudame'nin *el Muğni*'si, İmam Nevevi'nin *Ravza*'sı ve İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165) *el İfsah*'ı eserlerinden de zaman zaman faydalanmaktadır.

Söz konusu eser, *Tahrir*'in birkaç bölümünden oluştuğu için aynı kaynaklardan istifade edilmiştir. Ancak bu eserdeki temel farklılık, Muhammed b. Aiz el Kureşi'nin *Kitabus Savaif*'inden zaman zaman nakiller yapılmış olmasıdır.²²⁵

İbn Cema'ya atıf yapılan kaynaklar ise şunlardır:

- a. Mücirüddin el Hanbeli, *el Ünsül Celil bi Tarihil Kudüs vel Halil*
- b. İsmail Paşa, *Hediyyetül Arifin ve Esmaul Müellifin ve Asarul Musannifin, İzahul Meknun fiz Zeyl ala Keşfiz Zünun*
- c. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*

Tecnidül Ecnad'da yer alan kaynaklar da şöyle özetlenebilir:

- a. Maverdi, *el Ahkamus sultaniyye*
- b. Ebu Ya'la, *el Ahkamus sultaniyye*
- c. İmam Şafii, *el Ümm*
- d. İbn Rüşd, *Bidayetül Müctehid*
- e. Abdulhayy el Kettani, *et Teratibul İdariyye*
- f. Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtuşi, *Siracul Müluk*
- g. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabul Emval*
- h. Yahya b. Adem, *Kitabul Harac*

²²⁵ Örneğin bk. İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 20a-21b.

1. Ebu Yusuf, *Kitabul Harac*
- i. Rivayetü Sahnun, *Müdevvene fi Fikhi İmam Malik*
- j. İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*
- k. İbn Kudame, *Muğni*

Müstenedül Ecnad Fi Alatil Cihad Ve Muhtasar fi Fadlil Cihad'da yer alan kaynaklar da şunlardır:

- a. Maverdi, *el Ahkamus sultaniyye*
- b. Ebu Ya'la, *el Ahkamus sultaniyye*
- c. Ubeyd Kasım b. Sellam, *el Emval*
- d. Turtuşi, *Siracül Mülük*
- e. İbn el Ezrak, *Bedaiüs Silk*
- f. Ebu Yusuf, *el Harac*
- g. İbn Adem, *el Harac*
- h. Kudame b. Ca'fer, *el Harac*
1. Abdurrahman Ceziri, *el Fıkh alel Mezahibil Erbaa*
- i. Muhammed Cevad Muğniye, *el Fıkh alel Mezahibil Hamse*

B. TECNİDÜ'L-ECNAD İLE İLGİLİ ESERLER

İbn Cemaa'nın savaş hukukuna dair eserlerindeki genel metodolojik yaklaşımını belirttikten sonra sırasıyla *Tecnidül Ecnad*, *er Risaletul Muhtasar fi Tecnidü'l-Cüyuş*, *Müstenedül Ecnad* ve *Tahrirul Ahkam* adlı eserleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. İbn Cemaa, metinlerde kaynak olarak öncelikle ilgili ayet ve hadisleri nakletmektedir. Özellikle *Müstenedül Ecnad*'ın büyük bölümü nakledilen ayet, hadis, Hulefayı Raşidin uygulamaları ve mezhep görüşlerinden oluşmaktadır. İlk

paragrafta sunulan konu özetinin ardından önce ayetler sonra da hadisler zikredilerek birçok bab sona erdirilmiştir. Ayet ve hadislerin nakledilmesinden sonra varsa İslam medeniyetinin zihniyetini yansıtan hikmetli sözler ve Hulefayı Raşidin uygulamaları konuya örnek ve destek mahiyetinde zikredilir. Akabinde ilgili fıkhi meseleler dört mezhep imamının görüşleri çerçevesinde aktarılmaktadır.

İbn Cemaa'nın konuları ele alırken kullandığı önemli metotlardan birisi de, Kur'an ve sünnetten getirdiği delillerin teâruz etmemesine gayret sarf etmesidir. Şayet teâruz gözükyorsa, bu delillerin çatışma noktalarını iyice araştırır, kanaati teâruz olduğuna yönelik ise bu delilleri eserlerinde kullanmamaktadır.

Eserlerinde Kur'an ve sünnetten delilleri zikrettikten sonra varsa sahabe, tâbiûn kavil ve uygulamalarına yer vermektedir. Konunun ayet ve hadislerle dile getirilmesi, aynı zamanda müslümanların da konuya dikkat etmelerini ve gerekli mesajları doğru şekilde alarak yürürlüğe koymalarını gerektirmektedir. İbn Cemaa ayet, hadis, sahabe ve tâbiûn kavli delil sıralamasından sonra ele aldığı fıkhi mevzuda ittifak veya ihtilaf varsa onu beyan etmekte, daha sonra kendisinin tercih ettiği görüşü açıklamaktadır. Şafii mezhebine mensup olmakla beraber mezhepte müctehit mertebesinde olan İbn Cemaa bazı konularda farklı içtihatları benimsemektedir.

İbn Cemaa özellikle bayrak ve sancak edinilmesiyle ilgili konuda İbn Âiz'in *Savâif* kitabına atıfta bulunmuş, ayrıca ehl-i zimmetin tâbi olduğu hüküm konusunda Ömer b. Hattab'ın sözlerini kaynak göstermiştir. İbn Cemaa'nın savaş hukukuyla ilgili eserlerinde ele aldığı temel kaynakları hakkında verilen bu genel bilginin akabinde ayrı ayrı bu eserlere değinilmesi uygun düşecektir:

1. *Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*

Bu eser, İbn Cemaa'nın *Tahrirul Ahkam*'ının birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bölümlerini işlediği ve el Melikül Eşref'e ithaf ettiği bir çalışmadır. Mevzuu, İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için yapılması gerekenler ve askerlik biliminde 'Silahlı Kuvvetlerin Tanzim ve İdaresi' bağlamında ele alınan hususlarla ilgilidir.

Dört babdan müteşekkil Abdülcevad Halef'in de neşrettiği bu eserin muhtevasını kapsayan çeşitli kitaplar mevcuttur.²²⁶ Üsâme Nasır e-Nakşibendî tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fî Fadlil Cihad* adıyla *Müstenedül Ecnad* ile birlikte yayımlanmıştır. Ayrıca İsmail Paşa ve Muhyiddin Ramazan bu kitaptan söz etmiştir. Bu kitapta beşinci bab ile divan konusu yer almamaktadır. Bu eserin ilavesi olan *er Risaletul Muhtasar fî Tecnidül Cüyüş vel Cihad* ise divan babıyla beş bab olarak belirttiğimiz konulara yer vermiştir.

2. Risaletül Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad

İbn Cemaâ tarafından el Melikül Eşref için kaleme alınmış bir eserdir. Üsâme Nasır en Nakşibendi tarafından *Risaletul Muhtasar fî Tecnidül Cüyüş vel Cihad* adıyla yayımlanmıştır. Abdülcevad Halef'in de yayımladığı eserin çeşitli nüshaları mevcuttur.²²⁷ Bu nüshalardan birisi olan söz konusu eser, tamamı 160 varak olan *Kitabu Eşrakit Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında beş bab halinde risale olarak yer almaktadır.

3. Kitabu Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad

İdarecilere ve emirlere itaat, cihad, savaşa hazırlık, Hz. Peygamber'in (s.a) kullandığı savaş aletleri, silah edinme, okçuluk, şehadet, savaş taktikleri, bayrak ve sancak edinme, ordunun saf tertibi, orduyu destekleme gibi konuları otuz bölümde ele alan İbn Cemaâ'ya ait bu eser, Üsâme Nasır en Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.

Eserin yazma nüshaları mevcuttur.²²⁸ Kadı Mücirüddin ve İsmail Paşa da bu eseri İbn Cemaâ'ya nispet etmektedir.

²²⁶ *Kitâbu Tecnidül Ecnad ve Cihatu Ehli'l-Cihad*, ilgili aralık: 1-50 varak, tamamı 92 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3124).

²²⁷ *Risaletul Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, (5. Bölüm İlaveli nüshası), (*Kitabu Eşrakit'te Tevarih* içinde, ilgili aralık: 131-155, tamamı 160 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2954).

²²⁸ *Kitabu Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, ilgili aralık: 88-155 varak, tamamı 155 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5455).

4. *Kitabu Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l İslam*

Müellifi Bedrüddin İbn Cemaa olan bu kitaptan Katib Çelebi ve Kadı Mücirüddin eserlerinde yukarıdaki ismiyle aynı şekilde bahsetmektedir.²²⁹ Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ceyşil İslam*,²³⁰ Brockelmann ise *Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Milletil İslam* ismiyle zikretmiştir.²³¹

el Melikül Eşref Halil için yazılan bu eser, dönemin İslam siyasi düşüncesini ortaya koymasının yanı sıra müslümanlara ideal yönetim biçimleri sunması bakımından da büyük önemi haizdir. Eser on yedi baba taksim edilmiştir. Bu bablarda bahsedilen konular ise şunlardır: Birincisi devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü emirlik, beşincisi şerî sistemi muhafaza, altıncısı asker edinme, yedincisi sultanın maaş verme durumu, sekizincisi asker maaşları, dokuzuncusu binek ve silahlar edinme, onuncusu divan tesisi, onbirincisi cihadın fazileti, on ikincisi cihad keyfiyeti, on üçüncüsü ganimet ve kısımları, on dördüncüsü ganimet taksimi, on beşincisi sulh ve emân, on altıncısı isyankârlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

Hans Kofler tarafından Almanca'ya çevrilip yayımlanan bu eseri ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir. İbn Cemaa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es Siyasetüş Şer'iyye*'si arasında benzer konular yer almaktadır. *Tahrirul Ahkam*'ın birçok nüshası, yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur.²³²

²²⁹ Hayreddin, Ziriklî, *el-A'lam, Kamusu Teracim: el Hutut ve's-Suver*, I-XI, Beyrut, 1969, VI/188; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, I/356.

²³⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, VI/148; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, VIII/203.

²³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, I/356; *Kitabu Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l-İslam*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr., tamamı 73 varak, yazma eser thk. Fuad A. Ahmed, yazma eser, 1-73v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Esadefendi 1595).

²³² *Kitabu Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l-İslam*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr., tamamı 73 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi 1595). Ayrıca İbn Cemaa hakkındaki çalışmalar için bk. Halef, *el-Kadı Bedruddin*; Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*; Özgür Kavak, *Adl'e Boyun Eğmek*.

C. *TECNİDÜ'L-ECNAD*'IN METODU, DİLİ VE ÜSLUBU

İbn Cemaa'nın İslam fıkı ve siyaset teorisine dair yazdığı *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam*'ından yola çıkarak izlediği metot anlayışını açıklamak isteriz. Bu kitap Ahkamus sultaniyye literatürü çerçevesinde yer alan on yedi bابتan oluşan bir eserdir. İbn Cemaa'nın yazdığı bu eser daha önce Maverdi ve Ebu Ya'la'nın *Ahkamus sultaniyye*'leri, İbn Teymiyye'nin *es Siyasetüş Şeriyye fi Islahır Rai ver Raiyye*'si gibi Ahkamus sultaniyye metinlerini takip eder. Elbette *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam*'ı, ele aldığı mevzuları, eserin tasnifi ve konuları işleyiş metodu bakımından diğerlerinden ayrılır.

İbn Cemaa eserlerinde işlediği kaynak ve metodu da mukaddimesinde; “Bu kitap, Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbiûn kavilleri ve âlimlerin görüşlerine dayanmaktadır. Müracaat edilmesi, anlaşılması kolay ve ihtisar gayesi güdölerek ele alınan küçük hacimli bir eserdir” şeklinde açıklamıştır.

İbn Cemaa'nın bu tarz eserlerinde işlediği metodu genel olarak şöyle özetlemek mümkündür: İbn Cemaa, çeşitli bablara ayırdığı konuların hükümlerini öncelikle Kur'an ve sünnet'ten delil getirerek ortaya koymuş, akabinde öncelik derecesine göre delilleri sunmuş ve hükmü özetlemiştir. Bir konu hakkında farklı görüş ve hükümleri başta Hulefa-yi Raşidin uygulamalarıyla desteklemiş sonra da dört büyük mezhebin temel anlayışını ortaya koymuştur. Askerlerin ve hak sahiplerinin atâ/maaşlarının takdiri babında başta Hulefa-yi Raşidin'in tercihlerini akabinde de mezhep görüşlerini dile getirmesi buna bir örnektir. Ayrıca söz konusu ata/maaş hak eden sınıfların taksiminde Hz. Ömer'in divan tesis ettiği sıradaki uygulamalarını esas alması da onun bu metoduna diğer bir örnektir. İbn Cemaa bu tür eserlerinde genellikle üzerinde ittifak edilen hususlara yer vermiştir. Ancak zikredilmesi gereken ihtilaflı meseleleri de başta Hulefa-yi Raşidin görüş ve uygulamaları ile mezhep imamlarının genel kabullerini dile getirerek belirtmiştir. Bu sebeple İbn Cemaa mezhep içi farklı görüş ve değerlendirmelere yer vermemiş ve bu konuda kaynaklık eden kitapları da zikretmemiştir.

Konuları ele alırken sade bir dil kullanmış olması, mevzuların anlaşılmasını kolaylaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkar. Meselelerin bab, fasl ve alt başlıklarının tasnifi ve düzeni metnin insicamını ve sürekliliğini sağlayan bir etkidir. Ayrıca araştırmacı için konu başlıklarının açık ve anlaşılır olması, metin içindeki muhtelif mevzuları ele alırken aynı sadelikle metnin izah edilmesi ve yukarıda belirttiğimiz metotla belli bir sırayla hüccetlendirme yapılmış olması konunun pekişmesini temin eden ve şüpheyi yer kalmayacak tarzda ikna edici özelliğe sahip olduğunu gösterir.

D. *TECNİDÜ'L-ECNAD*'IN KONULARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad* isimli eserinin muhtevasının biraz daha etraflıca ele alındığı bu bağlamda öncelikle eserin mukaddimesi ve eserde geçen temel meseleler dile getirilecek, akabinde kitabın ihtiva ettiği konular, fasıllar ele alınacak ve bu mevzuların değerlendirilmesine yer verilecektir. Bu ikinci alt başlık ise üç kısımda incelenecektir. Birincisi, *Tecnidül Ecnad*'da yer alan mevzular, ikincisi farklı eserlerdeki konular ve mukayeseli değerlendirilmesi ve son olarak İbn Cemaa'nın metodunu ortaya koyan örnek tartışmalı meselelerdir. İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ıyla ilgili son tahlil ve değerlendirme ise bu kitabın tahkiki alt başlığında yer alacaktır. Bu eserin nüshaları ve tavsifleri, nüshaların mukayesesi ve bu tahkikte izlenen yöntem hususlarıyla konu hitama erdirilecektir.

1. *Tecnidül Ecnad*'ın Mukaddimesi

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'ı ve bu kapsamdaki diğer eserleri, ele aldığı mevzular ve tasnifi itibariyle Ahkamus sultaniyye türü eserler arasında yer alır. Örneğin İbn Cemaa'nın *Tahrirul Ahkam*'ının mukaddimesinde şu ifadeler yer vermektedir: “Bu kitap, Ahkamus sultaniyye tarzında muhtasar bir eser olup İslam (savaş) kaidelerini içermektedir. Hazine malları ve sarf edilebileceği kalemleri zikretmiştir. Düzenli maaş, ikta verilebilecek olan şeyler ve asker maaşlarının takdiri gibi konuları ele alır”. Burada ifade edilen metot ve içeriğin benzerini *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'ı ve bu kapsamdaki diğer kitapları için de söylemek mümkündür.

Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad adlı eserin ilk 50 varakı çalışmamıza konu olan *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* metnidir. Sonraki varaklar (50-80),

“*Kitâb fîhi erbaûne hadîs li Nevevî*” adıyla hadislerin yoğunlukla yer aldığı bölümdür. Kitabın son bölümü (80-92 varak arası), “*Bânet suâd fi medhi seyyidi’l-ibâd*” adıyla Ka’b b. Züheyr’in Hz. Peygamber’e ithafen yazdığı kasidesinden oluşmaktadır. Bu kitabın 7. sayfasında eserin ismi kırmızı yazıyla belirtilmiş ve müellifin ismi nesebiyle şöyle imla edilmiştir: “Telif: eş-Şeyh el-İmamu’l-Âlemü’l-Allâme kâdîlkudât Şeyhu’l-İslam Bedruddin Ebi Abdullah Muhammed b. Cemaa el-Kinânî eş-Şafii teğammedehullahu hamdeh”.

Ayrıca mühür/damga içinde ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾ ayetine yer vermiştir.²³³ Ayrıca bu sayfa içinde hamd, salvele, eserin niyet ve maksadını, bağışını belirten yazılar bulunmaktadır. Bu yazının sonunda da

(لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم)²³⁴ ibaresine yer vermiştir.²³⁴

Mukaddimesinde esere besmeleyle başladıktan sonra hamdele, salvele ve duaların ardından Melik el-Eşref için Allah’ın düşmanlara karşı kendisine yardım ve destekte bulunduğu, sekinet verdiği, bunun Allah’ın insanlara karşı fazlu keremi ve lutfu olduğu, böylece düşmanın kalbine korku salındığı ve düşmanların kaçtıkları ifade edilmiştir. Ayrıca, ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ “Allah’a yardım edene şüphesiz Allah da yardım edecektir. Şüphesiz Allah kuvvetli ve aziz olandır” ayetini zikreder.²³⁵ “Sultanımız (Melik Eşref), Allah’a hamd ve şüküründe çokça gayretlidir ve kulların maslahatlarını gözetimde, beldelerin imarında, ordu düzeni ve askerlerin sayıca arttırılmasında, Müslümanların sayıca ve askerî teçhizatla savaşa hazırlanıp gediklerin kapatılmasında ve cihad farziyetini ikame etmede, malı ve canıyla mücadelede çok iyidir”, sözleri bu kitabın mukaddimesinde yer alır.

Müellif sözlerinin devamında, bu yüce ihsana Muhammed b. İbrahim’in (Bedrüddin İbn Cemaa) telif ettiği söz konusu kendi eseriyle eriştiğini belirtmiş; eserin muhtevasında askerlerin teçhiz edilip idare edilmesi, maaş çeşitleri ve maaş takdirleri

²³³ A’raf 7/43.

²³⁴ Razi, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkamu’l-Kuran*, thk. Muhammed es-Sadık el- Kamhavi, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, (I-V), Beyrut, 1985, I/263.

²³⁵ Hac 22/40.

gibi sultanın yerine getirmekle yükümlü olduğu ahkâmın bulunduğunu ve bu hususların Kur'an, sünnet, âsâr haberleri ve şehirlerdeki âlim imamların görüşleriyle desteklenip izah edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu kitabı Sultan Melik el-Eşref'e ve yüce görüşlerine arz ettiğini mukaddimesinin sonunda vurgulamıştır. Mukaddimeyi bitirirken de Allah'ın bu eseri amacına ulaştırması için dua edip kitabın bablarını sıralamaya başlamıştır.

Beş baktan oluşan bu eserin temel konuları ise şunlardır:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında

Fasl: Sultanın hak ve görevleri

2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama

3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâı sahih olan durumlar

4. Bab: Askerlere maaş takdir edilmesi ve cihad/savaş ehlinin hak ettikleri

5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

2. Tecnidül Ecnad'daki Konular ve Değerlendirilmesi

Burada *Tecnidül Ecnad*'ın ihtiva ettiği konular, yazma eserlerle arasındaki farklılıklar, bu kitapların mukayese ve değerlendirilmesi ile emsal tartışmalı meselelere yer verilmiştir.

a. Tecnidül Ecnad'daki Konular

Bu eserin ihtiva ettiği bablar ve temel fasıllar şöyledir:

-Babları:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında

2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama

3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâı sahih olan durumlar

4. Bab: Askerlere maaş takdir edilmesi ve cihad/savaş ehlinin hak ettikleri

5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

-Babları ve Fasılları:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında

1.1. Fasl: Sultanın hak ve görevleri

-Tebaanın yapması gereken on husus

-Müslümanların maslahatları bakımından imamın yapması gereken on husus

2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama

2.1. Fasl: Resulullah'ın (s.a) seriye ve müfrezelere emir ve tavsiyeleri

2.2. Fasl: Savaşta sancak kullanımının caiz oluşu

2.3. Fasl: Emirın özellikleri

2.4. Fasl: Asker maaşlarının özellik ve görevlerine göre takdimi

2.5. Fasl: Savaş için silah edinme hakkında

2.6. Fasl: Emirın askerini her açıdan savaşa hazırlaması ve teçhiz etmesi,

2.7. Fasl: Savaş aletlerinin tezhibi, gümüş veya altınla süslenme durumları

3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktanın sahih olduğu durumlar

3.1. -Harac ve öşür arazileri

3.1.1. Savaş yoluyla elde edilen ganimet

3.1.2. Sulh yoluyla elde edilen fey

3.1.3. Fetih yoluyla elde edilen Harac

3.1.4. Fasl: Harac takdiri

3.2. -Öşür arazi neveleri

3.3. -Vergiler ve öşür

3.4. Fasl: Maslahatlar

3.5. Fasl: Savaş için gerekli hazırlıklar ve beytülmal

3.5.1. Asker maaşları

3.5.2. Kalelerin imarı

3.5.3. Silah ve binek edinimi

3.5.4. Şehrin muhafazası için setler

3.5.5. Yol ve tünel inşası

3.5.6. Nehir, hendek vs. kazılması

3.5.7. Kadı, vali, alim, müftî, haberci, elçi, hatip, imam, müezzin, fakir vs. maaşları.

3.6. İkta çeşitleri

3.6.1. Temlik İktâ

3.6.2. İstiğlal İktâ

3.6.3. İrtifak İktâ

3.7. Fasl: Cizye malları

3.8. Fasl: Öşürden zekât İktâ caiz değildir

-Maaşlı askerlerin İktâ caiz değildir.

3.9. İrfak İktâ

3.9.1. -Madenlerin İktası

3.9.2. -Pazar yerleri ve kamuya açık yolların İktası

3.9.3. -Hıma İktası

4. Bab: Askerlerin maaş takdiri ve savaşta paya müstehak olanlar

4.1. -Atâ/maaş ehlinin tabakaları

4.2. Fasl: Sultanın beytûlmalden yetecek kadar alması

4.3. Fasl: Sultanın emir ve askerlerin maaşlarını takdir ederken ihtiyaç ve kifayet miktarını dikkate alması

4.4. Fasl: Savaş için hayvanı süsleme, haram olan şeylerle süslenme ve kölelerin süslenmesi için atâ/maaş verilmesinin caiz olmayışı

4.5. Fasl: Atâ/maaşın senenin belli bir vaktinde verilmesinin müstehap oluşu

4.6. Fasl: Maaşlı bazı askerlerin ölümü halinde atâ/maaşlarının devam etmesi

4.7. Fasl: Maaşlı askerlerin bir kısmının maaşlı askerlikten ayrılmak istemesi durumu

5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

5.1. Ordu divanı

5.2. İşlerin ciheti bakımından amiller divanı

5.3. Malların kaydı bakımından işlerle ilgili divan

5.4. Beytûlmalle ilgili divan

b. Farklı Eserlerdeki Konular ve Mukayeseli Değerlendirilmesi

Anılan eserlerin içerikleri ve eserler arasındaki farkları belirten değerlendirmelere yer vermek gerekirse İbn Cemaâ'nın savaş hukukuna dair en önemli

eserleri arasında *Tahrirul Ahkam*, *Müstenedül Ecnad*, *Tecnidül Ecnad* ve *Risaletul Muhtasar* ilk akla gelenlerdir. Bu eserlerin ilk ikisi matbu, diğerleri yazmadır. Eserlerin tümünün yazması mevcuttur. *Tecnidül Ecnad* adlı eseri ise yazma olarak Süleymaniye ve Berlin Kraliyet kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Müstenedül Ecnad adlı eseri, yine Üsâme Nasır en Nakşibendi tarafından Bağdat'ta yayımlanmıştır. Süleymaniye ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.²³⁶ İdarecilere ve emirlere itaat, cihad, askerlik ve önemi, harp aletlerini araştırma, askerlere yapılacak dualar, Hz. Peygamber'in (s.a) harp aletleri, savaş taktikleri, orduya destek verme, okçuluk, harp sanatı, tarihi ve gelişimi gibi konuları otuz bab/bölümde ele alan bu eser, yüz elli beş varaktan oluşmaktadır. İbn Cemaâ ayrıca bu eserde özellikle harp aletleri, sultan, emir ve askerlerin özellikleri, namaz, oruç, infak, cihad ibadetlerinin faziletleri, kadınların gazvesi, denizde harp usulü, bayrak ve sancak edinme, harpte azim ve kararlılık, şehadetin fazileti, Resulullah'ın silahları, binek hayvanları, onlar için ettiği dualar, ordunun savaş esnasında saf tertibi, mevzilenmesi, kalelerin savunulması, hendeklerin kazılması gibi savaş stratejileri, gazilerin dualarla savaşa gönderilmesi ve onların vedalaşmaları, vasiyetleri gibi konulara ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu bakımdan genel olarak harp aletleri hakkında ayrıntılı tarihî bilgilerle donatılmış bir eserdir. Kitabın ikinci bölümü ise çalışma konumuza esas olan "*Tecnidül Ecnad*" kısmını oluşturur ki; 88-155 varakları arasında belirttiğimiz dört bab/konu burada işlenmiştir. Aslında beş babdan oluşan *Tecnidül Ecnad* kitabındaki gibi bu eserde de beşinci bab yer almamaktadır.

İbn Cemaâ'nın *Tahrirul Ahkam*'ı ise, el Melik el Eşref Halil için yazılmış, o dönemde İslam siyasi düşüncesini ayakta tutmaya çalışan ve dönemin koşullarında müslümanları askerî idare ve cihad anlayışıyla birleştirmeye sevk eden ve topluma ideal yönetim biçimleri sunan bir eserdir. Söz konusu eserde İslam toplumunda imâmetin vücubu, imamın görev ve hakları, vezirlik yönetimi, savaş için emirler ve askerler edinme, şeriatın korunması, asker maaşları, cihadın fazileti ve keyfiyeti, eman, bağı ve

²³⁶ *Kitabu Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, thk. Üsâme Nasır Nakşibendi, yazma eser, 88-155v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Fatih 5455).

zimmi ahkâmı gibi konular ele alınmıştır. Bu eserin yazma nüshaları, el-Mektebetü'l-Mısriyye'de ve Ayasofya'da Sultan Mahmud Bölümü'nde mevcut olup tamamı yetmiş üç varaktır, ayrıca matbu olarak iki yüz altmış yedi sayfadır.

Eser, on yedi babdan oluşmaktadır. Bu bablarda bahsedilen hususlar şunlardır:

1. Devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, 2. Devlet başkanının hakları ve görevleri, 3. Vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, 4. Emirlik, 5. Şerî sistemi muhafaza, 6. Asker edinme, 7. Sultanın maaş verme durumu, 8. Askerlere maaş takdiri, 9. Savaş için binek hayvan edinme ve silahlar, 10. Divan, 11. Cihad ve fazileti, 12. Cihad nevileri, 13. Ganimet, 14. Ganimet taksimi, 15. Sulh ve emân, 16. İsyankârlarla savaş, 17. Zimmet anlaşması ve hükümleri.

Bu üç eser, İbn Cemaa'nın savaş ve kamu hukuku görüşlerini hem üslup hem de metot açısından iyi bir şekilde yansıtan önemli çalışmalardır. İbn Cemaa'nın bu üç önemli eseri "Ahkamus sultaniyye" literatürünün temel mevzularını kapsamaktadır.

İbn Cemaa'nın her üç eseri de sistematigi itibariyle bablara ve fasıllara ayrılmış, her bab ve fasıl da maddeleştirilmiştir. *Tahrirul Ahkam* on yedi, *Müstenedül Ecnad* otuz ve *Muhtasar fi Fadlil Cihad* dört, *Tecnidül Ecnad* dört ve eki *Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyûş* ise beş bab olarak bölümlere ayrılmıştır. Konu başlıkları sıralaması her üç eserde de benzeri şekildedir. Bununla birlikte *Müstenedül Ecnad* ve *Tecnidül Ecnad* kitaplarında bazı konulara muhtasar olmaları sebebiyle yer verilmemiştir.

Her üç eserde de genelde konu sıralaması öncelikle devlet başkanının tayini, devlet başkanlığı görevinin fazileti ve kısımlarıyla başlamakta sonra biat, devlet başkanının hakları, başkan yardımcılığı, komutanlık, ordu teşkili, Harac ve öşür arazileri, İкта ve çeşitleri, düzenli maaşlar ve çeşitleri, maaşların takdiri, askerlikten azledilme, cihada hazırlık ve savaşın fazileti, divan ve kısımları, hazine ve kısımları, ganimet, hüdne akdi, emân verme ve zimmet akdi yer almaktadır.

c. Örnek Bazı Tartışmalı Meseleler

İbn Cemaa'nın temel eserlerinde izlediği genel işleyiş metodu, meseleleri ele alış tarzı ve ihtilaflı meseleleri delilleriyle izahını ortaya koymak uygun olacaktır. Bu

hususla ilgili olarak İbn Cemaa *Tahrirul Ahkam*'da devlet başkanlığıyla ilgili bölümde şunları zikretmiştir:

Birinci bab; devlet başkanlığı müessesesinin gereği, devlet başkanı olmanın şartları ve hükümleri hakkındadır. Allah Teâlâ; “*Ey Dâvud, gerçekten biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Artık insanlar arasında doğrulukla hükmet, keyfine uyma ki; seni Allah yolundan saptırmamın*”²³⁷ ve “*Onlar ki; kendilerini yeryüzünde iktidar mevkiine getirdiğimiz takdirde namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyilikle emreder, kötülükten men ederler. Bütün işlerin sonu sadece Allah’a aittir*”²³⁸, buyurmaktadır. Allah bu dört şartla zaferi işaret etmiştir.²³⁹

Devlet başkanının düşmandan sakınması, mazlumlara kurtarması, hukuku uygulaması gerekir. Bütün bunlar ülkelerin huzuru, insanların emniyeti, kötülüklerin önlenmesi için gereklidir. Zira olaylar ancak devlet başkanının siyasetiyle doğru yürür ve başarılı olur. Tûsî, bu konuda şu ayeti zikretmiştir: “*Allah, insanların bir kısmını bir kısmıyla def etmeseydi, yeryüzü fesada uğrardı*”.²⁴⁰ O bu ayetin anlamını şöyle izah eder: Allah yeryüzünde kuvvetliyi zayıftan uzaklaştırarak bir sultan ikame etmeseydi, mazlum zalimden, bazı insanların diğerlerinden umdukları gibi insaf beklerdi. Bu konuya dair bir hadiste adil imamın durumu şöyle ifade edilir: “Sultan yeryüzünde Allah’ın gölgesidir, kullardan tüm mazlumlara korur, şayet o adil olursa, ecir büyüktür ve tebaasının da buna şükretmesi gerekir. Eğer zulmedecek olursa onun ahdini yerine getirmesi ve tebaasının da buna sabretmesi gerekir”.²⁴¹ Ayrıca Ali’den (ra.) bu konuda; “Adil imam sağanak yağmurdan daha hayırlıdır”²⁴² sözü nakledilir.²⁴³

²³⁷ Sad 38/26.

²³⁸ Hac 22/41.

²³⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 48.

²⁴⁰ Bakara 2/251.

²⁴¹ Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti, *el-Camiu’s-Sağir*, I-III, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1996, H. nr. 2347.

²⁴² Turtuşî, *Siracul Müluk*, s. 42.

²⁴³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 48-50.

İbn Cema'a delilleri bu şekilde sıraladıktan sonra devlet başkanlığı ve seçilme tarzları konusunu açıklamıştır. Genel işleyiş metodunda olduğu gibi burada da önce delilleri ortaya koymuş, sonra da bunu destekleyen çeşitli görüş ve beyanlarla konuyu incelemiştir.

Maverdi, Ebu Ya'la ve İbn Teymiyye'nin kitaplarında bu konu farklı şekilde ele alınmıştır. Maverdi aklî istidlalle başlayarak devlet başkanının şartları ve devlet başkanlığından bahseder. Devlet başkanlığının iki şarta bağlı olduğunu, bunların "Ehlül hall vel akd"ın seçimi ve istihlaf olduğunu belirtir. Ayrıca bu konuda şunları eklemektedir: Devlet başkanlığı, hilafetle ilgili bir mevzudur. Devlet başkanlığının gerçekleşmesi bazı fukahaya göre aklen vaciptir. Diğer bir kısmı ise devlet başkanlığının şer'an vacip olduğu görüşünü savunur. Devlet başkanlığı iki şekilde gerçekleşir. Birincisi "Ehlül hall vel akd"ın seçimi, diğeri istihlafdır.²⁴⁴

Ebu Ya'la'nın metodu ise, Maverdi'ye göre bazı farklılıklar arz eder. Ona göre imama biat edilmesi vaciptir. Ahmed b. Hanbel (r.), Muhammed b. Avf İbn Sufyân el-Hımsî'nin rivayetinde şöyle demiştir: Devlet başkanlığının gerekliliği akılla değil nakille sabittir. Akılla bir şeyin farziyeti, mübahlığı, helallığı, haramlığı bilinemez. Devlet başkanlığı farzı kifaye olup iki şekilde gerçekleşir. Birincisi "Ehlül hall vel akd"ın seçimi, ikincisi ise istihlafdır.²⁴⁵

İbn Teymiyye, devlet başkanlığı meselesini nassların zikredilmesi ve metodik yaklaşımıyla "emanetlerin edâsı" konu başlığı altında ele almıştır.²⁴⁶

İbn Cema'a'nın delil getirme ve mevzuu araştırma hassasiyeti itibariyle diğer üç alimden ayrıldığı görülmektedir. Devlet başkanlığı konusunda İbn Cema'a şunları zikreder: Devlet başkanlığı seçim ve ihtilal yoluyla olmak üzere iki kısma ayrılır. Seçim yoluyla devlet başkanlığının on şartı vardır. Bunlar; devlet başkanının erkek, hür, bâliğ, âkil, müslüman, adaletli, cesur, Kureyşli, alim, ümmetin siyasetini ve maslahatını

²⁴⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, I/3, 6.

²⁴⁵ Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, I/19.

²⁴⁶ Şeyhu'l-İslam Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye el- Harrani, *es-Siyasetü's-Şer'iyye fi Islahı'r-Rai ve'r-Raiyye*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1440, I/3-4.

üstlenmede yeterli bilgiye sahip olmasıdır. Bu sıfatları taşıyan kimsenin biati ve devlet başkanlığı geçerli olur ve Allah’a masiyet dışında ona itaat etmek gerekir.²⁴⁷

Bu konuda Allah; “*Ey iman edenler, Allah’a, Resulü’ne ve sizden olan ululemre itaat edin*”, buyurmaktadır.²⁴⁸ Veliyyülemre itaat, Allah’a ve Resulü’ne itaate yakın kılınmıştır. Seçim yoluyla devlet başkanlığı iki şekilde gerçekleşir. Üçüncü yol ise ihtilal yoluyla devlet başkanı olmaktır. Seçim yoluyla devlet başkanlığında birinci yol, komutan, alim ve reislerden oluşan Ehlül hall vel akdin biatıdır ki; Sakife günü Hz. Ebu Bekir’in biatı da bu şekilde gerçekleşmiştir. İkinci yol, önceki devlet başkanının istihlafıdır ki; Hz. Ebu Bekir’in Hz. Ömer’i istihlaf etmesi bu duruma örnek teşkil eder. Bu konuda icmâ hasıl olmuştur.²⁴⁹

Devlet başkanlığına gelmenin üçüncü yolu ise ihtilaldır. Bu durumda kişi biatsız ve istihlafsız olarak askerleriyle devlet idaresini ele geçirir. Bu halde müslümanların intizamını temin etmek ve otorite boşluğundan kurtulmak maksadıyla iktidara gelen devlet başkanına itaat etmek gerekir.²⁵⁰ Bu taksim, Maverdi, Ebu Ya’la ve İbn Teymiyye’nin kitaplarında görülmemektedir.

İbn Cema’ın metoduyla ilgili bir özelliği de dört mezhebin imamlarına ait görüşleri arz etmesidir. Buna örnek olarak zimmet ahdi bozulan kimselerle ilgili olarak şu beyanda bulunur: Bir zimmi, cizye edasından ve İslam ahkâmına uymaktan imtina ederse ya da devlete karşı savaş ilan ederse, bu zimminin ahdi bozulur. İmam Malik ve İmam Ahmed de bu konuda aynı görüştedir. Ebu Hanife, bu üç şarta ilaveten zimmi kişinin dâru’l-harbe göç etmesi halinde de ahdinin bozulacağı görüşündedir. Ona göre eğer zimmi, Allah ve Resulü’nü, İslam dinini veya Kur’an’ı zikrederse, ahdinin bozulması caiz değildir. Malik ve Ahmed’e göre ise bu durumlarda ahdi bozulur. Bazı

²⁴⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 52-53.

²⁴⁸ Nisâ 4/59.

²⁴⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 52-53.

²⁵⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 52-53.

Şafiiler de bu görüştedir. Ebu Hanife ancak hile yaptığı bilinirse ahdi bozulur, demiştir.²⁵¹

İbn Cemaa'nın kullandığı diğer bir usul de, hakîmlerin sözlerini, bazı kıssaları ve Memlûklerle ilgili örnekleri zikrederek mevzuu ortaya koymada birtakım edebî ve tarihî deliller sunmasıdır. Örneğin tebaanın sultan üzerindeki hakları konusunda şunları zikreder: Allah bir ayetinde; “*Şüphesiz ki Allah adaleti ve ihsanı emretmektedir*”, buyurmaktadır.²⁵² Bir hikmetli sözde; melikin adaleti, tebaanın hayatı ve memleketin ruhudur, denmektedir. Kullara hüküm veren ve şehirlerde meliklik yapan kimse için adaletin, itimadın aslı, beldelerin imareti hakkında sağlam bir dayanak ve kulların yararının gözetilmesinde esas olması gerekir. Zira Allah'ın nimetine şükür gerekir. Şükür kadrince olmalıdır, Allah'ın sultana nimeti her nimetin üstündedir ve şükrü tüm şükürlerden büyük olmalıdır. Sultanın Allah'a şükrünün en faziletlisi, hükmettiğinde adaletli olmasıdır. Bu konuyla ilgili bir hadiste; “Adil imamın tebaasına bir günlük adaletli idaresi, altmış senelik ibadetten daha faziletlidir”²⁵³, buyrulmaktadır. Geçmiş şariatlar, akıl ve hikmet sahiplerinin görüşleri, adaletin, bereketi ve hayratı arttırdığını ifade etmektedir. Zillet ve zulüm ise, memleketlerin harap ve helak olmasının sebebi olarak görülmektedir.²⁵⁴

İbn Cemaa'nın hikmetli sözlerden ve Memlûk tarihinden söz etmesi ve böylece adaletle ilgili siyaset adabını yumuşak üslupla işlemesi Maverdi ve Ebu Ya'la'da görülmeyen özellikler arasında bulunmaktadır.

İbn Cemaa, bazı konularda kendi görüşlerini de ifade etmiştir. Örneğin sultanın kendisi ve yardımcıları için faydalanma hakkı verdiği iktâ caiz olan bazı araziler hakkında şunları söylemiştir: Bu arazilerin istiğlal yoluyla ikta edilmesi caizdir. Nebi'nin (s.a) ashâbı bunu uygulamıştır. Bu durum müslümanlar arasında herhangi bir

²⁵¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 261-262.

²⁵² Nahl 16/90.

²⁵³ Münziri, Ebü'l-Kasım Isfahani Teymi, *et Terğib vet Terhib*, I-III, i'tina bih Eymen b. Salih b. Şaban, Daru'l-Hadis, Kahire1993, III/125.

²⁵⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 69-71.

muhalefet olmaksızın meşhur olarak süregelmiştir. Harac arazisinin Şam ve Mısır beldelerinde uygulandığı üzere istiğlal yoluyla iktâı caizdir ve ben de cevazını tercih ediyorum.²⁵⁵

İbn Cemaa'nın metodunun diğer bir özelliği de mevzuları muhtasar olarak ele alması ve konuların kolay anlaşılır olmasıdır. *Ahkamus sultaniyye* literatürü dışındaki eserlerinde de İbn Cemaa'nın kendine has bir üsluba sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Şemseddin b. Tolun, İbn Cemaa'nın biyografisinde, “tefsir ve fıkıhta maharet diğer ilim dallarında fikir sahibidir”, demektedir. Mahmud Rızk Selim, “fıkıh ve hadiste üstün ilim sahibidir”, demiştir. Bu ve benzeri beyanlar İbn Cemaa'nın fıkıh ilminde diğer ilimlere göre üstün ilim sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Cemaa'nın furû-ı fıkıh ilmiyle ilgili beş kitabı vardır. Sehâvî, *el-Umde fi'l-Ahkâm* kitabının, Bedrüddin İbn Cemaa'nın telif ettiği ilk eserleri arasında olduğunu ve zamanında alimlerin onu ezberlediğini ifade etmiştir.²⁵⁶

İbn Cemaa'nın fıkhi metoduna dair diğer bir özellik ise risalede naklettiği kaynakları, kitapları, musannifleri zikretmesidir. Maverdi, Hattâbî, *Muğnî* müellifi gibi ifadeler İbn Cemaa'nın eserlerinde sık geçmektedir.

İbn Cemaa'nın metodik yaklaşımlarından birisi de muâriz bulduğu hadisleri karşılaştırmasıdır. Bu yönüyle hadislerde herhangi bir taazzur bulunmadıkça, hadislerin neshi yoluna gitmemektedir. Bu tavrı da fıkhi anlayışını ve görüşlerini etkilemektedir.

Gelinen bu noktada Bedreddin İbn Cemaa'nın, *er Risaletül Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad* adlı eserinden beş temel babla ilgili örnek birkaç meseleye yer vermek yerinde olacaktır.

er Risaletül Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında

²⁵⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 110.

²⁵⁶ Halef, *el-Kadi Bedruddin İbn Cemaa Hayatuhu ve Asaruhu*, s. 24-27.

Fasl: Sultanın hak ve görevleri

1- Halkın görevleri

Bazı ulema, Allah’a masiyet/isyan durumu söz konusu olmadığı sürece sultanın emir ve nehiylerine itaat gereklidir, der. Bu konuda öncelikle şu ayete yer verilir: “*Ey iman edenler, Allah’a itaat edin, Resule itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre.*”²⁵⁷ Daha sonra, (قال النبي: أسمع والطاعة على المسلم فيما أحب وكره ما لم يؤمر بمعصية.) “Masiyet ile emredilmekçe (Sultan masiyeti emretmedikçe) hoşlansa da hoşlanmasa da dinleyip (imama) itaat etmek Müslüman kişiye vaciptir.”²⁵⁸ hadisiyle bu konu desteklenir. Müellif, söz konusu hadise göre kişiye masiyetle emredilecek olursa bu durumda onu ne dinlemek ne de ona itaat etmek gerekir, diyerek hadisi açıklar.²⁵⁹

2- Sultanın görevleri

İbn Cemaa imamın yapması gerekenleri belli başlıklarda sıralamış ve akabinde sorumluluğunu hadise dayandırarak önemine şöyle dikkat çekmiştir:

Sultanın müslümanların maslahatı için yapması gereken on şey şudur:

1. Müstekarr/yerleşik usule göre dinin muhafaza edilmesi, dini hüccetlerin ikame edilmesiyle süregelen ahkâmın devamının sağlanması ve şer’i ilimlerin neşredilmesi.

2. Namaz, Cuma, cemaat, ezan, kamet, hitabet/hutbe, imâmet, oruç, zekat, hac, umre vb. İslami şiarların ikame edilmesi.

3. Ordu düzeni, askerlerin eğitimi, cihad/savaş sırasında ihtiyaca göre askerî düzenin sağlanması, onların maaş ve iktaları.

4. Sultanın kendisine, ordusuna, seriyyelerine, birliklerine farz olan cihadı, savaşı ikame etmesi. Bu savaş tatbikatının senede en az bir defa yapılması gerekir.

²⁵⁷ Nisâ 4/59; (يا أيها الذين آمنوا أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولو الأمر منكم).

²⁵⁸ Müslim, İmare 8.

²⁵⁹ İbn Cemaa, *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 136/a.

Şayet Müslüman kuvvetli durumdaysa ve daha fazla savaş tatbiki yapılması gerekiyorsa o nispette yapmaları gerekir. Sultanın kendisini ve seriyyelerini mazeretsiz, sebepsiz senede bir defa dahi savaş tatbikatı yapmaktan alıkoyması halinde vebali gerektirir. Ancak Müslümanlar zayıf durumda olursa cihad için seferberlik tatbikatını ve hazırlık çalışmalarını bir yıl ertelemeleri caizdir.

5. Kadıların tayin edilmesi, şer'î ahkâmın tenfizi için valilerin tayin edilmesi.

6. Allah'ın koyduğu haramlardan kaçınmak ve kulların haklarını sağlamak üzere mer'î şartlarda şer'i hududu/hukuku ikame etmek.

7. Zekâtların toplanması, fey malları üzerinde şer'i vecih üzere Haracın toplanması ve bunların tümünün şer'i maslahat gereği ilgili yerlere sarf edilmesi.

8. Bu tür elde edilen gelirlerin hazinenin/beytülmalin iyi durumlarında Müslümanların umumi maslahatına yönelik harcanması.

9. İmkân nispetinde emri bil maruf ve nehyi anil münker farizasının ikame edilmesi.

10. Sultanın idaresinde adaletli olması gereği, her durumda ve konuda hakkı araştırıp yerine getirme hassasiyeti içinde hareket etmesi. Yönetimi altındaki kadıların, halkın, bürokratların, valilerin yaptıklarından sorumlu olması.²⁶⁰ Nitekim sultan yukarıda sayılan durumların yerine getirilmesinden tek başına sorumludur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) bu konuda; (كلکم راع وکلکم مسؤول عن رعیتہ), “Hepiniz çobansınız ve hepiniz tebaanızdan/sorumluluğunuz altındakilerden mesulsünüz”²⁶¹ buyurmuştur.²⁶²

2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama

²⁶⁰ İbn Cemaa, *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 136/b, 137/a.

²⁶¹ Müslim, İmare 20; Buhari, Cum'a 11, Ahkâm 1, İstikrâz 20, Vesaya 9, Itk 17, Nikah 81, 90; Tirmizi, Cihad 27; Ebu Davud, Harac fey ve'l-İmare 1.

²⁶² Bu görüşler için bk.İbn Cemaa, *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 137/a.

Fasl: Emirî/Kumandanın özellikleri

Askerî bir birliğin başına gelecek kumandanın şecaatli/kahraman, kararlı, sağlam kalpli, aklı başında, basiretli, yürekli, cesur ve atik olması gerekir.²⁶³

Harbin ortasında askerler birbirine girdiğinde düşman yaklaştığında emirin/kumandanın safları düzenlemesi, hile ve tuzakları tahmin edip bunlardan kaçınması, sığınılacak mevzilerin belirlenmesi konularında maharetli, bilgili ve zeki olması gerekir. Zira emir/kumandan seçimi önemli işlerdendir. Bazı hukemâ şöyle demiştir: “Bin tilkiyi yöneten bir aslanın idaresi bin aslanı yöneten bir tilkinin yönetiminden daha hayırlıdır”.²⁶⁴ Nitekim bu konuda bazı şair hukemâsı şöyle demiştir: “Bin kişiden oluşan bir kavmin/topluluğun içindeki bir atlı, içinde bin atlının bulunduğu kavme/topluluğa itaat etmelidir”.²⁶⁵

Fasl

Sultanın emirlerinin/kumandanlarının ve askerlerinin savaş için iyi binek hayvanları edinmeleri/hazırlamaları müstehaptır. Aynı şekilde Allah’ın dinine yardım etmek ve Resulullah (s.a) ile Hulefayı Raşidin ve diğer sahabîlere uyarak Allah yolunda cihad etmek üzere ihtiyacı olan iyi silah çeşitlerini temin etmek de müstehap işlerdendir.²⁶⁶

Sultanın iyi askerler edinmesi müstehaptır. Maaşlı İslam askerleri için en güzel hazırlığı yapması ve cihada katılmak için iyi, kaliteli binek hayvanı, at, silah vs. edinmesi müstehaptır. Ayrıca atını sürmek için at eğitimi ve binek atlarının iyi yetiştirilmesi, harp aletleriyle atıcılık üzerinde çalışma/antrenman yapılması müstehap işlerdendir. Sultanın savaşa hazırlık olarak yaptırdığı idman, antrenman, yarışma müsabakaları vs. çalışmaları için beytûlmalden/hazineden pay ayırması İslam askerlerinin maslahatına dönük bir tasarruf olacaktır. Ayrıca bu idman ve hazırlıkların

²⁶³ İbn Cema, *Risaletul Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 139/a.

²⁶⁴ İbn Cema, *Risaletul Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 139/a.

²⁶⁵ İbn Cema, *Risaletul Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 139/b.

²⁶⁶ İbn Cema, *Risaletul Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 139/b.

savaş tatbikatı sonrasında ordunun genel durumu, kuvvetli ve zayıf yönleri, silah ve binek hayvanlarıyla ilgili ihtiyaçları, savaş için hazır olan ve olmayan askerlerin tespiti gibi gözlemlerin yapılarak savaşa karar verme bakımından sultan için faydalı bir uygulama olacağı âşikârdır. Nitekim Resulullah (s.a) savaş öncesinde böyle tatbikat ve hazırlıklar yapmıştır.²⁶⁷

3. *Tecnidül Ecnad*'ın Tahkiki

Burada başta *Tecnidül Ecnad* adlı eser ve tavsifleri, sonra da işlediği konuları içeren diğer eserlerin mukayesesini ve tahkiklerinde izlenen yönteme yer verilmiştir.

a. Konuyla İlgili Eserler ve Tavsifleri

a- *Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*, ilgili aralık; 1-50 varak, tamamı 92 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3124).

H. 1140'ta yazılan söz konusu eser, Leipzig Üniversitesi Mektebi'nde 1906 numaralı olarak yazmasının aslıyla mevcuttur. Nüsha elli üç varaktan oluşup ebadı 10.5x15.5 ölçüsünde ve 15 satırlı yazının bir kısmında müşkilat olsa da hattı güzel bir nüshadır.

Bu eserin ilk sayfasında 3124 olarak kayıt numarası, dördüncü sayfasında *Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* adı ile siyah yazıyla kitap ismi ve kayıt numarası, yedinci sayfasına kadar ise boş sayfalar bulunmaktadır. Bu kitabın yedinci sayfasında kitabın ismi kırmızı yazıyla belirtilmiş ve müellifin adı nesebiyle şöyle imla edilmiştir: “Telif: eş-Şeyh el-İmamü'l-Âlemü'l-Allâme Kâdılkudât Şeyhu'l-İslam Bedruddin Ebî Abdullah Muhammed b. Cemaa el-Kinânî eş-Şafii teğammedehullahu hamdeh”.

²⁶⁷ İbn Cemaa, *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, vr. 140/a, b.

Müellif, mühür/damga içinde; ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ﴾ ayetini vurgulamıştır.²⁶⁸ Ayrıca bu sayfa içinde hamdele, salvele, eserin niyet ve maksadını, bağışını belirten yazılar bulunmaktadır. Bu yazının sonunda ise;

(لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم)²⁶⁹ ibaresine yer vermiştir.

Tecnidül Ecnad kitabının ilk yüzü iki sayfadan oluşur. Son sayfada alt kısımda kitabın tanıtımı vardır. Buna göre “*Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* kitabı telifi, Rabbine fakir kul Muhammed b. İbrahim b. Sa’dullah b. Cemaa’ya aittir. Allah kendisini, ebeveynini, kardeşlerini, sevdiklerini affeyesin.” şeklinde kitabın tanıtımı yapılır. Kitap tanıtımının ortalarında bu kitaptan söz eden alimlerden bahseder. Kitap tanıtımının sonunda on dört satırla bu kitabı okuyanların söz ve değerlendirmelerine uzunca yer verir.

Kitabın sağ tarafındaki varakta müellife ait “*Tenkihul Münazara fi Tashihil Muhabere*”’yi okuyanların görüş ve değerlendirmeleri yer alır. Tüm bu okuma ve değerlendirmeler “*Tecnidül Ecnad*”’ın müellifinin İbn Cemaa olduğunu, bu eseri ona nispet etmenin isabetini ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu eserle ilgili Abdülcevad Halef’in ve Üsame en Nasır Nakşibendi’nin tahkik çalışmaları da vardır. Ayrıca Ahmed Yar’ın bu konudaki yüksek lisans çalışmasına ulaşamamıştır.²⁷⁰ Ancak bu çalışmalar hem kaynak kullanımı hem de ilgili kaynakların karşılaştırmalı metotla ele alınması bakımından bizim tahkik çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Nitekim Abdülcevad Halef, İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ını karşılaştırırken sadece *Tahrirul Ahkam*’ın matbu ve yazmasını esas alırken, Üsame en Nasır Nakşibendi’nin tahkikinde bu da görülmemektedir. Öte yandan Üsame’nin kaynakları kullanımındaki zenginlik Abdülcevad’ın tahkik çalışmasında

²⁶⁸ Araf 7/43.

²⁶⁹ Ebû Bekr Razi, *Ahkamül Kur’an*, I/263.

²⁷⁰ Bk. Halef, *Tecnidül Ecnad*, (Tahkikli eseri), Kahire, 1994; *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad ve Muhtasar fi Fadlil Cihad*, thk. Üsame Nasır Nakşibendi, Vizaretus Sekâfe vel İlam, Bağdad, 1983; Hafız Ahmed Yar, *Tecnidül Ecnad ve Cihatul Cihad fî Siyasetiş Şerîyye*, Ezher Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Mısır, 1976.

görülmemektedir. Bizim tahkik çalışmamızda ise İbn Cemaa'nın tüm savaş hukukuna dair eserleri mukayeseli olarak farklı harf, lafız ve metin değişiklikleriyle birlikte ele alınmış ve ilgili harf sembolüyle eserleri belirtilmiştir. Ayrıca yukarıda geçen *Tecnidül Ecnad*'da yer alan kaynaklar başlığında ilgili kaynaklar belirtilmiş ve aşağıda yer alan *Tecnidül Ecnad* konularıyla alakalı karşılaştırmalı kaynaklar başlığında ise söz konusu eserle irtibatlı kaynaklarda ilgili mevzuların hangi bab ve sayfada olduğu zikredilmiştir.

b- *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, (5. bölüm ilaveli nüshası), (*Kitabu Eşrakit Tevarih* eserinin içinde, ilgili aralık; 131-155 varak, tamamı 160 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2954).

Bu eser *Risaletul Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad* adıyla *Kitabu Eşrakit Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında, bir sayfada 13 satırla sık yazıyla yazılmış bir metinden ibarettir. Ayrıca *Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*'da bulunmayan divan kısımları konulu metin burada yer alıp beş babdan oluşmaktadır.

Bu eserin ilk sayfasında kitabın ismi siyah yazıyla *Kitabu Eşrakit Tevarih* olarak 2954 kayıt numarasıyla yer alır. İkinci sayfasında kitabın içeriğinden ve kısımlarından söz eder. Buna göre peygamberler tarihi mevzulu bu eserdeki konular; peygamberlerin doğum tarihleri, ahvalleri, vasıfları, doğumlarından vefatlarına kadar başlarından geçen olaylar ve kıssalarına dairdir. Ayrıca müellif bu eserin; peygamberlerin seriyyeleri, eşleri, çocukları, yakınları, aşere-i mübeşşere, faziletli sahabe ve hayatları, son olarak fakih ve hafız sahabeleri konu aldığını belirtmektedir. Kitabının bu bölümünün sonunda fakih ve hadis imamlarına ve mezheplere tafsilatlı yer verdiğini de beyan etmektedir. Müellif eserinin sonunda Hz. Peygamber'in şer'i ve örfi olarak meşhur olan kırk hadisine de yer verdiğini belirtir.

Müellif bu eserin mukaddimesinin başında A'râf 7/43. ayete yer vermiş ve Hz. Peygamber'e (s.a) salatü selam ederek sözlerine başlamıştır. Öncelikle Hz. Peygamber'in fazileti ve insanlığın en hayırlısı olduğundan söz etmiş, akabinde bu vesileyle Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Beni Kinane'den Kureyş, Kureyş'ten Beni Haşim'in Allah tarafından seçilmiş olmalarından, onların fazilet ve üstünlük yönlerinden bahsetmiştir. Daha sonra aşere-i mübeşşere, fazilet sahibi sahabeler, hafız ve fakih

sahabelerin değer ve faziletlerinden söz eden müellif, eserin sonunda da mezhep imamları ve mezhepler tarihine yer verdiğini beyan etmiştir.

Müellif mukaddimesinin sonunda, “*Eşraku’t-Tevarih*”’in yazılış maksadının, sultanların yönetimi ve memleketler/ülkeler tarihi hakkında bilgi vermek olduğunu ancak Hz. Adem’den (a.s) Hz. Muhammed’e (s.a) kadar gelen enbiya siretleri ve sayılarını da bildirmek amacıyla peygamberler tarihine öncelik verdiğini belirtmiştir. Ayrıca mukaddimesinde, “Ve mâ tevfiķî illâ billah” ve “üfevvidu emrî ilallâh” sözleriyle dua etmiş ve akabinde ilk peygamber Hz. Âdem ile peygamberler tarihi anlatımına başlamıştır.

c- *Kitabu Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5455).

Kitabın ilk sayfasında 5455 kaydıyla, mikrofilm kaydı ise 1191 nosu ile belirtilmiştir. Kitabın ikinci sayfasında ise *Kitabu Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad*’ın ismi ve telifi yer almıştır. Telifi; “el-Abd el-Fakîr İlallâhi Teâlâ Bedrüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Burhaniddîn Ebî İshak İbrahim b. Sadallah b. Cemaah rahımehullâh” şeklinde belirtilmiştir. Bu metnin altında ise, “Mevlâna’s-Sultân el-Melik Eşref” ibaresiyle o dönemin sultanı Melik Eşref’e eserini ithaf ettiğini dile getirmiştir.

Müellif mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra cihadın Kitab ve sünnetle sabit olduğu, cihadın fazileti, dinin muhafazası ve ülkenin savunması için düşmanla mücadele bakımından gerekli hazırlıkların yapılması, gazilerin dayanağı olan savaş malzemelerinin temin edilmesi, askerlerin teçhizatlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması önemi ve gereği üzerinde durmuştur. Tüm bu konuların özellikle cihad aletleri ve isimlerinin eserde belli bir düzen içinde muhtasar olarak yer aldığını belirten müellif ayrıca bu konuların kitabın amacına uygun olarak kolaylıkla anlaşılabilmesi için çeşitli bablarla düzenlendiğini ifade eder. Mukaddimesinin sonunda Allah’ın bu eseri fazlı ve keremiyle faydalanılır kılmasını temenni edip dua ettikten sonra İbn Cemaah bu kitabın otuz bابتan oluştuğunu ifade ederek ilk konuya giriş yapar.

d- *Kitabu Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehli'l İslam*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.), tamamı 73 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi 1595).

Bedrüddin İbn Cemaa'nın künyesi, "Muhammed b. İbrahim b. Sad Esed b. Cemaa el-Kinânî el-Hamevî Kâdî'l-kudât bi'd-diyâri'l-Mısriyye" şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca onun 639 doğumlu olduğunu, fetvalarını Nevevî'ye arz ettiğini ve çeşitli fakültelerde ders verdiğini belirtir. Hicri 733 yılında Cemâziye'l-evvel ayında Karâfe'de vefat edip defnedildiğini nakleder. Ayrıca çocuğu kâdîlkudât İzzuddin b. Cemaa, kendisinden önceki dönemden İbn Seyyidi'n-nas, müctehidlerden ise Şeyh Takıyyüddin es-Sübki, *Husnu'l-Muhâdara* sahibi Suyuti önemli alimler arasında yer alır. İbn Cemaa'nın eser yazdığı alanlara ve temel kitaplarına temas eden müellif, Şeyh Muhyiddin en-Nevevî'nin onu eserlerinde zikrettiğini belirtir. Tercemenin sonunda müellif Bedrüddin İbn Cemaa'nın nesebini şema ile göstermiştir.

Nüşanın birinci sayfasının b bendinde ise kitabın ismi, *Kitabu Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehli'l İslam* olarak yazılmış, 1595 numarayla kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Kitabın isminin altındaki kısımda, "Telif: eş-Şeyh el-İmâm el-Allâme Kâdî'l-kudât Bedrüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Cemaa eş-Şafîi rahîmehullâh" ibaresi, tavsif ve duasıyla nesebi yer almaktadır. Bu kısmın altında ise, "Mevlâna's-Sultân el-Melik Eşref Ebi'n-Nasr eazzallâhu ensârah" ibaresi eserin o dönemin hükümdarı Melik Eşref için yazıldığını ve ona dua edildiğini göstermektedir.²⁷¹

Eserin mukaddimesinde müellif hamdele, salveleden sonra dünya ve ahiretin selameti ve devamı için ayetlerin, hadislerin ve ahkâmın bilinip uygulanmasının önemini vurgular. Daha sonra o sözlerine şöyle devam eder: Hikmet ve ilimlerin hediye edildiği en hayırlı hak sahibi hususi ve umumi olarak nasihate muhtaç kişidir. Allah'ın İslâm'ın işlerini sorumlu kıldığı/tevliye ettiği kişi Onun ahkâmını en uygun ve en güzel şekilde uygulayan ve Müslümanların maslahatlarını temin etmek için en güzel şekilde

²⁷¹ *Kitâbu Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehli'l-İslam*, ilgili bab ve sayfaları: 1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr., tamamı 73 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi 1595).

çaba sarf eden ve Allah'ın nimetlerine karşılık gizli ve açık olarak en güzel şekilde şükredendir.

Bu sözlerin ardından İbn Cemaa kitabın konularını muhtasar olarak zikreder. Bunlar; İslami kaideler, beytülmal/hazine mallarının zikri, cihetleri, atâ ve İktalarda sahih olan cihetler, askerlerin atâ/maaş takdiri, savaşmaya ehil olanlar, silah, binek hayvan vs. savaş aletleri, cihadın keyfiyeti, fazileti, buna ehil olanlar, fey ve ganimet mallarının tafsilatı, kısımları ve ilgili ahkamı, müşriklerle hüdne/anlaşmalar, zimmet ve müstemmen ehlinin ahkamı konularıdır. Bu konular eserde Kur'an, sünnet, âsâr ve şehirde yaşayan alimlerin görüşlerine dayanmaktadır. Müellif bu eserin, hacmi sebebiyle kolay ulaşılır ve anlaşılır bir kaynak olduğunu belirtir. Ayrıca bu eserin telif amacını, İslam milletini faydasız kesretten kurtarıp muhtasar şekilde konuları açıklamak, eserden hasıl olan fayda ve maksadın en güzel şekilde temin edilerek Allah'ın rızasını kazanmak olarak ifade etmiştir. Müellif mukaddimesinin sonunda Allah'ın kerim ve en hayırlı olduğunu dile getirir, O'nun en güzel şekilde konuların manalarını kendisine hissettirdiğini ve kavramların muktezasını bildirdiğini belirterek sözlerini tamamlar. Ve metnin sonunda bu kitabın maksadını ihtiva eden bablara göre eseri tertip ettiğini belirtip birinci babın konusu olan imâmetin vücubuyla babları sıralamaya başlar.

b. Eserlerin Mukayesesi

i Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad

Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad, ilgili aralık; 1-50 varaklarıdır. Eserin tamamı 92 varaktır.

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'da yer alan konuları işlediği diğer eserleri:

- *Risaletül Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*, (5. bölüm divan babı ilaveli nüshası), *Kitabu Eşrakit Tevarih* içinde, ilgili aralık; 131-155 varak. 152-155 varakları arasında ise divan konulu beşinci bab bu nüshada mevcuttur, tamamı 160 varaktır.

- *Kitabu Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varaktır.

- *Kitabu Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam* (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.). 10. babda 31-36 varakları arasında divanla ilgili metin bulunmaktadır, tamamı 73 varaktır.

ii. Tecnidül Ecnad Konuları İle İlgili Karşılaştırmalı Kaynaklar

Bu noktada *Tecnidül Ecnad*'a ait temel meselelerin ilgili kaynaklarda hangi başlık altında yer aldığına karşılaştırmalı olarak değinmek gerekmektedir. Bu bakımdan *Tecnidül Ecnad*'ın ilgili kaynaklarını ve bu kaynaklarda konuların ele alındığı bab başlıklarını belirtmek yerindedir:

- Maverdi, *el Ahkamus sultaniyye*

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ında özellikle "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma"yla ilgili 2. babı, Maverdi'nin *el Ahkamus sultaniyye*'sinde "Taklîdü'l-İmâre ale'l-Bilâd" ismiyle 3. babda ve "Taklîdü'l-İmâre ale'l-Cihâd" adıyla 4. babda işlenmiştir. *Tecnidül Ecnad*'da 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve iktâ sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular; *el Ahkamus sultaniyye*'de 12. babda "Fey ve Ganimet Taksimi", 13. babda "Cizye, Harac takdiri", 15.babda "İhyâ-ı Mevât ve İstihracu'l-Miyâh", 16.babda "Hımâ ve irfak", 17. babda "İkta ahkâmı" başlıklarıyla ele alınmıştır.

Ayrıca İbn Cemaa'nın *Risaletül Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad* adlı eserinde "Divan kısımları" başlığında işlenen konular, Maverdi'nin *el Ahkamus sultaniyye*'sinde 18. babda "Divan vaz'ı ve ahkâmı" başlığında incelenmiştir.

- Ferra, *el Ahkamus sultaniyye*

Tecnidül Ecnad'da "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma"yla ilgili 2. bab, Ferra'nın *el Ahkamus sultaniyye*'sinde, "Taklidü'l-İmâre" (1/34) ve "Taklidü'l-İmâre ale'l-Cihâd" (1/39) başlıklarında ele alınmıştır. *Tecnidül Ecnad*'da 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâ sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular; Ferra'nın *el Ahkamus sultaniyye*'sinde, "Fey ve Ganimet taksimi"

(1/136), “Harac ve takdiri” (1/153), “İhyâ-ı Mevât, istihrâc-ı miyâh” (1/209), “Hımâ, irfak, hımâ’l-mevât” (1/222), “Ahkâmu’l-katâi (İkta ahkamı)” (1/227) başlıklarında işlenmiştir.

İbn Cemaa’nın *Risaletül Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*’ında “Divan kısımları” başlığında işlenen konular, Ferra’nın *el Ahkamus sultaniyye*’sinde “Divan vad’ı/tevzii ve ahkâmı” başlığı altında ele alınmıştır.

- İbn Teymiyye, *es Siyasetüş Şerîyye*

İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktai sahih olan durumlar” başlığında yer alan konular, İbn Teymiyye’nin *es Siyasetüş Şerîyye*’sinde, “Ganimet” (1/28), “Fey” (1/35), “Sadaka/Zekat” (1/33) başlıklarında incelenmiştir. *Tecnidül Ecnad*’da 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular, *es-Siyasetü’ş- Şer’iyye*’de “Mesarif/Harcamalar” (1/49) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemaa’nın *Risaletül Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*’ında “Divan kısımları” başlığında işlenen konular, *es-Siyasetü’ş- Şer’iyye*’de “Emanetler Kısımı” (1/22) (yetim, vakıf malları, ticaret/buyû’, borçlar, beytülmal gelir ve giderleri, kamu ve özel mülkleri) başlıkları altında incelenmiştir.

- İbn Receb el-Hanbeli, *el İstihrac li Ahkamil Harac*

İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktai sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular; İbn Receb’in *el-İstihrac*’ında; 1. babda “Haracın manası” (1/9), 2. babda “Harac hakkında sünnette vârid olan hadisler” (1/11), 3. babda “İslamda Haracın ortaya çıkışı” (1/15), 4. babda “Haraci (Harac vaz edilen) ve gayri Haraci (Harac vazedilmeyen) araziler” (1/29), 5. babda “Haracın manası hakkında” (Harac ücret mi, gelir mi, cizye mi mütalaası) (1/53), 6. babda “Hz. Ömer’in araziye Harac vaz etmesi hakkında” (1/55), 7. babda “Haracın miktarı hakkında” (1/81), 8. babda “Harac arazi sahiplerinin tasarruflarının hükmü hakkında” (1/95), 9. babda “Fey veya vakıf malı olduktan sonra savaşta fethedilen arazilerle ilgili imamın

tasarruflarının hükmü hakkında” (1/129), 10. babda “Harac mallarının hükmü, masrafları ve tasarrufu hakkında” (1/141) başlıklarıyla incelenmiştir.

- Şeyzeri, *el Menhecül Mesluk fi Siyasetil Müluk*

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konu, Şeyzeri'nin *el-Menhecü'l-Meslûk*'unda, 1. babda “Adil Melik'e/Devlet Başkanı'na Uymanın Beyanı” ve 2. babda “Melik'e/Devlet Başkanına Uymanın Adabı ve Fazileti” başlıklarıyla ele alınmıştır. *Tecnidül Ecnad*'da 2. babda “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlığında işlenen konular, Şeyzeri'nin *el-Menhecü'l-Meslûk* adlı eserinde 14. babda “Melik'in ordu siyaseti, askerleri savaşa hazırlama gerekliliği” ve 15. babda “Ordu mensuplarının savaştan doğan hakları” başlıklarında incelenmiştir.

- İbnül Ezrak, *Bedaiüs Silk fi Tabaiil Mülk*

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'da 2. babda işlediği “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlıklı konular, İbn A'rac'ın *Bedaiü's-Silk*'inde “Askere hazırlık” (1/30) başlığıyla işlenmiştir. İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar” başlığında ele aldığı konu ise *Bedaiü's-Silk*'te “Malın korunması” (1/33) başlığıyla yer almıştır.

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konular, İbn A'rac'ın eserinde, “Mülkün hakikati” (1/1), “Hilafetin hakikati” (1/1), “Mülkiyetin varlık sebebi” (1/6), “Mülkiyetin vücut şartı” (1/7), “İmareti arttırma” (1/37), “Adaleti ilan etme” (1/40), “Dini ilkeleri yönetme/uygulama” (1/43), “Sultanların mertebeleri” (1/52), “Siyaseti yönetme” (1/60) başlıklarıyla ele alınmıştır.

- Turtuşî, *Siracul Müluk*

İbn Cemaa'nın *Tecnidül Ecnad*'ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konular, Turtuşî'nin *Siracu'l-Müluk*'ünde 1. babda “Meliklere nasihat” (1/3), 3. babda “Vali ve kadılar hakkında” (1/30), 5. babda “Vali ve

kadınların fazileti” (1/34), 6. babda “Sultanın idaresi” (1/36), 7. babda “Sultanın yeryüzünde hükümlerini beyan” (1/37), 8. babda “Sultanın fayda ve zararları” (1/38), 9. babda “Sultanın tebaasını bilmesini beyan” (1/39), 14. babda “Sultanın övülen özellikleri” (1/46), 15. babda “Sultana tâzim edilmesi ve ona itaat edilmesi” (1/47), 17. babda “Sultanın hayırları ve şerleri” (1/48), 18. babda “Sultanın Kur’an’daki konumu/derecesi” (1/48), 39. babda “Adil ve zalim sultan örnekleri” (1/92), 40. babda “Zalim sultana karşı tebaanın görevleri” (1/93) başlıklarında incelenmiştir.

İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’da 2. babda işlediği “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlıklı konu, *Siracu’l-Müluk*’te 46. babda “Sultanın askerleriyle seferi” (1/98) ve 61. babda “Harp teknikleri, hazırlığı ve adabı” (1/145) başlıklarında ele alınmıştır.

İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktai sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular, *Sirâcu’l-Müluk*’te 47. babda “Sultanın Harac toplama usulü” (1/99) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemaa’nın *Tecnidül Ecnad*’ında 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular ve *Risaletül Muhtasar fi Tecnidil Cüyüş vel Cihad*’ında 5. babda “Divan kısımları” başlığında yer alan konular, Turtuşî’nin *Siracu’l-Müluk*’ünde 48. babda “Sultanın beytülmaldeki tasarrufu” (1/100), 49. babda “Sultanın infak usulü” (beytülmal ve çalışanlara dair) (1/105) 50. babda “Sultanın divanları tedvini, çalışanlar hakkındaki tasarrufları ve maaşları belirlemesi” (1/108) başlıklarında ele alınmıştır.

c. Tahkikte İzlenen Yöntem

Tahkikte asıl eser, çalışmamıza temel teşkil eden İbn Cemaa’nın *Kitabu Tecnidil Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad* adlı eseri olup karşılaştırma yapılan nüshalardandır. *Tahrirul Ahkam*’ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden ele alındığı bu eser, *Tahrir*’in muhtasarı niteliğindedir. *Risaletul Muhtasar fi Tecnidül Cüyüş vel Cihad*’ı ise *Tecnidül Ecnad*’da yer almayan divan konulu 5. babı müstakil olarak işlemiş olması ve muhtevası bakımından tahkik

çalışmamızda ana nüshamız olmuştur. Ayrıca *Tecnidül Ecnad*'ın Leipzig nüshası da bu nüshanın muhakkiki Abdülcevad'ın konu başlıklarına ana nüshamızda yer verdiğimiz ve çalışmamızda mukayese ettiğimiz diğer bir nüsha olmuştur. İbn Cema'a'nın *Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*'ı ise tahkik çalışmamıza konu diğer nüshadır. Ana metnimiz ise İbn Cema'a'nın *Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l İslam* adlı eseri olup mezkûr dört nüshayla karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve farklı metinleri, lafızları, cümle ve ibare kullanımları araştırılmış ve ilgili kitapları kısaltmalarla dipnotlarda belirtilmiştir. Tahkikli metinde, ana nüsha; (ص) “*Risaletül Muhtasar fî Tecnidil Cüyüş vel Cihad*”, diğer nüshalar; (ف) “*Kitabu Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*”, (ي) “*Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehli'l Cihad*”, (ل) *Tecnidül Ecnad*'ın Leipzig nüshası, ana metin; (ت) “*Kitabu Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l İslam*” şeklinde harflerle sembolize edilmiştir.

Eserdeki meseleler metin içinde belirtilmiş ve metinde konulara uygun bab başlıklarına, fasıllara ve alt başlıklara yer verilmiştir. Metinde geçen ayet numaraları metinlerde tam olarak belirtilmiş, hadis tahrirleri yapılarak ilgili kaynağı dipnotlarda gösterilmiştir.

Buna göre *Tecnidül Ecnad*'ın tahkikinde izlenen yöntemi şöylece özetlemek mümkündür: Tahkik çalışmamızda ana nüsha *Muhtasar fî Tecnidül Cüyüş vel Cihad* ile birlikte *Müstenedül Ecnad*, *Tecnidül Ecnad* ve *Tecnidül Ecnad*'ın Leipzig nüshası ve ana metin (*Tahrirul Ahkam*) olmak üzere dört eser mukabele/mukayese edilmiştir. Her nüsha ve ana metin dipnotta ilgili harf ile işaretle belirtilmiştir. Bu bakımdan İSAM tahkikli neşir kılavuz esaslarına (İTNES) genel olarak uygun olan tahkik çalışmamız, Abdülcevad Halef'in tahkikine göre ele alınan mevzu ve nüsha sayısı bakımından daha kapsamlı ve muhteva bakımından daha zengindir.

Ana nüshada geçen Kur'an ayetlerine metinde sure ve ayet numarasıyla tam olarak yer verilip hadis-i şeriflerin kaynağı dipnotta belirtilmiştir. Metinde geçen Hulefa-i Raşidin sözleri ve hakîmlerin sözlerinin kaynağına dipnotta yer verilmiştir. Hikmetli sözler ve geçen şiirlerin kaynağı da ilgili dipnotta kaynağıyla zikredilmiştir. Kavramların tahriri yapılırken eserin birincil/asli kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Tahkik sırasında fıkıh ilmine ait *siyaseti şeriyye* kitaplarının en önemli asıl kaynaklarına dayanılmıştır. Bunlar; Maverdi, Ferra ve İbn Teymiyye'nin eserleridir.

Tahkik çalışmamız esnasında *Tecnidül Ecnad*'ın Leipzig nüshasını neşreden muhakkik Abdülcevad Halef'in konu başlıklarına aynı şekilde yer verdik. Tahkik sırasında ana metin olan *Tahrirul Ahkam*'da uzunca (üç satırdan daha çok) yer alan ibarelerin dipnotta sayfa aralıklarını belirttik. Ana metindeki daha kısa (üç satırdan kısa olan) ibarelere ise dipnotta yer verdik.

Tahkik çalışmamız sırasında müteradif ifadeler, ilaveler, eksiltmeler ilgili işaretlerle dipnotta belirtilmiştir. Başka nüshada üç satırdan fazla olup ana nüshada yer almayan ibareler dipnotta ana nüshada bulunmadığına dair ilgili harf simgesiyle (-ibarenin ilk kelimesi...son kelimesi) şeklinde belirtilmiştir.

Çalışma sırasında müellifin hücceti ve kaynaklarına bağlı kalıp muasır okuyucular için eserin orjinalliğine sadık kalarak söz konusu kaynakları belirtip eserin tahrifine yol açmadan varsa tadiline işaretle iktifa ederek çalışmamız tamamlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM:

İBN CEMAA'NIN SAVAŞ HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Memlük dönemi alimlerinden olan İbn Cemaa'nın siyaset ve cihad konularını ele aldığı *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehli'l İslam*, *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* ve *Tecnidül Ecnad ve Cihatül Cihad* adlarını taşıyan üç eseri bulunmaktadır.²⁷² Müellifin bu eserleri yazdığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk olarak *Müstenedül Ecnad*'ı, daha sonra *Tahrirul Ahkam*'ı ve son olarak da *Tecnidül Ecnad*'ı yazdığını tespit etmekteyiz. Müellif, *Tahrir*'de *Müstened* eserine²⁷³, *Tecnid*'de ise *Tahrir* eserine²⁷⁴ atıf yapmıştır. *Tecnid* çalışmasının dönemin meliki Halil el Eşref'in talebi üzerine yazıldığını mukaddimesinde zikretmektedir.²⁷⁵ Buna göre söz konusu eserlerin telifi Halil Eşref'in hükümdar olduğu hicri 690-693 yılları öncesine tekabül etmektedir.

İlk yazılan eseri *Müstenedül Ecnad* rivayet ağırlıklı ele alınmıştır. Bu eserde cihadın fazilet ve önemi zikredilmiştir. *Tahrir*'de ise tertip, düzen ve işlenen konuların ele alınışı farklılık arz etse de el Ahkamüs Sultaniyye türü çalışmaların yolu izlenmiştir. *Tahrir*, *Müstened*'e kıyasla daha derli toplu olup içerik ve konuların ele alınışı itibarıyla daha yoğun, ayrıntılı ve düzenlidir. İbn Cemaa *Müstened* ile bir nevi *Tahrir*'in alt yapısını oluşturmuştur. *Tecnid* eseri ise genellikle *Tahrir*'de yer alan muhtelif konuların bazen ayrıntılı açıklanması bazen de ihtisar edilerek yeniden işlenmesinden oluşur.²⁷⁶

²⁷² Müellifin *Huccetüs Sülûk fi Mühadati'l-Mülûk* eseri de siyasetle ilgilidir. Fakat eser günümüze ulaşmadığı için yalnızca zikredilen eserleri dikkate alınmıştır.

²⁷³ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 162.

²⁷⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, s. 24.

²⁷⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, s. 24-26.

²⁷⁶ Eserin değerlendirmesi aşağıda verilecektir. Bununla birlikte *Tecnidül Ecnad*, *Tahrirül Ahkam* eserinin birinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin tekrardan ele alındığı bir eser olup şu bölümlerden müteşekkildir: a) Bölüm: Sultan ve Fazileti, Sultanın Önemi ve Adaleti, b) Ordu İstihdamı, Savaş Araç-Gereçlerinin Hazırlanması, c) Ordu Atâsı, Atânın Verileceği Yerler ve İktâların Çeşitleri, d) Ordu Atâsının ve Mücahidlerin Hak Ettikleri Miktarın Belirlenmesi.

I. SAVAŞ HAZIRLIĞI VE ADABI

İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam* isimli eserinin altıncı bölümünü ordu istihdamı ile cihad görevini yerine getirmek için askerlerin hazırlanmasına ayırmıştır. Bu bağlamda Yüce Allah'ın; “Ey iman edenler! Tedbirinizi alın”²⁷⁷, “Onlara karşı gücünüz yettiğinde kuvvet hazırlayın”²⁷⁸ ayetlerinde buyurduğu gibi Müslümanların maslahatları ve işleri için en mühim tedbir ve hazırlığın ordu istihdamı, askerlerin teçhiz edilmesi, sayıların çoğaltılması ve sınır boylarının muhafaza edilmesi olduğunu zikretmiştir.²⁷⁹

İbn Cemaa ordu istihdamı ve cihada hazırlık yapmanın önemini destekler mahiyette Hz. Peygamber (s.a), Hulefa-yi Raşidin ile sonraki halifelerin yaptıkları bazı savaş ve gazvelerdeki asker sayısı ve birkaç uygulamayı belirtmiştir.²⁸⁰ Buna göre ordu istihdamı ve asker sayısının çoğaltılmasının sünnet olduğunu belirtmiş, asker maaşlarının bol ödenmesi gerektiğine, kendilerinin ve ailelerinin durumlarının sorulması ve ihtiyaçlarının temin edilmesinin önemini zikretmiştir. Hikmet ehli kimselerden şu nakli getirerek ordunun devlet ve sultan için ne kadar önemli olduğunu açıklamıştır: “Sultanın dostu ordusudur. Düşmanı ise malıdır. Ordusuna harcadığı için malı azalırsa dostu ve yardımcısı güçlenir. Ordusuna vermediği için düşmanı (malı) güçlenirse yardımcısı olan ordusu zayıflar.”²⁸¹

Müellif, mücahidin cihad esnasında onu bu işten alıkoyacak bir hastalığa yakalanması halinde ordunun moralini yüksek tutmak ve mücahitleri savaşa teşvik edip cihada yoğunlaşmalarını temin etmek amacıyla iktalarının devam etmesi gerektiğini zikretmiştir.²⁸²

²⁷⁷ Nisâ 4/71.

²⁷⁸ Enfâl 8/60.

²⁷⁹ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 94.

²⁸⁰ Örneğin Hz. Ömer'in cihat için senede kırk bin deve hazırladığı rivayetini nakletmiştir. İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 96.

²⁸¹ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 95-97. Bu minvalde bir nakil için bk. İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 96. Ayrıca bk. Turtuşî, *Siracul Müluk*, s. 122.

²⁸² İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 111-112.

Eserin dokuzuncu bölümü cihada hazırlık bağlamında mücahidin cihad görevini yerine getirmek için ihtiyaç duyacağı at, silah ve diğer savaş gereçlerinin temini mevzularına ayrılmıştır. Müellif, Allah yolunda cihadın ifası ve İslam dininin galip gelmesi için ihtiyaç duyulan araçlardan birinin, “Onlar [düşmanlar] için gücünüzün yettiğince kuvvet ve [cihad için] savaş atları hazırlayın.”²⁸³ ayetinde belirtildiği gibi sultan, emir ve askerlerin Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin’in yaptıkları gibi iyi cins atlar temin etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu çerçevede Hz. Peygamber’in binek hayvanlarını, atlarını ve savaş mühimmatını bütün özellikleriyle vererek konunun önemine dikkat çekmiş, bunun Müslümanlar için bir örnek oluşturmasını hedeflemiştir.²⁸⁴ Buna göre hangi zaman ve zeminde olursa olsun cihadın anlam ve mahiyetine uygun olarak o dönemin şartları içinde Müslümanlar ihtiyaç duyacağı savaş teknik ve teknolojik araçları edinmelerinin gerekli olduğu zikredilebilir.

İbn Cema, daha sonra cihada hazırlık bakımından müsabaka tertibi, akdi ve onun sıhhat şartlarını işlemiştir.²⁸⁵ Bu da cihada hazırlık için idman ve tatbikatların ne kadar önemli olduğuna işarettir. Daha da önemlisi mücahidin bedenini, zihnini ve de savaş becerilerini geliştirecek sanat, zanaat ve oyunların öğrenilmesi ve öğretilmesinin ve bu hususlarda düzenlenecek müsabakaların ehemmiyetini de ortaya koymaktadır.

İbn Cema, eserin on birinci bölümünü cihadın fazileti, öncelikleri ve cihada ehil olan kimselere tahsis etmiştir. “Allah mücahitleri –özü olmaksızın- oturanlardan mertebeye üstün kılmıştır.”²⁸⁶, “Müminin en faziletli ameli Allah yolunda cihattır”²⁸⁷, “Allah yolunda bir gazve ve bu yolda bir gece yürüyüşü yapmak, dünyadan ve içindekilerden daha hayırlıdır.”²⁸⁸ vb. birçok ayet ve hadis zikrederek cihadın ve

²⁸³ Enfâl 8/60.

²⁸⁴ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 128-134. Ayrıca bk. Maverdî, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 297-301.

²⁸⁵ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 135-137. Ayrıca bk. Muhammed b. İdris eş-Şafii, *Mevsuatu'l-İmam eş-Şafii el-Kitabu'l-Ümm*, I- XV, thk. Ahmed Bedruddin Hassun, Daru'l-Kuteybe, 1. Baskı, yy. 1996, IV/242-252; Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref en-Nevevi, *Ravzatü't-Talibin*, I-X, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Daru Alemlü'l-Kütüb, Riyad 2003, X/350-391.

²⁸⁶ Nisâ 4/95.

²⁸⁷ Taberani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, I-VII, Matbaatu'z-Zehra, Musul, ty., I/338, 353.

²⁸⁸ Buhari, *Kitabu'l-cihad ve's-siyer* 5; Tirmizi, *Fezâilü'l-cihad* 17.

mücahidin bu uğurda yaptığı davranışın faziletini zikretmiştir. Daha sonra farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olan cihad çeşitlerinin tanımlarını, hükümlerini ve koşullarını belirtmiştir. Farz-ı kifayeyi, “Bu sorumluluğa ehil (kifayet) bir grubun yapması durumunda diğerlerinden sorumluluğun kalktığı farz” olarak zikretmiştir. Burada üzerinde durduğu konulardan birisi, Müslümanların güçlü durumda olup bir zafiyetleri (Müslümanların sayılarının düşmaninkinden çok az olması gibi) söz konusu olmadığında sultanın yahut temsilcisi konumundaki kimselerin –gerektiğinde ve ihtiyaç durumunda bu sayıyı arttırma yahut eksiltme imkanını korumakla birlikte- senede en az bir kere cihada çıkma sorumluluklarının olduğunu belirtmesidir. Bu durum da onun bağlı olduğu Şafii mezhebinin cihadın meşruiyet sebebi olarak benimsediği küfür görüşünü benimsediğine işaretler. Farz-ı ayn ise, “her bir Müslümana farz olan cihad” olarak tanımlamış ve bazı Müslümanların bu vazifeyi ifa etmesiyle diğerlerinin üzerinden bu yükümlülüğün düşmeyeceğini, normal şartlarda kölenin efendisinden, borçlunun alacaklısından, çocuğun babasından izin alma şartının bu durumda gerekmediğini zikretmiştir. Müslümanların bir bütün olarak düşman tarafından istila edilen beldeyi kurtarma yükümlülüğünün bulunduğunu ve düşmanı püskürtme sorumluluğu taşıdığını belirtmiştir. İslam alimlerinin geneli cihadın normal hallerde farz-ı kifaye, umumi seferberlik (nefir-i âmm) durumunun ortaya çıkardığı tehlike ve olağanüstü hallerde ise farz-ı ayn olduğu görüşünü kabul etmiştir.²⁸⁹

Cihad görevini yerine getirecek kimsenin; a) Müslüman, b) baliğ, c) erkek, d) hür, e) sıhhati ve gücü yerinde olmak gibi şartları taşıması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca cuâle karşılığında cihad yapmanın caiz olmadığını zira Müslüman kimsenin cihad meydanında bulunmasıyla cihadın onun hakkında farz-ı ayn mesabesinde kabul edileceğini, bu durumun da Müslümanın para karşılığında cihada çıkmasının caiz olmadığını bir başka ifade şekli olduğunu zikretmiştir.²⁹⁰

²⁸⁹ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 152-156. Bk. Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim eş-Şirazi, *el Mühezzeb*, I-VI, Darül Kalem, Dimaşk, 1996, III/265-266; Alauddin Ebû Bekr b. Mes‘ud el-Kasani, *Bedaius Sana’i fi Tertibiş Şerai’*, I-VII, Darul Kütüb ilmiyye, Beyrut ty., VII/98; Ebü’l-Abbas Şehabeddin Ahmed el-Karafi, *Zahire*, I-XIII, Dârü’l-Garbi’l-İslami, Beyrut 1994, III/385; Hiraki, *Muhtasarül Hiraki*, Mektebetül Maarif, Riyad 1988, s. 138.

²⁹⁰ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 156-157. Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/266.

İbn Cema, sultanın insanları savaşa teşvik etmesi lüzumunu, onların kullanacakları savaş araç-gereçlerini elde etme sorumluluğu olduğunu, cihada ancak sultan veya yardımcısının izniyle çıkılacağını, borçlunun alacaklısından, evladın anne-babası veya dedesinden izin almadan cihada çıkamayacağını ifade etmiştir. Yine Müslümanlara tam güven vermeden gayrimüslimlerden cihad için yardım istenmeyeceğini belirtmiştir.²⁹¹

Müslümanların düşmanlarını yenmesi, onların birlikteliğini ve morallerini kırmak için savaş taktiklerine başvurmalarının, bu amaçla doğru yöntemler belirleyip savaş hilelerine başvurmalarının caiz hatta gerekli olduğunu zikretmiştir.²⁹² İbn Cema, düşman üzerine asker gönderirken sultanın uyması gerekli hususları ifade etmiştir. Burada ele aldığı hususları daha önce yazdığı *Müstenedül Ecnad*'da işlediğini zikretmesi ise önemlidir.²⁹³

Müellif, Allah Resulü'nün, "Şüphesiz sizler, zayıflarınız vesilesiyle zafer ve rızka mazhar oluyorsunuz"²⁹⁴ hadisinde ifade buyurduğu gibi sefere çıkmadan önce zayıf ve garip kimselerin dualarının alınmasının, iyilikler yapılmasının ve emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkerde bulunmanın müstehap olduğunu, Hz. Peygamber'in sünnetine uymak için Perşembe sabahı –şayet Perşembe olmazsa pazartesi yahut cumartesi günleri- cihada çıkma vakti olarak belirlenmesinin lüzumunu zikretmiştir. Yine sultanın ordusuna hakim olması için orduyu sürekli teftiş etmesini, askerler arasında asılsız haberler yayan kimselere hoşgörölü davranmaması gerektiğini ifade etmiştir. Müslümanların galip gelmesine yardımcı olmayacak güçsüz ve yaşlı atların savaşa götürülmemesini, ordunun savaş araç gereçlerinin ve durumunun sürekli denetim altında tutulmasının gereğini belirtmiştir. Aynı şekilde ordu komutanının ordusunun mukavemetini arttırmak ve moralini yüksek tutmak için bir zaruret hali ortaya çıkmadıkça sefere çıkıldığında ordusunun başında hareket etmesi, asker ve hayvanların tüm ihtiyaçlarını sağlaması, sefer boyunca ordunun konaklayacağı yeri özenle seçmesi,

²⁹¹ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 158. Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/267-271.

²⁹² İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 159-160.

²⁹³ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 161-162.

²⁹⁴ Buhari, "Kitabül cihad ves siyer" 75.

askerlere her hususta şer'î ahkâmın hükmüne uygun davranması, düşmanını küçümsememesi, tedbiri elden bırakmaması ve bu süreçte basiretli ve tecrübeli kimselerle sürekli istişarede bulunması gerektiğini zikretmiştir.²⁹⁵

İbn Cemaa, istişare meselesi üzerinde bilhassa durmuş, onun memleketin ve saltanatın temeli olduğunu ifade ederek Allah'ın Hz. Peygamber'e (s.a); "*İşlerinde onlarla istişare et*"²⁹⁶ ayetinde emrettiği gibi istişarenin önemini ve takip edilmesi gerekli bir yol olduğunu belirtmiştir. Bu hususta Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve başkalarından, "Yüce Allah başkalarıyla istişare etmekten müstağnidir. Ancak bunun ümmet için bir sünnet olmasını istemiştir.",²⁹⁷ "İstışaresi çok olanın idaresi (imare) övülür"²⁹⁸ gibi rivayetler zikretmiştir.²⁹⁹

Müellif, askerlerin de masiyet dışında her durumda amirlerine uymalarının, onları zihin ve kalbi olarak savaştan men edecek ticaret, ziraat ve inşaat gibi işlerden uzak durmalarının lüzumlu olduğunu belirtmiştir.³⁰⁰ Bu konuda şu hadisi nakletmiştir: "Nebilerden biri gazâ etmiş ve şöyle söylemiştir: İnşa ettiği evi tamamlamayanla, evlendiği halde gerdeğe girmemişle ve ektiği toprağın hasadını toplamamış kişiyle savaşa çıkmayın."³⁰¹

İbn Cemaa, on ikinci bölümde savaşın keyfiyeti ve düşmanla mücadele esnasında sabır göstermenin önemini zikretmiştir. Burada öncelikle harp adabıyla ilgili bilgilere yer vermiştir. Örneğin savaşa yakın olan düşmandan başlanacağını, darülharbe girildiğinde ordunun Hz. Peygamber'in ve sahabenin yaptığı gibi silahlarını kuşanmış, bütün hazırlıklarını yapmış ve her birlik için bir parolanın olması gerektiğini belirtmiştir. Yine İslam davetinin ulaşmadığı hiç kimseyle savaşılmayacağını, savaşa

²⁹⁵ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 162-169.

²⁹⁶ Al-i İmran 37/59.

²⁹⁷ Muhammed Ali b. Muhammed Allan b. İbrahim İbn Allan el-Bekri es Sıddiki, *Delilü'l-falihin li Turuki Riyazi's-Salihin*, thk. I-VIII, Kahire: Darül Marife, 1425/2004, II/481.

²⁹⁸ Turtuşî, *Siracul Müluk*, s. 78.

²⁹⁹ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 162-169. Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/271-272.

³⁰⁰ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 166-167.

³⁰¹ Buhari, *Farzul hamis* 7.

girişilmeden önce bu kimselerin İslam’a davet edileceğini belirtmiştir. Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler gibi Ehl-i kitap’tan kabul edilenlerle İslam’ı kabul, cizye vermeleri şartıyla sulh ve bu iki şartı kabul etmemeleri durumunda savaş, tercihleri; fakat putperestler gibi Ehl-i kitap’tan olmayan kimselerle yalnızca İslam’ı kabul yahut savaş, tercihleri sunulacağını ifade etmiştir. Nihayetinde bu iki kesimle savaş yapılacaksa onların kadın ve çocuklarının esir, mallarının ise ganimet olacağını zikretmiştir.³⁰²

Müellif sultanın, savaşa başlanmadan önce orduyu cihada teşvik edeceğini, cihadın dünya ve ahiret için yüceliğini, mücadele esnasında sabırlı olmanın önemini Hz. Peygamber’in (s.a) Bedir ve Uhud Savaşlarında yaptığı gibi onlara hatırlatacağını ve düşmanın zayıf olduğu hususları bildirerek galibiyet ve başarı aşılacağını belirtmiştir. Ardından ordu komutanlarının askerleri savaş düzenine alacağını ve önemli yerlere gözcüler atamasını zikretmiştir.³⁰³

İbn Cemaa, ordunun herhangi bir sebeple yenilgiye uğraması halinde askerlerin toplanacakları yerleri ve izleyecekleri yöntemin sultan tarafından bildirilmesinin gerekliliğini belirtmiştir. İki tarafın savaşta karşılaştığı sırada ise mücahitlerin haddi aşmadan tekbirler getirmeleri ve Allah’tan zafer için dua etmelerinin müstehap olduğunu zikretmiştir.³⁰⁴

Mücahitlerin niyetlerinin yalnızca Allah rızası ve i’lâ-yi kelimetullah olması gerektiğini, “Hz. Peygamber’e kendisine ganimet için savaşan, adının anılması ve makamının görülmesi için gazâ yapan bir kimsenin durumu sorulduğunda, “*Kim i’lâ-yi kelimetullah için savaşırsa Allah’ın yolunda olan odur*”³⁰⁵ hadisini delil getirerek ifade etmiştir. Ayrıca savaşın başlamasıyla gösterilen sabır ve mukavemetin en değerli amellerden olduğunu da zikretmiştir.³⁰⁶

³⁰² İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 170-172. Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/270-271, 273-274.

³⁰³ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 172-174. Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/275.

³⁰⁴ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 174-175.

³⁰⁵ Buhari, *Kitabü'l-Cihad ve's-Siyer* 15; Tirmizi, *Fezâilü'l-Cihad* 16.

³⁰⁶ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 176-177.

İbn Cemaa, mücadele esnasında kullanılacak savaş aletlerinin yerinde kullanılması ve israftan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Müslüman bir kimsenin ağır yaralanması, savaşacak silahının ve atının bulunmayışı, savaşa mâni bir hastalığa yakalanması veya düşman sayısının ve kuvvetinin, Müslümanların iki katı olması özürlerinden dolayı savaş meydanından ayrılmasının caiz olduğunu zikretmiştir. Fakat düşman sayı ve kudretinin fazla olması nedeniyle savaşı terk eden kimsenin cihattan kaçan biri hükmünde olmaması için “savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilmek (*muharriḫ li kital*) yahut diğer bir birliğe katılmak (*mütehayyiz ilâ fie*)” niyetini taşıması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁷

Müellif, ordu komutanı dışında kendisine güvenen, yiğit mücahitlerin mübâreze yapmasının caiz olduğunu zikretmiştir. Komutanın mübâreze yapmasının caiz olmayışının nedenini, olası bir yaralanma veya öldürülme neticesinde askerin moralinin bozulmasına ve ordunun çözülüp bozguna uğramasına bağlamıştır.³⁰⁸

İbn Cemaa, daha sonra savaş sırasında kimlerin öldürülüp kimlerin öldürülmeyeceğini açıklamıştır. Mücahidin harbî vasfını taşıyan her kâfiri onlara galip gelmesi durumunda öldürmesinin caiz olduğunu belirtmiştir.³⁰⁹ Allah’a ve Resulü’ne kötü söz söylememeleri ve hayatta kalmalarında İslam’ın yararına ters düşecek bir durumun olmaması halinde kişinin anne-babasını ve akrabalarını öldürmesinin caiz olmadığını zikretmiştir.³¹⁰ İbn Cemaa kesin olarak savaş durumunda din adamlarının, yaşlıların, zayıf ve hastaların da öldürülebileceğini,³¹¹ ancak zaruret hali dışında kadın ve elçilerin öldürülmeyeceğini ifade etmiştir.³¹²

³⁰⁷ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 177-181; Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/275-277.

³⁰⁸ İbn Cemaa, *Tahrirül Ahkam*, s. 181. Ayrıca bk. Nevevi, *Ravzatü’t-Talibin*, X/250; bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/283-284.

³⁰⁹ Cumhur ise harbînin öldürülmesini savaşmış olma şartına bağlamıştır.

³¹⁰ Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/277.

³¹¹ Savaşa dahillerinin olması halinde bu kimselerin öldürüleceklerini bütün mezhep fakihleri ittifakla kabul etmektedirler. Fakat bu kimselerin savaşa katkılarının olmamaları halinde de öldürülmeleri Şâfi mezhebinde tartışmalı bir konudur. Savaşa herhangi bir yardımlarının olmaması durumunda kimi fakihler bunların öldürülebileceğini kimileri de öldürülmeyeceğini ifade etmektedirler. Bk. Şirazi,

İbn Cema, Müslümanların bir beldeyi yahut kaleyi kuşatmaları sırasında, onları zor duruma sokacak her türlü girişimde bulunmalarının cevazını vurgulamıştır. Örneğin, onlara gidecek bütün malzemelere el konmasının, kalelerin giriş-çıkışlarının kontrol altına alınmasının, sularının kesilmesinin, onlara karşı mancınık ve katran gibi savaş araçlarının kullanılmasının, faydalanması caiz olmayan domuz gibi hayvanların boğazlanmasının ve içkilerin dökülmesinin caiz olduğunu, bunlar dışında Müslümanların faydalanabilecekleri binek ve diğer hayvanlara ihtiyaç hali dışında zarar verilemeyeceğini, kadın ve çocukların öldürülmeyeceğini zikretmiştir. Savaş halinde kafirlerin Müslümanlara verecekleri zararı uzaklaştırmak amacı dışında, onlar tarafından Müslümanlara karşı kalkan olarak kullanılan Müslüman ve zimmi esirlerin hedef alınmasının caiz olmadığını belirtmiştir. Ancak zaruret halinde kalkan olarak kullanılan esirlerin öldürülmesi durumunda bu fiili işleyen askere kısas yahut diyet gerekmediğini ifade etmiştir.³¹³

İbn Cema, Müslümanların galip gelmeleri durumunda dinlenmek, şükretmek ve düşmana karşı gövde gösterisi yapmak için fethedilen yerde üç gün kalmalarının müstehap olduğunu zikretmiştir. Hz. Peygamber ve sahabenin yaptığı gibi gazilerin savaş dönüşü karşılanması, gazilerin kuşluk vaktinde şehre girmeleri ve mescidde iki rekât namaz kılmalarının müstehap olduğunu belirtmiştir.³¹⁴

A. RESULULLAH'IN (S.A) SAVAŞ KURALLARI

Öncelikle Resulullah'ın (s.a) şu hadisiyle konuya başlamak yerinde olacaktır: Savaş için asker edinme ve savaş aletleri hazırlama konusunda var olan; "İslam'ı telaffuz edeni bana yazın. Biz dedik ki: 'Ya Resulallah biz şöyle şöyle iken bizden korkuyor musun (bize güvenmiyor musun)?' Buyurdu ki: Siz fitneye maruz

Mühezzeb, III/277-278; Nevevi, *Ravzatüt Talibin*, X/243-244; Muhammed Kemaleddin İbnü'l-Hümmam, *Fethul Kadir*, I-X, Mustafa el Babi el Halebi, 1970, V/452; Karafi, *Zahire*, III/397-399.

³¹² İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 182-184. Ayrıca bk. Nevevi, *Ravzatüt Talibin*, X/243-244; Bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/278.

³¹³ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 184-186. Bk. Nevevi, *Ravzatüt Talibin*, X/258-259; bk. Şirazi, *Mühezzeb*, III/278-279, 286, 289-290.

³¹⁴ İbn Cema, *Tahrirül Ahkam*, s. 186-187.

kaldığınızda bu durumu bilmezsiniz.”³¹⁵ hadisi Nebi’nin (s.a) ashabının ve askerinin çok olmasına önem verdiğini göstermektedir. İbn Cemaa bu konuda; “Sultanın ordusu onun kalesidir, hazırlığıdır/mühimmatıdır, sığınağıdır, yardımdır/kuvvettir, korunağı ve kalkanıdır/siperidir, silahıdır.” görüşüyle orduya verdiği önemi belirtmiştir. Arap ve Acem hükemâsı şu sözlerde ittifak etmiştir: “Mülk binadır temeli askerdir. Temel sağlam olduğunda bina yıkılmaz/devam eder. Temeli zayıf olursa bina çöker. Sultan ancak askerle var olur/askersiz sultan olmaz, mal olmadan da asker olmaz, mal imaretle baki olur, imaret ise adaletle olur.”³¹⁶

Bu konuda bazı hükemâ şöyle demiştir: “Adalet maruftur/bilimdir, onunla âlem kıymet bulur, âlem bostandır duvarı devlet, devlet siyasettir onu idare eden imamdır, imam çobandır ordu onu destekler/kuvvetlendirir, ordu askerdir mal onlara kefildir/garanti eder, mal rızıktır tebaayı toplar/bir araya getirir, tebaa kullardır mal onları tesis eder.”³¹⁷ Böylece İbn Cemaa devletin temelini halk, asker ve ordunun oluşturduğunu, halkı ve orduyu bir araya getiren unsurun beytülmalin zenginliği olduğunu zikreder. Ayrıca enbiya/peygamberler, elçiler, Hulefa-yi Raşidin, “Geçmiş melikler/hükümdarlar malları çoğaltır, halkın sayısını da arttırırdı”, diyerek malın ve halkın çokluğunun önemini belirtmişlerdir. İbn Cemaa; “Melikin dostu da düşmanı da beytülmalidir, beytülmalî zayıf olsa da onun destekçisi asker/ordunun çokluğu hâlinde (sultan) düşmana karşı kazanır. Ancak beytülmalî yeterli şekilde korusa da onun destekçisi olan askerler zayıf olduğunda düşmanı ona galip gelir.”³¹⁸ sözüyle beytülmaldeki zenginlikten çok asker/ordunun önemine dikkat çekmiştir. Askerlerin güçlü ve çok olmasının ve beytülmal tarafından malla kendilerinin desteklenmesinin önemine dair de İbn Cemaa’nın; “Bazı akıllı sahipleri meliklerine şöyle dedi: Askerlerin zayıf/az olması durumunda mallar onu bir araya getiremez ve malın çokluğu tek başına düşmanı senden uzaklaştırmaz/ def etmeye yetmez. Bir vezir sultana malları toplamayı ve biriktirmeyi, ihtiyaç hâlinde de bu malları askerlere sarf etmeyi

³¹⁵ Buhari, *Sahih*, 10/280; Müslim, *Sahih*, 1/131.

³¹⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 17a.

³¹⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 17b.

³¹⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 18a.

öğütler. İhtiyaç hâsıl olduğunda da bu malları onlara tevzi ettiğimizde/verdiğimizde bal çanağı bir yere konulduğunda çanağın üzerine üşüşen sinekler gibi onlar da bu mallar üzerine üşüşürler.” nakli ortaya koymaktadır.³¹⁹ Ayrıca bu konuda sultanın bazı akıl sahipleriyle istişare ederek; “İnsanların/askerlerin kalplerini değiştirme. Şüphesiz her zaman bunları isteyecek değillerdir. Nitekim sonra bu bal çanağını geceleyin bir yere koyduğunda ona bir tek sinek bile ilişmeyecektir.” diyerek halkın ve askerlerin bu doğrultudaki taleplerinin dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır.³²⁰

Irak fethedildiğinde komutanı/emiri bu malları Ömer’e (r.) getirerek bunları beytülmale koymak için izin istedi. Hz. Ömer (r.) de; “Hayır, Kâ’be’nin Rabbine yemin olsun ki; o malları taksim edene dek tek çatı altında bunlar barınmayacaktır.”, dedi. Eğer hacet asker edinmeyi gerekli kılıyorsa bu durumda askerlerin rızıklarını/maaşlarını verip ihtiyaçları gidermek suretiyle durumları salah/selamet bulur.³²¹ Ayrıca bu maaşların takdiri zenginlik seviyelerine ve insanların durumlarına göz atmak suretiyle belirlenir. Bu durum tıpkı bostan sahibi kimsenin ağaçlarına bakması ve bol sulama yaparak çevresindeki zararlı otları yok edip verimli ağacıyla ilgilenmesi gibidir. Nitekim böyle yapmak daha kıymetlidir/uygundur.³²²

İbn Cema, ordunun kanatlarına emirler tayin edip bayrak ve sancak atanması hususunda Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin uygulamalarını esas alıp buna göre atama yapmasının gereğini bildirir.³²³ Böylece sultanın bayrak ve sancak sahiplerinin mevki ve merkezlerini Resulullah’ın (s.a) ashabının yaptığı gibi düzenlemesi gereklidir. Bunun örneklerini İbn Âiz’in “*Savâifu’r-Rum*” adlı kitabında Muaviye’nin Şam ehlinin bayraklarını tertip edişinde görmek mümkündür. Böylece Muaviye ordunun sağ ve sol kanatlarının sonuna dek bayrak atamasını yapmıştır. Muaviye, Abdullah b. Kurt’a da; “Şam ehlinin tümü hazır olduğunda Dımaşk/Şam ve Hıms ehli imamın sağında yer almalı, Cezire ve Irak ehli Hıms ehlinin sağında olmalıdır. Ürdün ve Filistin ehli

³¹⁹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 18b.

³²⁰ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v.19a.

³²¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 19a.

³²² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v.19b.

³²³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v.19b.

imamın solunda hazır olmalı, Mısır ehli de hazır olduğunda Filistin ehlinin solunda yer almalıdır.” yazarak bu atamanın nasıl olduğunu beyan etmiştir.³²⁴

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَءَاخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾

“Onlar (düşmanlar) için gücünüz yettiğinde kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın.”³²⁵ ayetiyle savaş aletleri edinmenin önemini zikreder. Hz. Peygamber ayetteki “kuvvet” kelimesini “ok atıcılığı” şeklinde beyan etmiştir.³²⁶ İbn Cemaa, sultanın, emir/komutan ve askerlerin savaş için binek hayvanlar ve silahlar edinmesi gerektiğini bildirir.³²⁷ Böylece Allah’ın dinine yardım etmiş olur ve Resulullah’a (s.a), Hulefa-yi Raşidin’e, diğer sahabelere ve tâbiuna uyarak Allah yolunda cihad etmiş olurlar.

Bu konuda Resulullah (s.a); “Kim Allah’a iman ve O’nun vaadini tasdik ederek Allah yolunda bir atı elinde tutarsa kuşku yok ki, o atın doyurulması, suvarılması, bevlî ve dışkısı kıyamet gününde o kimsenin terazisinin sevap kefesine konulur.”³²⁸ buyurmuştur. Bir başka hadisinde ise şöyle buyurmuştur: “İyilik, kıyamet gününe değin atların alınlarında bağlıdır”. Kendisine bu iyiliğin ne olduğu sorulduğunda “Ecir ve ganimettir” cevabını vermiştir.³²⁹

Hiz. Peygamber (s.a) bu konuda ayrıca; “Cennet kılıçların gölgesi altındadır.”³³⁰ buyurmuştur. Bu ifadeyle övünüp böbürlenmeyi kastetmemiştir. Bilakis o, böbürlenme

³²⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 20a.

³²⁵ Enfâl 8/60.

³²⁶ Müslim, İmare 168; Ebu Davud, Cihâd 23; Tirmizi, Tefsiru Sure 8, 5; İbn Mace Cihad 19; Darimi Cihad 14; Ahmed, *Müsned* IV/157.

³²⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 22b.

³²⁸ Buhari, Cihad 374; Nesai, Hayl 11; Ahmed, *Müsned*, I-XX, Dârü’l-Hadis, Kahire 1995, II/274.

³²⁹ Buhari, Menakıb 28; Müslim, Zekat 25, İmare 96-99; Ebu Davud, Cihad 41; İbn Mace, Ticarat 29, Cihad 14; Darimi, Cihad 33; *Muvatta*, Cihad 44; Ahmed, *Müsned*, III/29; V/181.

³³⁰ Buhari, Cihad 22, 112; Müslim, Cihad 6, İmare 146; Ebu Davud, Cihad 89; Tirmizi, Fedailü’l-Cihad 23; Ahmed, *Müsned*, IV/254, 396, 411.

anlamına gelen bu kabil davranışların kişinin kazanacağı manevi mükâfatı kaybettirdiğini ve onu günaha soktuğunu söylemiştir.³³¹

Hız. Peygamber'in (s.a) binek hayvanları arasında altı adet atı bulunurdu: es-Sekb, el-Mürteciz, ez-Zarib, el-Verdü, el-Lahifü, Lezaz. Ayrıca üç adet dişi yük devesi vardı: Merve, en-Nuûm, el-Adbâ (buna el-Kusvâ' ve el-Cedâ' da denirdi). Ayrıca bu dişi yük devesinin dışında yirmi adet sağmal devesi vardı.³³²

Hız. Peygamber'in (s.a) savaşlarda kullandığı yedi adet kılıcı vardı. Bunların bir kısmının isimleri şöyleydi: Zülfikar, el-Adbu, el-Hanifu, el-Bettârü, er-Rasûbi, el-Kal'ıyyü. Ayrıca dört mızrağı vardı. Bunlardan birine el-Mütesennâ denirdi. İki adet kısa mızrağı/haçeri bulunurdu. Ayrıca dört adet yayları vardı: er-Revhâ', el-Beydâ', es-Safrâ' ve el-Ketûm. Ve bir adet el-Kâfûr isimli ok kuburu/sadağı,³³³ üç adet zırhı vardı ki; bunlardan birine Zâtü'l-Füsul denirdi. Ayrıca işlenmiş deriden bir kemeri vardı ki; bu kemerin üzerinde gümüşten üç halkası yer alırdı, kopçası ve kenarları/uç kısmı da gümüşlendi. ez-Zevlak adında bir kalkanı vardı. Hız. Peygamber'in (s.a) Ukâb adındaki bayrağının rengi siyah, sancağı ise beyazdı. Mekke'nin fethi günü başında taşıdığı bir miğferi vardı. Ayrıca Uhud Savaşı günü başında taşıdığı el-Hudetü adında beyaz/beyda tolgası bulunuyordu.³³⁴

Sultanın savaşta görev alacak emirler/komutanlar ve askerler edinmesinin yanı sıra ordusunu sağlam kılacak kaliteli silahlar ve binek hayvanları edinmesi gerekir. Aynı zamanda askerler savaş atlarını eğitmeli, çeşitli müsabaka ve idmanlarla onları savaşa hazırlamalıdır. Ayrıca sultanın savaş için atıcılık sporunu geliştirmek maksadıyla fıkıh ve diğer kitaplarda belirtilen şartları çerçevesinde beytûlmalden bütçe ayırması gerekir.³³⁵ Cihada hazırlık mahiyetinde her bir mücahidin okçuluğu öğrenip bu hususta

³³¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 23a.

³³² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 23a.

³³³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 23b.

³³⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 23b.

³³⁵ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 24a.

idman yapması gereklidir. Yine cihada hazırlıklı olmak maksadıyla ata binme ve süvarilik konusunda da eğitim almalıdır.³³⁶

Savaşmak için gereken her şeyin hükmü de mızrak ve kargıyla yapılan yarışlarda olduğu gibi benzer bir hazırlığı gerekli kılar. Kazananın alması öngörülen bir mal karşılığında at koşturma ve ok atma yarışları düzenlenmesi müstehaptır. Bunun için para harcayan kimse sevaba girer. Çünkü böyle yapılmasında Allah’a itaat söz konusudur ve bu hususta Müslümanların maslahatları, sultanın da kazanana verilmek üzere beytülmal den para sarf etme hakkı vardır.³³⁷

Ayrıca İbn Cemaal caiz olan ve olmayan müsabaka akitleriyle ilgili şu açıklamada bulunur: At ve develerle yarışma, ok ya da mızrak atma yarışmaları üzerine akit yapmak da sahihtir. Daha sahih olan görüşe göre fil, katır ve merkep yarışı üzerine akit yapmak da böyledir. Güreş, koşu, kuş uçurma ve kuşları kurşunla vurma, kıvrık uçlu değneklerle savlecan oynama, yüzme ve satranç vb. üzerine de akit yapmak caiz değildir.³³⁸

Hazretti Peygamber (s.a) atların hayırlısı hususunda şöyle buyurdu: “Atın uğurlusu kızıl olanıdır”.³³⁹ Yine Hazretti Peygamber (s.a); “Doru ve ayakları sekili yahut kızıl ve ayakları sekili atlar besleyiniz”³⁴⁰ buyurmuştur. “En hayırlı at, yağız, alında hafif beyazlık olan, üst dudağında ve burun deliklerinin üzerinde beyazlık bulunan attır. Ondan sonra alında hafif beyazlık olan sekili, sağ ayağı lekesiz atlar gelir.”³⁴¹ Hazretti.

³³⁶ İbn Cemaal, *Tecnidül Ecnad*, v. 24a.

³³⁷ İbn Cemaal, *Tecnidül Ecnad*, v.24a.

³³⁸ İbn Cemaal, *Tecnidül Ecnad*, v.24b.

³³⁹ Ebu Davud, Cihad 46; Ahmed, *Müsned*, I/272.

³⁴⁰ Ebu Davud, Cihad 46; Nesai, Hayl 3; Ahmed, *Müsned*, IV/345.

³⁴¹ Tirmizi, Cihad 20; İbn Mace, Cihad 14; Ahmed, *Müsned*, V/300.

Peygamber (s.a) atlara bukağı takılmasını kerih görürdü.³⁴² Eskiler ise hem daha atik hem de daha cesur olduğundan erkek atı severdi.³⁴³

Askerlerin sadece gümüş harp aletleriyle, mesela; kılıç, mızrak, kuşak, bıçak, topuz vb. israf etmeksizin gümüşle süslemesi caizdir. Ancak (binek hayvanının) at gemi, eyeri, kuskun ve gerdanlığın gümüşle süslenmesi konusunda ihtilaf vardır. Ancak İbn Cemaa'ya göre daha sahih olan görüş, bunları gümüşle süslemenin caiz olmadığıdır.³⁴⁴

Altınla süslenmek ise tüm bunlarda az veya çok olsun askerlerin mutlak olarak altınla giyinmesi ve süslenmesi haramdır. Ancak ihtiyaç hâlinde altın burun, diş, parmak ucu edinmek caizdir. Ayrıca askerler için ipek giyinmek ve kuşanmak caiz değildir ancak düşmandan silahı def etme/uzaklaştırma bakımından onun yerine geçecek başka bir şey bulunmadığında kalın ipek giysi giymek sadece harp hâlinde caiz görülmüştür. Eğer zaruret ve ihtiyaç bunu gerektirirse ve başka bir koruyucu elbise vb. şey de yoksa caizdir.³⁴⁵

Yüce Allah; *“Ey iman edenler! Savaş için bir toplulukla karşılaştığınızda sebat edin ve Allah’ı çokça zikredin ki kurtuluşa eresiniz. Allah’a ve Resulü’ne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin. Yoksa gevşersiniz, gücünüz elden gider. Sabredin. Kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.”*³⁴⁶ ayetiyle düşmanla karşılaşıldığında dikkat edilmesi gereken ilkeleri belirtmiştir. Âlimlerden birisi; “Yüce Allah bu ayet-i kerimede savaşa ilişkin tüm ilkeleri (adab) bir arada zikretmektedir.”, demektedir.³⁴⁷

Allah; *“Ey iman edenler! Kâfirlerden öncelikle yakınınızda olanlarla savaşın. Onlar sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki Allah kendisine karşı gelmekten sakınanlarla*

³⁴² Müslim, İmare 101; Ebu Davud, Cihad 42, 43; Nesai, Hayl 2; İbn Mace, Cihad 14; Darimi, Cihad 34; Ahmed, Müsned, II/250, 257, 436, 461, 476.

³⁴³ İbn Cemaa, Tecnidül Ecnad, v. 24b, 25a.

³⁴⁴ İbn Cemaa, Tecnidül Ecnad., v. 25a.

³⁴⁵ İbn Cemaa, Tecnidül Ecnad, v. 25b.

³⁴⁶ Enfâl 8/45-46.

³⁴⁷ İbn Cemaa, Tecnidül Ecnad, v. 25b.

beraberdır.”³⁴⁸ ayetiyle sultan ve ordusunun öncelikle yakındaki düşmanla savaşa başlanması gerektiğini vurgular. Daha sonra yakınlık sırasına göre savaşa devam edilir. Ordu darülharbe girdiğinde sultan askere hazır olma, savaş aletlerini temin edip silah kuşanma emri verir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) Bedir Gazvesinde ashabına böyle emretmişti. Böyle bir yol takip etmek ihtiyata uygundur ve düşman geldiğinde ona karşı korku salmaya vesile olur. Ayrıca savaş başladığında Müslüman ile kâfir ayırt edilsin diye her bir gruba ayırt edici bir işaret verilmelidir. Nitekim Müslümanların Bedir Gazvesindeki parolaları “*Ha mim. La yunsarun*”³⁴⁹, diğer gazvelerde ise “*Ya Mansur, emit*”ti.³⁵⁰

Ordu komutanı, askerleri Hz. Peygamber’in (s.a) Bedir Gazvesinde yaptığı gibi saf düzeninde tertip eder. Görebildiği her tarafa düşmana mukavemet için yeterli gelecek kadar asker yerleştirir. Yine onun (s.a) Uhud Gazvesinde yaptığı gibi baskın gelebileceğini düşündüğü her tarafa gözcüler yerleştirir. Düşmanın çullandığı kısımlara yardım gönderir, orayı takviye eder. Düşmanın sayıca az olduğu, zayıf ve takatsiz kaldığı, aralarında ayrılık bulunduğu gibi bazı hususları zikredip zafer ve başarı telkin ederek askerlerin cesaretini arttırır. Bu konuda Allah; “*Hani karşılaştığınız zaman onları gözlerinize az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu ki Allah olacak bir işi gerçekleştirsin. Bütün işler Allah’a döndürülür.*”³⁵¹ buyurmaktadır.

Ordu komutanı, insanları savaşıma teşvik eder, bu hususta sabırlı olmalarını ve sebat göstermelerini telkin eder. Allah’ın onlar için hazırladığı yüce makamlardan, onları zâtına yakın kılacağından ve kendilerine türlü nimetler vereceğinden bahseder. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde*

³⁴⁸ Tevbe 9/123.

³⁴⁹ Ebu Davud, Cihad 71; Ahmed, *Müsned*, IV/65, 289; V/377. Bu ifade “Ha mim, Onlara yardım ulaşmasın/galip gelemesinler.” anlamına gelmektedir.

³⁵⁰ Ebu Davud, Cihad 71, 93; Darimi, Siyer 14; Ahmed, *Müsned*, IV/46. Bu ifade “Ey Allahım öldür onları.” anlamına gelmektedir. Müslümanların özellikle Asrısaalette kullandıkları parolalar hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Cema, *Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, s. 89-91.

³⁵¹ Enfâl 8/44.

sabırlı yüz kişi bulunursa, inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir."³⁵² Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a) Bedir günü insanları cihada teşvik etmek üzere otağından çıkarak şöyle buyurdu: "Canım elinde olana yemin olsun ki, bugün sabırla sevabını Allah'tan umarak ve geri çekilmeksizin ileriye atılarak savaşırken öldürülen kimseyi Allah cennetine sokacaktır".³⁵³ Bir başka yerde ise şöyle söylemiştir: "Düşmanla karşılaştığınız zaman sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır."³⁵⁴

Komutanın ayrıca ordunun bozguna uğraması durumunda nerede toplanılacağını ve başka bir olumsuz durumun gerçekleşmesi hâlinde nasıl bir yol takip edileceğini askerlere tembihlemesi gerekir. Böylece askerler toplanma anında birbirlerine destek olurlar. Bu tür durumlar savaşın uzaması sebebiyle ortaya çıkabileceği gibi baskınlardan ve hezimetten kaçınmak için de vuku bulabilir.³⁵⁵

İki topluluk savaşmak üzere karşılaştığında dua etmek, zafer dilemek, Yüce Allah'ı çokça zikretmek ve sesi fazla yükseltip gereksiz güç harcamaksızın tekbir getirmek müstehaptır. Zira Yüce Allah kurtuluş umudunu buna bağlamış ve şöyle buyurmuştur: "*Ey iman edenler! Savaş için bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çokça zikredin. Umulur ki kurtuluşa erersiniz.*"³⁵⁶ Yine ayetlerde Tâlût'un ordusuyla ilgili olarak gelen haberlerde askerlerin sabır, sebat ve yardım için Allah'a dua ettiklerinde düşmanlarını hezimete uğrattıkları anlatılmaktadır.³⁵⁷

Düşmanla karşılaştığı esnada Resulullah'ın (s.a) yaptığı dualardan biri şöyledir: "Ey Kitabı indiren, bulutları hareket ettiren, düşman hiziplerini bozguna uğratan

³⁵² Enfâl 8/65.

³⁵³ İbn Hibban, Ebu Hatim Muhammed b. Ahmed et Temimi el Busti, *es Sahih*, I- XVIII, thk. Şuayb el Arnavut, Muessesetur Risale, Beyrut 1993, I/168.

³⁵⁴ Buhari, Cihad 22, 112; Müslim, Cihad 6, İmare 146; Ebu Davud, Cihad 89; Tirmizi, Fedailü'l-Cihad 23; Ahmed, *Müsned*, IV/254, 396, 411.

³⁵⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.43b.

³⁵⁶ Enfâl 8/45.

³⁵⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.43b.

Allahım! Onları hezimete uğrat ve onlara karşı bize yardım et.”³⁵⁸ O, Hayber’e geldiğinde ise “Allahu Ekber! Harab olsun Hayber!”³⁵⁹ demiştir.³⁶⁰

Hiz. Peygamber (s.a) günün başlangıcında savaş yapmamışsa güneşin batımına ertelerdi. Bu vakitte rüzgâr eser, zafer gelirdi. Ancak bu konuda nasıl bir yol tutulacağı şartlara ve zamanın gereklerine göre belirlenir.³⁶¹ Her bir mücahidin katıldığı savaşla Allah’ın dinine yardım etmeye, O’nun adını yüceltmeye İslam’a muhalif olan hususları ortadan kaldırmaya ve Allah’ın kelimesinin en yüce olmasına niyet etmesi en önemli esastır. Eğer böyle yaparsa çok büyük bir sevap ve ecir hâsıl olur, malıyla ve canıyla karşılaştığı zorluklar kendisine kolay gelir.³⁶²

Canların satılıp karşılığında kârların elde edildiği bu ortamda kişi cihadıyla ganimet ve ikta elde etmeyi Allah’ın dışında birisi için gayrete gelmeyi (*hamiyye*) yahut cesaret gösterisi yapmayı, riya ve gösterişe düşmeyi amaçlamaktan kaçınmalıdır. Çünkü bu apaçık bir hüsrân, bariz bir aldanıştır. Resulullah’tan (s.a) nakledilen sahih bir hadise göre kendisine ganimet için savaşan, makam ve mevkiinin görülmesi için harp eden bir adamın durumu sorulduğunda o, “Kim Allah’ın kelimesinin yüceltilmesi için savaşırsa Allah’ın yolunda olan odur”³⁶³ buyurarak cevap vermiştir. Bu cevabıyla kastı, bu hedefin dışında kalan hiçbir savaşın Allah’ın yolunda olmayacağını ifade etmektir.³⁶⁴

İki ordunun karşılaştığı ve birbirine girdiği esnada düşmana karşı sabır göstermek Allah’a kulluk yollarının başında gelir ve bu en faziletli ibadetlerdendir. Bu konunun önemini gösteren ayeti kerime ve hadisi şerifler çoktur. Mesela Allah şöyle

³⁵⁸ Buhari, Cihad 112, 156; Müslim, Cihad 2; Ebu Davud, Cihad 89; Ahmed, *Müsned*, IV/354.

³⁵⁹ Buhari, Salat 12, Ezan 6, Salatül havf 6, Cihad 130, Menakıb 68, Meğazi 38; Müslim, Cihad 160, 161; Tirmizi, Siyer 3; Nesai, Mevakit 26, Nikah 79, Sayd 78; *Muvatta*, Cihad 47; Ahmed, *Müsned* III/106, 111, 164, 186, 206, 246, 263.

³⁶⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.43b, 44a.

³⁶¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.44a.

³⁶² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.44a.

³⁶³ Buhari, İlim 45, Cihad 15; Humus 10, Tevhid 28; Müslim, İmare 149-151; Ebu Davud, Cihad 24; Nesai, Cihad 21; İbn Mace, Cihad 13; Ahmed, *Müsned*, IV/392, 397, 402, 405, 417.

³⁶⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.44a.

buyurmaktadır: “Allah kendi yolunda saf bağlayarak savaşanları sever”³⁶⁵. Bir diğer âyeti kerîme şöyledir: “Şüphesiz Allah müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır. Artık onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler ve ölürlür. Allah bunu Tevrat’ta, İncil’de ve Kur’an’da kesin olarak vaat etmiştir. Sözüünü Allah’tan daha iyi yerine getiren kim vardır? O hâlde yapmış olduğunuz bu alışveriştan dolayı sevinin. İşte asıl bu büyük kazançtır.”³⁶⁶

Hiz. Peygamber (s.a) ise bu hususta; “Cennet kılıçların gölgesi altındadır.”³⁶⁷ buyurmuştur. Ebu Süleyman Hattâbî (v. 388/998) bu sözün manasıyla ilgili olarak şunu söylemektedir: “Bunun manası düşmana yakınlaşmak ve kılıcını onu gölgeleyecek şekilde yukarı kaldırmaktır. Düşmandan kaçmak değildir.”³⁶⁸

Silahın ihtiyaç vaktine kadar muhafaza edilmesi gerekmektedir. Zira Hiz. Peygamber (s.a) Bedir Gazvesinin olduğu gün şöyle buyurmuştur: “Size iyice yakınlaştıklarında ok atın. Oklarınızı peş peşe gönderin.”³⁶⁹. Bu hadisin anlamı şudur: “Oklarınızı uzaktan fırlatmayın ki ziyan olmasın. Oklarınızı dikkatli kullanın. Size iyice yaklaşp vurma mesafenize girdiklerinde fırlatın.” Bir başka rivayette ise şöyle buyrulmaktadır: “Size iyice yakınlaştıklarında oklarınızı fırlatın. Düşman üzerinize çullanıncaya kadar kılıçlarınızı kınından çıkarmayın.”³⁷⁰

Ağır bir yara almış, silahı olmayan yahut savaşmaya engel bir hastalığı olan ya da atı telef olup yaya olarak savaşmaya gücü yetmeyen kişinin bu özürleri nedeniyle savaş meydanından ayrılması caizdir. Bu kişi ayrılırken savaşa dönmeye yahut bir başka

³⁶⁵ Saff 61/4.

³⁶⁶ Tevbe 9/111.

³⁶⁷ Buhari, Cihad 22, 112; Müslim, Cihad 6, İmare 146; Ebu Davud, Cihad 89; Tirmizi, Fedâilü’l-Cihad 23; Ahmed, Müsned, IV/254, 396, 411.

³⁶⁸ İbn Cema, Tahrirul Ahkam, v.44a., b.

³⁶⁹ Buhari, Cihad 78.

³⁷⁰ Buhari, Meğazi 10; Ebu Davud, Cihad 107, 108; Ahmed, Müsned, III/493.

birliğe katılmaya niyet etmelidir ki böylece harp meydanından kaçan biri hükmünde olmasın.³⁷¹

İbn Cema, savaş meydanını terk etmenin şartları hakkında şu izahta bulunur: Güç dengesi bakımından yakın olmakla birlikte kâfirlerin sayısı Müslümanların iki katını geçmiyorsa geri çekilmek haramdır; bu kişinin adalet vasfını düşürecek denli büyük bir günahıdır. Ancak “düşmanı vurmak için savaş taktiği olarak çekilme (*müharrif li kital*) ya da diğer bir birliğe katılma (*mütehayyiz ila fietin*) durumları hariçtir. Çünkü Allah yüz kişinin iki yüz kişi, bin kişinin iki bin kişi karşısında sebat göstermesini vacip kılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere herhangi bir mazeret olmaksızın geri çekilmiş olanlar büyük günah işlemiş ve Allah’ın gazabını üzerlerine çekmiş olurlar. Allah’ın gazabından yine Ona sığınırız. Allah şöyle buyurmaktadır: “Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme ya da diğer bir birliğe katılmak durumları hariç böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse o mutlaka Allah’ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası.”³⁷² Bu ayet herhangi bir mazeret olmadan geri çekilmenin büyük bir günah olduğuna ve ağır bir sorumluluğu beraberinde getirdiğine delalet etmektedir.³⁷³

“Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilmek” ya düşmana karşı daha elverişli bir yerde savaşmak üzere geri çekilmek yahut düşmanı daha zorlu bir yere doğru çekmek için bir plan dâhilinde çekilmek anlamına gelir. Sözelimi geniş bir alandan daha dar bir alana çekilmek yahut kendisi için dar olan bir alanı terk edip daha rahat bir yere geçmek için çekilmek veya güneş ve rüzgâra göre konum belirlemek vb. durumlar buna dâhildir.³⁷⁴ “Diğer bir birliğe katılmak” ise ya yardım isteyeceği bir birliğe ulaşmak yahut yardımcı olacağı bir birliğe yetişmek gibi sebeplerle olabilir. Tüm bunlar savaşma kudretinin bulunması durumundadır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere savaşmaktan mutlak manada aciz kalındığı için ayrılma hâlinde Müslümanların

³⁷¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.44b.

³⁷² Enfâl 8/16.

³⁷³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.44b, 45a.

³⁷⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.45a.

hezimete uğraması ve yerlerinde kalamayıp çözülmesi gibi durumlar doğmayacaksa savaş meydanından ayrılmak caizdir.³⁷⁵

Kâfirlerin sayısının Müslümanların iki katından fazla olduğu durumlarda, eğer güç dengesi bakımından bir yakınlık varsa, -söz gelimi bizim bin kahramanımıza mukabil karşılarında üç bin yahut iki bin iki yüz güçlü askerin bulunması gibi- geri çekilmenin caiz olmadığı söylenmiştir. Ancak daha doğru olan görüş bunun caiz olması yönündedir.³⁷⁶ Fakat düşman karşısında sebat gösterildiğinde zafer elde edileceğine dair Müslümanlarının bir zannı galiplerinin olması durumunda sebat göstermek gerekir. Ancak zannı galipleri uyarınca sebat göstermeleri durumunda yok edilecekleri kanaati hâsıl olursa Müslümanların kanının dökülmesine engel olup onların yok olmalarını önlemek için savaş meydanından uzaklaşmak (fırar) vaciptir. Bununla beraber sebat etmeleri durumunda düşmanda bir moral bozukluğu ortaya çıkacaksa savaş meydanından uzaklaşmak vacip olmaktan çıkar.³⁷⁷

Kuvvet dengesi bakımından herhangi bir yakınlık yoksa –bizim bin kahramanımızın karşısında onların iki bin iki yüz güçsüz askerinin olması gibi- bu durumda geri çekilmek asla caiz değildir. Bizim bin güçsüz askerimiz karşısında onların bin dokuz yüz yahut bin beş yüz güçlü askerinin bulunması durumu da aynı hükme tâbidir.³⁷⁸ Daha sahih olan görüş ise şudur: Geri çekilmenin cevazı, güç dengesini dikkate almaya bağlıdır. Bu hüküm sadece iki grubun topluca karşı karşıya gelmesiyle aralarında oluşan kuvvet dengesi için geçerlidir, tek tek fertlerin karşı karşıya gelmesi durumunda geçerli değildir. Tek bir Müslümanın iki kâfire karşı geri çekilmesi caizdir. İkisiyle birden boğuşması vacip değildir. Bu hükmün gerekçesi, yukarıda zikrettiğimiz üzere güç dengesinin topluluklar arasında bir ölçüt olmasıdır. Ancak bu Müslüman kendine güveniyor ve onlara güç yetirebileceğini düşünüyorsa ikisiyle de savaşıabilir.

³⁷⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.45a.

³⁷⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.45a.

³⁷⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.45a.

³⁷⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.45a, b.

Kadın ve çocukların geri çekilmesi ise her durumda caizdir, zira bunlar savaşçılara dâhil değildir.³⁷⁹

Sultan dâhil hiçbir ordu komutanının mübâreze yapması caiz değildir. Zira onun başına bir hâl gelmesi durumunda orduda gevşeklik yüz gösterecektir.³⁸⁰ Hz. Peygamber (s.a) Uhud Gazvesinde Übey b. Halef ile mübâreze yapmış ve onu öldürmüştür. Zira o, Allah'ın kendisine yardım edeceğine dair tam bir güvene sahipti. Bu durum onun dışındaki ordu komutanları için geçerli değildir.³⁸¹ Ordu komutanı olmayanların ise harp hususunda bir yiğitliği ve cesur kişilerle mücadele edebilecek gücü varsa mübâreze yapması, düşmanı mübârezeye çağırması, kendisinin çağırılması durumunda icabet etmesi caizdir.³⁸² Müstehap olan mübârezeye davet etmesinin de icabet etmesinin de ordu komutanının iznine tâbi olmasıdır. Zira komutanın mübârezeye çıkartacağı yiğitleri tayin hakkı vardır.³⁸³

Bedir Gazvesinde Şeybe, Utbe ve Velîd ortaya çıkarak Müslümanları mübârezeye çağırdıklarında Hz. Peygamber (s.a), Hz. Ali, Hz. Hamza ve Hz. Ubeyde b. el-Haris'e emretmiş, onlar da mübâreze etmişlerdi. Hz. Hamza Utbe'yi, Hz. Ali Velid'i öldürdü. Hz. Ubeyde ve Şeybe ise birbirlerini ağır şekilde yaraladılar.³⁸⁴ Bu konuda Ebu Hanife şöyle demiştir: “Düşman çağırısı olmadan mübârezeye ilk olarak davet etmek caiz değildir. Ancak kâfir mübârezeye çağırırsa kendine güvenen kimsenin bu çağrıya karşılık vermesi müstehaptır.”³⁸⁵

Eğer kâfir kendisiyle mübârezeye davet ettiği kişiden başka bir Müslümanın çatışmamasını şart koşmuşsa bu şartına, mübârezeye çağırdığı Müslüman yenilmedikçe yahut ağır bir şekilde yaralanmadıkça riayet olunur. Kendi saflarına dönünceye kadar

³⁷⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam* v.45b.

³⁸⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b.

³⁸¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b.

³⁸² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b.

³⁸³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b.

³⁸⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b, 46a.

³⁸⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.45b, 46a.

kendisine müdahale edilmemesini şart koşmuşsa buna da riayet edilir.³⁸⁶ Müslümanın kendisiyle savaşsın yahut savaşmasın, yüzü ya da sırtı dönük olsun muharip tüm kâfirlerden galebe çaldıklarını öldürmesi caizdir. Bu hükmün delili şu ayet-i kerimedir: *“Haram aylar çıkınca müşrikleri artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin.”*³⁸⁷

Allah’a ve Resulü’ne kötü söz söylemedikçe yahut sağ tutulmaları Müslümanların mağlubiyetine sebebiyet vermedikçe Müslümanın, kâfir olan babasını yahut akrabasını öldürmesi mekruhtur. Bu şartlar varsa onu öldürür ve bu, kendisine mekruh olmaz.³⁸⁸ Daha sahih olan görüşe göre din adamları (rahip), zayıf yaşlılar, körler, kötürümler de herhangi bir kayıt aranmaksızın öldürülebilirler. Buna mukabil bu kimselerin savaşın idaresinde katkıları yoksa ve bizzat da savaşmıyorlarsa öldürülmeyecekleri de söylenmiştir. Şu hâlde savaşmaları ve harbe müdahil olmaları durumunda öldürülecekleri hususunda ihtilaf bulunmamaktadır. Zira Hz. Peygamber (s.a) Hevazın olayında Düreyd b. Sımme’yi öldüren Müslümanı yadırgamamıştır. Bu kişi 120 yaşındadır. Onun 60 yaşında olduğu da nakledilmektedir. Zira bu adamın harbin idaresinde katkıları olmuştur. Çocukları beraberlerinde bulundurmamaları hususunda kâfirleri yönlendirmiştir.³⁸⁹

Kâfir kadınları ve çocuklarını öldürmek caiz değildir. Ancak bunlar savaşıyorlar yahut kâfirler onları kalkan olarak kullanıyorlarsa ve katledilmeleri ve oklanmaları zaruret hâlini almışsa öldürülürler.³⁹⁰ Kâfirlerin elçilerini öldürmek caiz değildir. Zira Hz. Peygamber (s.a) bir elçiye; “Eğer elçilerin öldürülmemesi bir teamül olmasaydı

³⁸⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, 46a.

³⁸⁷ Tevbe 9/5.

³⁸⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.46a.

³⁸⁹ Cahiliye devrinin önemli şair ve cengâverleri arasında yer alan Düreyd İslamiyet’e yetişmiş ancak müslüman olmamıştır. Benî Hevâzin Müslümanlarla savaşmak için Huneyn’e yürüdüğünde yüz yaşının çok üzerinde ve kör olmasına rağmen tecrübesinden faydalanmak için kabilesi onu da beraberinde götürdü. Başlangıçta yenilmekte olan Müslümanlar daha sonra Benî Hevâzin’i kuşatarak hezime uğrattılar. Düreyd bu savaşta Süleym kabilesinden Rebia b. Rüfey’ adlı sahabî tarafından öldürüldü. Bk. Savran, “Düreyd b. Sımme”, s.30.

³⁹⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.46a, b.

boynunu vurdururdum.”³⁹¹ demiştir. Ayrıca Müslümanların buna bağlı olan birçok maslahatı da (*intizamu’l-mesâlih*) elçilerin öldürülmelerini yasaklayan hükmü desteklemektedir.³⁹²

Kâfirlerin kale ve hisarlarında muhasara edilmeleri, onlara gönderilenlere el konulması, giriş ve çıkışın zorlaştırılması, erzak akışının engellenmesi, suların boşaltılması, nehirlerin önünün kapatılması, ağaçların kesilmesi veya ateşe verilmesi, katran ve mancınık kullanılması ve gerek görülen her şeyin tahrip edilmesi caizdir. Bu hükmün delili şu ayet-i kerîmedir: “*Onları yakalayıp hapsedin.*”³⁹³ Hz. Peygamber (s.a) de Tâif’i kuşatmış, mancınık kullanmış ve üzüm bağlarını ateşe vermişti. Benî Nadîr’i de kuşatmış ve hurmalıklarını yaktırmıştı. Ancak zannı galip uyarınca bunların Müslümanların eline geçeceğine inanılmışsa veya böyle yapılması için herhangi bir ihtiyaç baş göstermemişse bu tedbirlerin alınmaması evleviyetle tercih edilmemelidir. Ayrıca domuzlar öldürülür, şaraplar dökülür, faydalanılması caiz olmayan her türlü kitapları imha edilir. Atların boğazlanması ve atlar dışındaki dinen muhterem kabul edilen hayvanların itlaf edilmeleri, düşmanı savuşturmak yahut yemek gibi bir ihtiyaç olmadıkça caiz değildir.³⁹⁴

Onlardan at yahut diğer hayvanları ganimet aldıktan sonra yetişenler olursa ve onları savuşturmaktan aciz kalırsa ve de bunları geri almaları durumunda karşı güç toplayacaklarından korkulursa, hayvanların boğazlanmaları, malların itlaf edilmeleri caiz olur. Ancak kâfirlerin yetişip geri alacaklarından korkulacak olsa bile ganimet olarak alınan kadın ve çocukları öldürülmez.³⁹⁵

Savaştan dönen gazilerin karşılanması müstehaptır. Sahabîler Hz. Peygamber (s.a) bir gazveden döndüğünde onu karşılamak üzere yola çıkarlardı. Gazi ve hacılar başta olmak üzere seferden dönen kimselerin memleketlerine yaklaştıklarında

³⁹¹ Ebu Davud, Cihad 154.

³⁹² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.46a, b.

³⁹³ Tevbe 9/5.

³⁹⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.46b.

³⁹⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.46b.

bineklerini bir miktar hızlandırarak; “Günahından dönüp (âyibun) tövbe edenler, kul olanlar! Rabbimize hamd olsun ki, Allah vaadine sadık kaldı, kuluna yardım etti ve düşman topluluğunu tek başına hezimete uğrattı.”,³⁹⁶ demeleri müstehaptır.³⁹⁷ Seferden dönen kişinin Resulullah’a (s.a) iktida ederek memleketine kuşluk vakti girmesi, ilk olarak mescide uğraması ve orada iki rekât namaz kılması,³⁹⁸ sultanın ve diğer yetki sahiplerinin insanları cihada teşvik etmeleri ve onların ihtiyaç duyacağı silah vb. malzemeler için harcama yapmaları müstehaptır. Sultanın yahut onun nâibi olan emirin izni olmaksızın gazve yapmak mekruhtur.³⁹⁹

Üzerinde vadesi gelmiş bir borç bulunan kimsenin alacaklısından izin almadan cihad etmesi caiz değildir. Şayet borcu vadeliyse zayıf bir görüşe göre eğer biri ona kefil olursa bir başka zayıf görüşe göre ise bu kimse maaşlı askerlerdense cihada katılması caizdir.⁴⁰⁰ Ebeveyninden biri yahut dedesi Müslüman olan kimsenin ondan izin olmaksızın cihad etmesi caiz değildir. İzin verseler bile Müslüman baba yahut alacaklı kişinin savaş başlamadan önce bu görüşlerinden rücu etme hakları vardır. Ancak onların bu görüş değişikliği Müslümanların cesaretlerinin kırılmasına yahut onların yardımsız kalmalarına sebebiyet verecekse caiz değildir. Savaş meydanında hazır durumda iken ve savaş başladıktan sonra ise sabretmek artık vacip olur. Dolayısıyla verilen izinden rücu etmek haramdır.⁴⁰¹

Cihad hususunda herhangi bir müşrik yahut zimmi topluluğundan yardım istenmesi ancak sultanın o kimselerin Müslümanlar hakkında iyi bir düşünceye sahip olduklarını bilmesi, ihanet etmeyeceklerine dair bir güveninin olması ve bu kimseler düşmanla iş birliği yapsalar bile Müslümanların, hepsinin hakkından gelebilecek

³⁹⁶ Buhari, Umre 16, Deavat 53, Meğazi 29; Müslim, Hac 465, 468, 469; Ebu Davud, Cihad 72, 108; Tirmizi, Deavat 42, 46; Darimi, İsti’zan 50; *Muvatta*, Hac 243; Ahmed, *Müsned* I/256; II/5, 10, 15, 21, 38, 63, 105, 144, 150; III/187, 189; IV/231, 289, 298, 300.

³⁹⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.47b.

³⁹⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.47b.

³⁹⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b.

⁴⁰⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b.

⁴⁰¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b.

durumda olmaları koşuluyla mümkündür. Bu üç şart bir arada bulunduğu bu kimselerden yardım istemek caiz olur. Bir görüşe göre düşmanla aynı itikattan olmaları durumunda bu kimseleri orduyla birlikte bulundurmamak caiz değildir. Bu görüşe göre gayrimüslimden yardım istemek için gerekli şartlar dörde çıkmaktadır.⁴⁰² Herhangi bir gazveye çıkmak isteyen sultanın, gideceği yerden farklı bir yere doğru savaşa çıktığı izlenimi uyandırması, Resulullah’a (s.a) iktida etmiş olacağından müstehaptır. Çünkü bu bir harp hilesidir. Ancak mesafenin uzak ve yolculuğun birtakım külfetlerinin olması gibi durumlarda gidilecek yeri açıklamak caiz olur.⁴⁰³

Düşman hakkında bilgi toplamak ve kuvvetini tespit etmek için gazâyâ çıkılmadan önce ve çıkıldıktan sonra casus ve muhbir göndermek müstehaptır. İmkân elverdiği müddetçe düşman askeri arasına da casus gönderip onların durumlarını adım adım takip etmek, düşman komutanlarının kim olduğunu, asker ve süvari sayısını öğrenmek, onlara değişik harp hilecilerini göndermek, içlerindeki tamahkârları kullanmak da bu hükümdedir. Düzmece mektuplar ve cevabi yazılar, kurmaca haberler yazdırmak da harp hilelerindendir. Bunlar oklar üzerine yazılıp onların tarafına gönderilebilir. Yine bu kabilden haberlerin düşman garnizonunda yayılması da müstehaptır. Tüm bunlar sünnette vârit olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a); “Harpe hiledir”⁴⁰⁴ buyurmuştur.⁴⁰⁵

Özetlemek gerekirse tüm hilelerin ilk olarak zafer elde etmeye yönelik olması gerekmektedir. Zafer elde etmek için yapılacak son şey savaşmak olmalıdır. Zira harplerde hilelere başvurmak ve doğru bir strateji gütmek (*cevdetü’r-re’y*) savaşmaktan daha tesirlidir. Aslolan stratejidir (*re’y*), savaş onun bir feridir, ondan sâdır olur.⁴⁰⁶

⁴⁰² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b.

⁴⁰³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b.

⁴⁰⁴ Buhari, Cihad 157, Menakıb 65, İstıtabe 6; Müslim, Zekat 153, Cihad 18, 19; Ebu Davud, Cihad 96, Sünne 28; Tirmizi, Cihad 5; İbn Mace, Cihad 28; Darimi, Siyer 13; Ahmed, *Müsned* I/81, 90, 113, 126, 131, 134; II/316, 314; I/224, 297, 308; VI/387.

⁴⁰⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.38b, 39a.

⁴⁰⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.39a.

Sünnete uygun olan, cihad için yola perşembe günü sabah vakti koyulmaktır. Böyle yapmakla Resulullah’a (s.a) iktida edilmiş olur. Eğer bu gün geçirilirse cumartesi yahut pazartesi günü çıkılmalıdır. Sâlih ve garip kimselerden manevi yardım ve dua istenmesi müstehaptır. Zira Resulullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Kuşkusuz sizler, zayıflarınızın yüzü suyu hürmetine zafer kazanır ve rızıklandırılırsınız.”⁴⁰⁷

Sultan cihad için sefere çıkmayı düşündüğünde Allah’ı razı edeceği umulan bazı amelleri yapmaya içtihadıyla karar verir. Zulümlerin ortadan kaldırılıp hak sahiplerine haklarının verilmesi, emri bil maruf nehiy anil münker kaidesi gereği bazı şeylerin yapılması, hayır ve hasenatta bulunulması, geride kalan raiyye üzerinde kendisinden sonra tasarrufta bulunacak en uygun kimsenin bırakılması bu kabildendir. Yukarıda bir kısmına yer verdiğimiz hadis-i şerifte tüm bunlar zikredilmektedir.⁴⁰⁸

Zayıf, güçsüz, çok yaşlı yahut çok küçük at ve diğer binekler savaşa sokulmamalıdır. Zira bunların bir faydası yoktur. Bu evsaftaki bir binek, sahibini zayıflatacağından bunların savaşa sokulması muhtemelen ordu için de bir zayıflık sebebi olacaktır. Sultan ayrıca ihtiyaç duyulan silahları ve diğer malzemeleri inceler. Savaşta ihtiyaç duyulacak silah ve aletleri teftiş eder.⁴⁰⁹ Hayvanların boyunlarına çingirak asılması mekruhtur. Bu hükmün hucyeti Hz. Peygamber’in (s.a) şu sözüdür: “Beraberinde köpek veya çingirak bulunan bir topluluğa melekler eşlik etmez.”⁴¹⁰ Hz. Peygamber (s.a) atlara tel (*evtar*) takılmasını da yasaklamıştır. Bunun gerekçesinin yürüyüş esnasında atı yavaşlatması olduğu söylendiği gibi Arapların âdeten bu tellere çingirak takmaları olduğu da ileri sürülmüştür.⁴¹¹

Askerlerin ticaret, ziraat yahut gösteriş için ikametgâh inşası gibi kendilerini savaştan alıkoyan durumlardan beri olmaları gereklidir. Zira tüm bunlar kişiyi cihattaki

⁴⁰⁷ Benzer rivayetler için bk. Buhari, Cihad 76; Ebu Davud, Cihad 7; Tirmizi, Cihad 64; Nesai, Cihad 43; Ahmed, *Müsned*, I/173; V/168.

⁴⁰⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.40a.

⁴⁰⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.40b.

⁴¹⁰ Buhari, Cihad 139; Müslim, Libas 103; Ebu Davud, Cihad 46; Tirmizi, Cihad 25; Darimi, İsti’zan 44; Ahmed, *Müsned* II/263, 311, 327, 385, 392, 414, 444, 476, 537; VI/326, 327, 426, 427.

⁴¹¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.40b.

niyetinin samimiyetinden uzaklaştırır, düşmanla karşılaşıldığında sabırlı olmaktan alıkoyar ve şehitlik talebinde bir gevşekliğe yol açar. Nitekim bu konuyla ilgili bir hadis-i şerifte; “Nebilerden biri gazâ etmiş ve şöyle söylemiştir: İnşa ettiği ikametgâhını yarım bırakanla, evlendiği hâlde gerdeğe girmemiş olanla, ektiği tarlasının hasadını devşirmemiş çiftçiyle birlikte savaşa çıkmayın.”⁴¹² buyrulmuştur.

B. SAVAŞTA İSLAM’A DAVET YÖNTEMLERİ

Da’vet kelimesi terim olarak özellikle “İslam’a ve İslam esaslarının uygulanmasına çağrı” manasına gelmektedir. Kur’an-ı Kerim’de “İslam’a çağrı”,⁴¹³ “imana çağrı”,⁴¹⁴ “Allah yoluna çağrı”,⁴¹⁵ “Allah’ın kitabına çağrı”,⁴¹⁶ “Hakk’a çağrı”,⁴¹⁷ “kurtuluşa çağrı”,⁴¹⁸ “hayat kaynağına çağrı”,⁴¹⁹ “esenliğe çağrı”⁴²⁰ gibi anlamlara gelen ifadeler davetin İslami inanç ve değerlerin kabul edilip uygulanmasını sağlamayı amaçlayan bir faaliyet olduğunu, dolayısıyla hem gayrimüslimlere hem de Müslümanlara yönelik olabileceğini göstermektedir.⁴²¹

Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber “Allah’ın davetçisi” (*daiyallah*) olarak nitelendirilmiş⁴²² ve ona yüklenen da’vet vazifesi “davet et” emri yanında “tebliğ et”, “hatırlat”, “ikaz et” gibi daha başka kelimelerle de belirtilmiştir. Ayrıca pek çok ayette Hz. Peygamber’in görevinin ancak “*belâğ*” olduğu ifade edilmektedir.⁴²³ Tebliğ ile aynı

⁴¹² Benzer anlama sahip rivayetler için bk. Buhari, Humus 8, Nikah 58; Müslim, Cihad 32; Ahmed, *Müsned*, II/318. Ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed, *el Mücalese ve Cevahiru’l-İlm*, III, 521; İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.41a.

⁴¹³ Saff 61/7.

⁴¹⁴ Hadid 57/8.

⁴¹⁵ Nahl 16/125.

⁴¹⁶ Al-i İmran 3/23.

⁴¹⁷ Ra’d 13/14.

⁴¹⁸ Mümin 40/41.

⁴¹⁹ Enfâl 8/24.

⁴²⁰ Muhammed 47/35.

⁴²¹ Mustafa Çağrıcı, “Da’vet”, *DİA*, XIX, 16.

⁴²² Ahkaf 46/31.

⁴²³ Mesela bk. Al-i İmran 3/20; Maide 5/92; Ra’d 13/40.

kökten olan belağ lafzı bütün bu ayetlerde “davet” anlamına gelmekte, ayrıca İslâm dinini yaymanın temel yolunun davet ve tebliğden geçtiği belirtilmektedir.⁴²⁴

Hız. Peygamber bir ordu veya seriyeye hazırladığında kumandanına ve askerlerine özetle şu talimatı verirdi: “Allah adına gazâ ediniz, Allah’ı inkâr edenlerle savaşınız. Çocuklara dokunmayınız, aşırı gitmeyiniz, haksızlık etmeyiniz. Müşrik düşmanlarınızla karşılaştığınızda önce onları İslâm’a davet ediniz, eğer Müslüman olurlarsa bunu yeterli bulunuz ve onlara kılıç çekmeyiniz, Müslüman olmazlarsa bir anlaşma esası olmak üzere cizye vermelerini teklif ediniz.”⁴²⁵

Savaş durumunda savaş hukuku kuralları uygulanacağı için savaşın başlangıcını belirlemek önemlidir. Bu da savaşın ilan edilip taraflarca bilinmesiyle mümkündür. Bu yüzden meşru sebeplere bağlı bir savaştan önce eğer varsa karşı tarafla yapılmış antlaşmaların bozulduğunun ilan edilmesi Kur’an-ı Kerim’de açık biçimde belirtilmiştir.⁴²⁶ Buna bağlı olarak, “Düşmanla karşılaştığın zaman ona üç seçenek sun. Bunlardan hangisini seçerse sen de kabul et ve onlara dokunma. Onları önce Müslüman olmaya çağır, kabul ederlerse onlara dokunma. Eğer kabul etmezlerse cizye vermelerini iste, olumlu cevap verirlerse kabul et ve kendilerine dokunma. Eğer bunu da kabul etmezlerse Allah’tan yardım dileyerek savaş”⁴²⁷ anlamındaki hadislerle dayanan İslam hukukçuları, savaştan önce İslâm’a davetin önemine özen göstermiştir.

Buna göre düşman memleket halkına İslâm’a davet işi daha önce ulaşmamış ise onları İslam dinini kabule davet etmek vacip olur. Bir kısım İslam hukukçuları davet etmeden de savaşa başlamak caizdir, demektedir. Çünkü İslam dârülharpte de yayılmıştır. Bu yayılma ve genişleme ise davetin ulaşması anlamına gelir. Bir kısım âlimlere göre de caiz değildir. Bunu yapan günahkâr olur. Çünkü memleketin bir kısmında yayılması, tamamında yayılması anlamına gelmez. Eğer daha önce kendilerine

⁴²⁴ Mustafa Çağrı, “Da‘vet”, *DİA*, XIX, 16.

⁴²⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsi, *el-Mebcut*, I-XXX, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, X, 4-6.

⁴²⁶ Enfâl 8/58.

⁴²⁷ Müslim, Cihad 3; Ebu Davud, Cihad 82.

İslam daveti ulaşmış ise yeniden davet etmek vacip değil, uyarı hususunda pekiştirme olmak üzere müstehap olur.⁴²⁸

Bunu kabul etmedikleri takdirde cizye vermeleri ve İslam devletinin himayesi altına girmeleri kendilerine hatırlatılır. Eğer İslam daveti ve cizye teklifi, Müslümanlar hakkında savaş bakımından mesela düşmanın kuvvet hazırlaması veya savaş için elverişli olan zamanın geçmesi gibi bir zarar ve mahzuru gerektirirse o takdirde davete ve cizye teklifine lüzum görülmeden savaşa başlanabilir.⁴²⁹

Savaşa başlamadan önce davetin lüzumu, Hz. Peygamber'in, Allah ve Resulü'ne davet etmeden önce hiçbir kavimle savaşmadığındandır. Nitekim İbn Abbas'tan (r.) rivayet edilen bir hadiste; "Resulullah (s.a) İslam'a davet etmeden hiçbir kavimle savaşmadı."⁴³⁰ buyrulmuştur.

Bu davetin tatbiki örneğini de İran'a karşı yapılan savaşta görmekteyiz. Şöyle ki; İran putperestlerine karşı savaşa girildiğinde Selman-ı Farisi; "Durunuz, ilk önce onları Resulullah'tan işittiğim gibi İslam'ı kabule davet edeyim", demiş ve onlara gülerek; "Biz sizi İslam'a davet ediyoruz. Eğer Müslüman olursanız bize tanınan haklar size de tanınacak, bize yüklenen görevler size de yüklenecektir. Eğer Müslüman olmayı kabul etmezseniz, zelil ve hakir olarak cizye veriniz. Bunu da kabul etmezseniz sizinle savaşırız", demiştir. Onlar da; "İslam meselesine gelince Müslüman olmayız, cizyeye gelince onu da vermeyiz. Savaşa gelince biz de size karşı savaşırız" diye cevap vermişlerdir. Selman (r.) onları bu şekilde üç defa davet etmiştir. Kabul etmediklerini görünce ordusuna "Hücum!" emrini vermiştir.⁴³¹ Görüldüğü üzere savaşa başlamadan önce İslam'a davet Hz. Peygamber ve ashabının izlediği bir yöntem olmuştur.

⁴²⁸ Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Mavsili, *el-İhtiyar*, thk. Ali Abdülhamid Ebü'l Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman I-V, Darül Hayr, Beyrut, 1998/1419, IV/119.

⁴²⁹ Muhammed Emin İbn Abidin, *Reddu'l-Muhtar ale'd-Durri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar* I-X, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994, IV/129.

⁴³⁰ el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad, 1915, I/60.

⁴³¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, el Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, Kahire 1431, s. 209.

Bu konuda İbn Cemaa'nın görüşleri şöyledir: Kendisine İslam daveti ulaşmayan kimselerle savaşılmaz. Savaşa tutuşmadan önce bu kimseler İslam'a davet edilir. Karşı karşıya olunan kimselere daha önceden İslam daveti ulaşmış olsa bile onları dine davet etmek müstehaptır ancak farz değildir. Çünkü bu kişiler İslam'ı bilmektedirler. Bu kimselere gece baskını yapmak da caizdir. Karşılaşılan kimseler, putperestler, meleklerle ve heykellere tapan kişiler gibi kendilerinden cizye alınması caiz olmayan kimseler ise onlarla İslamiyet'i kabul edinceye kadar savaşırlar. Onlardan İslamiyet'i benimsemekten başka bir şey kabul edilmez. Kadınları ve çocukları esir edilir, malları yağmalanır.⁴³² Bu kimseler; Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler gibi kendilerinden cizye almanın caiz olduğu kimseler ise İslamiyet'i kabul edinceye yahut cizye vermeye ve zimmilik hükümlerine bağlı kalmaya razı oluncaya kadar onlarla savaşırlar. Kendileriyle savaşılmaması durumunda esir alınmaları ve mallarının yağmalanması hususundaki hükümleri yukarıda bahsedilen kişilerin hükümleri gibidir.⁴³³

Günümüzde ise 1907 Lahey Barış Konferansı'nda da başlamadan önce savaşın ilan edilmesi veya bunu da kapsayan bir ultimatoma verilmesi gereği bildirilmiştir.⁴³⁴ Savaşın ilanı ile birlikte söz konusu ülkeler arasındaki münasebetlerin tamamıyla hasmane olacağı yönündeki modern anlayışlara mukabil İslam hukuku daha esnek bir yapıya haizdir.

C. SAVAŞ/CİHADIN FAZİLETİ

Allah; *“Ne Medine halkının ne de etrafındaki bedevilerin Resulullah'tan geride kalmaları ve kendilerini tercih edip ondan yüz çevirmeleri yakışık alır. Çünkü onların Allah yolunda çektikleri hiçbir susuzluk, hiçbir açlık, kâfirleri öfkeli edilecek bir yere ayak basmaları ve düşman karşısında elde ettikleri hiçbir başarı yoktur ki, karşılığında kendilerine güzel bir amel yazılmış olmasın. Çünkü Allah iyilerin mükâfatını zayi etmez. Onlar küçük olsun, büyük olsun bir harcama yapmazlar ve bir vadiyi aşmazlar ki Allah*

⁴³² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 172.

⁴³³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 172.

⁴³⁴ Muammer Raşit Seviğ, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967, s. 151.

*bunu kendilerini işlediklerinden daha güzeliyle mükâfatlandırmak için onların hesaplarına yazmış olmasın.”*⁴³⁵ ayetiyle cihadın faziletini zikretmiştir.

Yine Allah şöyle buyurmuştur: “Müminlerden özürleri olmaksızın oturanlarla, Allah yolunda cihad edenler eşit olamazlar. Allah mücahitleri, oturanlardan mertebece üstün kılmıştır.”⁴³⁶ Bir başka ayette; “Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu her biri yüz taneye sahip yedi başak bitiren bir tohuma benzer. Allah dilediğine kat kat fazla verir. Allah rahmeti bol olan ve her şeyi bilendir.”⁴³⁷ buyrulmaktadır.

Hz. Peygamber’den (s.a) şöyle nakledilmektedir: “Müminin en faziletli ameli Allah yolunda cihattır .”⁴³⁸ Kendisine, “Hangi insan daha faziletlidir?” diye sorulunca cevaben; “Allah yolunda malı ve canıyla cihad eden mümindir” buyurmuştur.⁴³⁹ Resulullah (s.a) şöyle buyurmaktadır: “Cehennem ateşinin Allah yolunda toza bulunan ayakları yakması haram kılınmıştır.”⁴⁴⁰ Bir başka hadis şöyledir: “Allah yolunda olan mücahit, ailesine bir ecir yahut ganimet getirmeden iftar etmeyen, bu uğurda vefat edip de Allah’ın cennetine soktuğu oruçlu bir muti kul gibidir.”⁴⁴¹ Hz. Peygamber (s.a) buyuruyor: “İki göze cehennem ateşi dokunmaz: Allah korkusundan ağlayan göz ve Allah yolunda düşmanı gözetleyerek sabahlayan göz.”⁴⁴² Yine o, (s.a) şöyle

⁴³⁵ Tevbe 9/120-121.

⁴³⁶ Nisâ 4/95.

⁴³⁷ Bakara 2/261.

⁴³⁸ Bu hadise mana bakımından yakınlık arz eden bir rivayet için bk. Buhari, Edeb 1; Ahmed, *Müsned*, VI/32. Bu rivayette “Allah’a en sevimli gelen amel nedir?” sorusuna cevap olarak “Allah yolunda cihad etmek” zikredilmektedir.

⁴³⁹ Buhari, Cihad 6.

⁴⁴⁰ Buhari, Cuma 18, Cihad 16; Tirmizi, Fedailü’l-Cihad 7; Nesai, Cihad 9; Darimi, Cihad 8; Ahmed, *Müsned* III/367, 479; V/225, 226; VI/444.

⁴⁴¹ Benzer bir rivayet için bk. Buhari, Cihad 6; Müslim, İmare 110; Nesai, Cihad 1; İbn Mace, Cihad 1; *Muvatta*, Cihad 1.

⁴⁴² Tirmizi, Fedailü’l-Cihad 12.

buyurmaktadır: “Allah yolundaki bir gazve yahut bu yolda bir gece yürüyüşü yapmak, dünyadan ve içindekilerden daha hayırlıdır.”⁴⁴³

İbn Cema, Resulullah (s.a) zamanında cihadın hükmü konusunda daha sahih görüşün farz-ı kifaye olduğunu belirtmiştir. Nitekim şimdi de aynı hüküm geçerli olup bunun delili şu ayettir: “*Müminlerin topyekûn cihada çıkmaları gerekmemektedir. Fakat her kabileden bir grup toplanıp dinde derinleşsinler ve döndüklerinde topluluklarını uyarınsınlar ki böylece aykırı davranışta bulunmaktan kaçınırlar.*”⁴⁴⁴

Bir başka görüşe göre ise cihad, cihad ehli olan herkese farz-ı aynıdır. Bu görüştekilerin delili şu ayettir: “*Gerek hafif gerekse ağırlıklı hepiniz istisnasız savaşa çıkın.*”⁴⁴⁵ Bu görüşe şu şekilde cevap verilebilir: Ayet, cihada ihtiyaç duyulduğu zamandaki duruma işaret etmektedir. Zira bu durumda cihad farz-ı ayn olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) bu hususta; “Savaşa çağrıldığınızda koşarak icabet edin.”⁴⁴⁶ buyurmuştur.⁴⁴⁷

Cihad, farzı kifaye ve farzı ayn olarak ikiye ayrılır:

1. Farz-ı kifaye olan cihad

Farz-ı kifaye, kifayet ehli mükellef Müslümanların bazılarının yapmaları durumunda diğerlerinden sorumluluğun kalktığı farz demektir. Kâfirlerin kendi memleketlerinde kalıp İslam yurduna herhangi bir harekât ve saldırılarının olmadığı

⁴⁴³ Buhari, Cihad 5, 6, 73, Rikak, 2, 51; Müslim, İmare 112, 114, 115; Tirmizi, Fedailü'l-Cihad 17; Nesai, Cihad 11,12; İbn Mace, Cihad 2, 9; Ahmed, *Müsned*, I/256; III/132, 141, 153, 157, 207, 263, 264, 433; IV/168; V/266, 335, 337-339, 422; VI/401.

⁴⁴⁴ Tevbe 9/122.

⁴⁴⁵ Tevbe 9/41.

⁴⁴⁶ Buhari, Sayd 10, Cihad 1, 28, 194, Cizye 22; Müslim, Hac 445, İmare 85; Ebu Davud, Cihad 2; Tirmizi, Siyer 32; Nesai, Beyat 15; İbn Mace, Cihad 9; Darimi, Siyer 69; Ahmed, *Müsned* I/226, 266, 316, 355; III/401; VI/466.

⁴⁴⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, v.37a.

zamanlarda onlarla cihad etmek farz-ı kifayedir. Müslümanların bir kısmının bunu yapmasıyla diğerleri günaha girmekten kurtulurlar.⁴⁴⁸

İbn Cema'a'ya göre Müslümanlar düşmanlarına karşı üstün durumda iken her sene en azından bir gazve yapılması kafidir. Müslümanların bir yıldan fazla savaştan beri kalması caiz değildir. İmam ya bizzat kendisi yahut nâibi aracılığıyla seriyye, ordu vb. göndermek suretiyle bu gazveyi yapar. Sultan herhangi bir mazereti olmadığı hâlde bir seneyi gazvesiz geçirirse günahkâr olur. Bir sene içinde birden fazla gazve yapılmasına ihtiyaç duyulursa bu miktarda gazve farz sayılır. Ancak Müslümanların zayıflığı, kâfirler karşısındaki sayılarının azlığı gibi durumlardan mazeretler nedeniyle ya da kâfirlerle ateşkes anlaşmasının yapılmış olması gibi bir gerekçeden ötürü cihadın bir sene içinde yapılmaması ve bu gerekçelerden biri var olduğu müddetçe tehir edilmesi caizdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) Kureyş'le on yıllık bir ateşkes anlaşması yapmıştır.⁴⁴⁹

2. Farz-ı ayn olan cihad

Bu cihad her bir Müslümana farz olan cihattır . Bir başkasının bu vazifeyi ifa etmesi, bir diğeri üzerindeki farzı düşürmez. Bu, kâfirlerin bir Müslüman beldesine saldırmaları durumunda ortaya çıkar. Böyle bir durumda tüm Müslümanların imkanları nispetinde savunma yapmaları, cihad için hazırlıklı ve donanımlı bulunmaları farzdır. Köle ile efendisi, bülüğ çağına yeni ulaşmış ile mürâhık⁴⁵⁰ eş değerdir. Kölenin efendisinden, evladın babasından ve borcu olan kimsenin alacaklısından izin istemesine gerek yoktur. Bilakis herkesin derhâl ihtiyaca göre harekete geçmesi gerekmektedir. Eğer saldırıya uğrayan belde düşmanı püskürtmeye yetecek kadar kişi yoksa o beldenin yakınındakilerin derhâl onlara yardıma koşmaları elzemdir. Onların da yetmemesi durumunda bu husus, yeterli miktar sağlanıncaya kadar yakınlık sırasına göre diğer beldelerin ahalisine farz olur. Yeterli miktar sağlandığında diğer

⁴⁴⁸ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, v..37a.

⁴⁴⁹ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, v.37a, b.

⁴⁵⁰ Bu kavram, bülüğ çağına geldiğine dair kendisinde birtakım emareler bulunan henüz baliğ olmamış çocuk için kullanılmaktadır.

Müslümanlar günahkâr olmaktan kurtulurlar. Seferilik mesafesinden daha yakında bulunan kimseler için binek olmaması farzı düşürmez, bilakis derhâl yardıma koşulmalıdır. Yürümeye gücü yetenlerin yaya olarak dahi olsa derhâl gitmeleri farzdır. Yine eğer kâfirler bir Müslümanı esir almışlarsa, derhâl harekete geçildiğinde onu kurtarma ümidi varsa onu kurtarmak üzere harekete geçmek hepimiz üzerine farzdır.⁴⁵¹

Farz-ı kifaye'nin gerçekleşme şartları ve cihad için para alma hususunda ise İbn Cemaa şu görüşleri dile getirir: Farz-ı kifaye olan cihad, baliğ olmuş, erkek, akıllı, hür, sağlığı ve gücü yerinde olan Müslümanlar için söz konusudur. Bu yedi özellikten birinin kaybedilmesi durumunda farz düşer. Bu sebeple cihad zimmiler, çocuklar, akıl hastaları, kadınlar, köleler, savaşmalarına engel olacak bir hastalığı olanlar ile silah tedarik edemeyecek ve savaşa gitmeleri durumunda ailelerinin geçimini temin edemeyecek kadar fakir olan kimselere farz değildir.⁴⁵²

Müslümanların cihad etmek için ücret mukabilinde kiralanmaları caiz değildir. Zira bu kimseler savaş meydanında hazır bulunduklarında cihad farz-ı ayna dönüşür. Dolayısıyla kendisi için farz-ı ayn hükmünde olan bir amel karşılığında kişinin ücret alması caiz değildir.⁴⁵³ Ordunun aldığı atâ ve İktalar cihada gönüllü olarak katılan kimselerin aldıkları zekâtlar da ücret değildir. Tüm bunlar bahsi geçen kimselerin hakkıdır. Bu hak, kendilerini cihad için hazır bulundurmalarına karşılık olarak belirlenmiştir.⁴⁵⁴

Cihad için *cuâle* konulması ve *cuâlenin* alınmasını İmam Malik ve Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in şu sözünü delil alarak caiz görmüşlerdir: "Gazinin bir ecir vardır. Gazi için *cuâle* yapan da hem bu iş için bir ecir alır hem de gazinin ecir kadar ecir alır". İmam Şafii ise *cuâle* mukabilinde gazâyı caiz görmemiştir. Zira ona göre bahsi geçen kimsenin savaş meydanına gelmesiyle cihad farz-ı ayn olmuştur. Dolayısıyla bu iş için

⁴⁵¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v..37b, v.38a.

⁴⁵² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.38a.

⁴⁵³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.38a.

⁴⁵⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v.38a.

bedel alınmaz.⁴⁵⁵ İbn Cemaa'nın bu yaklaşımını İbn Teymiyye'nin cihad anlayışına temas ederek açıklığa kavuşturmak mümkündür. Nitekim İbn Teymiyye düşüncesinde cihadın özel bir yeri vardır. İbn Teymiyye cihadla ilgili birçok eser yazmıştır.⁴⁵⁶ O, bir yandan cihadla ilgili eserler yazarken, ihtiyaç anında birçok âlimden farklı olarak kılıç kuşanıp bazı savaşlara bizzat katılmış, bazen de savaştan kaçınan devlet adamları ve halkı vaazları ve yazdığı mektuplarla savaşa davet etmiştir. Bu sebeple İbn Teymiyye'nin cihadla ilgili görüşleri geçmişten günümüze Müslümanlar üzerinde tesirli olmuştur.

İbn Teymiyye, cihad konusunda geleneksel anlayışa uygun olarak Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine dönemlerini birbirinden ayırır. Silahla cihada Mekke döneminde izin verilmediğini ifade eder ve Medine'ye hicret edene kadar Hz. Peygamber'in Kur'an ile sözlü olarak cihad ettiğini ve buna da; "...Öyleyse *kâfirlere itaat etme ve onlara karşı onunla (Kur'an ile) büyük cihad et*"⁴⁵⁷ ayetinin işaret ettiğini belirtir.⁴⁵⁸ Ona göre Hz. Peygamber savaş için belli bir güce ulaştığı için;⁴⁵⁹ "*Haksızlığa uğratarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmalarına izin verilmiştir.*"⁴⁶⁰ ayetiyle silahlı cihada müsaade edilmiştir. Daha sonra ise "*Savaş hoşunuza gitmediği hâlde size farz kılındı. Hoşlanmadığınız şey sizin iyiliğinize ve sizin*

⁴⁵⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, v..38a.

⁴⁵⁶ Bu eserlerinden bazıları: "*Kaidetun fil İnğimasi fi'l-Adüvvi ve hel Yubahu*", "*Kaidetun Muhtasaratun fi Kıtali'l-Küffari ve Mühadenetihim ve Tahrimi Katlihimi li-Mücerredi Küfrihim*", "*Meseletun fil Mutabitati Efdalu emil Mücavereti bi Mekkete*", "*Selasu Resail fil Cihad*", "*Kaidetun Muhtasaratun fi Vucubi Taatillahi ve Resulihî ve Vulatil Umur*", "*Kaidetun fil Farki beynel Hilafeti vel Mülk*", "*es Siyasetü Şeriyye fi Islahir Rai ver Raiyye*" ve "*el Hisbetü fil İslam*"dır. Bu eserlerin bazılarını da ihtiva eden Mecmuu Fetava adlı külliyyatın 28. ve 35. ciltleri de cihat ve hükümleriyle ilgili kitaplarındandır. Ayrıca bunlar arasında imâmet/siyasetle ilgili olan ancak cihat konusunu da ele alan "*Münhacüs Sünnetin Nebeviyye fi Nakdi Kelamiş Şia vel Kaderiyye*" adlı eseri zikredilebilir.

⁴⁵⁷ Furkan 25/52.

⁴⁵⁸ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, X, 504.

⁴⁵⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XV, 170.

⁴⁶⁰ Hac 22/39.

*sevdiğiniz şey sizin kötülüğünüze olabilir. Siz bilmezsiniz Allah bilir.”*⁴⁶¹ emriyle savaş Müslümanlara farz kılınmıştır.⁴⁶²

İbn Teymiyye’ye göre cihad farzı kifayedir. Bu farziyet, terzilik, çiftçilik ve inşaatçılık gibi sanatlara ihtiyaç duyulması⁴⁶³ ya da emri bil maruf ve nehiy anil münkerin gerekliliği gibi bir zorunluluktur.⁴⁶⁴ Farzı kifaye olan cihad bazı durumlarda farzı ayndır. Savaş düşmanın bir ülkeye saldırması durumunda o ülkenin halkına, imamın bir kimseyi savaşa göndermesi⁴⁶⁵ ya da bir topluluğa savaşmayı emretmesi⁴⁶⁶ hâlinde o kimselere, düşmanla saf hâlinde karşı karşıya kalınması durumunda ya da bir kale muhasara edildiğinde orada bulunan herkese farzı ayn niteliği taşır.⁴⁶⁷ Ayrıca cihad için tutulmuş ücretli savaşçılara da cihad etmek daha kuvvetli bir şekilde farzı ayndır ve cihadı terk etmeleri caiz olmaz. Cihadı terk etmeleri durumunda Müslümanlara en büyük zararı vermiş olurlar.⁴⁶⁸ Cihadın kendilerine farzı ayn olduğu kimseler cihattan sakınırlarsa dünya ve ahirette hüsrana uğrarlar ve kendilerini büyük bir nasipten mahrum ederler.⁴⁶⁹ Savaş ehlinin savaşı terk etmesi, ilim ehlinin vacip olan tebliğ görevini terk etmesi gibi büyük bir günahdır.⁴⁷⁰ Allah cihattan kaçınanları münafıklık ve kalp hastalığıyla nitelemiş⁴⁷¹ ve bunu çok ağır bir şekilde kınamıştır. Allah cihadı terk

⁴⁶¹ Bakara 2/216.

⁴⁶² İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyye*, s.96.

⁴⁶³ İbn Teymiyye, *el-Hisbe*, s. 24.

⁴⁶⁴ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 126.

⁴⁶⁵ İbn Teymiyye, *el-Hisbe*, s. 24.

⁴⁶⁶ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 195-196.

⁴⁶⁷ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 187; İbn Teymiyye, Sultan en-Nasır’a yazdığı bir mektubunda Allah’ın can ve mal ile cihadı güç yetirebilen her müslüman ferde farz kıldığını belirtir. Ancak bu mektubu Dımaşk’a saldıracak olan Moğollara karşı ülkeyi müdafaaya teşvik etmek için yazdığı dikkate alındığında mevcut zorunluluk sebebiyle cihadın farzı ayn haline geldiğini kastettiği anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye, *Camii’l-Mesail*, V, 298.

⁴⁶⁸ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 184-185.

⁴⁶⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 417-421.

⁴⁷⁰ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XXVIII, 188.

⁴⁷¹ İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyye* s. 96.

edeni zillete düşürmek gibi elim azaplarla cezalandıracaktır.⁴⁷² Emaneti ondan alıp başkasına verecektir. Çünkü din kendisini müdafaa eden içindir. İslam ümmeti ne zaman düşmanları ile cihad etse Allah müminlerin kalplerini birbirine karşı ısındırmış ve ne zaman cihadı terk etse onları birbirleriyle meşgul etmiştir. Düşmanla savaş zamanında Müslümanların birlik ve beraberliği artmıştır.⁴⁷³

D. ASİLERLE SAVAŞ DURUMU

Sözlükte “haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak” anlamına gelen bağy, fıkıh terimi olarak ifade ettiği siyasi anlamın yanı sıra “Allah’a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma” anlamında dini-ahlakî bir terim olarak da kullanılmaktadır. Kelime Kur’anı Kerim’de ve hadisi şeriflerde sözlük ve terim anlamlarında geçmektedir.⁴⁷⁴ Dini ve hukukî anlamlarda isyan eden kimseye bağı veya asi denir. Ayrıca devlete isyan edenlerin işgal ve hâkimiyeti altındaki bölgeye darülbağy, isyancılara ehli bağy, meşru idarenin hâkim olduğu bölgeye darüladl, burada yaşayanlara da ehli adl denilmektedir.⁴⁷⁵

İslam hukukçuları isyan suçunun meydana gelmesi ve buna verilecek ceza konusunda, “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını bulup barıştırsın. İçlerinden biri ötekine saldırırsa Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer vazgeçerlerse artık aralarını adaletle düzeltin.”⁴⁷⁶

⁴⁷² İbn Teymiyye bu hususta; “De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler size Allah’tan, peygamberinden ve O’nun yolunda cihattan daha sevgili ise artık Allah’ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah fâsık topluluğu doğru yola erdirmez.” (Tevbe, 9/24) ve “Eğer Allah yolunda sefere çıkmazsanız, sizi elem dolu bir azap ile cezalandırır ve yerinize sizden başka bir toplum getirir.” (Tevbe, 9/39) ayetlerini zikreder.

⁴⁷³ İbn Teymiyye, Camiu’l-Mesail, V, 299-300.

⁴⁷⁴ Mesela bk. Kasas 28/76; Şura 42/27; En’am 6/164; Hucurat 49/9; hadislerdeki kullanışları için bk. Buhari, Cihad 108; Ahkam 4; Müslim, Fiten 70-73.

⁴⁷⁵ Senhuri, Fıkhu’l-Hilafe, s. 219.

⁴⁷⁶ Hucurat 49/9.

ayetine, Hz. Ali'nin Cemel Vakası'nda, ayrıca Muaviye ve Haricilerle olan savaşlarındaki uygulamalara dayanmaktadırlar.⁴⁷⁷

Devlete karşı silahlı ayaklanmanın bağı suçu oluşturması için lazım gelen şartlar konusunda mezhepler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genel kabule göre bağı suçunun birinci unsuru, isyanın meşru bir devlet başkanına veya devlet düzenine karşı yapılmış olmasıdır. Bu maksadı taşımayan karşı çıkmalar isyan suçu oluşturmaz. İlke olarak devlet başkanının adalet vasfına sahip olması gerekir. Hukukçuların geneline göre bu niteliğe sahip olmayan halifenin değiştirilmesi gerekir. Ancak hukukçular daha büyük bir fitneye sebep olacağı endişesiyle bu değişimin silahla olması hususunda tereddütlü davranmışlardır. İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasi olayların, özellikle Sünnî hukukçuları fasık halifenin güç kullanılarak değiştirilmesi konusunda ihtiyatlı olmaya yönlendirdiği ifade edilebilir.⁴⁷⁸

Abdürrezzak es-Senhuri, böyle bir güç kullanma sebebiyle milletin daha büyük bir musibete uğramaması için fasık halifenin ancak kuvvetli bir başarı ihtimali olduğu takdirde değiştirilmesine teşebbüs etmenin uygun olduğu görüşünü belirtir.⁴⁷⁹

Bağyin ikinci unsuru isyanda kuvvet kullanılmasıdır; kuvvet kullanmadan devlet başkanına muhalefet etmek veya biattan kaçınmak isyan sayılmaz. Nitekim Hz. Ali, Nehrevan'da kendisinden ayrılıp müstakil bir grup oluşturan Haricilerle, bunların tayin ettiği valiyi öldürüp silahlı isyana kalkışınca kadar savaşmamıştır.⁴⁸⁰

Malikiler'in dışındaki Sünnî mezhep âlimleri, isyan suçunun oluşması için bunun kuvvet kullanarak yapılmış olmasını şart koşmuşlardır. Bunlara göre kuvvet kullanmadan karşı çıkanların hareketleri yerine göre başka bir suç teşkil ederse de bu davranış bir isyan suçu oluşturmaz. Malikiler ise kuvvet kullanma şartını aramaksızın

⁴⁷⁷ Ali Şafak, "Bağı", *DİA*, IV, 451.

⁴⁷⁸ Senhuri, Abdurrezzak Ahmed, *Fıkhu'l-Hilafe ve Tatavvuruha li Tusbiha Usbete Umemin Şarkıyye*, çev. Nadiye Abdurrezzak es-Senhuri, talik ve takdim: Tefik M. eş-Şavi, el Hey'etu'l-Mısıryyetu'l-Amme li'l-Kitab, Kahire 1989, s. 219.

⁴⁷⁹ Senhuri, *Fıkhu'l-Hilafe*, s. 219.

⁴⁸⁰ Şafak, "Bağı", *DİA*, IV, 451.

devlet başkanına veya devletin meşru emirlerine karşı gelmeyi isyan kabul ederler. Zahirîler de aynı görüşü benimser. İki görüş arasındaki ayrılık suçun teşekkülünde ve verilecek cezada farklılıklar meydana getirir. Devlet başkanının gayrimeşru emirlerini yerine getirmemenin isyan suçu oluşturmadığında tereddüt yoktur. Nitekim Hz. Peygamber; “Allah’a isyan doğuracak yerde mahlûka itaat etmek gerekmez” buyurmuştur.⁴⁸¹

Bağyin üçüncü unsuru isyanda devlet başkanının değiştirilmesi veya meşru emirlerinin uygulanmaması kastının bulunması ve isyancıların bu hususta kendilerince haklı bir sebebe (*te’vil*) dayanmasıdır. Devlet başkanının gayri meşru usullerle bu makama geçtiğini söylemek veya görevlerini yerine getirmediğini iddia etmek bu tür haklı sebepler arasında sayılabilir. Bu şartın önemi, böyle bir sebebe dayanmadan isyan edenlerin bağı değil, yol kesici sayılmaları ve ona göre cezalandırılmalarıdır. Hariciler böyle bir teville dayanarak isyan etmiş kabul edildiklerinden bağı sayılmışlar ve buna göre haklarında hüküm verilmiştir.⁴⁸²

Hukukçuların bir kısmı isyan başlamadan asilerle savaşılamayacağı kanaatindedir. Onlar bu görüşlerini Hariciler’e hitaben; “Siz başlamadıkça biz sizinle savaşa girmeyiz” diyen Hz. Ali’nin uygulamasına dayandırmaktadırlar.⁴⁸³

İbn Cemaa asilerle savaş konusundaki açıklamalarına öncelikle şu ayeti naklederek başlamıştır: Allah; “*Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer Allah’ın emrine dönerlerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve onlara adaletli davranın. Çünkü Allah adaletli davrananları sever*”,⁴⁸⁴ buyurmaktadır.

İmama isyan edip muhalefet edenler, ona itaat etmeyip ödemeleri gereken hakkı vermeyenler ehli bağı ve diğer asiler olarak iki kısma ayrılır. Bağy ehli sultana itaat

⁴⁸¹ Buhari, Ahkam 4; Müslim, İmare 39-40; Ahmed, Müsned, V/66.

⁴⁸² Şafak, “Bağy”, DİA, IV, 451.

⁴⁸³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 100.

⁴⁸⁴ Hucurat 49/9.

etmeyen, farklı bir din anlayışına bağlı kalmadan (*te'vil*) ve kendilerine karşı mukavemet edilecek bir güce (*şevke*) sahip olan imama isyan eden bir topluluktur. Sözüünü ettiğimiz diğer asiler ise farklı bir din anlayışına bağlı yahut böyle bir din anlayışına bağlılığı olmadan imama itaatten ayrılarak isyan eden gruplardır. Yeterli güce sahip (*mena'a*) Müslüman bir grubun farklı bir din anlayışına mensubiyetinden dolayı imama boyun eğmemesi yahut ödemesi gerekli bir borcu ödemekten imtina edip isyan etmesi hâlinde bu kimseleri tekrar imama itaat çerçevesine sokmak üzere kendileriyle savaşın mümkün olduğu kişilere bağı denir.⁴⁸⁵

Devlet başkanı bu isyankâr grubu hak yola döndürmek amacıyla öncelikle onlarla müzakereler yapıp iddia ettikleri düşüncenin tutarsızlığını, yanlışlığını ortaya koyarak onları ikna etmeye çabalar. Şayet bağı grubunun iddia ettikleri zan, şüphe imam tarafından izale edilip tekrar hak yola dönmeye karar verip tevbe ederlerse kendilerine herhangi bir şey yapılmaz. Ancak imama itaat etmemekte ısrarlı olurlarsa kendileriyle savaşmak meşru hâle gelir. Kendileri bu isyanları sebebiyle tekfir edilmese de dini anlayışta hatalı, günahkâr (*usat*) olarak kabul edilir. Herhangi bir güce sahip olmayan bir grubun bir teville dayansın ya da dayanmasın imama sırf muhalefet niyetiyle isyan etmeleri hâlinde kendilerine ehli bağı hükümleri uygulanır.⁴⁸⁶

Bağiler, farklı bir din anlayışı sebebiyle imama itaat etmeyip kendilerinde belli bir güç ve mukavemet bulunan kimselerdir. Böylece bağilerin tevil ve şevke vasfına haiz olması gerektiği söylenebilir. Te'vile örnek verecek olursak Hz. Ebu Bekir'in (r.) hilafetinde kendisinin zekât vermeyenlerle yaptığı mücadelede zekât vermekten imtina edilmesi bunun açık bir örneğidir. Güç ve mukavemet (*şevke ve mene'a*) ise bir liderin mevcudiyeti ve imamın bağı ehlini tekrar itaat altına almak üzere para, mal harcaması ve bunlara savaş ilan etmesiyle gerçekleşir. Buna göre ehli bağı ile nasıl mücadele edileceği, savaş ahkâmı, telef ettiklerinin tazmini konuları bu kapsamda ele alınır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 240.

⁴⁸⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 240.

⁴⁸⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 240-241.

Asilerle savaş durumu hakkında İbn Cemaa'nın şu görüşlerini dile getirelim: Bağiler, fasık ilan edilmediklerinden, onların içinden adalet vasfını haiz olanların yaptıkları şahitlikler ve ele geçirdikleri bölgelerde tayin ettikleri kadılarının verdikleri hükümler, adil olmaları, hak ve adaletle hükmetmeleri şartıyla geçerlidir. Ehli bağyden şahitlik yapanlar fasık ise şehadetleri kabul olmaz. Hâkimleri ehli adlin kanını dökmeyi helal görüyor ve nassa, icmaa, celi kıyasa muhalif hükümler veriyorlarsa bu hükümlerin kabul edilmemesi vaciptir.⁴⁸⁸

Bağilerin kadılarına ait bir karara ilişkin yazı onlardan birinden ehli adlin kadılarına ulaşırsa, bağilerin bu kadısı verdiği karar geçerli olan biri ise ehli adlin kadısının bununla amel etmesi caiz olur. Fakat tercih edilmesi gereken davranış geri çevirmesidir. Ebu Hanife (r.) bu yazının kabulünün caiz olmadığı görüşündedir.⁴⁸⁹

Bu kişinin, kararı geçerli biri olup olmadığı bilinemezse gönderilen hükmün kabul edilip onunla amel edilmesi hususunda iki görüş vardır: Ebu Müslim İbrahim İbn Kec (v.292), "İmam Şafii'nin (r.) tercihi bununla amel edilmesinin yasak olduğu yönündedir. Ebu Hanife (r.) de bu görüştedir." demektedir. Ancak bu evsftaki kadının, hadlerin ikamesi, zekâtların alımı, haraç ve cizyenin toplanması, askerlere maaş dağıtımını gibi tasarrufları geçerlidir. Ehli adl bu nahiyei geri alırsa zekât ve vergileri sahiplerinden tekrar istemez. Bu alandaki tasarruflar geçerli kabul edilir. Ehli adlin bu konulardaki uygulamadan haberi olmasa ve kendilerinden para alınan kimseler de borçları kalmadığını iddia etseler, şu ihtimaller söz konusu olur: Eğer konu zekât yahut had ikamesi ise yemin etmeleri şartıyla onların sözleri kabul edilir. Haraç ve cizye hususundaki sözleri ise yalnızca delil göstermeleri durumunda kabul edilir.⁴⁹⁰

Bir teville dayandıkları hâlde güç sahibi olmayanların yahut salt güçlerine dayanıp herhangi bir yorumu gerekçe göstermeyen kimselerin kadılarının verdikleri hükümler geçerli değildir. Hadleri uygulamaları, hakları sahiplerine vermeleri kabul edilmez. Bir diğer görüşe göre ise güç sahibi olan isyancıların kadılarının verdiği

⁴⁸⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 241.

⁴⁸⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 241.

⁴⁹⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 242.

hükümler kabul edilir. Böylece o nahiye ahalisinin iki defa ödemede bulunarak zarar görmeleri engellenir.⁴⁹¹

Asilerle savaşın nasıl olacağı hususunda İbn Cemaa şu görüşleri aktarır: Bu kimselerle savaşmaktan amaç onları itaat dairesine geri döndürmek ve kötülüklerine son vermektir. Bu da imkan nispetinde sert tedbirlere başvurmaya gerek kalmadan yapılmalı ancak itaatsizlik etmekte ısrarcı olurlarsa onlarla savaşılmalıdır. Bir mühlet istemeleri durumunda imam bu isteğin itaat etme hususunda aralarında müşavere etmek için olduğuna kanaat getirirse onlara süre tanır. Ancak güç toplamayı hedefledikleri yahut bir yardım bekledikleri kanaatine varırsa isteklerini kabul etmez.⁴⁹²

Esir edilmek suretiyle itaat dairesine alınmaları mümkün ise bu kişiler öldürülmezler. Bunu sağlamak yaralamakla gerçekleşecek ise ağır bir şekilde yaralanmazlar. Ağır yaralamaktan başka çıkar yol kalmamışsa bu kişiler hemen öldürülmeye kalkışılmaz. Savaşa tutuşup çarpışmaya girmekten başka çıkar yol kalmamış ise artık yukarıdaki sınırlamalar kaldırılmış olur. Ancak savaştan kaçanlar takip edilmez, yaralıları öldürülmez, silahını atıp savaşı bırakanlarla da savaşılmaz.⁴⁹³

Askerlerinin hezimete uğrayıp dağılması, güçlerinin ortadan kalkması ve ittifaklarının çözülmesi hâlinde de aynı hükme uyulur. Eğer sırtlarını dönüp kaçmaya başladıkları hâlde bunu liderlerinin sancağı altında toplanmak için yapıyorlarsa onları takip eder, itaat dairesine dönünceye kadar peşlerini bırakmazlar. İçlerinden biri zayıf düştüğü için geride kalırsa onu öldürmez, takip de etmezler. Savaş taktiği olarak vurmak için çekilen ya da diğer bir birliğe katılmak için kaçanlar takip edilir ve onlarla savaşılır. Ancak katılmak istedikleri birlik çok uzakta ise takip edilmezler. Ebu Hanife bu kimselerin de takip edilip öldürüleceği ancak esir alınanlar ile ağır yaralıların öldürülmeyeceği görüşündedir. Ona göre bu iki vasıftakilerin süresiz hapsedilmeleri caizdir.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 243.

⁴⁹² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 243.

⁴⁹³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 243.

⁴⁹⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 244.

Savaş esnasında esir edilenler harp bitinceye kadar hapsedilirler. Bu kişiler bir arada tutulmazlar, bir araya gelmeyeceklerinden de emin olunur. Bu durum asiler imama itaat dairesine dönünceye kadar devam eder. Esir edilen kadın, çocuk ve köleler ise harp bitene kadar esir edilir, sonrasında serbest bırakılırlar. Bir görüşe göre bu üç gruptakilerin hapsedilmeleri onları itaate ve hakka tâbi olmaya sevk edecekse itaat edinceye kadar serbest bırakılmazlar. Asilerin herhangi bir silahının ele geçirilmesi durumunda savaş bitinceye, dağılmalarının ve itaat dairesine girmelerinin bir hile içermediğinden emin oluncaya kadar bunları iade etmezler. Savaş esnasında ele geçirilen harp aletleri dışındaki malları ise kendilerine iade edilir.⁴⁹⁵

Şeyzeri eşkıya ve isyankârlarla mücadele ve onların öldürülmesi hakkında şu görüşleri dile getirmiştir: Müslümanlardan bir topluluk çoğunluğun görüşüne muhalefet eder aykırı yolda münferit kalır, Müslümanların imamına karşı itaati bırakıp isyan ederse, ilkönce bunlara isyanlarının sebebi sorulup tevbeye çağrılır ve korkutulurlar. Çünkü Hz. Ali, Hariciler topluluğuna önce Abdullah b. Abbas'ı (r.) gönderip isyanlarının sebeplerini soruşturdu ve tehdit edip korkuttu.⁴⁹⁶

Eğer korkutmadan sonra itaat dairesine yaklaşıp dönerlerse kendileriyle savaşılmaz. Eğer itaatten kaçınırlarsa kendileriyle çarpışmaya teşebbüs edilir.⁴⁹⁷ Bu konuda Allah şöyle buyurmuştur: ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَفُتِّلُوا إِلَىٰ آيَاتٍ تَبَيَّنَ حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾⁴⁹⁸

Bu ayetin nüzul sebebi şöyledir: Bir gün Resulullah (s.a) bir eşekle Ensar'dan bazılarının toplu olarak bulunduğu yerlere gidip orada durduğunda Hz. Peygamber'in binmekte olduğu eşeğin idrarını yapması üzerine Abdullah b. Übey b. Selûl burnunu tutup; "Eşeğinizi yürütünüz, çünkü idrar kokusu bize eziyet veriyor" deyince Abdullah

⁴⁹⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 244-245.

⁴⁹⁶ Şeyzeri, Ebü'n-Necib Celaleddin Abdurrahman, *en-Nehcus Süluk fi Siyasetil Müluk*, Mektebetül Menar, 1431, s. 657-661.

⁴⁹⁷ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 661.

⁴⁹⁸ Hucurat 49/9.

b. Revâha, İbn Übeyy'e hitap edip; "O eşeğin idrarının kokusu senin taşıdığın misk kokusundan daha hoştur" demesiyle İbn Übey, İbn Revâha'ya küfretti ve birbirlerini taşlamaya başladılar. İki tarafın kabileleri olan Evs ve Hazrecliler de olayı haber alıp toplandılar ve birbirlerine elleriyle, pabuçlarıyla ve hurma dallarıyla vuruşmaya başladıklarında bu ayet nâzil oldu. Bu ayetin meali; "*Müminlerden iki zümreden biri diğeri üzerine düşmanlık ve saldırıda bulunursa o düşmanlık eden grup Allah'ın emrine yani hakka dönünceye kadar o tecavüz edenle savaşın*"⁴⁹⁹ şeklindedir.⁵⁰⁰

Hiz. Ebu Bekir es-Sıddık (r.) zekât vermeyip buna mâni olan mürtedlerle savaşmıştır. Hiz. Ali (r.) de Nehrevan'da Haricilerle, Sıffin'de de Muaviye'yle büyük bir savaş yapmıştır.⁵⁰¹

Bu konuda Ebu Yusuf şu görüşleri dile getirmektedir: Hiz. Ali'den gelen rivayete göre O ehli kiblede kendisine muhalefet edenlerden hiçbirine karşı itaate onları davet etmeden harp açmamıştır. Hiz. Ali asilerle savaşip da galip geldikten sonra onların mallarına, kadınlarına, çocuklarına dokunmamış ve esirlerini öldürmemiştir. Yaralılarını itlaf etmemiş ve kaçanlarını takip etmemiştir.⁵⁰²

Askere ait silah, cephaneye vs. araçlar konusunda fakihler arasında ihtilaf mevcuttur. Bir kısmı bu askerî malzemelerin humusu çıkarıldıktan sonra ganimet olarak taksim edilir, derken bir kısmı ise bu mallar miras olmak üzere sahiplerine iade edilir, demektedir.⁵⁰³ Ancak mallar, meskenler, arazi ve çiftlikler gibi harp hâlinde beraberlerinde olmayan gayrimenkullere gelince Hiz. Ali bunları sahiplerine bırakmış ve onlara dokunmamıştır. Mesela Kûfe'deki Neşasteç köyünü Talha'ya bırakmıştır. Talha ve Zübeyr'in Medine'deki mallarına el koymamış ve Basra halkının çiftliklerine, evlerine ve mallarına da dokunmamıştır.⁵⁰⁴

⁴⁹⁹ Hucurat 49/9.

⁵⁰⁰ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 661.

⁵⁰¹ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 662-663.

⁵⁰² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 232.

⁵⁰³ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

⁵⁰⁴ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

Bir kısım fukahaya göre devlete karşı isyan edenler eğer muayyen bir yerde oturuyorlarsa esirleri öldürölür, kaçanlar takip edilir, yaralıları itlaf olunur. Eğer kaçıp iltica edecek kavimleri yoksa esirleri öldürölmez, kaçanları takip edilmez ve yaralıları itlaf olunmaz. Ancak esirler serbest bırakıldıkları vakit şayet bir cemiyet veya teşkilatları olup da onlara katılma ihtimali varsa bu sefer tevbe edinceye kadar hapsedilir.⁵⁰⁵

Haksız olarak isyan etmiş, İslam'a ve Müslümanlara zulmetmiş ve İslam kaideleri dışına çıkmış asilerin cenaze namazı kılınmaz. Ehl-i adlden olan katilleri terekelerinden miras aldıkları gibi cana kıymayan diğer ehl-i adl de ehl-i bağıyn emval-i metrukelerinden miras alırlar. Zira ehl-i adlden olan bir kimse onlardan bir kimseyi öldürürse haklı olarak öldürmüş olur. Ancak bağı olan kimse ehl-i adlden miras alamaz çünkü kendisini haksız olarak öldürmüştür.⁵⁰⁶

Ehl-i adlden öldürölenlerin cenaze namazı kılınır, onlar gerek cenaze namazlarının kılınması gerekse defin olunmaları hususunda şehitler derecesine yükseltilir ve cesetleri gasledilmeden elbiseleriyle gömölür. Ancak üzerlerinde demir veya deriden mamul elbise varsa onlar çıkarılır, tabuta konmazlar. Bir şehit ne şekilde defnediliyorsa onlara da aynısı icra olunur. Buraya kadar zikrolunan ahkâmın icrası harpte ölen ehl-i adl içindir, yaralı iken yolda veya evinde ölürse ona şehit muamelesi yapılmaz.⁵⁰⁷

Ehl-i bağıyden olan kimse tövbe ederek halifeye tâbi olursa asi iken işlediğı cinayetlerden, aldığı mallardan hesap sorulmaz. Ancak elinde ehl-i adlin mallarından bir mal bulunursa alınarak sahibine verilir. Aynı şekilde yol kesen, adam öldüren, mal soyan kimse yakalanmadan önce tövbe ederek gelir itaat ettiğini bildirirse eşkıya olduğı zamanlar kendisinin işlediğı cinayetlerden ve aldığı mallardan sorumlu tutulmaz. Ancak elinde bulunan mallar alınarak sahiplerine teslim olunur.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

⁵⁰⁶ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

⁵⁰⁷ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

⁵⁰⁸ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 233.

Ehl-i adlin elinde ehl-i bağı'ye ait silah ve hayvanlar bulunursa ganimet malı sayılır. Halife ondan 1/5'i çıkardıktan sonra geri kalan 4/5'ü gaziler arasında taksim eder. Sıffin Vakası'nda ehl-i bağıyden bir esir tutulup Hz. Ali'nin huzuruna getirildiği vakit silahı ile hayvanını aldıktan sonra bir daha isyan etmemek şartıyla salıverilmiştir. Hz. Ali, Basra harbinde münadiye; "Kaçan kovalanamaz. Yaralı itlaf edilmez. Esir öldürülmez. Kapısını kapatıp işe karışmayan emniyettedir. Silahını bırakan da emindir." diye seslendirmiştir. Hz. Ali asi olan karşı tarafın mallarından bir şey almamıştır.⁵⁰⁹

Muğîre bir rivayetinde had tatbiki gerektiren bir suç işleyen sonra isyan edip sultana karşı savaşan daha sonra eman talebinde bulunup kendisine eman verilen bir kimse hakkında Hammâd ve İbrâhim'den önceden işlediği suçun haddi tatbik olunur, görüşünü nakletmektedir. Âlimler derler ki; muharip olan kimseye eman verildiği takdirde harp hâlinde iken işlediği suçların hesabı sorulmaz. Ancak muharip olmadan önce işlediği suçların hesabı sorulur. Zikredilen görüş bu konudaki görüşlerin en güzelidir.⁵¹⁰

Allah'a ve Resulü'ne karşı harp edenler hakkında Ebu Hanife; "Mal aldığı veya çaldığı vakit eli ve ayağı çapraşık olarak kesilir, fakat öldürülmez ve çarmıha gerilmez." demiştir. Ancak mal alıp adam öldürürse böylesi hakkında halife muhayyerdir, dilerse el, ayak kesmeksizin öldürür, dilerse çarmıha gerdirir. Dilerse ilk önce el ve ayağını keser, sonra öldürür veya çarmıha gerer.⁵¹¹ Eğer mal almamış, sadece adam öldürmüş ise öldürülür. Oradan başka yere sürmek de çarmıha germek gibidir. Ebu Yusuf'a göre eğer hem mal almış hem de adam öldürmüş ise çarmıha gerilir. Mal almamış sadece katl yapmışsa öldürülür. Sadece mal almışsa eli ve ayağı çapraşık olarak kesilir.⁵¹²

Şeyzeri isyankârlarla yapılan savaş ile kâfirlerle yaşanan savaşın arasındaki farkları şöyle değerlendirir: Birincisi, isyancılarla savaşta çeşitli savaş hilelerine başvurmak ve ansızın hücum etmek caiz değildir, kâfirlerle yapılan savaşlarda bunlar

⁵⁰⁹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 2323-234.

⁵¹⁰ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 234.

⁵¹¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 234.

⁵¹² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 234.

caizdir. İkincisi, isyancılarla yapılan savaşta yalnızca onların hakikate dönmeleri hedeflenir bizzat öldürülmeleri gaye değildir. Üçüncüsü, isyancılar karşılıklı savaşa girişirlerse kendileriyle savaşılır yok eğer savaştan geri dönerlerse savaş bırakılır.⁵¹³ Dördüncüsü, yaralıları; beşincisi, esirleri öldürülmez. Altıncısı, malları ganimet olarak alınmaz ve nesilleri köle edinilmez. Yedincisi, isyancılarla savaşta müşriklerden ve zimmilerden yardım istenmez.⁵¹⁴

Sekizincisi, isyancılardan, belli bir zamana kadar barış yapmak ve rehin olmak için mal alınmaz. Eğer belli bir vakte kadar anlaşma yapılmış olsa bile onun şartlarına uymak gerekmez. Onlarla vuruşmada zayıflık ve güçsüzlük ortaya çıkarsa güçleninceye kadar durulur ve beklenir. Eğer mal ile anlaşma yapıldıysa anlaşmaları batıl olur. Rehin olarak verdikleri mal hazineye ait olacak mallardan ise geri verilmez ama isyancıların şahsî mallarından ise geri verilir, el konulması caiz olmaz.⁵¹⁵

Dokuzuncusu, savaşta isyancılara karşı mancınık kullanılmaz, evleri yakılmaz, ağaçları kesilmez. Çünkü darulislâmda bunların hepsi yasaktır, kâfirlerle yapılan savaşta tüm bunlar caizdir. Ancak isyancıların galip gelip Müslümanları kuşatıp ülkeyi işgallerinden korkulursa o zaman nasıl öldürmek gerekiyorsa o yolla savaşılır. Böyle kritik durumlarda mancınık atmak, ateşle yakmak gibi metotlar kullanılabilir. Çünkü Müslümanlardan bir kimse kendisini öldürmek isteyen bir kişinin şerrinden öldürmekten başka bir yolla kurtulamazsa bu durumda onu öldürmesi caizdir. İsyancıların silah ve sair aletlerinden faydalanmak ve savaşta bunları kullanmak caiz değildir. İmam Ebu Hanife (r.) isyancıların silah ve aletlerinden faydalanmayı caiz görmüştür.⁵¹⁶

İbn Cema, asilere karşı kullanılabilecek savaş taktikleri konusunda şunları ifade etmiştir: Mancınık, ateş, şiddetli su baskınlarına uğratmak gibi zararı büyük olan

⁵¹³ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 223.

⁵¹⁴ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 665-666.

⁵¹⁵ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 666.

⁵¹⁶ Şeyzeri, *Nehcüs Süluk*, s. 666-667.

yöntemlerle savaşmak –onlar bunları kullanmadıkça- caiz değildir. Kullanmaları durumunda onlardan gelecek zararı izale etmek için aynı yonteme ihtiyaç duyulur.⁵¹⁷

İçinde bağilerden olmayan raiyyenin bulunduğu bir kaleye sığınmaları durumunda mancınık kullanmaz, ateş fırlatılmaz. Bilakis onlar kuşatılır ve teslim olmaları için zorlanır. Onlarla savaşmak için kâfirlerden yardım istenmez. Ebu Hanife (r.) ise bunun caiz olduğunu söylemiştir. Onlara beslediği bir düşmanlık yahut aralarındaki itikadî farklılık nedeniyle bu kimselerin kaçarken dahi öldürölmelerini caiz kabul eden kimselerden de yardım istenmez.⁵¹⁸

Ehl-i bağı, ehl-i harpten yardım isteyip onlarla zimmet akdi yaparsa bu kimseler zimmi statüsüne alınmaz bilakis harbîlik hükmü geçerlidir, onlar kovalanarak öldürölür, çocukları köleleştirilir ve malları ganimet olarak alınır. Eğer ehl-i zimmetten yardım ister, zimmiler de herhangi bir zorlamayla karşılaşmadıkları hâlde bağilere itaat ederlerse kendileri de bağı hükmünde olurlar.⁵¹⁹

Asilerle yapılan savaşların sonuçları hakkında şunları ifade etmek mümkündür: Ehl-i adlden olan kimse savaş esnasında bağinin malına yahut canına verdiği zararları tazmin etmez. Bağı için de aynı hüküm geçerlidir. Bağı de savaş sebebiyle ve savaşın bir gereğı olduğu için verdiği zararları tazmin etmez. Malik, Ebu Hanife ve Ahmed (r.a) de bu görüştedirler. Savaş dışında cana ve mala verilen tüm zararlar tazmin edilir. Savaşın bir gereğı olmayan zararları ise yalnızca bağı tazmin eder.⁵²⁰

İmama isyan etmiş iki bağı grubu savaşa tutuşursa hiçbirine destek verilmez. Ancak biri itaat dairesine girerse ona yardım edilir. Ehl-i adlden birisi bir bağıye eman verirse verdiği eman geçerlidir. İki farklı grup imama isyan etmeksizin riyaseti ele geçirmek, mal elde etmek veya gasp yapmak için savaşa tutuşurlarsa her ikisi de zalim

⁵¹⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 245.

⁵¹⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 245.

⁵¹⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 246.

⁵²⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 246.

hükmündedir. Her bir grup diğer gruptakilere verdiği can ve mal zararlarını tazminle yükümlüdür.⁵²¹

E. SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU

Arapça’da “savaş tutsağı” karşılığında kullanılan esir kelimesi, “ip vb. şeylerle sağlamca bağlamak” anlamındaki esr (*isare*) kökünden türemiş bir sıfattır. Esir sözcüğünün, kök anlamından hareketle “mahpus” anlamına geldiği de görülmektedir. Nitekim bir hadiste⁵²² bu anlamda geçtiği gibi bazı müfessirler İnsân sûresinin 8. ayetinde yer alan esir kelimesinin bu anlama geldiğini belirtmişlerdir.⁵²³

Esir kelimesi Kur’an’da bir yerde tekil,⁵²⁴ üç yerde çoğul⁵²⁵ olarak bir yerde de fiil kalıbıyla⁵²⁶ geçmektedir. Esirlerle ilgili hükmün açıklandığı bir ayette de; “*Bağı sıkıca bağlayın*” ifadesiyle esir alınması konusuna vurgu yapılmıştır.⁵²⁷ Arap dilinde esir kelimesinin, savaşta ele geçen yetişkin erkekler için kullanılmasına karşılık kökünde “gönlünü çelmek” manası olan seby sadece kadın ve çocuk tutsakları belirtmektedir.⁵²⁸ İslam toplumunda esirin konumu incelenirken Hz. Peygamber ile Hulefayı Raşidin dönemi uygulamalarına ayrı bir önem vermek gerekir. Esirlerin hukuki statülerine geçmeden evvel ilk döneme ait uygulamalardan bazı örnekler vermek isteriz.

Hz. Peygamber devrinde alınan ilk esirler, hicretin 17. ayında (Receb 2/Ocak 624) Abdullah b. Cahş kumandasındaki seriyyenin Batnı Nahle’de karşılaştığı Kureyş

⁵²¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 247.

⁵²² Ebu Davud, Akzıye 29; Kettâni, Muhammed Abdulhay, *Hz. Peygamber’in Yönetimi, (et-Terâtibül İdâriyye)*, I-III, trc. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, II, 53-55.

⁵²³ Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Razi (370/981), *Ahkamül Kur’an*, I-III, Müracaat: S. M. Cemil, Darul Fikr, Beyrut 1414/1993, III, 471; İbnü’l-Arabi, Ebû Bekr *Ahkamül Kur’an*, I-IV, İsa el Babi el Halebi, Kahire 1974, IV/1898.

⁵²⁴ İnsan 76/8.

⁵²⁵ Bakara 2/85; Enfâl 8/67, 70.

⁵²⁶ Ahzab 33/26.

⁵²⁷ Muhammed 47/4.

⁵²⁸ Ahmet Özel, “Esir”, *DİA*, XI, 382.

kervanından ele geçirilen iki esirdir. Mekkeliler bu esirleri kurtarmak için Medine'ye fidyeye göndermişlerse de Hz. Peygamber, sefer sırasında kafileden ayrı düşen iki Müslüman geri gelmedikçe onları bırakmayacağını bildirdi. Düşman eline geçmediği anlaşılan sahabîler bir süre sonra dönünce Kureys'in esirleri kırkar ukıyye (4752 gr.) gümüş karşılığında serbest bırakıldı.⁵²⁹

Müslümanların çok sayıda esir elde ettiği ikinci sefer Bedir Gazvesi'dir. Hicri 2. yılın Ramazan ayında (Mart 624) gerçekleşen bu savaşta Müslümanlar yetmiş esir almışlardı. Resûli Ekrem esirlere uygulanacak muamele konusunda ashopla görüşmüş, Hz. Ömer ile Sa'd b. Muâz, Bedir'in müşriklerle yapılan ilk savaş, esirlerin de küfrün önde gelen temsilcileri olduğu için öldürölmeleri suretiyle düşmanın tam bir hezimetle uğratılmasının gerektiği yolunda görüş bildirilmiş, Ebu Bekir ise esirlerin Müslümanların akrabaları olduğunu belirterek fidyeye karşılığında serbest bırakılmalarının daha uygun olacağını bildirmişti. Hz. Peygamber de bu görüşe katılınca esirler mali durumlarına göre 1000-4000 dirhem (2970-11880 gr.) gümüş arasında değişen miktarda fidyeye alınarak serbest bırakılmışlardı.⁵³⁰

Mekke'nin fethi sırasında (8/630) Hz. Peygamber kaçanların takip edilmemesini, hiçbir yaralı ve esirin öldürölmemesini emretmiştir.⁵³¹

Hulefayı Raşidin dönemi fetih hareketlerine bakıldığında bunların çoğunun barış yoluyla gerçekleştiği görülür. Bu dönemde antlaşma yapıp Müslümanlarla barış içinde yaşamak isteyen milletlerle savaş yapılmamış, antlaşma şartlarına bağlı kaldıkları sürece esir ve köle muamelesine tâbi tutulmayacakları hususu hükme bağlanmıştır.⁵³² Buna karşılık barışa yanaşmayanlara karşı savaşılmış, esir alınan muharip erkeklerin bazen

⁵²⁹ Vakıdî, *Kitabu'l-Megazi*, I-III, Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1984, I/13-17; İbn Hişam, Ebû Muhammed b. Abdülmelik, *es Siretü'n Nebeviyye*, I-IV, thk. Mustafa es Saka, İbrahim el-Ebyârî ve Abdülfaz Şelebi, Daru İbn Kesir, Beyrut, ty., I/603-605.

⁵³⁰ Müslim, Cihad 58; İbn Hişam, *es-Sire*, I/641-644, 649-660; Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabül Emval*, thk. M. Halil Heras, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1431, s. 153.

⁵³¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval* s. 82, 141.

⁵³² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 237; Belazürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütuhul Büldan*, Beyrut, 1403, s. 216.

öldürüldüğü de olmuştur. Muharip erkeklerin öldürülmesine genel olarak antlaşma şartlarına uyulmaması veya Müslüman halka aynı şekilde davranılması hâllerinde başvurulduğu görülmektedir.⁵³³ Ayrıca Irak gibi birçok yerde fetihten sonra hiç kimseye dokunulmayarak halk zimmi statüsüne geçirilmiş ve toprakları vergi mukabilinde kendilerine verilmiştir. Hatta Hz. Ömer zamanında birçok defa gaziler arasında dağıtılan veya Medine'ye gönderilen esirler bile serbest bırakılmış ve toprakları kendilerine geri verilmiştir.⁵³⁴

1. İslam Hukukuna Göre Esirlere Muamele

İslam hukukçularının çoğunluğu, Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin'in talimat ve uygulamaları doğrultusunda muharip erkekler dışında kadın, çocuk ve yaşlıların, sakatların, din adamlarının ve savaşa ilgisi bulunmayan diğer kimselerin bilfiil savaşmadıkça öldürülmeyeceklerine hüküm vermiştir. Şafii mezhebinde bir görüşe göre kadın ve çocuklar dışında kalanlar savaşmasalar da katledilebilir. Bu mezhebe göre bunların hepsi esir alınabilir. Hanefi âlimleri, görüş ve tecrübeleriyle düşmana yardım edecek durumda olmayan veya çocuk yapamayacak çağa ulaşan yaşlı erkeklerle yaşlı kadınlar, ayrıca din adamları ve inzivaya çekilmiş kimselerin esir alınmasının bir fayda ve anlamı bulunmamakla birlikte karşılığında esir değişimi yapma fikriyle bunların alıkonulabileceğini belirtmişlerdir. Ancak bu kişiler hiçbir şekilde öldürülemez. Malikiler'e göre erkek ve kadın din adamları görüşleriyle düşmana yardım etmemeleri hâlinde öldürülemeyeceği gibi esir de alınamaz. Herhangi bir şekilde öldürüldükleri takdirde diyetlerinin ödenmesi gerekir.⁵³⁵

Klasik dönem İslam hukukçuları tarafından savaşan erkekler dışında kalan düşman fertlerinden kimlerin esir alınacağı hususunda ileri sürülen bu görüşler kendi zamanlarındaki milletlerarası örf ve şartlardan etkilenmiş olup bu tespitlerde mukabele bilmisil prensibi yanında düşmanın zayıf düşürülmesi, Müslümanların güçlenmelerinin temini gibi düşünceler göz önünde bulundurulmuştur. Savaşan erkeklerle birlikte kadın

⁵³³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 238; Belazüri, *Fütuhul Büldan*, s. 222-223, 374.

⁵³⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 245; Belazüri, *Fütuhul Büldan*, s. 217, 371.

⁵³⁵ Haraşi, *Şerhu Muhtasarı Halil*, I-VIII, Dâru Sadır, Beyrut t.y., III/112-113.

ve çocukların esir alınacağını hemen bütün mezheplerin kabul etmesi, düşman nazarında taşıdıkları değer sebebiyle bunların önemli bir caydırıcılık unsuru ve o dönemlerin şartlarında maddi gelir kaynağı oluşturmaları nedeniyledir. Ancak bunlara uygulanan hüküm muharip erkeklerinkinden farklıdır ve esir kelimesiyle özellikle savaşan erkekler kastedilmiştir.⁵³⁶

Düşman askerinin esir alınmasından sonra onunla ilgili hüküm devlet başkanına ait olduğundan tutsak asker kendisini esir alan kimse tarafından öldürülemez. Öldürmesi hâlinde ise günahkâr olmakla birlikte tazmin etmesi gerekmez. Ancak bazı hukukçular tâzir cezası verileceğini belirtmişlerdir.⁵³⁷

İslam hukukçuları, esirlerin beslenme ihtiyacının esir alan devlet tarafından karşılanacağını belirtmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de iyi kulların özellikleri sayılırken, *“Onlar kendi canları çektiği hâlde yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler”*⁵³⁸ denilmektedir. Müfessirler bu ayeti yorumlarken kâfir olmasına rağmen esire yemek yedirmede büyük sevap bulunduğunu zikrederler.⁵³⁹ Hz. Peygamber, Bedir esirlerini Medine'ye götürmek üzere ashaba dağıttıktan sonra kendilerine iyi davranılmasını emretmişti. Ashaptan Musab b. Umeyr'in o sırada esir alınan kardeşi Ebu Uzeyr'in anlattığına göre Resulullah'ın bu talimatı sebebiyle sahabîlerin kendileri hurmayla yetinip ekmeklerini esirlere vermişlerdi.⁵⁴⁰ Ayrıca bir defasında Benî Akîl'den alınan bir esirin, “Açım, beni doyurun, susuzum bana su verin” demesi üzerine Hz. Peygamber; “Bu senin tabii ihtiyacıdır” karşılığını vermişti.⁵⁴¹ Esirlerin temel gıda gereksinimleri gibi giyim kuşamlarının da esir alan devlet tarafından karşılanması gerekir. Huneyn Gazvesi esirleri Ci'râne mevkiine getirildiğinde Resûl-i Ekrem Busr b.

⁵³⁶ Kasani, *Bedai*, VII, 119.

⁵³⁷ Şirazi, *el Mühezzeb*, II, 237.

⁵³⁸ İnsan, 76/8.

⁵³⁹ Cessas, *Ahkamül Kur'an*, III, 471; Ebubekir İbnü'l-Arabi, *Ahkamül Kur'an*, IV, 1898.

⁵⁴⁰ İbn Hişam, *es-Sire*, I, 645.

⁵⁴¹ Ebu Davud, *Eyman* 21.

Süfyân el-Huzaî'ye elbise temin etmesini emretmiş, Büsr de satın almak suretiyle aldığı elbiseleri esirlere giydirmişti.⁵⁴²

Hız. Peygamber gerek ganimetin paylaşılması gerekse esirlerin satışı sırasında anneler ile çocuklarının birbirinden ayrı düşürölmesini yasaklamıştı.⁵⁴³ Ebu Eyyûb el-Ensârî, Hız. Peygamber'in; "Kim bir anne ile çocuğunu ayırırsa Allah da kıyamet gününde onunla sevdiğini ayırsın"⁵⁴⁴ dediğini nakleder. Bu uygulamaya göre İslam hukukçuları da anne ile çocuğunun birbirinden ayrı düşüröllemeyeceği hususunda görüş birliğine varmışlardır.

Resûl-i Ekrem çeşitli talimat, tavsiye ve uygulamalarıyla esirlere iyi davranılmasını istemiş, onlara eziyet ve işkence edilmesini yasaklamış,⁵⁴⁵ kendisinden bilgi almak için bile esire baskı yapılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir.⁵⁴⁶ İslam hukukçuları da aç ve susuz bırakma vb. bir şekilde esire eziyet yapılmasının doğru olmadığını, bunun bir fayda sağlamayacağını zikretmişlerdir.⁵⁴⁷ Ayrıca Hız. Peygamber insan haysiyetiyle bağdaşmayan, sadece kin ve öfkeyi arttırmaya yarayan, insanın sağken veya öldükten sonra bir uzvunu kesmeyi (*müsle*) yasaklamış, bazı azılı düşmanlarına müsle yapılmasını isteyenlere, "Ben ona müsle yapmam, peygamber bile olsam Allah da beni aynı şekilde cezalandırır" cevabını vermiştir.⁵⁴⁸ Yine düşmanın öldürölmesiyle ilgili olarak; "Öldürme konusunda insanların en çekingeni ve şefkatli davrananı inananlardır"⁵⁴⁹ buyurmuştur.

Savaşta öldürölülen bir patriğin başı Medine'ye Hız. Ebu Bekir'e (r.) gönderildiğinde bunu uygun bulmamış, düşmanın da aynı şekilde davrandığı

⁵⁴² Vakıdı, *el Meğazi* III, 943.

⁵⁴³ Vâkıdı, *el Meğazi*, II, 524.

⁵⁴⁴ Tirmizi, Buyu 52, Siyer 17.

⁵⁴⁵ Vakıdı, *el Meğazi*, II, 514.

⁵⁴⁶ İbn Hişam, *es-Sire*, I, 616-617.

⁵⁴⁷ Kasani, *Bedai*, VII, 120.

⁵⁴⁸ Vakıdı, *el Meğazi*, I, 107.

⁵⁴⁹ Ebu Davud, Cihad 110.

söylenince; “Farslar ile Bizanslılar’ı mı örnek alacağım?”⁵⁵⁰ demiştir. Bütün bunlardan açıkça anlaşıldığı gibi İslamiyet, milletlerarası ilişkilere dair çeşitli konularda başvurduğu mukabele bilmisil kuralını bu konuda uygun görmemiştir.

2. Ganimet Olarak Alınan Savaşçı Erkekler

Müslümanlarla savaşır esir düşen düşman erkeklerin hukuki bakımdan hükmü hakkında farklı görüşler mevcuttur. Şafii’ye göre devlet başkanı veya komutan esirlere muamele bakımından dört şeyi uygulamada muhayyerdir. Buna göre esirler ya öldürülür ya köle edinilir veya mal ya da esir mübadelesiyle (fidye) serbest bırakılır yahut fidyesiz salıverilir. Esirin Müslüman olması durumunda öldürülmez ancak geri kalan üç uygulamadan biri tatbik edilir. Malik’e göre komutan öldürme, köle edinme, esirlerle mübadele suretiyle fidyeleşme uygulamalarından birini seçmekte muhayyerdir. Ebu Hanife’ye göre ise esir ya öldürülür yahut köle edinilir. Esirin mal veya esirle mübadelesi söz konusu olamaz.⁵⁵¹

Resulullah (s.a) Bedir Harbi’nde Ebu Azze el Cumahi’yi, bir daha Müslümanlarla savaşmaması şartıyla serbest bıraktı. Ancak Uhud Harbi’nde tekrar Müslümanlara karşı savaştı ve esir alındı. Resulullah (s.a) da öldürülmesini emretti. Ebu Azze, “Beni salıverme yok mu?”, deyince Resulullah (s.a) da; “Bir mümin bir yılın deliğinden iki defa sokulmaz.”⁵⁵² buyurdu.⁵⁵³

Fidyeleşme konusunda Resulullah (s.a) Bedir ve sonraki savaşlarda bir müşrik esirine karşılık iki Müslüman esirle mübadelede bulunmuştu. Bu duruma göre kumandan harp esirlerine dört seçenekten dilediğini uygulamakta muhayyerdir. Esirlerin Müslüman olma ümidi bulunmuyorsa ve fidyeleşme imkanı da yoksa salıverilmeleri hâlinde düşmanın kuvvetlenmesi söz konusu ise esirler öldürülür. Esirlerden kötülük ve hıyanet beklenmiyorsa, güç ve kuvvetlerinden yararlanılıyorsa bu durumda esirler köle edinilir. Kölelerin Müslüman olmaları bekleniyor ve kavimlerinin

⁵⁵⁰ Beyhaki, *es Sünenül Kübra*, I-X, Dâru Sadr, Beyrut ty., IX, 132.

⁵⁵¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 88.

⁵⁵² Buhari, Edeb 83; Müslim, Zühd 63; Ebu Davud, Edeb 28.

⁵⁵³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 88.

de İslam’a girmesi söz konusuysa bu durumda en azından Müslümanlara zarar vermemeleri ve düşmanlıktan vazgeçmeleri şartıyla salıverilirler. Esirin pek çok malı bulunup Müslümanların da buna ihtiyacı varsa bu durumda mal karşılığı salıverilir.⁵⁵⁴

Hür ve akıllı başında biri esir edildiğinde İmam Şafii ve İmam Ahmed’e (r.) göre sultan yahut nâibi şu dört uygulamadan birini tercih edebilir: Öldürmek, köleleştirmek, karşılıksız salıvermek yahut bir mal veya Müslüman esirler karşılığında bırakmak. Zira Allah bir ayetinde şöyle buyurmuştur: “*Artık bundan sonra esirleri ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin.*”⁵⁵⁵

İbn Cemaa’ya göre Hz. Peygamber’in (s.a) Nâdir b. el-Hâris’i ve Ebu Uzzâ’yı öldürtmesinden Ehl-i kitap ile putperestler arasında bu açıdan bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. Kendi dini üzere kalmayan kimsenin, Müslüman olması durumunda köleleştirilmeyeceği de söylenmiştir.⁵⁵⁶

Ebu Hanife esirler hakkında sultanın öldürme ve köleleştirme seçenekleri arasında tercih yapabileceği, karşılıksız salıverme ile fidye karşılığı bırakma hakkının ise bulunmadığı görüşündedir. İmam Malik ise sultanın karşılıksız salıverme hakkının olmadığını, onun diğer üç seçenekten birini tercihte serbest bulunduğunu söylemektedir.⁵⁵⁷

Sultan bu konuda Müslümanların çıkarına olan seçeneği tercih eder. O, esir alma sonrasında hangi seçeneğe göre hareket edeceğine karar verememişse bu konuda açık bir karara varıncaya kadar esiri hapseder. Bu husus şu şekilde örneklendirilebilir: Esir edilen kişi Müslümanlara karşı şiddetli bir düşmanlık içindeyse ve Müslüman olmasından ümit yoksa öldürülmesi daha uygundur. Bu kişi, kavminin itaat ettiği biri olup İslam’a girmesi umulmaktaysa karşılıksız salıverilir. Müslümanların mala ihtiyacının olduğu bir durumda çok zengin biri esir edilmişse yahut kâfirlerin elinde Müslüman esirler varsa mal ya da bu esirler karşılığında salıverilmesi tercih edilebilir.

⁵⁵⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 89.

⁵⁵⁵ Muhammed 47/4.

⁵⁵⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 192.

⁵⁵⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 193.

Son olarak esir edilen kimsenin bildiği bir iş ve onun sahip olduğu bir özelliğe Müslümanların ihtiyaçları varsa köleleştirmek daha uygundur.⁵⁵⁸

Sultan esiri öldürmeyi seçerse doğrudan boynunu vurur, işkence (*müsle*) yapmaz, ateşle yakarak öldürmez. Bir mal karşılığı serbest bırakırsa bu mal ganimete katılır. Köleleştirmeyi seçmişse bu da savaşçılar dışındaki tutsaklarda olduğu gibi ganimete dâhil edilir. Gördüğü bir maslahat nedeniyle karşılıksız yahut Müslüman esirler mukabilinde serbest bırakırsa esir ganimet hissesinden düşülür.⁵⁵⁹

3. Savaşçı Esirlere İlişkin Hükümler

Kâfir ordusundaki bir kişinin bir Müslüman'a savaştan öncesine ait bir borcu varsa ve bu kişi Müslümanlara esir düşmüşse, yanında bulunan yahut savaş sırasında esir düşmeden önce Müslümanlarca ele geçirilen malları ganimet kabul edilir. Söz konusu borcu zimmetinde kalır ve dolayısıyla bu ganimet malından ödenmez. Bu kişinin borcu savaştan önce sahip olduğu ve Müslüman askerlerin savaş süresince ve sonunda ele geçirmedikleri malından ödenir. Borcun ödenmesinin ardından bu maldan bir şey artarsa bu miktar ganimete dâhil edilir.⁵⁶⁰

Esir alınan zayıfların, yaşlıların, aciz erkek ve kadınların, din adamlarının katledilmesi hususunda bunlar fikirleriyle ve diğer imkanlarıyla kavimlerini harbe teşvik ediyorlarsa yakalandıklarında öldürülmeleri caizdir. Zira bu durumda fiilen savaşmış gibidirler. Görüşleri, fikirleriyle harbe halkını teşvik etmiş ve onlara yardımcı olmuşlarsa bir fikre göre katledilirler diğer bir görüşe göre öldürülmezler.⁵⁶¹

Esir edilen kişi, harbe herhangi bir fizikî ve fikrî katkısı olmayan son derece yaşlı biri yahut bir din adamı ise -esire yapılacak muamele içinde öldürmenin de bir seçenek olarak geçerliliğini kabul eden görüşü kişi benimsemişse- sultan bahsi geçen dört seçenek arasında tercihte bulunabilir. Kişi öldürmeyi caiz görmeyen seçeneği

⁵⁵⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 193.

⁵⁵⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 193.

⁵⁶⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 194.

⁵⁶¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 77.

benimsemişse sultan diğer üç seçenektan birini tercih eder. Esirle ilgili hüküm böyledir. Esirin esaret altındayken Müslüman olması durumunda yalnızca öldürme seçeneği ortadan kalkar ve sultan diğer üç seçenektan yani karşılıksız salıverme, fidye karşılığı bırakma yahut köleleştirme seçeneklerinden birini seçmekte serbesttir.⁵⁶² Esirin beraberinde eşi ve küçük çocukları varsa sultan esirin kendisi hakkında dört seçenektan birini tercih edebilir. Ancak karısı ve küçük çocukları hakkında herhangi bir tercih hakkı yoktur, onlara tutsak hükümleri uygulanır.⁵⁶³

4. Kâfir Savaşçılarının Esir Alınmadan Önce Müslüman Olmaları

Kâfir, ele geçirilmeden önce Müslüman olursa canını kurtarmış olur. Malı ganimet, küçük çocukları da tutsak olmaktan kurtulur. Yine eşi de ele geçirilmeden önce kendisiyle birlikte Müslüman olursa aynı hükme tâbidir. Fakat sadece kendisinin Müslüman olması, kâfirliği devam eden eşini kurtarmaz. Yine bu durum buluş çağına ermiş fakat Müslüman olmayan çocuklarının esir olmasına da engel değildir. Bu kişi Müslüman olmadan önce karısı tutsak edilmiş yahut tutsak edilen bir zimminin eşi ise sahih olan görüşe göre aralarındaki nikâh fesholur.⁵⁶⁴

Bir Müslüman yahut zimmi tarafından azat edilen bir köle darülharbe gitse ve sonrasında esir alınsa sahih olan görüşe göre o bir zimminin azatlısı ise köleleştirilir, bir Müslümanın azatlısıysa köleleştirilmez. Böylelikle Müslümanın onun üzerindeki velayet hakkının iptal edilmesi amaçlanır. Sulh yahut eman vermek suretiyle Müslümanların hâkimiyeti altına giren esirler yukarıda zikredilen hükmün kapsamına girmezler, onlar emanları üzere bakidirler.⁵⁶⁵

5. Tutsaklar (Seby)

Bunlar, kâfirlerin çocukları, kadınları ve köleleridir. Bunların hepsi ganimet hükmünde olduklarından öldürülmeleri caiz değildir. Kadın, tutsak edilmeden önce

⁵⁶² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 77.

⁵⁶³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 77.

⁵⁶⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 196.

⁵⁶⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 196-197.

Müslüman olursa hür kalır. Müslüman olmamış bir eşi varsa, nikâhları iddet süresi bitinceye kadar fesholmaz.⁵⁶⁶

Esir alınan düşman kadın ve çocukları Ehl-i kitap'tan ise öldürülmezler. Zira Resulullah (s.a) bunu yasaklamıştır. Bunlar köle muamelesi görür ve diğer ganimetlerle birlikte savaşçılara dağıtılır. Bunlar Ehl-i kitap değil de putperest, ateşperest vb. dinlere mensup iseler ve Müslüman olmaktan imtina ediyorlarsa Şafii'ye göre öldürülürler. Ebu Hanife'ye göre ise bunlar köle sayılır ve çocuklar annelerinden ayrı tutulmazlar. Nitekim bu konuda bir hadiste; "Çocuğa, annesinden ayrı olarak sahip olunmaz."⁵⁶⁷ buyrulmaktadır. Düşmanın kadın ve çocuklarını satın almak caiz iken anlaşmalı düşmanların kadınları satın alınamaz ancak çocukları satın alınabilir. Ayrıca zimmilerin kadın ve çocuklarını satın almak ise caiz değildir.⁵⁶⁸

Anne ve baba Müslüman olarak teslim olurlarsa esirin küçük kız ve erkek çocukları da Müslüman sayılır. Ancak deli olmayan yetişkin çocukları Müslüman sayılmazlar. İmam Malik'e göre Müslüman olan babanın yetişkin çocukları da Müslüman kabul edilir. Ancak annenin Müslüman olmasıyla yetişkin çocukları Müslüman sayılmaz. Çocukların kendi başlarına Müslüman olmaları veya dinden çıkmaları itibara alınmaz. Ebu Hanife'ye göre ise mümeyyiz çocukların Müslüman oluşu da dinden çıkışları da kabul edilir. Ancak dinden çıkmış çocukların bülûğ çağına gelinceye kadar öldürülmeleri caiz görülmemiştir. Ebu Yusuf'a göre ise mümeyyiz çocuğun Müslüman olması muteber kabul edilirken dinden çıkması kabul edilmemektedir. İmam Malik'e göre ise İslamiyet'i biliyor ve faydasına olacağını düşünüyorsa bu durumda çocuğun Müslümanlığı kabul edilir ancak bunu düşünmüyorsa İslam'ı da muteber değildir.⁵⁶⁹

Sultanın, tutsak edilenleri ganimete hak sahibi olanların rızasını aramaksızın fidye karşılığında serbest bırakma hakkı vardır. Bunların mal karşılığında

⁵⁶⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 77.

⁵⁶⁷ Tirmizi, Büyü 52; İbn Mace, Ticarat 46; Darimi, Siyer 39.

⁵⁶⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 77.

⁵⁶⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 88.

salıverilmeleri durumunda alınacak bedel onların yerine ganimete eklenir. Müslüman esirler mukabilinde salıverilmişlerse onların karşılığı kadar mal Müslümanların bu türden maslahatlarına ganimetten ayrılan payla telafi edilir.⁵⁷⁰

Ebu Ubeyd'e göre bazı âlimler müşriklerin esir kadınlarının serbest bırakılması karşılığında fidye alınmasını caiz görmüşler, buna mukabil bütün âlimler, erkek ve kadın esirlerin birbirleriyle mübadelesinde ittifak etmişlerdir.⁵⁷¹

Sultanın, tutsak edilenleri, ganimette hak sahibi olanların rızasını almaksızın karşılıksız olarak salıverme hakkı yoktur. Zira Hz. Peygamber (s.a) Hevâzin'de ele geçirilen esirleri hak sahiplerinin rızalarını alarak salıvermiştir. Onların rızası, haklarından feragat etmeleriyle yahut Müslümanların maslahatlarına ayrılan paydan bedeli verilmek suretiyle elde edilir. Hiç kimse hakkından feragat etmek istemeyenleri bunu yapmaya zorlayamaz.⁵⁷²

6. Esir Çocukların Dini Durumları

Tutsak edilenler arasında o ordu içerisinde ebeveyni bulunmayan bir çocuk varsa Ebu Hanife ve Şafii'ye (r.a) göre bu çocuk onu tutsak edene tâbi kılınır ve Müslüman olduğuna hükmedilir. Ancak ebeveyninden birisi ordu içindeyse din bakımından ona tâbi kabul edilir. Ahmed b. Hanbel (r.); "Çocuk herhangi bir şarta bakılmaksızın onu esir alana tâbi olur." derken, Malik b. Enes (r.) eğer babası yanıdaysa din bakımından ona, annesiyle beraberse onu esir alan Müslümana tâbi olacağı görüşündedir. Esir alan Müslüman'a tâbi olduğu görüşüyle hükmetmemiz durumunda çocuğun bir kâfire satılması yahut fidye karşılığı bir kâfire verilmesi helal olmaz.⁵⁷³

Ebu Ubeyd'e göre Evzâî'den alınan bir rivayette müşriklerin esir çocukları taksim edildikten ya da satıldıktan sonra ister fidye karşılığında isterse başka bir yolla olsun hiçbir surette onların müşriklere iade edilmesini uygun görmemektedir. Ona göre

⁵⁷⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 198.

⁵⁷¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval* s. 159.

⁵⁷² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval* s. 159.

⁵⁷³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval* s. 164.

ebeveyni müşrik olup yanında bile olsalar, Müslümanın mülkü durumunda olduktan sonra Müslüman sayılır. Zira mülk edinilmiş müşrik çocuğu için köle olmak nesepten evladır.⁵⁷⁴

Ebu Ubeyd'e göre Irak ehli ise ebeveyni yahut ebeveyninden birisiyle beraber esir edilmişse müşrik çocuğunun fidye karşılığında serbest bırakılmasında bir beis görmemişlerdir. Zira onlara göre ebeveyniyle birlikte esir alınan çocuk kendi dinine bağlı sayılır. Onlar bu konuda Malik'in görüşüne muhalefet etmişlerdir. Ebu Ubeyd mevzubahis meseleyi şöyle ifade etmiştir: Bu konuda benim görüşüm Evzâî'nin görüşü gibidir. Madem kendisi de ebeveyni de memlûktür ve aralarında miras ve velayet münasebetleri mevcut değildir, o hâlde nasıl olur da ebeveyni ona sahip olmaya, efendisinden daha hak sahibi olabilir? Bu yüzden çocuğun efendisi, hayatından ölümüne kadar bütün ilişkilerinde olduğu gibi din konusunda çocuğa sahip çıkmaya daha çok hak sahibidir. Hem İslam hayat, ölüm, miras ve velayet gibi medeni münasebetlerden önceliklidir. Zira İslam üstündür, ondan üstün hiçbir şey yoktur.⁵⁷⁵

7. Tutsakların Öldürülmeleri, Fidyeleşme, Kadınların Bebek ve Çocuklarıyla Esir Edilmeleri

Müslüman, kâfir topluluğunun üyesi olan bir çocuğu, kadını yahut köleyi öldürürse günaha girer. Ayrıca bunların kıymetini ödemesi, bu miktarı ganimet mallarına iade etmesi gereklidir. Ancak Müslümanlara karşı fiilen savaşıyan kadın, çocuk veya köleyi öldüren kişi yukarıdaki hükümlerle sorumlu tutulmaz.⁵⁷⁶ Tutsak kadının bebeği yahut birden fazla çocuğu ve bebeği varsa bunlar ne ganimet taksiminde ne alım-satımında ne de hibede birbirlerinden ayrılabilir. Bu durumda anne yerinde baba da olsa daha sahih olan görüşe göre çocuklarından ayırmak haramdır.⁵⁷⁷

Mal karşılığında esir kadın ve çocukları fidye vermek caizdir ve bu fidyeleşme bir bakıma satış hükmündedir. Elde edilen fidye malları ganimete eklenir ve

⁵⁷⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval* s. 164.

⁵⁷⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 164.

⁵⁷⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 199.

⁵⁷⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 199.

muhariplere uygun hissesi verilir. Esir kadın ve çocukların serbest bırakılması dileniyorsa bu durumda ya savaşçılara onların bedeli mal olarak verilir yahut savaşçılar bu haklarından feragat ederek onlar serbest bırakılır. Kadın ve çocukları salıvermek kamu yararı için söz konusuysa muhariplere toplum için ayrılan maldan bunların mukabili payları verilir.⁵⁷⁸

Ganimet mallarında muhariplerin hisseleri verilirken ayrıca serbest bırakılan kadın ve çocukların hisseleri mukabili bir mal ayırmak da söz konusu olabilir. Muharipler arasında hakkindan feragat etmek istemeyenler buna zorlanamayacağı gibi mal hisseleri kadar mal verilerek rızaları temin edilir. Esir alınan erkek savaşçıları için ise böyle bir rıza ve muvafakat ihtiyacı söz konusu değildir. Zira onlar hakkında ayet hükmü sabittir, uygun görülürse erkek esirler rıza aranmadan serbest de bırakılırlar. Ancak düşman kadın ve çocukları öldürmek doğru olmadığı gibi serbest bırakılması için savaşçıların muvafakati de şarttır.⁵⁷⁹

8. Müslüman ve Zimmi Esirlerin Düşman Askerleri Tarafından Kalkan Olarak Kullanılmaları

Savaş sürerken kâfirler Müslüman yahut zimmi esirleri kalkan olarak kullanırlarsa kalkan olarak kullanılan bu kişilere isabet edecek şekilde nişan almak ve silah atmak caiz değildir. Ancak bunu yapmaktan geri durmak Müslümanlara zarar verecek ve kâfirlerin moral gücünü artıracaksa kâfirleri öldürmek kastıyla onlara atış yapmak caizdir. İmkân elverdiği ölçüde Müslümanlara isabet ettirmekten sakınılmalıdır.⁵⁸⁰ Bu durumda bir Müslümanı vuran ve onu öldüren savaşçı daha sonradan tespit edilirse ne kısas ne de diyetle yükümlü olur. Ancak atış esnasında doğrudan bir Müslümanı hedef aldığı tespit edilirse bu durumda kefarete gerekir.⁵⁸¹

İbn Teymiyye bu konuda şu görüşleri ifade etmektedir: Kâfirlerin esir aldığı Müslümanları kurtarmak için harbîlerin esir alınmaları caizdir. Kâfirler esirleri verene

⁵⁷⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 89.

⁵⁷⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 89.

⁵⁸⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 186.

⁵⁸¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 186.

kadar onların esirlerini elde tutma hakkı vardır. Bir Müslüman'dan aldıklarını bize geri verene kadar bir harbînin malı alınacak olsa bu da caizdir.⁵⁸²

Müslümanlar bir beldeyi fethetseler ve imam oranın halkının Müslüman olup cihad edecekleri zannına sahip olsa tıpkı Resulullah'ın (s.a) Mekke ehline yaptığı gibi onların canlarını, evlatlarını ve mallarını bırakması caizdir. Cihattan maksat Allah'ın kelimesinin en yüce olması ve dinin tümünün Allah'a ait olmasıdır. Nebi (s.a) kalpleri İslam'a ısınanlara onları ısındırma için mal veriyordu, bu durumda İslam'a ısınmaları için yerlerinin ve mallarının onlara bırakılması nasıl olmayabilir?⁵⁸³

Müslümanlardan birisi kâfirlerin ellerine esir olarak düştüğünde, onun esaretten kurtarılması vacip olur. Eğer esirin malı varsa izni olmadan onun kurtarılmasında harcanması caizdir. İbn Teymiyye bu konuda şöyle der: “Eğer bir kadın esir olsa mülkü de bulunuyorsa kardeşi ya da kocası onu kurtarmak için malını rehin karşılığı fidye olarak verseler üzerlerine bir şey yoktur.” “Eğer esirin malı bulunmaz ve zengin bir yakını bulunursa, o yakınının onu esaretten kurtarması üzerine vacip olur. Bununla birlikte onu kölelikten kurtarması vacip değildir.”⁵⁸⁴ Hatta İbn Teymiyye bu tür bir esiri yabancı birinin bile kendi malıyla kurtarmasını caiz görmektedir. Eğer sınırdakiler onun kurtulması için bağışta bulunsa ve esir beldesine geri dönmek için mala ihtiyaç duysa esirin mallarından harcama yapılır.⁵⁸⁵

⁵⁸² İbn Teymiyye, *Muhtasaru'l-Fetava'l-Mısriyye*, s. 516.

⁵⁸³ İbn Teymiyye, *Mecmuu Fetava*, XVII, 493. İslam esirlere güzel muamelede bulunmaya gayret etmektedir. Buna Allah'ın şu buyruğundan daha açık delalet eden bir şey bulunmamaktadır: “Kendileri, ona duydukları sevgiye rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler.” (İnsan:76/8). Kurtubi şöyle der: “Müşrik olan esirin yedirilmesi Allah'a yakınlaşma vesilesidir. Ancak bu nafile sadaka türündendir, farz olan sadaka türünden değildir.”

⁵⁸⁴ İbn Teymiyye, *el İhtiyaratu'l-Fıkhiyye*, Dârül Ma'rife, Beyrut 1950, s. 492.

⁵⁸⁵ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri ve Bunların Çağdaş Uygulamaları*, haz. Abdurrahman Vehdan, Takva Yay., İstanbul 2014., s. 261

Maverdi ise esirlerin hükmünü şöyle anlatır: “Devlet başkanı esirleri öldürmek, köle yapmak, mal veya esir karşılığında ya da karşılıksız olarak serbest bırakmak arasında muhayyerdir.”⁵⁸⁶

İslam tarihinde esirlerle ilgili olarak zikredilen bu hükümlerin hepsine ait örnekler vardır. Yalnız Resulullah’ın (s.a) hür ve bülüğ çağındaki bir esiri köleleştirdiğine dair örnek bulunmamaktadır. İbn Kayyım böyle bir uygulamanın olmadığını söyler ve şöyle açıklar: “Resulullah’tan (s.a) bize gelen rivayetlere göre o, esirlerin bir kısmını öldürttü, bir bölümünü karşılıksız, bir bölümünü mal karşılığında, bazısını Müslüman esirlere karşılık olarak serbest bıraktı, bazısını da köle yaptı. Fakat meşhur ve bilinen rivayete göre Resulullah (s.a) hiçbir zaman hür ve bülüğ çağındaki birisini köleleştirmedir. Bedir Savaşı’nda esir alınanlardan Ukbe b. Ebî Muayt ve Nadr b. el-Hâris adlı kişilerle, Yahudi esirlerden bir grup öldürüldü. Bedir esirlerinden bir kısmı mal, bir kısmı da Müslümanlara okuma-yazma öğretme karşılığında, şair İbn Atre ise karşılıksız serbest bırakıldı. Yine Mekke’nin fethinde serbest bırakılanlar “*tuleka*” adı verilen Kureyşliler karşılıksız olarak serbest bırakıldılar.⁵⁸⁷

Bu hükümlerden hiçbiri asla nesh edilmemiş (yürürlükten kaldırılmamış) hükümlerdir. Devlet başkanı Müslümanların maslahatına göre bu hükümlerden herhangi birisini uygulamakta serbesttir. İbn Abbas (r.) şöyle demiştir: “Resulullah (s.a) devlet başkanını, esirleri karşılıklı veya karşılıksız salıvermek, öldürmek ve köleleştirmek arasında serbest bırakmıştır, dolayısıyla devlet başkanı bunlardan dilediğini uygular”.⁵⁸⁸

Esirlerle ilgili İslâm’ın hükmünü içeren; “(Savaşta) *inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman hemen boyunlarını vurun. Nihayet onları iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın (onları esir alın) ondan sonra artık ya lütfen bırakır veya karşılığında fidye alırsınız. Savaş ağırlıklarını bırakıncaya (savaş sona erinceye) kadar*

⁵⁸⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 88.

⁵⁸⁷ Ahmed Çelebi, *İslam Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, çev. Abdullah Kahraman, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 138-139.

⁵⁸⁸ Çelebi, *İslam Düşüncesinde Cihad*, s. 139.

(böyle yaparsınız).”⁵⁸⁹ ayeti Müslümanlara saldıran İslam düşmanlarıyla savaşıldığında şiddete başvurmanın lüzumunu ortaya koyar. Şiddet düşmanın gücü kırılıncaya kadar güçlü bir şekilde devam eder. O zaman Müslümanlar düşmandan alabildikleri kadar esir alırlar. Bundan sonra da esirlerin hükmü ya karşılıksız salıverme ya Müslüman esirlerle değişmek ya da Müslümanların durumunu iyileştirmeye yarayacak hizmet veya mal karşılığında serbest bırakmaktır.⁵⁹⁰

Mütefekkirlerin çoğu esirlerin hükmü hususunda bu ayetin esas alınması gerektiğini düşünürler. Bunun haricinde bazı esirlerin öldürülmesi veya bazılarının köleleştirilmesi şeklinde cereyan eden uygulamaları ise özel şartların gerekli kıldığı genelleştirilemeyecek cüzi mahiyette uygulamalar olarak kabul ederler.⁵⁹¹

Hukukçular, devlet başkanının tercihini kullanırken içinde bulunulan şartları ve esirlerin özel durumlarını göz önüne alarak ülke için en uygun hükmü vermekle mükellef olduğunu belirtirler. Mesela İslam toplumu için zararlı olacağı düşünülenlerin öldürülmesi, zararı dokunmayacağı bilinenler ile zayıf ve güçsüzlerin, mali imkanı bulunmayanların karşılıksız bırakılması, hizmetinden faydalanılacağı umulanların köleleştirilmesi, ekonomik imkan sağlayacakların da fidye karşılığında salıverilmesi uygun bir çözüm olarak önerilir.⁵⁹²

Sonuç olarak esirlerle ilgili İslami hükmün karşılıksız veya fidyeyle serbest bırakmaktan ibaret olduğunu, esir mübadelesinin de bu şık içinde mütalaa edileceğini söylemek mümkündür. Esirlerin öldürülmesi veya köle statüsüne geçirilmeleri konusunda İslam hukukçularının devlet başkanına tanıdığı tercih hakkı ise o günkü milletlerarası örf ve şartların etkisiyle varılmış bir hükümdür. Ayrıca Hanefi mezhebinde hâkim olan esirlerin serbest bırakılamayacağı şeklindeki görüş de bu çerçevede mütalaa edilmelidir.

⁵⁸⁹ Muhammed 47/4.

⁵⁹⁰ Çelebi, *İslam Düşüncesinde Cihad*, s. 139-140.

⁵⁹¹ Çelebi, *İslam Düşüncesinde Cihad*, s. 139-140.

⁵⁹² İbn Rüşd, Ebül Velid Muhammed, *el Bidaye*, I-II, el Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire t.y., I, 278; İbn Kudame, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el Muğni ala Muhtasari'l-Hiraki (eş Şerhul Kebir ile)*, I-XII, Daru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994, VIII, 373.

Kaçmaya veya silah kullanmaya teşebbüs eden esirin öldürülmesi meşru görülmekle birlikte yakalanmadan kendi ordusuna veya ülkesine ulaşması hâlinde esareti son bulur ve Müslümanlara ikinci defa esir düşmesi durumunda bu kaçışından dolayı cezalandırılmaz. Hz. Peygamber döneminde vuku bulduğu tespit edilen iki kaçış olayının hiçbirinde esire ceza uygulanmamıştır.⁵⁹³ Esir kaçmadan önce veya kaçtığı sırada herhangi bir suç işlemişse bu suçundan dolayı cezalandırılır. Bugünkü devletler hukukundaki uygulamalar da aynı mahiyettedir.

Düşman karşısında çaresiz kalan bir askerin sonuna kadar savaşması mı yoksa teslim olması mı gerektiği hususu, bugünkü devletler hukukunda ele alınmamasına karşılık Müslüman hukukçular tarafından tartışılmıştır. Bu konudaki ortak görüş esareti kabul etmenin kural olarak caiz olmadığı yönündedir. Müslüman asker sonuna kadar savaşıp azimetini tercih etmekle hem sevap kazanmış hem de düşmanın tahakküm, eziyet ve manevi baskısından kurtulmuş olur. Hayatın imkanlar nispetinde korunması vacip olduğundan kaçma vb. vesilelerle kurtulma yolları aranmalıdır, çaresiz kalındığı takdirde teslim olmak caiz görülmüştür.

Nitekim Hz. Peygamber sayıca kendilerinden çok üstün bulunan düşmanla karşılaşan bir sahabî grubundan teslim olmayıp savaşan ve şehit olanların yanında teslim olmayı kabul eden Hubeyb b. Adî el-Ensârî ve Zeyd b. Desine'nin bu davranışlarını da yadırgamamıştır.⁵⁹⁴ Bazı fakihler, esareti kabul etmenin meşru sayılması için teslim olunmadığı takdirde hemen öldürüleceğine kanaat getirilmesi, kadının da teslim olduğu takdirde namusuna dokunulmayacağından emin bulunması gibi şartlar ileri sürmüşlerdir.⁵⁹⁵

Düşman elindeki Müslüman esir serbest bırakılır ve kendine eman tanınırsa düşmanın canına ve malına zarar vermesi haramdır; İslam hukukçuları bu konuda görüş birliği içindedirler. Bu durumda mümkünse darülslama döner, buna engel olunursa eman geçersiz sayılacağından düşmanla savaşabilir.⁵⁹⁶

⁵⁹³ Vakıdî, *el Meğazi*, I, 10, 117; Beyhaki, *es Sünenül Kübra*, IX, 89.

⁵⁹⁴ Buhari, Cihad 170; Ebu Davud, Cihad 105.

⁵⁹⁵ İbn Kudame, *el Muğni*, VIII, 483, 485; Haraşî, *Şerhu Muhtasarı Halil*, III, 121.

⁵⁹⁶ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 214.

İmkân olduğu takdirde düşman elindeki Müslüman bir esiri fidyeyle kurtarmak vaciptir. Hz. Peygamber, “Esiri kurtarın, açığı doyurun ve hastayı ziyaret edin” buyurmuş,⁵⁹⁷ Hz. Ömer de; “Kâfirlerin elindeki bir Müslümanı kurtarmayı Arap yarımadasına sahip olmaya tercih ederim”, demiştir.⁵⁹⁸

F. ANLAŞMALAR

1. Sulh

Arapça’da her ikisinin de kökünde “afet ve fesattan arınmış olma” anlamı bulunan silm (*selm, selem*) ve sulh kelimeleri “barış” manasında kullanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de⁵⁹⁹ bunların yanında aynı kökten türeyen kelimeler birçok ayette geçmekte, aynı kullanımlar hadislerde de bulunmaktadır.⁶⁰⁰

Fakihlerin Kur’anı Kerim ve Resûli Ekrem’in sünneti yanında Hulefai Raşidin dönemi uygulamalarını esas alarak geliştirdikleri siyer teorisi, dünya barışı diye ifade edebilecek şekilde bütün insanlığın ortak değerlerini ve haklarını gözetip aralarında adaleti temin ederek Müslüman toplumun güvenliğini sağlama prensibi üzerine kurulmuştur. Bu teoriye göre Müslümanların uluslararası ilişkilerde takip edeceği yöntemlerin asıl hedefi yeryüzünde barış ve huzurun sağlanması olmalıdır. Bu suretle insanların ayrı milletler, toplumlar ve devletler hâlinde varlığını sürdürmesini öngören ve insanlığın ortak çıkarları için dayanışma ve dünyayı beraberce yaşanılır hâle getirme amacını güden fitrat kuralının⁶⁰¹ da hikmeti gerçekleşmiş olacaktır.⁶⁰²

Kur’anı Kerim’in birçok ayeti yanında özellikle, “*Artık onlar sizi bırakıp çekilir de sizinle savaşmazlar ve barış teklif ederlerse Allah onlara saldırmanıza izin vermez*”⁶⁰³; “*Bu yüzden biz İsrail oğulları’na bildirdik ki, bir cana kıymaya veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın kim bir insanı öldürürse bütün*

⁵⁹⁷ Buhari, Cihad 171.

⁵⁹⁸ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 214.

⁵⁹⁹ Bakara, 2/208; Nisâ, 4/90-91, 128; Enfâl 8/61; Muhammed 47/35.

⁶⁰⁰ Ahmet Yaman, “Sulh”, *DİA*, XXXVII, 485.

⁶⁰¹ Hucurat 49/13.

⁶⁰² Yaman, “Sulh”, *DİA*, XXXVII, 485.

⁶⁰³ Nisâ 4/90.

insanları öldürmüş gibi olur, kim de bir hayat kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur”⁶⁰⁴; “*Eğer onlar barışa yönelirse sen de barıştan yana ol ve Allah’a güven*”⁶⁰⁵; “*İçlerinden haksızlık yapanlar hariç Ehl-i kitapla en güzel şekilde mücadele edin.*”⁶⁰⁶; “*Allah din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz... Allah yalnızca din hakkında sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş kimselerle dostluk kurmanızı yasaklar, kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir*”⁶⁰⁷ mealindeki ayetleri toplumlar arası ilişkilerde barışın esas alındığını göstermektedir. Hz. Peygamber’in, “Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah’tan afiyet dileyin. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır”⁶⁰⁸; “Müjdeleyin, nefret ettirmeyin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın”⁶⁰⁹ şeklindeki buyruklarıyla; “Savaşın kendilerini eritip tükettiği şu Kureyş’e yazık! Savaşta bir hayır yoktur. O sadece daha önce kazandıklarını yiyip bitirir. Benimle diğer Araplar’ın arasına girmese ne olur sanki? Eğer onlar bana üstün gelirlerse isteklerine nail olurlar ama Allah beni onlara galip getirirse hep birlikte İslam’a boyun eğler. Güçlü olsalar bile daha nereye kadar böyle savaşır duracaklar?”⁶¹⁰ şeklindeki serzenişi de söz konusu ilkeyi teyit etmektedir.

Kur’an-ı Kerim, son ilahî mesajın bütün insanlığa ilan edilmesini sağlayan en uygun ilkenin barış olduğunu belirtir: “*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen -kötülüğü- en güzel şeyle sav. O zaman bir de bakarsın ki seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki gerçek bir dost oluvermiş*”.⁶¹¹

Uluslararası ilişkiler alanında barışın en somut göstergesi anlaşmalardır. Devletler ya da devletlerarası kuruluşlar sınır güvenliğinden ticarete, diplomasiden kültürel konulara kadar birçok alanı anlaşmalarla düzenler. Anlaşma kavramı İslam

⁶⁰⁴ Mâide 5/32.

⁶⁰⁵ Enfâl 8/61.

⁶⁰⁶ Ankebut 29/46.

⁶⁰⁷ Mümtetine 60/8-9.

⁶⁰⁸ Müslim, Cihad 20; Ebu Davud, Cihad 89.

⁶⁰⁹ Buhari, Cihad 164; Meğazi 60; Ebu Davud, Edeb 17.

⁶¹⁰ Bk. Buhari, Şürut 15; İbnül Esir, *el Kamil*, XI/87; İbn Kesir, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, III, 313.

⁶¹¹ Fussilet 41/34.

hukuku kaynaklarında, aralarında mahiyet farkları bulunmakla birlikte “*ahd/muahede, sulh/musalaha, hüdne/mühâdene, silm/müsaleme, muvâdea/misak, akd, eman, zimmet*” gibi terimlerle ifade edilmiştir.

Zira bu yaklaşım, öncelikle Ortaçağ boyunca uluslararası ilişkilerde hâkim ve geçerli olan ilişki modelini göz ardı etmektedir. Anlaşmalarla ilgili klasik hükümlerin belirlendiği dönem boyunca sadece Müslümanlarla diğerlerinin değil gayrimüslimlerin de kendi aralarındaki ilişki şeklinin savaşa dayanıyor olması ister istemez “ateşkes” manasını öncelemeyi doğurmaktadır. Fakat bu durum, “anlaşma” anlamına gelen söz konusu kavramlarla sadece mütarekenin amaçlandığını göstermez. Bir kısmı daha çok geçici anlaşmalara işaret eden bu terimlerin çeşitliliğinde mezheplerin kullanım tercihleri etkili olurken zimmet ve ahit gibi bazıları özellikle süresiz anlaşmaları ifade etmekte, ateşkesle ilişkisi bulunmamaktadır. Nitekim bugün de hangi terimin nasıl bir anlaşma hakkında kullanılacağı günümüz devletler hukukunun tartışma konularından biri olmaya devam etmektedir.⁶¹²

Mekke’de iken, “*İyilikle kötülük bir olmaz. Sen -kötülüğü- daha güzel bir tavırla önl*”⁶¹³ emrine muhatap olan Allah Resulü, Medine’ye hicreti takip eden günlerde oradaki sosyal grupları bir araya getirerek oluşturduğu, bazı araştırmacılar tarafından insanlık tarihinin ilk yazılı anayasası olarak değerlendirilen siyasi metinde de (Medine Sahifesi) toplumlar arası ilişkilerde barış esasını vurgulamıştır. İslam tebliğinin ilk günlerinden itibaren her türlü düşmanlığı sergiledikleri ve Müslümanları ana yurtlarından çıkardıkları için sadece Mekkeli müşriklerle savaş hâlinin bulunduğunu belirleyen belge, 45. maddesinin lafzıyla Yahudilerin, ruhuyla da Mekke müşrikleri dışında herkesin barış teklifinin Müslümanlarca kabul edilmesi gerektiğini hükme

⁶¹² Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, I-XXIX, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, I, 97-99; Şemseddin Ulusal, *İslam Hukukuna Göre Uluslararası Andlaşmalar*, Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2006, s. 36-37.

⁶¹³ Fussilet 41/34.

bağlamış, ayrıca Hz. Peygamber Medine etrafındaki kabilelerle tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşmaları yapmak üzere harekete geçmiştir.⁶¹⁴

Ancak Müslümanların bu barışçı tutumu aynı şekilde karşılık görmemiş, düşmanın uzlaşmaz tavrı Bedir’le başlayan savaşlar zincirine sebep olmuştur. Resûl-i Ekrem bu ilk savaş öncesinde son bir ümitle Hz. Ömer’i Mekke’den çıkıp gelen müşriklere göndererek barış teklifinde bulunmuş, fakat onlar bunu kabul etmemiştir. Bu tarihsel bağlamda Mekke döneminin aksine önce Müslümanların düşmanlarıyla savaşmalarına izin verilmiş, ardından saldırıya uğramaları hâlinde savaşmaları kendilerine farz kılınmış, inanç ve varlıklarını korumak için savaşmaları bir zorunluluk hâlini almıştır. Buna karşılık hem Kur’an-ı Kerim’de hem sünnette sırf konjonktür gereği ve dünyevi yararlar uğruna düşmanca ilişkileri tırmandırma doğru bulunmamış, İslam ülkesini ve Müslüman varlığını korumak gibi meşru gerekçeleri bulunmayan savaşlar kınanmıştır.⁶¹⁵

Buna rağmen bazı Batılı ilim adamları, fıkıh kültürünü ve tarihsel tecrübeyi göz ardı ederek İslam’ın uluslararası ilişkilerde sürekli savaşı esas alan bir din olduğunu ve barış esasına dayalı devletlerarası ilişki türlerinin İslam hukuku tarafından tanınmadığını söylemiştir.⁶¹⁶ Hâlbuki birçok tarihsel ve bilimsel veri bu iddianın İslam dünyasından çok Batı dünyası için söz konusu olduğunu göstermektedir.

Mesela II. (VIII.) yüzyıldan itibaren ürünlerini vermeye başlayan İslam devletler hukuku birikiminin tarihsel önceliğini ve sistematik bütünlüğünü görmezden gelen Batılı araştırmacılarca devletler hukukunun kurucusu olarak nitelenen Hugo Grotius, Hristiyanların Tanrı ya da insan yapısı her türlü hukuku sürekli ayaklar altına almaları üzerine 1625 yılında *De Jure Belli Ac Pacis* adlı eserini yazmak zorunda kaldığını

⁶¹⁴ İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakatul Kubra*, I-VIII, Darul Fikr, Beyrut ty., II, 8 vd.; İbn Hişam, *es Sire*, I-II, 591 vd.; Muhammed Hamidullah, *Mecmuatül Vesâikis Siyasiyye*, Darü’n-Nefâis, Beyrut 1983, s. 262 vd.

⁶¹⁵ Bakara 2/205; Enfâl 8/47; Nahl 16/92; Buhari, Cihad 15; Müslim, İmare 149.

⁶¹⁶ Khadduri, *War and Peace*, The Johns Hopkins University, Baltimore 1955, s. 45, 52, 144, 202; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University Press, Oxford 1971 s. 130; Hans Kruse, *Islamische Völkerrechtslehre*, Bochum 1979, s. 170.

söyler.⁶¹⁷ Yine Ernest Nys'in devletler hukuku tarihine yönelik araştırmalarda temel başvuru kitabı olan *Les origines du droit international* isimli kitabındaki tespitleri kilisenin Müslümanlara karşı savaşı sürekli teşvik ettiğini açıkça ortaya koymuştur. Papalık makamı Müslümanlarla uzun süreli barış anlaşmalarının yapılmasını yasaklamış, “kâfir” olarak nitelediği bu kesimle gerektiğinde ancak kısa süreli ateşkes anlaşması imzalanmasına izin vermiştir.

İslam'ın devletlerarası ilişkiler nazariyesinin din ve vicdan hürriyeti başta olmak üzere insan haklarına saygı, adalet, barış içinde bir arada yaşama ve iş birliği gibi temel ilkelerle çerçevelendiğinin en açık göstergelerinden biri Asrı saadet'te Habeşistan'ın sahip olduğu konumdur. Habeşistan kendilerine “Necaşi” unvanı verilen krallarla yönetilen Hristiyan bir ülkeydi. Bu kimliğine rağmen Müslümanlarla dostça ilişkiler kurmuş ve bağımsız bir devlet olarak tanınmış, herhangi bir mali yükümlülük altına da girmemiştir.⁶¹⁸

Resûli Ekrem'in Cahiliye döneminde haksızlığa uğrayan kimselere yardım amacıyla bazı kabileler arasında yapılan kendisinin de katıldığı Hilfü'l-fudûl Anlaşması'nı özlemle anması⁶¹⁹ toplumlar arası ilişkilerde barışa katkı sağlayacak adımların atılmasına verdiği önemi göstermektedir. Onun, “Cahiliye dönemindeyken var olan bir sözleşmeyi ancak İslam kuvvetlendirir”⁶²⁰ sözü de meşru amaçları bulunan uluslararası girişimlere katılmanın İslam açısından meşruiyet ve değerini vurgulamaktadır.

Bir ayete⁶²¹ ve konuyla ilgili Hz. Peygamber'in uygulamalarına dayanarak fakihlerin geliştirdiği kurumsal eman anlayışı sayesinde uluslararası nitelikli ekonomik, kültürel, diplomatik ve adli ilişkiler belli bir hukuk düzeni içinde sürdürülmüştür.

⁶¹⁷ Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, trc. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s. 11.

⁶¹⁸ Khadduri, *War and Peace*, s. 253.

⁶¹⁹ Ahmed, *Müsned*, I, 190, 193.

⁶²⁰ Ahmed, *Müsned*, I, 190, 317.

⁶²¹ Tevbe 9/6.

Her ne kadar zaman zaman sıkı kayıtlar koysalar da İslam hukukçuları, devletlerin gerektiğinde kendi aralarında barış anlaşması imzalamalarının meşru ve caiz olduğu hususunda icma bulunduğunu zikrederler.⁶²²

Bedir Savaşı'nı izleyen günlerde inen, *“Eğer onlar barışa yönelirlerse sen de barıştan yana ol ve Allah’a güven”*⁶²³ ayeti ve; *“Ancak kendileriyle aranızda anlaşma bulunan bir toplumla ilişki içinde olanlar veya sizinle de kendi toplumlarıyla da savaşmayı içlerine sindiremeyip size gelenler başkadır. Artık onlar sizi bırakıp çekilir de sizinle savaşmazlar ve barış teklif ederlerse Allah onlara saldırmanıza izin vermez”*;⁶²⁴ *“Eğer -yanlışlıkla öldürülen kişi- aranızda anlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine diyet ödemek ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir”*⁶²⁵ mealindeki ayetler bu konuya dair örneklerdir.

9 (630) yılında müşriklere savaş ultimatomu veren Tevbe sûresindeki, *“Ancak kendileriyle anlaşma yapmış olduğunuz müşriklerden bilahare yükümlülüklerini eksiksiz yerine getiren ve sizin aleyhinize kimseye arka çıkmayanlar müstesna, onlara verdiğiniz söze süresi doluncaya kadar riayet edin”*⁶²⁶ emri, anlaşmaların sıcak çatışmaya dönük gelişmelerin yaşandığı zamanlarda bile nasıl bir hukuki değere sahip olduğunu göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Yine Kur'an'da; *“Allah katında canlıların en kötüsü inkâr eden ve bir daha da imana gelmeyenlerdir. Sen kendileriyle anlaşma yaptığın hâlde onlar hiç çekinmeden yaptıkları anlaşmayı her defasında bozarlar”*⁶²⁷ buyrularak anlaşmalara saygı gösterilmemesi kınanmış; *“Anlaşma yaptığınız zaman Allah’a verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah’ı kendinize kefil göstererek kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminleri bozmayın”*;⁶²⁸ *“Verdiğiniz sözü*

⁶²² Şirbini, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed el-Hafîb, *Muğni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Maani Elfazi'l-Minhac*, I-VI, thk. ve ta'lik: A. M. Muavvaz ve A.A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994, IV, 260.

⁶²³ Enfâl 8/61.

⁶²⁴ Nisâ 4/90.

⁶²⁵ Nisâ 4/92.

⁶²⁶ Tevbe 9/4.

⁶²⁷ Enfâl 8/55-56.

⁶²⁸ Nahl 16/91-92.

yerine getirin, çünkü verilen söz sorumluluğu gerektirir”⁶²⁹ emirleriyle de ahde vefanın önemine vurgu yapılmıştır.

Kur’an-ı Kerim ve hadislerde karşı tarafı aldatan ve kötü niyetler taşıyan sözleşmelerin yapılması, mevcut anlaşmaların çıkar endişeleriyle bozulması nehyedilmiştir. Buna göre zor durumda kalan bir Müslüman topluluk, Müslümanlarla aralarında saldırmazlık anlaşması bulunan bir kesime karşı yardım isterse diplomatik çözüm veya göç tercihi önerilmiş, buna mukabil anlaşmanın yok sayılıp o Müslümanlara yardım edilmesi kabul edilmemiştir.⁶³⁰ Bu ayetten hareketle “Allah anlaşma hakkını din kardeşliği hakkından öne almıştır” şeklinde bir yorum yapılmıştır.⁶³¹ Nitekim çağdaş devletler hukuku müellifleri de uluslararası ilişkilerin temelini “*pacta sunt servanda*” ile (ahde vefa), “*bona fide*” (anlaşmaların iyi niyetle uygulanması) ilkelerine dayandırmaktadırlar.⁶³²

İkrime el Berberi, Hasanı Basri, Katade b. Diame ve Ata b. Ebu Rebâh gibi tâbiîn fakihleri, başta Enfâl sûresinin 61. ayeti olmak üzere barış anlaşması yapmayı öngören ayetlerin kılıç ayeti⁶³³ veya cizye ayeti⁶³⁴ diye adlandırılan ayetlerle yürürlükten kaldırıldığını söylerler. İbn Abbas’ın da; “*Sakın gevşeyip barış istemeyin. Allah sizinle beraber olduğuna göre mutlaka siz üstün geleceksiniz*”⁶³⁵ ayetine dayanarak aynı sonuca vardığı rivayet edilir.⁶³⁶ Devletler arası ilişkileri savaş esasına oturtan azınlıktaki fakihler de hemen hemen aynı kanaati taşımaktadır. Bunlara göre Müslümanların zayıf olması durumunda veya karşı tarafın İslam’ı kabul etmesine yönelik ciddi ümidin bulunması hâlinde ve ancak Müslümanların maslahatı gereği barış

⁶²⁹ İsra 17/34.

⁶³⁰ Enfâl 8/72.

⁶³¹ Fahreddin Razi, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed, *Mefatihul Gayb*, I-XXXII, Dârü’l- Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1990, IV, 390.

⁶³² Yaman, “Sulh”, *DİA*, XXXVII, 487; Ahmet Reşid Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1972, s. 20; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, I, 154.

⁶³³ Tevbe 9/5.

⁶³⁴ Tevbe 9/29.

⁶³⁵ Muhammed 47/35.

⁶³⁶ Cessas, *Ahkamül Kur’an*, IV/254; Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed, *el-Cami*, I-XX, Daru Aleml-i Kütüb, Riyad 2003, VIII, 39-40.

anlaşması yapılabilir.⁶³⁷ Daha ileri giden İbn Hazm, zimmet ve eman dışında gayrimüslimlerle hiçbir şekilde barış yapılamayacağını söylemiştir.⁶³⁸

Fıkıh mezheplerinin ve uluslararası hukuka dair teorik çerçevenin olduğu dönemler boyunca İslam dünyası ile diğer milletler arasındaki ilişkilerin sürekli sıcak çatışma niteliğini taşıması, farklı konular, kesimler ve zamanlarla ilgili olan dini metinlerin aynı bağlamda değerlendirilmesi ve abartılı nesih anlayışları bazı fakihleri böyle düşünmeye sevk etmiş görünmektedir. Hâlbuki savaşı konu edinen ayetler,⁶³⁹ İslam'ı ve Müslüman varlığını koruma amaçlı ve fiilen başlanmış bir sıcak çatışma durumuyla ilgiliyken gevşeyip barışa yanaşmayı yasaklayan ayet zillet içerisinde pasif bir barış yanlısı olmayı kınamaktadır.

Diğer taraftan nesih şartları tam olarak bulunmadığı için zikredilen ayetler arasında yürürlükten kaldırma ilişkisinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Zira her biri farklı durum ve şartlarla ilgilidir, ayrıca bunlar uzlaştırılmaz nitelikte değildir. Daha sonra Cessâs, Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, Fahreddin er-Râzî, Kurtubî ve İbn Kesîr tarafından da kabul ve tekrar edileceği üzere Taberî genel olarak savaş ayetlerinin Arap müşrikleriyle, barış ayetlerinin ise diğer gruplarla ilgili olduğuna dikkat çekerek nesihten bahsedebilmek için mensûhun bütün yönleriyle etkilenmesi gerektiğini, hâlbuki burada böyle bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir.⁶⁴⁰

Kur'an-ı Kerim barışı teşvik etmiş, yapılan anlaşmaları maddi ve hukuki birer gerçek olarak tanımış ve müşriklere en sert ültimatı verdiğі sırada bile mevcut anlaşmaların sürelerinin bitimine kadar geçerliliğini koruyacağını bildirmiştir.⁶⁴¹ Hz. Peygamber'in çok farklı dini ve etnik gruplarla bizzat imzaladığı onlarca anlaşma sadece ateşkes mahiyeti taşımamış, sınır güvenliğinden suçluların iadesine, ticarî

⁶³⁷ Şâfiî, *el Ümm*, IV, 268-271; Cessas, *Ahkamül Kur'an*, IV, 255; Şirazi, *el Mühazzeb*, II, 259.

⁶³⁸ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-Mileli vel Ehvâ ve'n-Nihal*, I-V, Mısır 1318, V, 360-361.

⁶³⁹ Mesela bk. Bakara 2/193; Enfâl 8/39; Tevbe 9/5, 13, 29, 36, 123.

⁶⁴⁰ Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani, *Kitabüs Siyer*, İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, Karaçi, 1417, s. 204-205; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camiu'l-beyan*, I-XXX, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1986, VI, 278; Cessas, *Ahkamül Kur'an*, IV, 254-255; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkamül Kur'an*, II, 876; Kurtubî, *el-Cami*, VIII, 40.

⁶⁴¹ Tevbe 9/1-4.

konulardan tarafsızlığa kadar uluslararası ilişkilerin neredeyse bütün alanlarını ilgilendiren maddeler ihtiva etmiştir.⁶⁴²

Fıkıh literatüründe iki tür barış anlaşmasından söz edilir. Bunlardan biri daha çok zimmet veya ahit diye anılır ve ancak İslam hâkimiyetinin benimsenmesi ve cizye ödenmesi hâlinde kabul edilebilir. Kendileriyle bu tür bir anlaşma yapılan kimselere ehli zimmet veya ehli ahd, ülkelerine darüzzimme veya darülahd denir. Müslümanların böyle bir anlaşma teklifini kabul etmeleri zorunlu olup karşı taraf şartları ihlal etmedikçe anlaşmayı bozmak caiz değildir.⁶⁴³

Genel olarak silm/müsaleme, sulh/musalaha, hüdne/mühadene, müvadea gibi adlarla anılan mütareke mahiyetindeki ikinci tür barış anlaşmaları ise daha çok mevcut bir savaşa son vermek üzere belli şartlarla ve belirli bir süreyle yapılır. Fakihlere göre karşı tarafla böyle bir anlaşmanın yapılıp yapılmamasında belirleyici olan husus Müslümanların çıkarıdır. Onların yararı barış anlaşması imzalamayı gerektiriyorsa bu yapılır, hatta etkili bir zararı giderecek veya açık bir yararı temin edecekse öncelikle Müslümanlar anlaşma teklifinde bulunabilir.⁶⁴⁴

Hanefiler'den Kasani, “*Eğer onlar barışa yönelirlerse sen de barıştan yana ol ve Allah’a güven*”⁶⁴⁵ ayetinin mutlak ifadesi dikkate alındığında Müslümanların gerektiğinde tazminat ödeyerek veya belli mali sorumluluklar altına girerek anlaşma yapmalarının caiz olduğunu söyler.⁶⁴⁶ Görünüşte Müslümanların aleyhine olan ve taviz içeren anlaşmaların geçerliliği, “Dinin için canını, canın için de malını gözden çıkar” hadisine dayanarak Şeybânî tarafından meşru sayılmıştır.⁶⁴⁷ Buna karşılık İslam

⁶⁴² Hamidullah, *Mecmuatül Vesaikis Siyasiyye*, s. 57-303.

⁶⁴³ Şeybani, *Kitabüs Siyer*, s. 153-154.

⁶⁴⁴ Şeybani, *Kitabüs Siyer*, s. 153-154; Ebû Bekir İbnü'l-Arabi, *Ahkamül Kur'an*, II, 876-877; Burhanuddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil el-Merginani, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mubtedi*, I-IV, Kahraman Yy. İstanbul 1986, II, 138; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, I-VI, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, III, 386.

⁶⁴⁵ Enfâl 8/61.

⁶⁴⁶ Kasani, *Bedai*, VII, 109.

⁶⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, I-V, Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, Kahire 1971, V, 1962.

toplumu için bir zaruret olmadıkça veya bir yarar sağlaması beklentisi yoksa anlaşma akdetmek caiz görülmemiştir.⁶⁴⁸

Barış sözleşmesinin özüne ters düşen, İslam ilkeleriyle bağdaşmayan ve uluslararası toplum tarafından kabul edilen bir örf hâline gelmediğinden fâsit şartlarla anlaşma yapılması uygun bulunmamıştır. Fakat siyasal durum ve uzun vadeli kazançlar sebebiyle Hz. Hudeybiye Anlaşması esas alınarak gerektiğinde, ilk bakışta Müslümanların aleyhine gibi görünen şartları kabul etme konusunda geniş bir hareket alanı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Resûl-i Ekrem adı geçen anlaşmanın öncesinde, “Kureyş bana Allah’ın saygın kıldığı değerler uğruna neyi önerirse önersin ben onu muhakkak kabul edeceğim”⁶⁴⁹ diyerek o andaki durumu Müslümanlar lehine kullanma arzusunu beyan etmiştir.

Sulh, karşılıklı rızayla çekişmeyi kaldıran akittir. İbn Teymiyye, ister Müslüman olsunlar ister olmasınlar savaşı iki taraf arasında sulhun meşru olduğunu benimsemektedir. Sulhu, husumetlerin son bulması ve savaşların durmasında şer’i bir vesile olarak kabul etmektedir. Buna sünnetten birtakım deliller getirmektedir. Bu delillerden bazıları şöyledir: Nebi’nin (s.a) Hasan’a (r.) söylediği şu sözler: “Benim bu oğlum seyyittir Allah onunla Müslümanlardan iki büyük grubun arasını düzelterek.”⁶⁵⁰ İbn Teymiyye bu hadis hakkında şu açıklamayı yapar: “Bu hadis, Hasan’ın (r.) yapmış olduğu emirlik için savaşı terk etmesinin ve Müslümanların arasını ıslahı/düzeltmeyi amaçlamasının, övülen bir şey olduğuna Allah ve Resulü’nün bunu sevdiğine delalet etmektedir. Bu bir musibet değil aksine Allah Resulü’ne Müslümanların birbirleriyle savaşmalarından daha sevimlidir. Bundan ötürü Allah onu ve Üsame b. Zeyd’i Resulullah’a (s.a) sevdirmiş ve onlar için hayır duada bulunmuştur. Zira her ikisi de fitne döneminde savaştan hoşlanmıyorlardı.”⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Şâfiî, *el Ümm*, IV, 268; Cessas, *Ahkamül Kur’an*, IV, 255-256; Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, V, 1724; Ebû Bekir İbnü’l-Arabi, *Ahkamül Kur’an*, II, 876; İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XXIX, 209; Şirbini, *Muğni’l-Muhtac*, IV, 261.

⁶⁴⁹ Buhari, Şûrut 15; Ebu Davud, Cihad 156; Ebü’l-Fida İsmâil b. Amr b. Kesir ed-Dimeşkî, *es-Siretün Nebeviyye*, I-IV, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 1976, IV, 165.

⁶⁵⁰ İbn Teymiyye, *es Siyasetüş Şeriyye*, s. 277.

⁶⁵¹ İbn Teymiyye, *es Siyasetüş Şeriyye*, s. 277-278.

Ebu Hüreyre (r.) hadisi de bu konuyla ilgili delillerdendir. Buna göre Resulullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Müslümanlar arasında sulh caizdir, ancak bir haramı helal kılan ya da bir helali haram kılan sulh hariç. Müslümanlar şartları üzeredir.” İbn Teymiyye bu konuyla ilgili şöyle der: “Şart koşan, Allah’ın haram kıldığını mübah kılamayacağı gibi mübah kıldığını da haram kılamaz. Bu durumda getirmiş olduğu şartı Allah’ın hükmünü bozmuş olur.”⁶⁵²

Sahihayn’de Bera’ b. Azib’den (r.) rivayet olunduğuna göre şöyle denir: “Hudeybiye günü Ali b. Ebi Talib, Nebi (s.a) ile müşrikler arasındaki sulhu şöyle yazdı: “-Bu Allah’ın Resülü Muhammed’in yazdırmış olduklarıdır.-” Müşrikler: “-Allah’ın Resülü kısmını yazma. Eğer senin Allah’ın Resülü olduğunu bilseydik sana karşı savaşmazdık.-” dediler. Bunun üzerine Nebi (s.a) Ali’ye “-Onu sil-” dedi. Ali şöyle dedi: “-Ben onu silemem.-” Bunun üzerine Nebi (s.a) onu kendisi sildi.”⁶⁵³

Resulullah (s.a) kendilerinden cizye alınmasının caiz olduğu fakat kadınlarıyla evlenmenin ve kestiklerini yemenin gayri caiz olması şartıyla Hecerli Mecûsîlerle sulh anlaşması yapmıştır.⁶⁵⁴ Müslümanların imamının Resulullah’ın (s.a) Hudeybiye’de yaptığı gibi ihtiyaç durumu haricinde müşrik bir toplulukla cizye veya haraç olmadan sulh yapması caiz değildir. Müslümanlar bir yeri fethettiklerinde eğer o yerin halkı cizye ehlinde olmayan müşrikler iseler cizye olmadan onların kabul edilmeleri caiz olmaz.⁶⁵⁵ Âlimlerin ihtilaf ettikleri konularda sulh yapılması gereklidir, bunun gereğince amel edilmesi ve âlimlerin arasında ihtilafın kaldırılması gerekir.⁶⁵⁶

Vali, harbî olan düşmanlardan bir kavimle muayyen seneler içinde Müslüman olup kendine gelecek olan harbîleri iade etmek üzere anlaşmış olsa, halifenin bu anlaşmayı olduğu gibi kabul etmesi gerekmez. Bilhassa Müslümanlar düşmana karşı koyacak güçte oldukları vakit buna rıza göstermez.⁶⁵⁷ Müslümanların harp edip düşmanı yenmeye güçleri yettiği hâlde vali ve kumandanın düşmana yumuşak davranıp

⁶⁵² İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XXIX, 147.

⁶⁵³ İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyye*, s. 278.

⁶⁵⁴ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 225.

⁶⁵⁵ İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XXIX, 209.

⁶⁵⁶ İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyye*, s. 279.

⁶⁵⁷ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 226.

onların lehine anlaşması doğru değildir. Eğer vali veya kumandan bunu onların kalplerini kazanmayı, İslam’a girmelerini ve zimmiliği kabul etmelerini murat ederek yaparsa durumlarını ıslah gayesiyle bu şekilde bir anlaşmada beis yoktur.⁶⁵⁸

Düşman olan bir kavim Müslüman bir kavmi bir kalede muhasara etmiş olsa bu durumda Müslümanlar helak olmaktan korksalar ellerinde düşmana karşı koyacak kuvvet de bulunmasa o zaman düşmanlarla anlaşmalarında, düşmana para vermelerinde, düşman tarafından Müslüman olup kendilerine iltihak edecek olan kimseleri iade etmeyi kabul etmelerinde beis yoktur. Fakat Müslümanların elinde düşmana karşı koyacak kuvvet varsa bu şartlardan birini kabul etmek asla caiz değildir.⁶⁵⁹

Muhammed b. İshak bana Zühri’den naklen şöyle rivayet etti: Resulullah (s.a) Hendek Harbi’nde Medine meyvelerinin 1/3’ini fidye olarak düşmana vermeyi murat etti. Sad b. Muaz ve Sad b. Ubade’yle istişare yaparak; “Ben görüyorum ki Araplar size karşı bütün güçlerini birleştirip tek ok hâlinde saldırdılar, her taraftan hücumla geçtiler. Ben Medine meyveliklerinin 1/3’ini fidye olarak vermeyi ve onları bir müddet daha oyalamayı düşünüyorum, ne dersiniz?”, dedi. Dediler ki: “Ya Resulallah! Biz ve onlar putperest idik. Medine’nin meyvesinden ancak bize misafir oldukları vakit onlara yedirirdik yahut onlar bizden habersiz alıp yerlerdi. Bu iki yoldan başka bir yol ile meyvemizi yiyemezler idi. Şimdi Allah sizi ve İslam’ı bize ihsan buyurmuş iken mallarımızı onlara bu şekilde vermeye hacet yoktur.” Bunun üzerine Resulullah (s.a); “Görüşünüz ne merkezde ise öyle olsun”, buyurdu.⁶⁶⁰

Resulullah (s.a) Hudeybiye senesinde Kureyşle anlaştı ve onlarla savaşmaktan vazgeçti. Binaenaleyh İslam’ın ve Müslümanların faydası söz konusu olan hususlarda ve bunu gerektiren durumlarda ayrıca onları İslam’a ısrıdırmayı ümit ettiği takdirde halifenin müşriklerle anlaşma yapmak yetkisi vardır.⁶⁶¹

İbn Teymiyye, sulhu; hakkında sulh yapılan şeyin mal olması ve mal olmaması şeklinde iki kısma ayırmaktadır. Eğer mal olmazsa örneğin nikâh akdi, yazışma ve hulu’ boşanma bedeli, kısas yerine sulh bedeli, harp ve cizye ehliyle yapılan vb. sulhlar gibi

⁶⁵⁸ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 226.

⁶⁵⁹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 226.

⁶⁶⁰ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 226.

⁶⁶¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 226.

bu tür sulhlarda bedelin bilinmemesi sulhu bozmaz. Çünkü bu akitlerde kast olunan mal değildir. Mal olmayan şeylerdeki risk, zarar ve ihtilafa neden olmaz. Eğer mal olursa örneğin alışveriş, kira vb. gibi bu durumda sulhun bedelinin bilinmemesi sulhu bozacaktır. Çünkü bunlardan kast olunan maldır.⁶⁶²

İslam'da savaşın bittiği sulh ya geçicidir ya da sürekli. Geçici olan, sözleşme, muahede ve musâleme olarak da adlandırılır. Bu, bir şey karşılığında ya da karşılıksız olarak harp ehliyle belirli süreliğine savaşın terk edilmesi üzerine sulh yapmaya denir. İslam dinini kabul etmeden aralarında kendi dinlerini kabul edenlerin ve etmeyenlerin bulunması aynıdır. Bu tanım, uluslararası hukukçuların tanımlarına da çok yakındır. Onlar şöyle derler: Ateşkes, geçici olarak savaşın durdurulması için savaş yapan taraflar arasında siyasi öneme sahip olan tüm ittifakların adıdır. Sürekli olan sulh ise zimmet akdidir.⁶⁶³

2. Eman

Düşmanla anlaşma türlerinden biri olan emanın konusu eman verilen kimsenin güvenliğinin temin edilmesidir. Bunun, müste'menin kendi can güvenliğine ek olarak yanındaki malların, eşinin ve velayeti altındaki diğer aile fertlerinin emniyetini de içerip içermediği tartışmalı bir husustur. Hanbeliler ve Zeydiler müste'menin canı, malı ve küçük çocuklarının emanın kapsamına dâhil olduğunu söylerken Şafiiler bunu emanın devlet başkanı tarafından verilmesi şartına bağlamaktadırlar. Maverdi'ye göre herhangi bir kayıtlı sınırlandırılmamış mutlak eman, müste'menin can, mal ve aile fertlerinin emniyeti kapsamına alır. Malikiler'e göre de bu konuda hüküm koşulan şarta göredir. Hanefiler çerçeveyi daha geniş tutarak küçük çocuklar, eşler, bekâr kızlar, kız kardeşler, halalar, teyzeler ile anne ve büyükanneyi aile fertleri arasında saymışlardır. Aile fertleri kavramının kapsamı üzerinde ihtilaf eden âlimler, müste'menin kendi ülkesindeki malları ve ailesinin eman kapsamına girmediği hususunda ittifak hâlinedirler.⁶⁶⁴

Akdin konusu müste'menin güvenliğinin temini olduğuna göre emanın, eman veren kimsenin mensup olduğu İslam ülkesinde veya sınırdaki tampon bölgede verilmiş

⁶⁶² İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XXIX, 55.

⁶⁶³ İbn Teymiyye, *es Siyasetü Şeriyeye*, s. 280.

⁶⁶⁴ Vehbe Zuhaylî, "Eman", *DİA*, XI, 80.

olması gerekir. Hukukçuların çoğunluğuna göre düşman ülkesinde (dârülharp) esir, tâcir, gezginci vb. sıfatlarla bulunan bir Müslümanın verdiği eman geçerli değildir. Ancak Hanbelîler ve bir rivayete göre de Şafii yalnız ikrah altında verilen emanın geçersiz olacağını söylemişlerdir.⁶⁶⁵

Fakihlerin çoğu, genel eman yetkisinin bütün Müslümanları yakından ilgilendirmesi ve ateşkes ilanı anlamı taşıması sebebiyle sadece devlet başkanı veya temsilcisine ait olduğu görüşünü benimserken Hanefiler de dâhil diğer bir grup yukarıdaki hadisin genel bir anlam taşıdığından hareketle ehliyet sahibi Müslüman fertlerin de böyle bir yetkisinin bulunduğunu savunur. Dini literatürde, özellikle ilk dönemlerde Müslüman fertlere de eman verme yetkisinin tanındığı yönünde bazı uygulama örnekleri yer almakla birlikte devletin örgütlenmesini ve gelişimini tamamlamasıyla bu yetkinin ordu kumandanı, bölge valisi gibi üst düzey kamu yöneticileri, hatta sadece devlet başkanı tarafından kullanılması yönünde bir uygulamanın hâkim olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁶⁶

Belirli bir nahiye yahut beldeye eman verme hakkı yalnızca imama ve temsilcisine aittir. Her bir mükellef ve muhtar Müslümanın emanı sahihtir. Bu hususta hür ile köle, zengin ile fakir, kadın ile erkek aynı hükme tâbidir. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber (s.a) şöyle buyurmuştur: “Ümmet içindeki konumu ne olursa olsun her bir müminin canı aynı derecede muhteremdir. Birinin fidye vb. konulardaki sorumluluğunu en alt seviyedeki dâhil olmak üzere tamamı üstlenir.”⁶⁶⁷. Yine bu konuda Hz. Peygamber (s.a) Ümmü Hânî’ye şöyle söylemiştir: “Senin himaye ettiğini biz de himaye ederiz ey Ümmü Hânî.”⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Zuhaylî, “Eman”, *DİA*, XI, 80.

⁶⁶⁶ Zuhaylî, “Eman”, *DİA*, XI, 80.

⁶⁶⁷ Ebu Davud, Cihad 147; Diyat 11; Nesai, Kasame 10, 13; İbn Mace, Diyat 31; Ahmed, *Müsned*, I/119, 122; II/180, 192, 211, 215.

⁶⁶⁸ Buhari, Cizye 9, Salat 4, Edeb 94; Müslim, Müsafirin 82; Ebu Davud, Cihad 15; Darimi, Salat 151, Siyer 58; *Muvatta*, Sefer 28; Ahmed, *Müsned*, VI/341-343, 423-425.

Kâfirin, çocuğun, akıl hastasının ve esir aldıkları bir Müslümanı kendilerine eman vermeye zorlamaları örneğinde olduğu gibi ikrah altındaki kişinin bir kâfire eman vermesi sahih değildir.⁶⁶⁹

Eman manası açıkça anlaşılan sarîh yahut eman verme niyeti içeren kinayeli lafızlarla gerçekleşir. Sarîh lafızla verilen eman şu şekilde olabilir: “Sana eman verdim”, “Sen eman altındasın”, “Sen benim emanımın altındasın.”, “Seni himayeme alıyorum.”, “Sen benim himayemdesin.”, “Senin için ne bir sıkıntı ne bir korku vardır.”⁶⁷⁰

Eman niyeti içeren kinaye ile gerçekleşen eman ifadeleri hakkında şu örnekler verilebilir: “Nasıl istersen öyle ol”, “Sen istediğini yapabilirsin”, “Gönlünü ferah tut.”. Maverdî, “Senin için ne bir sıkıntı ne bir korku vardır.” ifadesinin kinaye olduğunu söylemiştir.⁶⁷¹

Eman verme hususunda işaret kullanmak ve mektup göndermek arasında bir fark yoktur. Emanı ulaştıracak olan elçilerin Müslüman yahut kâfir olmaları da hükmü değiştirmez. Verilen emanın gerçekleşmesi için kâfirin bunu bilip kabul etmesi gereklidir. Reddetmesi durumunda eman geçersiz olur. Kâfire verilen emanın onun dârulharpte bıraktığı ailesi ve malı için de geçerli olması, bunun kendisine belirtilmesine bağlıdır. Eman müddetinin dört ayı geçmesi caiz değildir.⁶⁷² Bir kâfire eman vermek ancak onun kendini savunmaya gücünün yettiği durumda söz konusu olabilir. Esir edildiği yahut savaşı sürdüremeyecek kadar ağır yaralı olduğu esnada verilen eman sahih olmaz.⁶⁷³

Eman, şartlarına uygun bir şekilde gerçekleştiğinde imamın yahut temsilcisinin emanı iptal etmesi ancak kâfirin hıyanet edeceğini sezmesi durumunda caizdir. Casuslar

⁶⁶⁹ İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyye*, s. 145.

⁶⁷⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 235-236.

⁶⁷¹ Maverdî, *el Havi’l-kebîr* adlı eserinde eman lafızlarını sarîh, kinaye ve bu ikisi dışında kalanlar olmak üzere üçe ayırmakta, fakat yukarıdaki ifadeleri kinaye değil, sarîh kapsamında değerlendirmektedir. Ancak o, “korkma (*la tehaf*)” tabirini kinaye olarak görmektedir. Bk. *el Hâvil Kebîr*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud. I-XVIII, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1994/1414, XIV, 197.

⁶⁷² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 236.

⁶⁷³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 236.

gibi Müslümanlara zararı dokunacak kimselere eman vermek caiz değildir. Bir zimmi kâfirler için casusluk yaparsa zimmet akdi bozulmuş olur. Bir Müslüman kâfirler için casusluk yaparsa tâzir edilir. Ebu Hanife (r.) bu kimsenin uzun süreli hapisle cezalandırılması gerektiği görüşündedir. Malik’e (r.) göre bu durumda ne yapılacağına imam kendi görüşüyle (icthâh) karar verir.⁶⁷⁴

İmamdan, temsilcisinden yahut herhangi bir Müslümandan eman almadan darülslama giren bir harbînin öldürülmesi, köle edinilmesi, fidyeye karşılığı yahut bedelsiz serbest bırakılması caizdir. Bu kişinin yanında bulunan malı fey hükmündedir, zira bu mal savaştan elde edilmiştir. Kendisine gönderilen bir mektup dolayısıyla darülslama girdiğini iddia etmesi durumunda konu vuzuha kavuşuncaya kadar bu kişiye bir şey yapılmaz.⁶⁷⁵

İbn Teymiyye’ye göre emanlı kimse, küfür beldelerinden elçi, tâcir vb. şekilde gelen kimsedir.⁶⁷⁶ Harbî darülslama girmek için eman istediğinde onun gelişinde Müslümanların faydalanacağı bir ekonomik yarar yahut elçilik gibi bir özellik olması durumunda imam ona eman verebilir. Ancak bu durum Mekke ve harem dışındaki yerler için caizdir. Zira kâfirlerin bu bölgeye girişine imkan tanınmaz.⁶⁷⁷

İmam bir veya on gün gibi kısa bir süre kalmak üzere girilmesi caiz olan yerlere girmesi için harbîye izin verebilir. Bu sürenin arttırılmasının talep edilmesi durumunda imamın süreyi dört aya kadar uzatması da caizdir. Ancak dört aydan daha fazla bir süre kalmasına izin verilmez. Kendisine izin verildiği süre zarfında harbînin ve malının korunmasıyla ilgili hususlarda tâbi olacağı hükümler zimmet ehlinin hükümleridir. Zimmiler için cari olan İslam ahkâmı onun için de geçerlidir.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 237.

⁶⁷⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 237.

⁶⁷⁶ İbn Teymiyye, *es Siyasetü’ş Şeriyeye*, I, 195; İbn Kayyim ise bu hususta şöyle demektedir: “Emanlı/güvence altına alınan kimse, vatan edinmeden müslüman beldelerine gelen kimsedir. Bunlar; elçiler, tüccarlar ve sığınmacılardır. Onlara İslam ve Kur’an arz edilir, dilerlerse İslam’a girerler, dilerlerse de kendi beldelerine geri dönerler. Onlara ziyaret amaçlarının ne olduğu sorulmalıdır.” Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli’z-Zimme*, I-II, thk. Subhi es-Salih, Daru’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut 1983, II, 874.

⁶⁷⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 238.

⁶⁷⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 238.

Zimmet, ahit ve eman sahibi olan kimselere karşı savaş ile cihad edilmez. Bunlar Allah'ın en güzel şekilde davet edilmesini emrettiği kimselerdendir, Allah'ın savaşılmasını emrettiği kimselerden değildir.⁶⁷⁹ Güvenceli ve zimmi kimseler, Müslümanla eşit değildir.⁶⁸⁰ Emanlı kimse darüislamda ekin ekecek olsa ondan, zimmiden alınanın iki katı alınır. Yine darüislamda ticaret yapacak olsa ondan zimmiden alınandan onda bir fazlası alınır.⁶⁸¹

Bir cariye veya muharip bir köle eman talebinde bulunursa kendilerine Müslüman olmaları veya zimmi olmaları teklif olunur. Köleye gelince eğer savaşan bir köle ise; "Ordudan biri düşmana eman verdiği takdirde bu bütün Müslümanlarca geçerlidir." hadisi mucibince bu kölenin verdiği eman caizdir. Eğer savaşmayan bir köleyse fakihler bunda ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre caizdir, bazılarına göre caiz değildir. Bunlardan her biri kendi görüşlerini teyit eden hadisler rivayet etmişlerdir. Bir rivayete göre Hz. Ömer kölenin verdiği emanı kabul etmiştir. Ancak emanı kabul edilen kölenin savaşçı olup olmadığı hakkında bir bilgi yoktur.⁶⁸² Kadınlara gelince Resulullah devrinde Zeyneb'in (r.) kocasına, Ümmü Hânî'nin (r.) de akrabasından iki kişiye verdikleri emanın kabul edilmiş olması sebebiyle kadınların verecekleri eman da geçerlidir. Büluğ çağını idrak etmemiş bulunan çocukların, düşman elinde esir bulunan Müslümanların ve düşman ülkesinde ticaret yapan Müslüman tâcirlerin emanları caiz değildir.⁶⁸³

Müslümanlardan birisi konuşmaksızın parmağıyla işaret ederek eman vermiş olsa, bu konuda fakihler ihtilafa düşmüşlerdir. Bazılarına göre bu eman geçerli bazılarına göre ise hükümsüzdür. Ancak Ebu Yusuf'a göre işaret şeklinde verilen bu eman geçerlidir. Çünkü bu konuda gelen rivayete göre Hz. Ömer bunu eman kabul etmiştir. Keza kişi Farsça konuşarak eman verse bu da caizdir.⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ İbn Teymiyye, *el Cevabu's-Sahih*, I, 219.

⁶⁸⁰ İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava* XXVIII, 378.

⁶⁸¹ İbn Teymiyye, *İktidau's-Sıratı'l-Müstakim*, s. 242.

⁶⁸² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 224-225.

⁶⁸³ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 224-225.

⁶⁸⁴ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 224-225.

Ebu Hüreyre yoluyla Ebu Talib kızı Ümmü Hani'den şöyle nakletti: Resulullah (s.a) Mekke'yi fethedince kocam tarafından akraba olan iki kişi bana sığındı, ben de onlara sığınma müsaadesi verdim. Kardeşim geldi, onları öldürmek istedi. Kapıyı kapatarak ona mâni oldum. Sonra Mekke'nin yukarısında oturan Resulullah'a (s.a) geldim. Bana; "Merhaba ey Ümmü Hânî! Hoş geldin seni buraya kadar getiren nedir?" dedi. Ben de "Ey Allah'ın Resulü! Akrabamdan olan iki adam kaçıp bana sığındılar, ben de onları kabul ettim. Sonra kardeşim geldi, onları öldürmek istedi." dedim. Bunun üzerine "Hayır öldürmesin. Senin himaye ettiğini biz de himaye ederiz. Senin eman verdiğine biz de eman veririz." buyurdu.⁶⁸⁵ Hz. Aişe; "Kadınların verdiği eman Müslümanlar hakkında geçerlidir.", Hz. Hasan da; "Kadın ile kölenin eman vermesi caizdir." demiştir.⁶⁸⁶

3. Hüdne (Ateşkes)

Hüdne (ateşkes) kelimesi hüdün kelimesinden türemiştir. Bu kelime sükun anlamına gelir. Zira hüdne, harp ve fitne ateşini teskin eder. Müslümanların maslahatlarının gerektirmesi durumunda imamın yahut temsilcisinin (nâib) belli bir iklim veya nahiye için ateşkes anlaşması yapması caizdir. Bu maslahat, İslam ordusunun dinlendirilmesi, işlerin düzene konulması, savaş için daha fazla hazırlık yapma imkanı bulunması, savaş yapmaya gerek kalmadan kâfirlerin İslam'a girmeyi yahut cizye vermeyi kabul etmesinin umulması gibi hususlar olabilir. Allah bu konuda bir ayetinde şöyle buyurmaktadır: *"Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de barış ve Allah'a tevekkül et. Çünkü o hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."*⁶⁸⁷ İmam yahut temsilcisinin dışında herhangi bir kimsenin ateşkes anlaşması yapması, bu durumda birçok kötülük ortaya çıkaracağından caiz değildir. Kâfirlerden birine eman vermek ise farklıdır. Müslümanların her birinin gayrimüslimlere eman vermesi caizdir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Buhari, Cizye 9; Müslim, Hayz 70; Ebu Davud, Cihad 167.

⁶⁸⁶ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 224-225.

⁶⁸⁷ Enfâl 8/61.

⁶⁸⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 231.

İbn Teymiyye ateşkes hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: Ateşkes; savaşanlar arasında savaşın durdurulması üzerine yapılan ittifaktır. İbn Teymiyye ateşkesi iki kısma ayırmaktadır:

Birincisi; geçici (süreli) ateşkestir. Bu durumda vakit iki taraf için de bağlayıcı olur ve düşman ihanet belirtileri göstermediği sürece bu vakte vefa gösterilmesi gerekir. Bu türden ateşkesler sadece ihanetle de bozulmazlar. İkincisi; mutlak (kayıtsız) ateşkestir. İmam bununla maslahata göre hareket eder. Bu iki kısmı açıklarken İbn Teymiyye şunları söyler: “Allah’ın; *“Bu, müşriklerden kendileriyle anlaşma imzaladıklarınıza Allah’tan ve Resulü’nden kesin bir uyarıdır.”*⁶⁸⁹ buyruğu, bağlayıcı olmayıp caiz olan ahitler hakkındadır. Zira bu ahit mutlak ve onu devam ettirmede ya da bozmada muhayyerdiler. Bu, vekâlet vb. uygulamalar gibidir. Bizim arkadaşlarımızdan ve başkalarından, ateşkesin sadece süreli olabileceğini söyleyenler, İmam Ahmed’in usulüne muhalefet etmenin yanında, Kur’an ve Resulullah’ın (s.a) birçok sözleşmeleri de bu görüşü reddetmektedir. Nitekim Resulullah (s.a) onlara belirli bir vakit vermemiştir.”⁶⁹⁰

Bu meseleyi aşağıdaki kısımlar çerçevesinde ele alabiliriz:

Birinci kısım: Ateşkes, imamın gördüğü şer’i maslahata göredir. Burada maslahat farklı şekilde olabilir, bazen şer’i maslahat savaş olur, bazen maslahat ateşkes olur, bazen de maslahat durmak ve ateşkes olmadan hazırlık yapmak olur.⁶⁹¹

İkinci kısım: Asli kâfir esir düştüğünde eman ve ateşkes akdi yapılması, karşılıksız veya fidye karşılığı serbest bırakılması caizdir. Mürtedlerle ise ne eman ne de ateşkes anlaşması yapılması caiz değildir.⁶⁹²

Üçüncü kısım: Süreli olan sözleşmelerin bozulması caiz değildir. Bunun delili Allah’ın şu buyruğudur: *“Eğer bir kavmin ihanet edeceğinden kesin olarak korkarsan, sen de açık ve adil bir tutumla onlarla olan anlaşma metnini ve diplomatik ilişkiyi at.”*⁶⁹³

⁶⁸⁹ Tevbe 9/1.

⁶⁹⁰ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 281.

⁶⁹¹ İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XV, 174.

⁶⁹² İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 282.

⁶⁹³ Enfâl 8/58.

İbn Teymiyye bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır: “İhanet belirtileri ortaya çıktığında sözleşmenin bozulmasının mübah oluş nedeni, sakınılan şeyin onlar tarafından yapılmasıdır. Sünnetten ise Resulullah’ın (s.a) şu buyruğuyla delil getirmiştir: “Dört şey vardır ki, bunlar kimde bulunursa halis münafık olur. Kimde bu özelliklerden birisi varsa, bunu terk edene kadar kendisinde bir nifak alameti bulunmuş olur: “Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, ahitleştiğinde aldatır ve tartıştığında haddi aşar.”

Dördüncü kısım: İbn Teymiyye, bir yerin ele geçirilmesinden önce savaşı terk edenlere eman verilmesini, canı ve malı hususunda güvence altına alınmasını caiz görmektedir. Bunun nedeni, savaşı terk etmesiyle emanın ve Müslümanlara yararın doğmasıdır.⁶⁹⁴

Beşinci kısım: İbn Teymiyye, Müslümanların yöneticisinin cizye ya da haraç olmadan müşrik bir toplulukla sulh yapmasını caiz görmemektedir. Bu ancak Resulullah’ın (s.a) Hudeybiye günü yaptığı gibi ihtiyaç anında olabilir.

İbn Teymiyye şöyle der: “Bir yeri sulh ile fethettiğimizde oranın halkı cizye ehli olmayan müşriklerse Müslümanların icması ile onların cizyesiz hâlleri üzerine kabul edilmeleri caiz değildir.”⁶⁹⁵

Altıncı kısım: İbn Teymiyye’ye göre mehir, yazı, fidye, kısas sulhu ve harp ehliyle yapılan sulh gibi karşılığı mal olmayan şeylerde paranın ve ücretin bilinmesi vacip değildir. Buna dair birtakım deliller getirmiştir. Bu delillerden bazıları şöyledir:

Birincisi: İbn Ömer’den (r.) sabit olan Hayber Savaşı’yla ilgili hadisidir. Şöyle der: “Nebi (s.a) onları saraylarına sokana kadar onlarla savaştı ve onların yerlerini, ekinlerini ve hurmalıklarını ele geçirdi. Bundan sonra oradan sürgün edilmeleri üzerine sulh yaptılar, bineklerinin taşıyabildiklerini alacaklar, Resulullah’a (s.a) altın, gümüş ve silahlar kalacak ve oradan çıkacaklar. Yine onlara hiçbir şeyi saklamamalarını, gizlememelerini, eğer bunu yaparlarsa ne ahitleri ne de zimmetleri kalmayacağı şartını koşmuştur.” Bu, miktarı malum olmayan belirli bir mal üzerine yapılmış bir sulhtur.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmuul Fetava*, XXIX, 213.

⁶⁹⁵ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 283.

⁶⁹⁶ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 284.

İkincisi: İbn Abbas'tan (r.) rivayete göre "Resulullah (s.a) Necran halkıyla yarısını Safer, kalanını Receb ayında Müslümanlara vermeleri üzerine iki bin elbise karşılığında sulh yaptı. Bunun yanında otuz zırh, otuz at, otuz deve ve savaş için kullandıkları her bir silah türünden otuz adet emanet aldı. Müslümanlar imkanları olduğunda bunları ödemekle mükellefterler."⁶⁹⁷ Bu cinsi belli olup sipariş akdinin niteliklerine sahip olmayan mutlak sulhtur. Aynı şekilde emanet alınan at, deve ve silahlar şartta nitelenmeden mutlak olarak zikredilmiştir.⁶⁹⁸

Ateşkesle ilgili belirlediğimiz bazı müteferrik meseleler şunlardır:

i. Ateşkes Anlaşmasında Süre Tayini

İmanın dilediği vakit bozma hakkını saklı tutmak şartıyla belirli vakitle sınırlamaksızın ateşkes anlaşması yapması caizdir. Ateşkes anlaşmasını belirli bir müddetle sınırlayarak yapmak da böyledir. Müslümanların herhangi bir zayıflığı söz konusu değilse dört ay ve daha az süreyle ateşkes anlaşması yapmak caizdir. Böyle bir durum varsa daha sahih olan görüşe göre dört ayı geçen süreyle ateşkes anlaşması yapmak caiz değildir.⁶⁹⁹

Bir görüşe göre bir seneyi aşmamak kaydıyla dört aydan daha fazla bir süreliğine ateşkes anlaşması yapmak da caizdir. Bir seferde tam bir senelik anlaşmanın yapılması ancak karşı tarafın bu süre içinde cizye kabilinden bir bedel ödemeyi kabul etmesi şartıyla geçerlidir. Müslümanlar zayıf durumdaysalar ateşkes süresini dört aydan bir seneye ve hatta ihtiyaç olması durumunda on yıla kadar artırmak caizdir. Zira Hz. Peygamber (s.a) Kureyş'le on yıllığına bir ateşkes anlaşması yapmıştır. Herhangi bir şekilde on yılı geçen bir süre için ateşkes anlaşması yapmak ittifakla caiz değildir. Bir gün dahi olsa yapılan tüm ziyadeler geçersizdir.⁷⁰⁰

ii. Dinen Geçersiz Şartlar Mukabilinde Ateşkes Anlaşması Yapmak

Müslüman esirlerin serbest bırakılmaması, cizyenin yıllık bir dinardan daha az olması, kâfirlere mal verilmesi, İslamiyet'e girerek darüislam'a gelen kadınların iade

⁶⁹⁷ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 284.

⁶⁹⁸ İbn Teymiyye, *Cihad Hükümleri*, s. 284.

⁶⁹⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 232.

⁷⁰⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 232.

edilmesi gibi şeriat açısından fâsit olan şartlarla ateşkes anlaşması yapmak sahih değildir. Bu kabil şartlarla anlaşma yapılması durumunda hüdne geçerli olmaz.⁷⁰¹

iii. Ateşkes Anlaşmasının Bağlayıcılığı

Belirli bir müddet için ateşkes anlaşması yapıldığında müddet bitene yahut anlaşma bozulana kadar kâfirlerden uzak durulması vaciptir. Müddetin bitmesi, kâfirlerin anlaşmayı bozduklarını ilan etmeleri, anlaşmayı bozacak bir eylemde bulunmaları, anlaşmanın şartlarından birine muhalif davranmaları gibi hususlar anlaşmayı ortadan kaldırır.⁷⁰²

Sözelimi Müslümanlarla savaşmaları, Müslümanları yenmek amacıyla görüş alışverişinde bulunmak için dârülharpteki diğer güçlerle yazışmalarda bulunmaları, Müslümanların gizli hususlarına muttali olmak üzere casus kullanmaları yahut bir Müslümanı öldürmeleri durumunda anlaşma bozulur ve bu durumda baskın düzenlemek, saldırmak ve onları gafil avlamak caiz olur. İçlerinden bir kısmının anlaşmayı bozması, diğerlerinin ise sözlü yahut fiilî olarak buna ses çıkarmamaları durumunda tamamının anlaşması bozulmuş sayılır. Ancak anlaşmayı bozanları tasvip etmeyip kendilerini onlardan uzak tutarak imama anlaşmaya sadık kaldıklarını bildirirlerse anlaşma bozulmaz.⁷⁰³

iv. Ateşkes Anlaşmasını Bozmanın Şartları

Anlaşma yapanların hainlik etmelerinden korkması durumunda imamın anlaşmayı devre dışı bıraktığını bildirmesi caizdir. Allah şöyle buyurmaktadır: “Anlaşma yaptığın bir kavmin hainlik etmesinden korkarsan, sen de anlaşmayı bozduğunu aynı şekilde onlara bildir. Çünkü Allah hainleri sevmez.”⁷⁰⁴ Anlaşma bozulmaya karar verildiğinde bunu kâfirlere kendisine eman verilmiş biri haber verir. Eman verilenler yalnızca kadın ve çocuklardan ibaret ise bu haberi aileleri ulaştırır. Elde bulunan kâfir rehineler öldürülmezler. Çünkü kâfirler Muaviye zamanında anlaşmayı bozduklarında Müslümanlar onları öldürmekten imtina etmiş ve “Hıyanete karşılık vefa

⁷⁰¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 233.

⁷⁰² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 233.

⁷⁰³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 233.

⁷⁰⁴ Enfâl 8/58.

göstermek, hıyanete zulümle cevap vermekten yeğdir.” demişlerdir. Hz. Peygamber’den (s.a) bu konuda; “Emaneti sana güven telkin edene ver, sana ihanet edene sen de ihanet etme.”⁷⁰⁵ hadisi nakledilmiştir. ⁷⁰⁶

II. ORDUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Şüphesiz insanların yaşamı için asıl olan barıştır. Allah insanların canlarına ve bedenlerine herhangi bir zarar verilmesini haram kılmıştır. Kan dökmeyi, yaralamayı ve insanlardan birine acı vermeyi helal saymamıştır. Ancak toplumun huzuru, dinin ve memleketin korunması, genel güvenliğin temin edilmesi için savaş gündeme gelebilir. İşte bu durumda melik iyi bir orduya sahip olmalıdır.

Öncelikle İbn Cemaa’nın ordu istihdamının önemiyle ilgili şu açıklamalarına yer vermek gerekir: Ordu istihdamı ve sınırların himayesi en önemli maslahatlar arasında yer alır. Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: “*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın*”.⁷⁰⁷ Alınacak tedbir düşmana karşıdır. Asker sayısını çoğaltmak ve onları hazır tutmak tedbir almaya dâhildir. Allah; “*Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın*.”⁷⁰⁸ buyurmuştur. Düşmana karşı yapılacak hazırlıklar arasında asker sayısını çoğaltmak da yer alır. Huzeyfe b. el-Yemân’dan nakledildiğine göre Allah’ın elçisi (s.a) şöyle buyurmuştur: “Müslüman olduğunu ifade eden herkesi kayıt altına alın.”⁷⁰⁹ Hz. Peygamber (s.a) Bedir’de üç yüz on üç kişiyle birlikte savaştı ki bu sayı Câlût’a karşı savaşan İsrail oğulları komutanı Tâlût’un askerlerinin sayısıydı. Hudeybiye umresinde

⁷⁰⁵ Ebu Davud, Büyü 79; Tirmizi, Büyü 38; Darimi, Büyü 57; Ahmed, *Müsned*, III, 414.

⁷⁰⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 234.

⁷⁰⁷ Nisâ 4/71.

⁷⁰⁸ Enfâl 8/60.

⁷⁰⁹ Buhari, Cihad 181. Hadisin benzer lafızlarla diğer rivayetleri için bk. Müslim, İman 235; İbn Mace, Fiten 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 384.

bin dört yüz, Mekke'nin fethinde on bin kişiyle birlikteydi. Huneyn'de on iki bin, Tebük'te ise yetmiş bin kişiyle birlikte savaştı.⁷¹⁰

Ömer b. Hattâb'ın (r.) bir yılda kırk bin deveyi savaşa hazırlık olması için tuttuğu rivayet olunur. Irak geliri getirildiğinde o; "Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki eldekilerin hepsini taksim edeceğim." demiştir. Allah'ın Resulü (s.a) de kendisine herhangi bir yerden maddi gelir getirildiğinde aynısını yapardı. Tüm bunlar ordu istihdam edip asker sayısını çok tutmanın sünnet olduğunu, böyle yapmanın İslam'ın en önemli maslahatları arasında yer aldığını gösteren delillerdir. Birbirinin peşi sıra gelen Râşid Halifelerin sünneti de bu şekilde cereyan etmiştir. Hz. Peygamber (s.a) ve ondan sonraki imamlar asker istihdamı için para harcarlardı.⁷¹¹ Âlimlerden bazıları şöyle söylemişlerdir: "Arap ve Acem'in hakîm kişileri şu söz üzerinde ittifak etmişlerdir: "Mülk, temelini ordunun oluşturduğu bir binadır. Temel kuvvetli olursa bina varlığını sürdürür. Temel zayıf olursa bina çöker. Sultan ancak ordusuyla sultandır. Ordunun varlığı mala bağlıdır. Mal, ülkenin mamurluğuyla elde edilir. Mamurluk ise yalnızca adaletle mümkündür."⁷¹²

Hikmet ehli kimselerden de şöyle nakledilmiştir: "Sultanın yoldaşı (*sadik*) ordusudur. Düşmanı ise malıdır. Ordusuna harcadığı için malı azalırsa yoldaşı ve yardımcısı güçlenir. Ordusuna vermediği için kendisine düşman olan malı güçlenirse, kendisinin yardımcısı olan ordusu zayıflar."⁷¹³ Orduya olan ihtiyaç böylece ortaya konulduğuna göre onların maaşlarının bol verilmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi, durumlarının ve ailelerinin maslahatlarının kontrol altında tutulması ve çektikleri zahmet oranınca sorumlu tutulmaları gerekliliği de kendiliğinden ortaya çıkar. Tüm bunların gerçekleşmesi için mali gelirlerin elde edilme yollarının uygun/iyi (*salah*)

⁷¹⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 94-95. Hz. Peygamber'in savaş ve seriyyelerinde beraberinde bulunan kişilerin sayıları hakkında bk. Fayda, "Muhammed", s. 417-421. Burada Hz. Muhammed'in (s.a) Tebük Seferi'ne otuz bin kişilik bir orduyla çıktığı kayıtlıdır.

⁷¹¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 96.

⁷¹² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 96.

⁷¹³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 97.

olması gereklidir. Bu uygunluk ise memleketin imar edilmesiyle temin edilir. Memleketin mamuriyetinin adaletle sağlanması ise akıl ve şeriatın ittifakıyla sabittir.⁷¹⁴

Maverdi'ye göre harp kumandanlığı özel ve genel harp komutanlığı olarak iki kısma ayrılır. Özel harp komutanlığında harbi sevk ve idare için tayin edilen kumandanda aranan şartlar, özel valilik için aranan şartların aynısıdır. Genel harp komutanlığı ise ganimetlerin taksim edilmesi, sulh anlaşması yapması gibi harp işleriyle ilgili tüm yetki ve görevlerin üstlenildiği ve genel valilikte aranan şartların aynısının istenildiği bir makamdır. Genel harp komutanının en temel görevi orduyu sevk etmedir. Bu bakımdan ordu komutanının yedi temel özelliğe sahip olması gerekir.⁷¹⁵ Bu özellikleri şöyle açıklayabiliriz:

1. Kumandan harbe giderken yürüyüşünde mülayim olmalıdır. Böylece ordu içindeki en zayıf asker de savaşa gitmeye muktedir olur ve kuvvetlilerin de kuvveti korunmuş olur. Kumandan bu şekilde hareket etmezse ordunun savaş mahalline intikali sıkıntılıdır, böylece zayıfların ölmesi ve kuvvetlilerin de sıhhatini kaybetmesi kaçınılmazdır. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber (s.a); “Şu din (yol) metin ve çetindir. Onda siz yumuşaklıkla yürüyün, yürütün. Zira yumuşak, kesik kesik yürüyüşte geçilmedik toprak, aşılmadık dağ kalmaz. Yürüyüşün en kötüsü gecenin ilkinde süratle yapılan yürüyüştür.” buyurmuşlardır. Bir başka rivayetinde ise Hz. Peygamber (s.a); “Zayıf düşmüş olan, yumuşak olanın, gücü bulunanın emiridir.” buyurarak askerler arasında hayvanı zayıf olanın yürüyüşüne göre hareket edilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.⁷¹⁶

2. Kumandan askerlerin üzerinde harp etmeleri, binek hayvan kullanmaları için at ve benzeri hayvan temin etmelerini ister. Ancak bu hayvanlar arasında çok yaşlıları, alçak boyluları, çok yem yiyenleri, yağlı, yaramaz, itaatsiz olanları tercih edilmez. Binek hayvanlarına yükler yüklenir, çok yüke ve yürümeye dayanamayan hayvanlar ise harp hayvanları olarak kullanılır. Allah bu konuda; “*Siz de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın*”⁷¹⁷ buyurarak harp

⁷¹⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 97.

⁷¹⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 69.

⁷¹⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 69-70.

⁷¹⁷ Enfâl 8/60.

için atlar hazırlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber (s.a) de bu konuda; “Atlar besleyin, zira onun sırtında sizler için şeref, yücelik, karınlarında ise hazineler vardır” buyurmaktadır.⁷¹⁸

3. Kumandan savaşta müsterzika ve mütetavvi denen iki grup askerden faydalanır. Harp divanınca askere yazılmış, silahaltında hazır kuvvet olarak rızıklandırılan ve elde tutulan profesyonel askerlerden oluşan müsterzika (mürtezika/maaşlılar) askerleri, harp işlerinden anlayan, kendilerine beytûlmalden maaş verilen ve eyaletlerde bu amaçla tutulan askerlerdir.

Mütetavvi grubu ise savaş zamanında harbe gönüllü olarak katılan, emir ve koruma altına alınan askerlerden ibarettir. Allah bunları; “*Ey müminler sizler gerek hafif gerek ağırlıklı olarak el birlik savaşa çıkın. Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihad edin.*”⁷¹⁹ ayetiyle övmüştür. Bu ayette geçen “*Gerek hafif gerek ağırlıklı...*” ibaresi hakkında farklı görüşler söz konusudur. Buna göre Hasan ve İkrime buradaki manaların genç ve yaşlı, Ebu Salih zengin ve fakir, Ebu Amr binitli ve yaya, Ferra ise çocuklu ve yalnız anlamına geleceğini savunmaktadırlar.

Zikri geçen mütetavvi askerleri harp ganimetlerinden pay alamazlar ancak kendilerine zekât verilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) zekâtın sarf edileceği ayeti bu şekilde uygulamıştır. Müsterzika askerleri ise ganimetten pay alırken kendilerine zekât verilmez. Bu iki grup askerin malları ve hakları birbirine ortak olmaz. Fakat Ebu Hanife’ye göre bu iki grup askere ihtiyaçları nispetinde hem zekât hem de ganimet verilebilir. Ancak Maverdi bunu iki hükmü tek hükümde toplamak olarak gördüğünden bu görüşü kabul etmemektedir.⁷²⁰

4. Kumandanın hem muvazzaf (profesyonel) hem de gönüllü askerlerin hâllerinden, âdetlerinden anlayan bir niteliğe haiz olması gerekir. Kumandan askerlerinin durumlarını gözetmeli, onların örf ve geleneklerini tanıyan görevliler tayin etmeli, onları savaşa çağırdığında onlara yumuşak davranmalı ve kendilerini yakından tanımalıdır. Nitekim Allah bir ayette; “*Sizi birbirinizle tanışmanız için cemiyetlere ve*

⁷¹⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 69-70.

⁷¹⁹ Tevbe, 9/41.

⁷²⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 70-71.

kabilelere ayırdık”⁷²¹ buyurmuştur. Bu ayette geçen cemiyet ve kabile terimleri ise üç şekilde anlamlandırılmıştır. Buna göre cemiyetler; yakın akrabalar, soylar, kabileler ise uzak soylar, ikinci bir görüşe göre cemiyetler Kahtan Arapları, kabileler de Adnan Arapları, üçüncü bir görüşe göre ise cemiyetler Arap olmayan milletler, kabileler ise Arap soyundan gelenler için kullanılmıştır.⁷²²

5. Kumandan askerî gruplara vereceği gizli rumuzlarla hem grupları birbirinden ayırmalı hem de harpte hemen toplanmalarını sağlamalıdır. Nitekim Urve b. Zübeyr’in babasından naklettiği bir rivayette; “Şüphesiz Allah’ın Resulü Muhacirlere kapalı isim olarak Abdurrahman’ın oğulları, Hazrec kabilesine Abdullah oğulları, Evs kabilesine Ubeydullah oğulları, kendi atına da Allah’ın atı ismini verdi.” zikredilmektedir.⁷²³

6. Kumandan askerleri arasında fitneye sebep olan, düşman lehine casusluk yapan, askeri isyana çağırın, onlarla alay edenlerden uzak durmalı ve bunlardan yüz çevirmelidir. Nitekim Resulullah (s.a) Müslüman askerlerle alay etmesi nedeniyle Abdullah b. Ubey b. Selul’ü savaşa katılmaktan uzaklaştırmıştır. Nitekim Allah bu konuda; “*Fitneden eser kalmayınca, din de Allah’ın dini oluncaya kadar onlarla savaşın*”⁷²⁴ buyurmak suretiyle Müslümanlar arasında fitneye müsaade edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷²⁵

7. Kumandan kendi akrabasına imtiyaz tanımamalı, mezhebinde olanları üstün tutmamalı, soy, fikir ve mezhep bakımından farklı olanları küçümseyip yüz çevirmemelidir. Küçük çaptaki nahoş hadiseleri büyütüp büyük ihtilaflara ve anlaşmazlıklara yol açmamalıdır. Bu bakımdan önemsiz hususları büyütmeden kapatmasını bilmelidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a), farklı inanç ve anlayışta olduğu münafıkların harbe iştirak etmesine ses çıkarmamıştır. Bu bakımdan Hz. Peygamber (s.a) onların kalplerinde gizlediği fikirleri açığa vurmaksızın zahire göre hükmetmiş, onları ve hesabını Allah’a havale etmiştir. Nitekim bir ayette bu konuda Allah;

⁷²¹ Hucurat, 49/13.

⁷²² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 71.

⁷²³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 71.

⁷²⁴ Bakara 2/193.

⁷²⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 71.

“Birbirinizle çekişmeyin. Sonra korku ile zaafa düşersiniz rüzgârınız kesilip gider.”⁷²⁶ buyurmuştur. Bu ayette geçen rüzgâr hakkında farklı iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan Ebu Ubeyd’in görüşüne göre rüzgâr devleti, diğer bir görüşe göre ise kuvveti temsil etmektedir.⁷²⁷

Bu bağlamda kumandanın hakları ve görevleri konularına yer vermek yerinde olacaktır.

A. KUMANDANIN HAKLARI

Askerlerin iki çeşit görevleri bulunur. Birincisi Allah’a, diğeri kumandanlarına karşı görevleridir. Allah’a karşı görevlerini dört başlıkta ele almak mümkündür.⁷²⁸

1. Ordular savaş için karşılaştığında askerler düşmanla yılmadan sabırla mücadele etmeli, düşman sayısı ve teçhizatı ne olursa olsun zafer için çarpışmalıdır. Allah İslam’ın ilk zamanlarında her Müslümanın on müşrikle savaşmasını emretmişti. Bu konuyla ilgili ayette Allah; “*Ey Peygamber, müminleri harbe teşvik et. Eğer içinizden sabır ve sebata malik yirmi kişi bulunursa iki yüze galebe ederler. Eğer sizden yüzden fazla kişi olursa kâfirlerden bin kişiyi yener. Çünkü onlar anlamazlar güruhudur.*”⁷²⁹ buyurarak bu duruma dikkat çekmiştir. Ancak İslamiyet kuvvetlenip yayıldıkça bu hükmü hafifleterek bir Müslümanın iki düşmanla savaşmasını emretmiştir. Nitekim bu durum; “*Şimdi Allah sizden yükü hafifletti. Bildi ki sizde muhakkak bir zaaf vardır. O hâlde içinizden sabırlı yüz kişi olursa iki yüzü yenerler, eğer sizden bin kişi varsa iki bine galebe çalarlar, Allah’ın izniyle. Allah sabır ve sebat edenlerle beraberdir.*”⁷³⁰ ayetinde belirtilmiştir.⁷³¹

Müslüman ordusu için bir harp oyunu veya tekrar savaşa katılıp devam etmek için istirahat etme ya da gelen birliklere katılıp tekrar hücum etmek dışında geriye

⁷²⁶ Enfâl 8/46.

⁷²⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 71-72.

⁷²⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 81.

⁷²⁹ Enfâl 8/65.

⁷³⁰ Enfâl 8/66.

⁷³¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 81.

çekilip iki misli kadar olan düşman ordusuna yenilmek haram kılınmıştır. Nitekim bu durum ayette; *“Tekrar muharebe için bir tarafa çekilenin yahut diğer bir fırkaya ulaşip mevki tutanın hâli müstesna olmak üzere, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse, o muhakkak ki Allah’ın gazabına uğramıştır.”*⁷³² bildirilmiştir. Askerlerin geriye çekilmesi durumunda kendilerine katılacak birliğin yakında veya uzakta olması fark etmez. Nitekim Hz. Ömer Kadisiye Savaşı’nda geri çekilip yenilmekte olan ordusuna; *“Ben her Müslüman’ın destekçisiyim”* diyerek onları teşvik etmiştir. Ancak düşman ordusu Müslümanların iki katı ve daha fazlası ise, Müslüman askerlerin mukavemet göstermeye güç ve sabırları bulunmazsa, herhangi bir harp hilesi ya da geriden gelen bir birliğe katılma durumu da yoksa bu durumda ordunun geri çekilmesi İmam Şafii tarafından caiz görülmüştür.⁷³³

Şafii mezhebi âlimleri; Müslümanların, kendilerinden iki kat fazla düşman ordusuyla karşılaştığında savaş mı yoksa geri çekilme ve savaştan kaçınma mı tercih edilmeli konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir görüşe göre savaştan kaçmak yukarıda belirttiğimiz ayet gereği caiz değilken diğer bir gruba göre harp hilesi, niyeti ya da geriden gelen birlikle birleşme ümidi sebebiyle ordunun geri çekilmesi ve savaştan kaçınması caiz görülmektedir. Ebu Hanife de bu durumda Müslüman ordunun mukavemet gösterecek gücü, sabrı bulunmayıp aciz kalıp öldürülmekten korkulursa geri çekilmelerinin mümkün olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁴

2. İslam ordusunun savaşın Allah’ın dinine yardım ve İslam’ın izzeti için yapıldığını iyi bilmesi gerekir. Böylece savaşın İslam’ı yüceltmek batıl dinleri ise iptal etmek için yapıldığını bilerek hareket etmeleri gerekir. Bu inancı taşıyan Müslümanlar Allah’ın emirlerine uyarak dinine yardım edip karşılaştığı güçlükleri daha kolay şekilde aşar ve düşmana karşı zafere ulaşır. Böylece İslam ordusu çok dirençli ve aşılması güç bir kuvvete sahip olur. İslam ordusu askerlerinin ganimet için savaşması tasavvur edilmez. Zira böyle bir niyet taşıyan askerler maddi menfaat için savaşmış olurlar.⁷³⁵

⁷³² Enfâl 8/16.

⁷³³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 81-82.

⁷³⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 82.

⁷³⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 82.

Bu konuyla ilgili olarak Resulullah'ın (s.a) Bedir esirlerine muamelesini örnek göstermek gerekir. Hz. Peygamber (s.a) kırk dört kadar Kureyşli ileri gelen Bedir esirlerini toplamış ve bunlar hakkında ashabıyla istişarede bulunmuştur. Hz. Ömer (r.); “Ya Resulallah, Allah'ın düşmanlarını, küfrün önderlerini, sapıkların reislerini öldür. Şüphesiz ki onlar seni yalanladılar, ülkelerinden çıkardılar.” demiş, Hz. Ebu Bekir (r.) ise; “Onlar senin kabilenden, aile soyundandır. Onlardan vazgeç, Allah senin yüzünden onları cehenneminden korusun.” demişti. Resulullah (s.a) bir gece Medine'ye geldiğinde Müslümanların bir kısmı Hz. Ömer'in bir kısmı ise Hz. Ebu Bekir'in görüşünü savunuyordu. Hz. Peygamber (s.a) ashabına; “Bu iki şahıs hakkında sizlerin görüşü nedir? Onların durumu daha önce sanki iki öz kardeşin durumu gibiydi.” diyerek bu durumu sordu.⁷³⁶

Daha sonra Hz. Peygamber (s.a) bu durumu şöyle anlattı: “Hz. Nuh Peygamber: *“Ey Rabbim, yeryüzünde kâfirlerden yurt tutan hiçbir kimse bırakma.”*⁷³⁷, Hz. Musa: *“Ey Rabbimiz, Sen onların mallarını yok et, kalplerini şiddetle sık ki...”*⁷³⁸, Hz. İsa: *“Eğer kendilerine azap edersen şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları affedersen mutlak galip ve hikmet sahibi olan sensin.”*⁷³⁹, Hz. İbrahim: *“Bundan sonra kim bana uyarsa işte o bendendir. Kim de bana karşı gelirse hakikat sen çok affedici ve çok rahimsin.”*⁷⁴⁰ diye dua etmişlerdir. Bu konuya dair Hz. Peygamber (s.a); “Şüphesiz Allah insanların bir kısmının kalplerini taştan katı, bazılarının kalbini de süttten daha mülayim, yumuşak yaratmıştır. Sizlerden her kim fakirse ve kurtulmak istiyorsa ancak fidye ile kurtulur yoksa boynu vurulur.” buyurmuştur. Böylece Hz. Peygamber (s.a) Bedir'de her bir esire karşılık dört bin dirheme anlaştı.⁷⁴¹

Hz. Peygamber (s.a) Bedir esirlerinden aldığı fidyeleri Medine'nin fakir muhacirlerinin ihtiyaçlarına ayırmıştı. Allah Peygamberinin (s.a) bu davranışı hakkında; *“Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (katledip) zaferler kazanıncaya kadar*

⁷³⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 82.

⁷³⁷ Nuh 71/26.

⁷³⁸ Yunus 10/88.

⁷³⁹ Mâide 5/118.

⁷⁴⁰ İbrahim 14/36.

⁷⁴¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 82.

*esirler alması olmamıştır. Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz. Hâlbuki Allah ahireti, ahiret sevabını kazanmanızı ister. Allah azizdir. Dostlarını düşmanları üzerine galip kılandır. Hâkimdir, sizler hakkında istediği şeyi hikmetiyle bilendir.”*⁷⁴² ayeti ve *“Eğer Allah’ın geçmiş bir yazısı olmasaydı aldığınız fidyede size herhâlde büyük bir azap dokundururdu.”*⁷⁴³ ayeti nâzil olmuştur.

Bu ayet üç şekilde anlamlandırılmıştır. Mücâhid’in görüşüne göre Bedir ehline azap edilmemesi konusunda Allah’ın daha önce bir hükmü bulunmasaydı Bedir esirlerinden alınan fidyeden dolayı büyük bir azap vardı, şeklinde mana verilir. İbn Abbas ise ganimetler hususunda onların helalliği hakkında ayetler gelmemiş olsaydı Bedir esirlerinden ganimetleri almanız sonucu büyük bir azap size dokunurdu şeklinde tevil etmiştir. İbn İshak ise kişinin cehaleti sebebiyle işlediği amelinden sorumlu tutulmayacağı konusunda Allah’ın ayeti inmiş olmasaydı aldığınız fidyelerden dolayı büyük bir azap size gelirdi şeklinde mana vermiştir. Resulullah (s.a) bu ayet indikten sonra; “Ey Ömer, bu ayetin gereğiyle Allah bize azap etseydi senden başka kurtulanımız olmazdı.”, buyurmuştur.⁷⁴⁴

3. Müslüman askerler kazandıkları ganimetleri kumandana teslim etmelidir. Savaşanlardan hiçbirisi ganimetler savaşa katılanlar arasında taksim edilmedikçe bu mallara dokunmamalı ve asla hıyanet etmemelidir. Bu konuda Allah; *“Bir Peygamber için emanete, ganimet malına hainlik etmek olur şey değildir. Kim böyle eder ganimetten bir şey gizlerse, kıyamet günü hainlik ettiği o şeyin günahını yüklenerek gelir.”*⁷⁴⁵ ayetiyle bu duruma dikkat çekmiştir. Bu ayetten çıkarılan hükümleri üç esasta toplamak mümkündür. Birincisi; İbn Abbas’a göre bir peygamberin harp ganimetini gizleyerek hıyanet etmesi söz konusu değildir. İkincisi; Hasan ve Katâde’ye göre harp ganimetleri hakkında bir hıyaneti Peygamber’in gizlemesi ve ashabının da bu hıyanette bulunması mümkün değildir. Üçüncüsü ise İbn İshak’a göre Allah’ın Peygamber’ine

⁷⁴² Enfâl 8/67.

⁷⁴³ Enfâl 8/68.

⁷⁴⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 83.

⁷⁴⁵ Al-i İmran 3/161.

gönderdiği ümmetini sakındıran ve teşvik eden emir ve nehiyleri kendilerinden saklaması söz konusu olamaz.⁷⁴⁶

4. İslam ordusu askerleri, müşrik akrabalarına meyletmemeli ve onlara sevgi beslememelidir. Nitekim bu konuda Allah; *“Ey iman edenler, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin, sevgi göstermeyin. Çünkü onlar size gelen hakka (Kur’an’a) küfretmişlerdir”*⁷⁴⁷ ayetiyle bu durumu beyan etmiştir. Bu ayet Hâtib b. Ebî Beltea hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a) Mekkelilere karşı harbe hazırlık yaparken Hâtib bu durumu bir mektupla Mekkelilere bildirmek istedi. Bu mektubu Abdulmuttaliboğulları’nın kölesi Sara ile Mekkelilere gönderdi. Ancak bu mektup onlara ulaşmadan Sara’dan mektup alındı ve Hâtib Peygamber’in huzuruna getirildi. Hz. Peygamber ona; “Yaptığın işin sorumluluğunu biliyor musun?” deyince Hâtib; “Ey Allah’ın Resulü, ben Allah’a, ahiret gününe, Resulü’ne inanırım, küfür de etmedim, din de değiştirmedim. Ancak burada kimsem yok, aile fertlerimin hepsi Mekke’de bulunuyor. Onların kurtulmaları için durumu kendilerine bildirdim deyince Resulullah (s.a) onu affetmiştir.⁷⁴⁸

Askerlerin kumandanlarına karşı görevlerini ya da kumandanın haklarını da şu dört esasta toplamak mümkündür:

1. Askerlerin komutanına itaat edip ona uyması ve emri altında bulunması gerekir. Zira komutanın onlar hakkındaki idareciliği tayinle gerçekleşmiştir. Nitekim bu durum ayette; *“Ey iman edenler, Allah’a itaat edin, Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin”*⁷⁴⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Bu ayette geçen emir sahipleri hakkında iki farklı tevil yapılmıştır. Birincisi, İbn Abbas’a göre bunlar komutanlar ve emirlerdir. İkinci görüş ise Cabir b. Abdullah, Hasan ve Ata’ya ait olan onların âlimler olduğu görüşüdür. Bu konuda Ebu Salih, Ebu Hüreyre’den şu hadisi de rivayet etmiştir: “Kim bana itaat ederse hakikat Allah’a itaat etmiştir. Kim komutanlarıma itaat etmişse bana itaat etmiştir. Kim bana karşı gelmişse hakikat Allah’a karşı gelmiş olur, kim

⁷⁴⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 84.

⁷⁴⁷ Mümtetine 60/1.

⁷⁴⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 84.

⁷⁴⁹ Nisâ 4/59.

(tayin ettiğim) komutanıma karşı gelmişse bana karşı gelmiştir.”⁷⁵⁰ Bu hadisten de anlaşıldığı üzere İslam ordusu kumandanına itaat Peygamber’e itaat, Peygamber’e itaat de Allah’a itaate bağlı kılınmakta ve kumandanlara itaatın önemine vurgu yapılmaktadır.

2. Askerler karşılaştıkları güçlükleri, işlerinin ahvalini kumandanlarına bildirmeli ve işleri onlara havale etmeli, idarelerinde onu vekil bırakmalıdırlar. Bu durumda askerler arasında fitne, ayrımcılık gibi fikir ayrılıkları ortadan kalkar ve ordunun birliği, dirliği, düzeni bozulmaz. Bu konuda Allah; *“Onlar eminlik ve korku haberi geldiği zaman onu yayıverirler. Hâlbuki bunu Peygamber’e ve onlardan emir sahiplerine döndürmüş olsalardı o haberi arayıp yayanlar bunu elbet onlardan öğrenirlerdi.”*⁷⁵¹ ayetiyle bu duruma dikkat çekmiştir.⁷⁵²

İşlerin emir sahiplerine havale edilmesi kuşkusuz ihtilafların önlenmesinde ve tedbir alınıp istişareyle sorunların çözülmesinde çok büyük önem arz etmektedir. Bu yüzden ihtilaflı meselelerin çözümünde istişare tavsiye edilmektedir.

3. Askerler komutanın emirlerini derhâl yerine getirmeli, yasakladığı ve sakındırdığı hususlardan da uzak durmalıdır. Zira bu, komutana itaat ve buyruklarını yerine getirmenin bir gereğidir. Ordunun askerleri komutanın emirlerini yerine getirmeyip yasaklarından sakınmazlarsa cezalandırılmaları gerekir. Nitekim bu konu ayette; *“Sen Allah’ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın. Eğer katı yürekli olsaydın, onlar etrafından herhâlde dağılıp gitmişlerdi bile.”*⁷⁵³ şeklinde dile getirilmiştir. Yine bu konuda bir rivayette ise; *“Yolunuzun hayırlısı kolay olanıdır.”* buyrularak bu duruma dikkat çekilmiştir.⁷⁵⁴

4. Kumandanın harp ganimetlerini taksim etme işinde askerler ona muhalefet etmemeli, onun ganimet mallarını adaletli taksim etmesinden memnun olmalıdır. Ganimetlerin taksim edilmesi hususunda Allah izzet ve şerefi çok olanla az olanı,

⁷⁵⁰ Buhari, Ahkam 1; Cihad 109; Müslim, İmare 33; Nesai, Beyat 27; Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 85-86.

⁷⁵¹ Nisâ 4/183.

⁷⁵² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 86.

⁷⁵³ Al-i İmran 3/159.

⁷⁵⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 86.

kuvvetli ile zayıfı bir tutmuştur. Bu konuyla ilgili şu rivayete önemi sebebiyle yer vermek isteriz. Huneyn muharebesinde insanlar Peygamber'e uydular, onu bir ağacın yanına getirdiler ve ganimetlerimizi taksim et, dediler. Resulullah (s.a) elbiselerini çıkarıp yere serdiler ve; "Ey insanlar, bilesiniz ki şu elbisem ganimettir, hemen size vermek isterim. Ve yine bilesiniz ki Tihâme mevkii ağaçları kadar harp ganimetleri olsa hemen size taksim ederim. Siz de beni cimri, korkak ve yalancı bulamazsınız", dedi. Sonra devesinin sırtındaki yükü indirdi ve; "Ey insanlar Allah'a yemin ederim ki benim şahsıma ait bir mal yoktur. Ancak şu deve yükünün beşte biri vardır. Esasen beşte bir ganimetin dışındakiler size verilir. Harp ganimetinden yanınızda iğneden ipliğe ne varsa getiriniz. Zira ganimet malını ehlinden gizlemek, gizleyene kıyamette meşakkat verir, ayıp ve fenadır." buyurdu.⁷⁵⁵

Yine bir rivayete göre Ensardan birisi koyun yünüyle Peygamber'in yanına geldi ve; "Ey Allah'ın Resulü soğuk havalarda kendimi ve devemi korumak için keçe yapmak üzere bu yün tomarlarını aldım" dedi. Hz. Peygamber (s.a); "Şayet bana düşecek hisse o yünde ise sana bağışlarım. Ancak hissen kadarsa o zaman bana hiç lazım olmaz." buyurduktan sonra o kişi eliyle çıkarıp yünleri Hz. Peygamber'e (s.a) verdi.⁷⁵⁶ Bu rivayetten de Hz. Peygamber'in (s.a) ganimet malında hıyanette bulunmaktan ashabını sakındırdığı ve bunun büyük günah olduğu anlaşılmaktadır.

B. KUMANDANIN GÖREVLERİ

Kumandanın savaşa dair yapması gerekenlerle ilgili olarak İbn Cemaa'nın görüşü şu meseleler çerçevesinde ele alınmıştır:

1. Düşman Üzerine Asker Göndermek

Sultan yahut nâibi bir ordu veya seriyye gönderdiğinde sünnete uygun olan başlarına bir emir tayin etmesidir. Sultan, bu emire bir bayrak (*râye*) verir ve Allah'a karşı muttaki olmasını, ordusuna yahut seriyyesine hayırla muamele etmesini öğütler.

⁷⁵⁵ İbn Mace, Sünen 2850; Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 86.

⁷⁵⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 86-87.

Nitekim Hz. Peygamber (s.a) de böyle yapmaktaydı. Böyle yapılmakla askerlerin birlik ve beraberlikleri sağlanmış olur.⁷⁵⁷

Ordunun, seriyyenin yahut askerî birliğin emiri olan kişinin cesur ve korkusuz, doğru bir strateji ve kararlılık sahibi olması gereklidir.⁷⁵⁸ Ordu, seriyye yahut askerî birliğin emiri öldüğünde ve askerlerin durumu tehlikeye düştüğünde içlerinden birini yeni emir olarak belirlemeleri gereklidir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a) ashabı Mute Savaşı'nda böyle yapmışlar ve Hâlid b. Velîd'i (r.) emir olarak başlarına getirmişlerdi. Hz. Peygamber (s.a) de onların bu davranışlarının doğru olduğunu ifade etmişti.⁷⁵⁹

Sultanın ordusuyla birlikteyken kendisi ve ordusu için bayrak ve sancak edinmesi sünnettir. Böylece her bir topluluğun ayırt edici bir bayrağı olur ve gerektiğinde onun altında toplanırlar. Bu sancak ve bayraklar farklı renk ve şekillerde olmalıdır. İbn Cema, *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* başlıklı kitabında bu hususa dikkat çekmiş ve konuyu geniş bir şekilde anlatmıştır.⁷⁶⁰

Bayrağı taşıyan kişinin yürekli, oturaklı, kendine hâkim olabilen, insanı korkuya sevk edecek durumlar ortaya çıktığında sabredebilecek ve düşmanı savuşturabilecek özellikte biri olması gerekir. Zira bayrak, ordunun dayanağı ve altında toplananların bir alametidir.⁷⁶¹

2. Cihada Çıkmanın Vakti, Cihada Çıkmadan Önce Yapılacaklar

Sünnete uygun olan, cihad için yola perşembe günü sabah vakti koyulmaktır. Böyle yapmakla Resulullah'a (s.a) iktida edilmiş olur. Eğer bugün geçirilirse cumartesi yahut pazartesi günü çıkılmalıdır.⁷⁶² Sâlih ve garib kimselerden manevi yardım ve dua istenmesi müstehaptır. Zira Resulullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Kuşkusuz sizler, zayıflarınızın yüzü suyu hürmetine zafer kazanır ve rızıklandırılırsınız."⁷⁶³

⁷⁵⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 161.

⁷⁵⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 162.

⁷⁵⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 162.

⁷⁶⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 162; krş. İbn Cema, *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad*, s. 73-76.

⁷⁶¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 162.

⁷⁶² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 162.

⁷⁶³ Benzer rivayetler için bk. Buhari, Cihad 76; Ebu Davud, Cihad 7; Tirmizi, Cihad 64; Nesai, Cihad 43; Ahmed, *Müsneid*, I/173; V/168; İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 163.

Sultan cihad için sefere çıkmayı düşündüğünde Yüce Allah'ı razı edeceği umulan bazı amelleri yapmaya içtihadıyla karar verir. Zulümlerin ortadan kaldırılıp hak sahiplerine haklarının verilmesi, emri bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker kaidesi uyarınca bazı şeylerin yapılması, hayır ve hasenatta bulunulması, geride kalan raiyye üzerinde kendisinden sonra tasarrufta bulunacak en uygun kimsenin bırakılması bu kabildendir.⁷⁶⁴

3. Ordunun Teftişi

Sultanın yahut nâibinin orduda bulunan tüm askerleri, yani divanda kayıtlı olanlar ile gönüllüleri ve diğerlerini denetlemesi, at bindikleri sıradaki durumlarını, sayılarını, silahlarını, diğer bineklerini ve yanlarına aldıkları malzemelerini iyice incelemesi sünnettir. Böylelikle yaygaracıların, Müslümanlar arasında asılsız haberler yayanların ve düşman casusu olduğundan şüphelendiği kimselerin savaşa gelmelerini engellemiş olur.⁷⁶⁵

Yaygaracıdan kasıt, düşman askerlerinin sayıca çok yahut Müslümanların zayıf olduğu gibi haberlerle insanları korkutan kimsedir. Asılsız haber yayan ise çok sayıda kişinin öleceği, birliklerin yok edileceği yahut büyük bir kısmının hezimetle uğratılacağı, düşmana yardım geleceği gibi şeyler anlatarak Müslümanların cesaretini kıran kimsedir. Bu iki grup savaş meydanına gelip savaşa dahi kendilerine ganimetten herhangi bir pay verilmez.⁷⁶⁶

Sultan, çocukların ve akıl hastalarının da savaşa katılmalarına izin vermez. Savaşa tahammül edebileceğini düşünmesi yahut bazı eşyanın korunması, yaralı ve hastaların tedavi edilmeleri gibi hizmetlerle Müslümanlara fayda vereceğini umması durumunda bülüğ çağına yaklaşmış çocukların (*murahık*) ve kadınların gelmelerine izin vermesi ise caizdir. Sahih sünnet buna delalet etmektedir.⁷⁶⁷

4. Savaş Hayvanlarına Dair Hükümler

Zayıf, güçsüz, çok yaşlı yahut çok küçük at ve diğer binekler savaşa sokulmamalıdır. Zira bunların bir faydası yoktur. Bu evsftaki bir binek, sahibini

⁷⁶⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 163.

⁷⁶⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 163.

⁷⁶⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 163-164.

⁷⁶⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 164.

zayıflatacağından bunların savaşa sokulması muhtemelen ordu için de bir zayıflık sebebi olacaktır. Sultan ayrıca ihtiyaç duyulan silahları ve diğer malzemeleri inceler. Savaşta ihtiyaç duyulacak silah ve aletleri teftiş eder.⁷⁶⁸

Hayvanların boyunlarına çingirak asılması mekruhtur. Bu hükmün delili Hz. Peygamber'in (s.a) şu sözüdür: "Beraberinde köpek veya çingirak bulunan bir topluluğa melekler eşlik etmez."⁷⁶⁹ Hz. Peygamber (s.a) atlara tel (evtar) takılmasını da yasaklamıştır. Bunun gerekçesinin yürüyüş esnasında atı yavaşlatması olduğu söylendiği gibi Arapların âdeten bu tellere çingirak takmaları olduğu da ileri sürülmüştür.⁷⁷⁰

5. Ordu Komutanına İlişkin Hükümler

Aksini gerektirecek bir zaruret olmadıkça ordu komutanının harekât esnasında orduyla birlikte bulunması gereklidir. Zira orduya eşlik etmek askerlerin cesaretlerinin korunmasında en uygun yoldur ve ayrıca onların hayvanlarını dirençli tutabilmek için de gereklidir. Gecenin sonunda harekete geçmek müstehap ve sünnet, başında harekete geçmek ise mekruhtur.⁷⁷¹

Komutanın, zaruri gıda maddeleri ve hayvan yemi gibi ihtiyaç duyulan şeyleri tedarik etmek suretiyle ordusuna ihtimam göstermesi gereklidir. O bahsi geçen malzemelerin ihtiyaç duyulacak yerlere sevkini sağlayarak askerlerin işlerini kolaylaştırır, su kaynaklarına erişmelerini mümkün kılar. Yolculuk esnasında ve konaklamalarda hem ordu hem de hayvanlar için suyu ve otu bol, ulaşımı kolay, yürüyüşü rahat, korunaklı ve uygun yerleri araştırır.⁷⁷²

6. Ordu İçin Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Ordu komutanının Allah'ın belirli haklarını, apaçık hadlerini, dini hükümleri uygulaması, birbirleriyle davası olanlar arasında insafla hükmetmesi, zalimlere karşı

⁷⁶⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 164.

⁷⁶⁹ Buhari, Cihad 139; Müslim, Libas 103; Ebu Davud, Cihad 46; Tirmizi, Cihad 25; Darimi, İsti'zan 44; Ahmed, *Müsned* II/263, 311, 327, 385, 392, 414, 444, 476, 537; VI/326, 327, 426, 427.

⁷⁷⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 156.

⁷⁷¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 165.

⁷⁷² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 165.

mazlumlara yardım etmesi gereklidir. Hadiste şöyle buyrulmuştur: “Birbirini karalama belasına duçar olan ordu en kötü ordudur. İhanetle dolu olan askerlerin kalplerine Allah korku salar. Zina eden ordunun başına ise iki belayı (açlık ve kıtlık) musallat eder.”⁷⁷³

Ebü'd-Derdâ (r.) şöyle demiştir: “Ey insanlar! Gazâyâ çıkmadan önce sâlih amellerde bulunun. Siz ancak amellerinizin yardımıyla savaşılabirsiniz. Zira kim kendini Allah ile karşılaşmaya adar, bu uğurda savaşa giderse onun amelinin sâlihliği, sonunun güzel olmasına ve Allah'ın yapıp ettiklerini bütünüyle kabul etmesine vesile olacaktır. Böylece o iki güzel sonuçtan birine ulaşacaktır: Ya sâlih ameline mukabil şehadet yahut uzun ömürle beraber ganimet ve selamet.”⁷⁷⁴

7. Askerleri Zihnen Savaşa Hazırlamak

Askerlerin ticaret, ziraat ile iştigal etme veya gösteriş için ikametgâh inşası gibi kendilerini savaştan alıkoyan hususlardan uzak durmaları gereklidir. Zira tüm bunlar kişiyi cihattaki samimi niyetinden uzaklaştırır, düşmanla mücadelesinde sabırlı olmaktan men eder ve şehitlik talebinde gevşeklik gösterilmesine neden olur.⁷⁷⁵

Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Nebilerden biri gazâ etmiş ve şöyle söylemiştir: İnşa ettiği ikametgâhını yarım bırakanla, evlendiği hâlde gerdeğe girmemiş olanla, ektiği tarlasının hasadını devşirmemiş çiftçiyle birlikte savaşa çıkmayın.”⁷⁷⁶

8. Her Daim Tetikte Olmak

Ordu komutanı, düşmanın pusularına karşı uyanık olup hilelerinden kaçınmak, dinlenme ve istirahat vakitlerinde askerlerinin canlarını ve mallarını koruyacak önlemleri almak suretiyle yöneticilik (*siyase*) ve refakatçiliğini (*hirase*) güzel bir şekilde ifa etmelidir. Düşmanını zelil bir durumda olsa bile küçümsememeli, hakir de olsa ona karşı tedbiri elden bırakmamalıdır. Zira henüz sütten kesilmemiş yavrular nice büyük

⁷⁷³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 166.

⁷⁷⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 166.

⁷⁷⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 166.

⁷⁷⁶ Benzer anlama sahip rivayetler için bk. Buhari, Humus 8, Nikah 58; Müslim, Cihad 32; Ahmed, *Müsned*, II, 318.

kahramanları uykusuz bırakmış, büyük sultanlara uykuyu haram kılmıştır. Hadiste şöyle buyrulmuştur: “İnsanlara karşı her daim uyanık bulunmak basiretli bir davranıştır.”⁷⁷⁷

Aynı şekilde düşmanın konakladığı yerleri araştırır ve oralara saldırmaya en uygun, suyu bol, havası mutedil, korunaklı ve düşmana karşı elverişli olup orduyu zafere ulaştıracak yerlerin nereler olduğunu tespiti çalışır. Zayıf ve kuvvetlilerin, emirlerinin ve önderlerinin maslahatlarına riayet eder. Zira bunlar birbirlerinin yardımcılarıdır.⁷⁷⁸

9. İstişareye Dair

Kühüne vâkîf olmakta zorlanılan hususlarda tecrübeli ve doğru düşünce sahibi kişilerle istişare etmek, karmaşık kalan hususlarda basiret ve ilim sahiplerine müracaat edip onların fikirlerini almak müstehaptır. Zira böyle yapmak zafere götüren basiretli bir tutumdur. Ayrıca hatalı karar almaya ve tehlikeye düşmeye de engel olur. Allah şöyle buyurmaktadır: “İşlerinde onlarla istişare et.”⁷⁷⁹ Hasan-ı Basrî şöyle söylemiştir: “Yüce Allah başkalarıyla istişare etmekten müstağnidir. Ancak bunun ümmet için bir kural (sünne) olmasını murad etmiştir.” Yine ondan nakledildiğine göre; “İstişare eden bir topluluk işlerinde en doğru yola erişir.” Ayrıca; “İstişaresi çok olanın, idaresi (imâre) övülür.” denilmiştir.⁷⁸⁰

Zira meşveret, kalplerin hoş tutulması, birliğin sağlanması ve böylece bir hükme ulaşılmasıdır. Nice doğru görüş vardır ki, bu görüşün sahibi kendisine soruluncaya kadar onu dile getirmez. Bu durum, insanlar nezdinde bir ağırlıkları (*mehabet*) olduğundan ve insanların kendilerine hürmet etmelerinden dolayı özellikle de hükümdarlar (*mülûk*) ve makam sahipleri yanında görülür. Nitekim onlara karşı edepli olmak da bunu gerektirir. Eğer onlar müşavereyi kolaylaştırır ve yaygınlaştırırlarsa insanlar da düşüncelerini rahat bir şekilde ızhar ederler.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 167; Ebül Fida İsmail el-Acluni, *Keşfu'l-Hafa*, I-II, Mektebetü't-Türâsi'l-İslami, Halep t.y., I/355.

⁷⁷⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 168.

⁷⁷⁹ Al-i İmran, 3/159; İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 168.

⁷⁸⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 168.

⁷⁸¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 169.

Hakîm kişiler meşvereti memleketin temeli ve saltanatın ana unsuru kabul ederler. Müşavere nebilerin âdetlerindendir. Hatta Hz. İbrâhim oğlunu kurban etmekle kati bir şekilde emrolunmuştu, buna rağmen oğluyla istişare etmekten geri kalmadı. Hikmet ehlinde birisi şöyle söylemiştir: “Melikin insanlarla tek tek istişare etmesi gereklidir. Zira istişare re’ye basiret demektir. Bu sayede insanların birbirlerine kin gütme gailinden uzak kalınır. Sonra melik görüşünü topluluğa açar ve doğru olduğunu tercih ettiği görüşü benimser.” Meşveret anında ruhsat talep edip kolay yola kaçan, görüşünde hata eder. Tedavide bunu isteyen hastalığı artar, fetvada isteyen ise günaha girer. Şöyle denilmiştir: “En doğru bilgi, meşveretin kişiyi doğruladığı haberdur.”⁷⁸²

Devlet başkanının savaştan anlayan birini ordunun başına tayin etmesi vaciptir. Başa geçirilen kişi de tedbirli olmalı, orduyu körü körüne tehlikeler üzerine sürmemeli ve ele geçen fırsatları değerlendirmelidir. Devlet başkanı ordunun da koruyucusudur ve bu görevini tam bir şekilde yerine getirebilmesi için bu konularda tecrübeli kişiyi başlarına komutan tayin etmelidir. Cesaretine güvenerek kendisini tehlikelere atarsa askerleri de ona uyacağından bundan uzak durması gerekir.⁷⁸³

İmam Muhammed söylediklerini teyit etmek için Hz. Ömer’in valilerine yazdığı şu sözü nakleder: “Bera b. Malik’i Müslüman ordulardan hiçbirine komutan tayin etmeyin. Çünkü kendisi onları tehlikenin üzerine üzerine götürür.”⁷⁸⁴ Bera, Enes b. Malik’in kardeşi olup züht konusunda Resulullah’ın (s.a) seçkin ashabından biridir. Mertebesinin yüksekliği konusunda Resulullah (s.a) şöyle buyurur: “Nice pejmürde ve eski elbiseli kimse vardır ki halk onu hakir görüp itibar etmez. Ama Allah’a yemin edip ‘Şu şöyle olacaktır’ derse Allah onun sözünü doğru çıkarır. İşte bunlardan biri Bera b. Malik’tir.”⁷⁸⁵

Rivayet edilir ki bazı gazvelerde Müslümanlar zor duruma düştüler. Bunun üzerine Bera b. Malik’e; “Dua etmeyecek misin? Hani Resulullah (s.a) senin için o malum sözü söylemiştir” dediler. Bera ellerini havaya kaldırıp; “Allahım, düşmanların omuzlarını bize ihsan eyle de kılıçlarımızı onlarla deneyelim” şeklinde dua etti. Onun

⁷⁸² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 169.

⁷⁸³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 61-62.

⁷⁸⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 62.

⁷⁸⁵ Tirmizi, Menakıb 3853.

bu duasından hemen sonra düşman yenilip kaçtı. Bununla beraber Hz. Ömer (r.) tedbirsiz cesaretinden dolayı onun orduya komutan tayin edilmesinden uzaklaştırdı. Zira o kadar gözü karaydı ki her tehlikeye hiç aldırmadan karşı koyardı.⁷⁸⁶

Emir tebaasını yönetme hususunda bilgi sahibi değilse ona yol gösterecek bir vezir seçsin. Allah şöyle buyurur: “*Bana kendi ailemden bir de kardeşim Hârûn’u vezir ver.*”⁷⁸⁷ Böyle bir vezir seçmemişse ordudan bu işten anlayan birkaç kişiyi seçer ve onlara danışıp fikirlerinden istifade eder. Zira Resulullah (s.a) evinin nafakasına varıncaya kadar her hususta sahabeyle meşveret ederdi. Zaten istişare yapmakla da emredilmişti. Bu konuda Allah şöyle buyurur: “*Yönetim işinde onlarla müşavere et...*”⁷⁸⁸ Peygamber (s.a) de; “Meşveretten dolayı hiçbir topluluk helak olmamıştır” buyurmaktadır.⁷⁸⁹

Emir istişareye başvurduktan sonra vardığı sonucu halka emreder. Halk da ona itaat edip aykırı hareket etmemelidir. Rivayet olunur ki; Hayber günü Peygamber (s.a) bir münadiye savaşa son verdiğini ilan etmesini emretti. Daha sonra Peygamber’e (s.a); “Falan şehit edildi” denildi. O da; “Ben savaştan men ettikten sonra mı?” diye sordu. “Evet” dediler. Bunun üzerine Peygamber (s.a); “(Emire) isyan eden kimseye cennet helal olmaz” buyurdu. Şehadet derecesiyle birlikte Peygamber’in (s.a) onun hakkında böyle buyurması, bilerek emire isyan etmenin hiçbir şekilde helal olmayacağını ifade etmek içindir.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 62.

⁷⁸⁷ Taha 20/29.

⁷⁸⁸ Al-i İmran 3/159.

⁷⁸⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 63.

⁷⁹⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 63-64.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

İBN CEMAA'YA GÖRE SAVAŞ GELİRLERİ VE GİDERLERİ

I. BEYTÜLMAL

Kelime anlamı “mal evi” olan beytülmal bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekân anlamına geldiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytülmal, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin bir araya geldiği, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil müstakil bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.¹

İbn Cemaa'ya göre de askerlerin maaşları ihtiyaçları oranında beytülmaldeki mallardan sarf edilir. Zira Müslümanların beytülmalî, onların maslahatları ve ordu düzeninin temini için vardır.² Beytülmal bu cihetten ibarettir, belli kimseler için korunmuş/saklanmış bir mahal değildir. Beytülmal hak sahibi olan tüm Müslümanlar için mutlak olarak vardır ve hiçbir sınıfa veya belli bir kavme mahsus değildir, aksine o genel olarak (tüm Müslümanların) haklarındandır.

Beytülmal'ın cihetleri/kısımları yedidir: Birincisi; Resulullah'ın (s.a) payıdır ki; bu da (zikri önceden geçen) Müslümanların maslahatına dönük olan fey ve ganimetin humusunun tahmisidir (*safiyy*). İkincisi; haraç malıdır. Üçüncüsü; muayyen bir varisi olmaksızın ölen Müslümanın bıraktığı maldır. Dördüncüsü; maliki bilinmeyen zayi maldır. Beşincisi³; ehl-i zimmetten alınan cizye mallarıdır. Altıncısı; kâfirlerin ticaretlerinden alınan öşür vergisi mallarıdır. Yedincisi; fey mallarıdır ki; Ebu Hanife ve Ahmed'e göre fey malları genel maslahatlar içindir. Şafii'nin mezhebine göre bu mallar

¹ Mehmet Erkal, “Beytulmal”, *DİA*, VI, 90.

² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.31b.

³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 32a.

beytülmalin değil ancak İslam ordusuna mahsustur. Bununla birlikte Müslümanların zekât dışındaki yollardan olarak ticaretlerinden alınan öşürler ile hayvanlardan ve diğer ticarî eşya/meta olarak sattıkları mallardan alınan vergiler beytülmal kapsamında değildir. Aksine bu mallar belli bir (gümrük) vergisidir; bunlardan öşür vergisi almak açık bir zulümdür, bunu ne şeriat mübah görür ne de adalet caiz kılar.⁴

Beytülmale ait söz konusu bu maslahatlar İslam askerlerinin maaşlarıdır, kalelerin imareti, silah ve binek hayvanların temini, yarıkların kapatılması, yol ve köprülerin imar edilmesi, nehirlerin hafriyatı, kadıların, valilerin, ulemanın, müftülerin, casus/bekçilerin, elçilerin, imamların, hatiplerin, müezzinlerin, fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve ölümlerin defni vb. içindir.⁵

Eğer beytülmal tüm bu masrafları karşılamada darlığa düşecek olursa öncelikle askerlerin maaşları karşılanır. Kadı, amil/işçi maaşları ise borç olarak beytülmalde/hazinede kalır. Eğer beytülmalde darlık durumu devam ederse veliyyülemr borç alır. Eğer veliyyülemr borçlarını ödeyemeden ölürse ondan sonra gelen veliyyülemr bu borçları ödemeyi üstlenir. Şayet yukarıda zikredilen tüm masraflar karşılandıktan sonra beytülmalde fazla mal bulunursa Ebu Hanife'ye göre bu fazlalık mal vaki olabilecek bir durum/olay için yedek olarak ihtiyaten beytülmalde kalır. Şafii ise bu artan malların Müslümanların genel maslahatı için sarf edileceğini söylemiştir.⁶

II. SAVAŞ GELİRLERİ

Savaş gelirlerini ganimet, fey, haraç ve ikta, öşür ve cizye gelirleri olarak beş kısma ayırabiliriz. Bunları yeri geldiğinde ileride ayrıntılı şekilde inceleyeceğiz. Şimdi öncelikle Hz. Peygamber'e ait olan mallardan başlayalım. Bunlar üç sınıftır: Birincisi: Allah'ın müşriklerin mallarından Resulü'ne "fey" verdikleridir. Bu mallar, Müslümanların at sürerek ve deve koşturarak savaş sonucu elde ettikleri ganimetler değildir. Bunlar Fedek arazisi ve Nadiroğulları'nın mallarıydı. Nadiroğulları, mal ve

⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 32b.

⁵ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 32b.

⁶ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 33a-b.

toprakları karşılığında Hz. Peygamber’le anlaşma yapmışlardı. Ne kendileri savaşa kalkıştılar ne de Müslümanlar onlara karşı savaş külfetine katlanmışlardı. İkincisi: “Safî” malları Müslümanlar tarafından elde edilen ganimetler taksim edilmeden önce Hz. Peygamber’in bu ganimetlerden kendine mahsus olmak üzere seçtiği mallardır. Üçüncüsü: Ganimetler beşe bölündükten sonra ayrılan humusun beşte biri nispetindeki ganimet payıdır. Her üç sınıfa dair meşhur rivayetler mevcuttur.⁷

Benî Nadîr’in mallarına gelince, Hz. Ömer dedi ki: “Nadiroğulları’nın malları, Allah’ın, Resulü’ne fey olarak verdiği mallardandır. Müslümanların at sürerek deve koşturarak savaş sonucu ele geçirdikleri ganimetlerden değildir. Bu bakımdan Nadiroğulları’nın malları Peygamber’e aitti. Resulullah, ailesinin bir yıllık geçim masrafını bunlardan ayırdıktan sonra geri kalanını da Allah yolunda harp hazırlığı olarak atlara ve silahlara harcardı.”⁸

Hz. Peygamber Nadiroğulları’nı kuşattı. Kendileri, Medine’nin yakınında oturan Yahudi kabilesidir. Bunlar, kuşatmaya dayanamayarak kendi yurtlarını terk etmeyi teklif sundular. Yapılan anlaşmaya göre silah hariç, develerinin taşıyabileceği malları yanlarına alabileceklerdi. Bu hususta Allah şu ayeti nâzil buyurdu: “*Bütün göklerde olanlar, bütün yerde olanlar hep Allah’ı tesbih etmekte. O, her şeye galiptir, hikmet sahibidir. Ehl-i kitaptan kâfir olanları ilk sürgünden yurtlarından çıkaran O’dur. Ve fasıkları perişan edeceği içindir.*”⁹ Benî Nadîr vakası, Bedir vakasından altı ay sonra gerçekleşti. Onların mesken ve hurmalıkları Medine’nin çevresindeydi. Hz. Peygamber onları kuşatınca yurtlarını terk etmeye karar verdiler. Hz. Peygamber Nadiroğulları’nın hurma ağaçlarını yaktırdı ve kestirdi. İşte bu hadise için şu mısraları söylerdi: “*Ve hane ala serati Beni Lueyyin, Harikun bil-Buveyreti mustatiru*”. Anlamı; “Buveyre’nin etrafında yükselip yayılan yangın, Lüey oğullarının reislerine, aldırılmaya değmez, önemsiz bir şey olarak geldi” şeklindedir.¹⁰

⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 14.

⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 14.

⁹ Haşr 59/1-5.

¹⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 15.

“Hz. Peygamber Nadiroğulları’nın hurmalıklarını yaktırdı ve kestirdi. Yaktırılan ve kestirilen bölge Buveyre’dir. Onlar hakkında şu ayet indi: *“Herhangi bir hurma ağacını kestiniz yahut kökleri üzerinde bıraktınızsa hep Allah’ın izniyle ve o fasıkları perişan edeceği içindir”*.¹¹ İbn Abbas’a Haşr sûresinin nüzul sebebini sorulduğunda; “Sûre, Nadir oğulları hakkında indi”, diye cevap vermiştir.¹²

“Sizler ona ne at koşturdunuz ne de deve sürdünüz”¹³ ayeti hakkında şöyle anlattı: Zührî dedi ki: Bu arazi Fedek vs. gibi Hz. Peygamber’e ait Arap köyleridir. Fedek halkı Hz. Peygamber’e temsilci göndererek arazi ve hurmalıklarının yarısıyla canlarını kendilerine bağışlaması diğer yarısını ise Peygamber’e vermek üzere ona biat ettiler. Hz. Ömer onları sürdüğünde yurtlarına bilirkışı göndererek paylarına düşen toprak ve hurmalıkların değerlerini tespit ettirip bedelini onlara ödedi.¹⁴

Hz. Ömer Hayber Yahudilerini yurtlarından sürdü. Onlar toprak ve meyve bahçelerinden mahrum olarak yurtlarını terk ettiler. Hâlbuki Fedek Yahudileri, Peygamberle önceden yaptıkları anlaşma gereğince arazinin yarısı kendilerine aitti. Hz. Ömer, Peygamber’in kendileriyle yaptığı anlaşmayı düşünerek toprak ve meyve bahçelerinin yarısının kıymetini altın, gümüş, deve ve eyer olarak ödedikten sonra onları yurtlarından sürdü. Hayber Yahudilerinin arazi ve meyve bahçelerinden mahrum edilmeleri, Hayber’in kuvvet yoluyla ele geçirilmesi sebebiyledir. Bu nedenle arazi Müslümanların hakkı oldu ve Yahudilerin burada hiçbir hakkı kalmamıştı. Fedek ise anlaşma hükümlerine tâbiydi. Yahudiler kendilerine ait toprakların kıymetini alınca, Fedek tamamen Peygamber’e ait oldu. Bundan dolayıdır ki Abbas ve Hz. Ali bu toprakların mirası hususunda hak talep etmişlerdi.¹⁵

Yahya b. el-Cezzâr’a ganimetlerden Peygamber’in payını sordum. O, “Humusun beşte biridir”, diye cevap verdi. İbn Ömer dedi ki: “Ben şahit oldum ki ganimetler beşe

¹¹ Haşr 59/5.

¹² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 16.

¹³ Haşr 59/6.

¹⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 16.

¹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 16.

bölünürdü, sonra paylara kura çekilirdi. Hz. Peygamber payına düşeni alır, seçmezdi. Ganimetler beşe bölünürdü. Bunun dört payı savaşçılarındı. Bir humus da dörde bölünürdü, dörtte biri Allah’a, Resulü’ne ve onun akrabasına aitti. Allah’a ve Resulü’ne ait olan pay, Resulün akrabasına aittir. Hz. Peygamber humustan ayrıca bir hisse almazdı. Humusun ikinci payı yetimlere, üçüncü payı miskinlere, dördüncü pay ise ibnüssebile yani Müslümanların yurdunda misafir durumunda olan fakir yolcuya aitti.¹⁶

Hasan b. Muhammed’den: “*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah içindir*”,¹⁷ ayetini sordum. O şöyle dedi: Allah lafzı, her sözün anahtarıdır. Dünya da ahiret de Allah’ındır. Hâlbuki insanlar Peygamber’in vefatından sonra bu iki hisse hakkında ihtilaf etmişlerdir. Allah’ın ve Peygamber’in hisseleri aynıdır. Hz. Peygamber bu hisseden alır, verir, istediği yerde harcar ve dilediği gibi onu harcardı.¹⁸

Malik b. Evs dedi ki; Hz. Ömer daha sonra şu ayeti okudu: “*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah’a, Resulüne, onun akrabasına, yetimlere, düşkünlere ve yolda kalmışlara aittir.*”¹⁹ Bu ganimetin beşte biri ayette zikredilen sınıfların hakkıdır dedi ve akabinde şu ayeti okudu: “*Zekâtlar ancak şunlar içindir: Fakirler, düşkünler, zekât toplayıcıları, kalpleri İslam’a ısındırılmak istenenler, mükâteb köleler, borçlular, Allah yoluna ve yolcuya mahsustur*”.²⁰ Bu da zekât ayette bahsi geçen sınıfların hakkıdır, dedi ve şu ayeti okudu: “*Savaş olmaksızın fethedilen ülkelerin halklarına ait mallardan Allah’ın, Peygamberine nasip ettiği fey; Allah’a, Resulü’ne, akrabalara (Peygamber’in yakın akrabalarına), yetimlere, fakirlere ve yolda kalmış gariplere aittir.*”²¹. Fey ayette bahis konusu edilen sınıflarla fakir ve muhacirler içindir, dedi. Yahut şu ayetleri okudu: “*Fey aynı zamanda o fakir muhacirler içindir ki yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır. Ve onlardan önce Medine’yi*

¹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 21.

¹⁷ Enfâl 8/41.

¹⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 22.

¹⁹ Enfâl 8/41.

²⁰ Tevbe 9/60.

²¹ Haşr 59/7.

yurt ve iman evi edinenler. Onlardan Muhacir ve Ensar’dan sonra gelenler de.”²² ve şöyle dedi: Bu ayetler, böylece bütün insanları kapsamına almıştır ve malik olduğunuz bazı köleler müstesna hiçbir Müslüman yoktur ki bu mallarda hakkı olmasın. Allah bana yaşamayı kısmet ederse her Müslüman’a hakkı yahut payı ödenecektir. Ta ki Himyer Dağı’ndaki çobanın bile bu mallardaki hakkı alını terlemeden veya yüzü kızarmadan kendisine ödenecektir.²³

Abdullah b. Mesud şöyle dedi: Kendisinden başka ilah olmayan Allah’a yemin ederim ki Allah daha Bizans ve İran fethedilmeden evvel feyi taksim etmiştir. Bu sûre, Medine’de ve kıtal ayetinden sonra nâzil olmuştur. Bu da fey konusunda Hz. Ömer için bir delildir. Zira İran ve Bizans Hz. Peygamber’in vefatından sonra fethedilmiştir. Böylece Allah Peygamber’den sonra geleceklerin haklarını henüz onlar gelmeden ve Bizans ile İran fethedilmeden önce bu sûrede beyan buyurmuştur. Şu hâlde Müslüman devlet adamlarının tasarrufu altında bulunan mallar üç kısımdır ki Hz. Ömer bunu zikretmiş ve bunlarla ilgili olarak Allah’ın kitabında vârit olan hükümleri beyan etmiştir. Bunlar; fey, ganimetlerin humusu ve sadaka/zekâtıdır. Bunlar mücmel kavramlar olup her biri birçok malı gelir kaynağı olarak ihtiva etmektedir.²⁴

A. GANİMET

Ganimet kelimesi, mallar için kullanılan bir sıfat olup “elde edilmiş mallar (*emval mağnume*)” anlamına gelmektedir. Kök itibarıyla “ğanem”, fayda anlamındaki kelimeden türetilmiştir. Ganimetler “enfâl” olarak da belirtilir. Bu kelimenin kökü olan “nefel” sözcüğü fazlalık (*ziyade*) anlamındadır. Ganimetler İslam’dan önceki şeriatlarda (*şer’u men kablena*) hiç kimse için helal değildi. Önceleri ganimetler meydanda toplanır ve üst kısmından tutuşturulup yakılarak yok edilirdi. Yüce Allah Resulü’ne verdiği değer bir ifadesi olarak ganimeti yalnızca bu ümmete helal kıldı.²⁵

²² Haşr 59/8-10.

²³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 22.

²⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 23.

²⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 189.

Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Ganimet olarak aldıklarınızın beşte biri şayet Allah’a, kulumuza indirdiğimize ve hak ile batılın ayrıldığı güne iman ediyorsanız mutlaka Allah’ın, Resulü’nün, akrabaların, yetimlerin, miskinlerin ve yolda kalmışlarıdır.*”²⁶ Bir diğer ayette ise şöyle buyrulmaktadır: “*Ganimet olarak elde ettiklerinizden helal ve temiz olarak yiyin. Allah’tan sakının. Muhakkak ki Allah gafurdur, rahimdir.*”²⁷

Âyet-i kerîmedeki “ganimet olarak elde ettiklerinizden” ifadesi beşte birlik kısmın dışarıda tutulması gerektiğine bir işaret ve tembihtir. Hz. Peygamber (s.a) şöyle buyurmuştur: “Ganimetler bana helal kılındı. Hâlbuki benden önce kimseye helal kılınmamıştı.”²⁸ Hz. Peygamber (s.a) Bedir, Hayber ve Hevâzin ganimetlerini Müslümanlar arasında paylaşmıştır. Sahabe de Şam ve Irak ganimetlerini taksim etmiştir. İslam’da ilk olarak taksim edilen ganimet, Allah’ın, elçisine ait kılmasından sonra taksim edilen Bedir ganimetidir. Hz. Peygamber (s.a) bu ganimeti ashâbı arasında taksim etmiştir. Beşe bölünen ilk ganimet ise Benî Kaynuka’dan alınan ganimettir. Bu taksim Bedir Gazvesinden yaklaşık bir ay sonra hicretin ikinci yılı Şevval ayının ortasında gerçekleşmiştir.²⁹

1. Ganimetin Tanımı ve Çeşitleri

Şeriat açısından ganimet, Müslümanların savaşma, at koşturma, iz sürme, savaş düzeni alma, muhasara etme veya pusu kurma gibi yollarla kâfirlerden zorla aldığı mallardır. Tüm bu yollar kullanılarak ele geçirilen şeyler ganimettir, fey değildir. Zira fey, zor kullanmaksızın kâfirlerden elde edilen mallara denir. Yine kâfirlerin terk ettikleri, kaçarken arkalarında bıraktıkları, sulh yoluyla aldığımız yahut onların tüccarlarından alınan mallar vb. de feye dâhildir. Bu hususlar açıklandıktan sonra zor kullanılarak elde edilen ganimetin kısımlarını ele almaya başlayabiliriz. Ganimet iki kısımdır: Birincisi, beşe bölünüp taksim edilmesi âlimlerin icmasıyla vacip olan

²⁶ Enfâl 8/41.

²⁷ Enfâl 8/69.

²⁸ Buhari, Teyemmüm 1, Salat 56, Humus 8; Müslim, Mesâcid 3, 5; Tirmizi, Siyer 5; Darimi, Salat 111, Siyer 29, Ahmed, *Müsned*, I/251; II/412; III/304; IV/416; V/145, 148.

²⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 188-189.

ganimettir ki buna “umumi ganimet” (*el-ğanimetu’l-amme*) denir. İkincisi, taksimi vacip olmayan ganimettir. Kimi âlimlere göre bunun beşe bölünmesi de gerekmez. Bu ise seleb ve nefel adıyla anılır.³⁰

2. Ganimetin Kapsamı

Müslüman ordusu kâfir ordusunu yener yahut Müslümanlar zor kullanarak bir beldeyi yahut bir kaleyi fethederlerse o belde ve içinde mal olarak bulunan her şey beşe bölünmesi gereken ganimet hükmündedir. Bu hüküm üzerinde ihtilaf bulunmamaktadır. Aynı şekilde savaş tertibi aldıkları yerde buldukları yahut savaş düzeni olmaksızın galip gelerek ve güç kullanarak elde ettikleri her şey beşe bölünerek taksim edilen ganimet hükmündedir. Bunların beşe bölünüp taksim edilmesi vaciptir.³¹

Bu hükmün delili şu ayettir: “*Ganimet olarak aldıklarınızın beşte biri şayet Allah’a, kulumuza indirdiğimize ve hak ile batılın ayrıldığı güne iman ediyorsanız mutlaka Allah’ın, Resulü’nün, akrabaların, yetimlerin, miskinlerin ve yolda kalmışlarındır.*”³² Fey bu hükme tâbi değildir. Zira önceki ulema feyin beşe bölünüp bölünmeyeceği meselesinde ihtilaf etmişlerdir.³³

3. Umumi Ganimet

Umumi ganimet dört kısımdır: Bunlar savaşçı (ergin ve erkek) esirler, kadın, çocuk ve köleler gibi tutsaklar, gayrimenkul ile altın, gümüş, at, silah, kıyafet, ev eşyası gibi bunların dışında kalan mallardır. Ganimetin bir kısmını savaşçı esirler oluşturur. Bunlar Müslümanların galip gelip zor kullanarak ele geçirdikleri hür, akıl sahibi ve savaşçı erkeklerdir.³⁴

³⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 189-190.

³¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 190.

³² Enfâl 8/41.

³³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 191.

³⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 191.

4. Ganimet Olarak Alınan Savaşçı Erkekler

Hür ve akli başında biri esir edildiğinde İmam Şafii ve İmam Ahmed'e (r.a) göre sultan yahut nâibi şu dört uygulamadan birini tercih edebilir: Öldürmek, köleleştirmek, serbest bırakmak yahut bir mal veya Müslüman esirler karşılığında bırakmak. Zira Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *“Artık bundan sonra esirleri ya karşılıksız ya da fidye karşılığı saliverin.”*³⁵

Hz. Peygamber'in (s.a) Nâdir b. el-Haris'i ve Ebu Uzza'yı öldürtmesinden Ehl-i kitap ile putperestler arasında bu açıdan bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. Kendi dini üzere kalmayan kimsenin, Müslüman olması durumunda köleleştirilmeyeceği de söylenmiştir. Ebu Hanife esirler hakkında sultanın öldürme ve köleleştirme seçenekleri arasında tercih yapabileceği, karşılıksız salıverme ile fidye karşılığı bırakma hakkının ise bulunmadığı görüşündedir. Malik ise sultanın karşılıksız salıverme hakkının olmadığını, onun diğer üç seçenekten birini tercihte serbest olduğunu söylemektedir. Sultan bu konuda Müslümanların çıkarına olan seçeneği tercih eder. O, esir alma sonrasında hangi seçeneğe göre hareket edeceğine karar verememişse bu konuda açık bir karara varıncaya kadar esiri hapseder.³⁶

5. Taşınmazlar

Müslümanların zor kullanarak ele geçirdikleri yahut kâfirlerin, savaş, esir alma ve göç gibi gerekçelerle terk ettikleri her türlü gayrimenkul ve arazi ganimettir. Mezhep imamları bunların hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Şafii (r.) şöyle demiştir: “Bunlar beşe bölünür ve diğer ganimetler gibi taksim edilir. Zira Hz. Peygamber (s.a) Hayber arazisini ganimetten hak sahibi olanlar arasında taksim etmiştir. Şayet sultan onlardan araziler üzerindeki haklarından vazgeçmelerini ister, onlar da bir bedel karşılığında yahut bedelsiz olarak bu isteğe rıza gösterirlerse bu da caizdir. Bu durumda bahis konusu yerler Müslümanlara vakfedilmiş olur. Hz. Ömer (r.) Iraktaki Sevad arazisinde böyle yapmıştır.”³⁷

³⁵ Muhammed 47/4; İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 192.

³⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 192-193.

³⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 210.

İmam Malik (r.) ise; “Ganimet olarak elde edilen arazi tüm Müslümanlar için vakfedilmiş hükmündedir ne beşe bölünür ne de taksim edilir.” demektedir. Ebu Hanife’nin (r.) görüşü ise şöyledir: “Sultan bu hususta muhayyerdir. Diğer ganimetler gibi hak sahipleri arasında taksim edebilir yahut Iraktaki Sevad arazisinde olduğu gibi Müslümanlar için vakfedebilir veyahut da Mekke’nin fethinden sonra yapıldığı gibi kâfirlerin ellerinde bırakabilir.”³⁸

6. Esir, Tutsak ve Taşınmaz Malların Dışında Kalanlar

Altın, gümüş, at, besi ve binek hayvanı, silah, elbise, takı, ev eşyası, hububat vb. menkul malların tümü beşe bölünüp taksimi gereken ganimet malları arasında yer alır. Ancak seleb yoluyla elde edilenler bunun dışındadır. Zira Hz. Peygamber (s.a) Benî Kaynuka, Hayber, Huneyn ve diğer savaşlarda ele geçirilen menkul malları taksim etmiştir. Ondan sonra sahabe (r.a) de aynı şekilde davranmışlardır.³⁹

7. Ganimet Olma Açısından Kitaplar

Ganimetler arasında kitap varsa şu ihtimaller söz konusudur: Eğer bu kitaplar şeriat ilimleri, tıp, matematik, şiir gibi dini açıdan öğrenilmesi caiz olan ilimlere dairse ganimete dâhildir ve beşe bölünerek taksim yapılır. Açıkça küfre sevk eden (*küfriyat*) ve sihirden bahsedenler gibi dini açıdan öğrenilmesi haram olan ilimlere dair iseler yakmak başta olmak üzere değişik yollarla yok edilirler. Ancak bunların mürekkepleri temizlenip yeniden kullanılmaları mümkün olacaksa temizlenir. Bu durumda ganimete dâhil edilirler. Kitaplar arasında Tevrat, Zebur ve İncil bulunursa ne yapılacağına dair iki görüş vardır. İlk görüşe göre yakılırlar, ikincisine göre ise yukarıdaki ikinci hüküm yani kitaplar gibi temizlenip yeniden kullanılmaları geçerlidir.⁴⁰

8. Dârülharpten Mal Kaçırmak

Müslüman bir ferdin yahut askerî müfreze oluşturmamaya kadar az sayıdaki bir topluluğun darülharbe gizlice girerek kâfirlerden mal çalması veya tutsak alması

³⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 210.

³⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 207.

⁴⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 207.

durumunda ya da bir Müslümanın, bir harbînin malını hileyle ele geçirmesi yahut pazarlık yaparak aldıktan sonra kaçması veya borcunu inkâr etmesi durumunda bu alınan mallar, alan kişiye yahut gruba ait kabul edilir, beşe bölünüp taksim edilmez, denmiştir. İmam Gazzâlî ve diğer bazı âlimler bu görüşü tercih etmişlerdir. Bir başka görüşe göre ise alınan mal ganimet hükmündedir, beşe bölünüp taksim edilir.⁴¹

Bir askerî birliğin (seriyye) sultandan izin almaksızın sinsice saldıran kişilerle savaşıması durumunda elde edilen malların hükmü de aynıdır. Ebu Hanife bu konuda savaşın düşmanı alt etmeye yetecek bir kuvvetlerinin olması durumunda malların beşe bölünüp taksim edileceğini, böyle bir kuvvetlerinin olmaması durumunda elde edilenlerin kendilerine ait olacağını söylemiştir.⁴² Yine Ebu Hanife'den gelen bir rivayete göre söz konusu mallar beytülmale aittir; ama bu durumda savaş ve ardından galibiyet kazanarak herhangi bir şey alınmış ise ganimet hükmü geçerlidir. Bu durumda elde edilen mallar beşe bölünüp taksim edilir.⁴³

9. Ganimet Malını Gizleyerek Haksız Kazanç Elde Etmek

Ganimette gulul ittifakla haramdır. Gulul, ganimet mallarından herhangi bir şeyin imamdan yahut temsilcisinden (*nâib*) gizlenmesidir. Ganimetin az bir kısmının gizlenmiş olması da bir kısmının telef edilmesi de aynı hükme tâbidir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “*Kim hıyanet ederse (gulul), hıyanet ettiği şeyi kıyamet günü getirir.*”⁴⁴ Ayetin manasının; “O şeyi sırtında taşıyarak getirir” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ise anlamı; “O mal sırtında olduğu hâlde ahirette huzura gelir.” şeklindedir.⁴⁵

Sünnette de bu konuda ağır tehdit içeren çok sayıda hadisi şerif vardır. Bunlardan birisi şöyledir: “Hz. Peygamber'in (s.a) adı Mudğam olan bir hizmetçisi vardı. Vâdilkurâ'da o, Nebi'nin (s.a) devesinin semerini hazırlarken uzaktan atılan bir

⁴¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 210.

⁴² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 211.

⁴³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 211.

⁴⁴ Al-i İmran 3/161.

⁴⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 213-214.

okun isabet etmesiyle öldü. İnsanlar onun hakkında “Cennete merhaba dedi” şeklinde bahsedince Hz. Peygamber (s.a) şöyle buyurdu: “Kesinlikle hayır! Canımı elinde tutana yemin olsun ki, cübbesi ateş olup onu yakacaktır.” Bu kimse Müslümanlara ait feyden gizlice almıştı. Bir adam bunu işitti ve şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Ben, kendime ait bir çift terlik için ganimet malları arasından bağcık aldım.” Hz. Peygamber (s.a); “Ahirette onların aynının ateşten olanını alacaksın.” cevabını verdi.”⁴⁶ Bir başka rivayette ise; “Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kişinin taksim edilmeden önce bir ganimet malını satması helal olmaz.”⁴⁷ buyurulmuştur.⁴⁸ Bu konuda İbn Cemaa görüşünü şöyle dile getirir: “Dini konusunda ihtiyatı elden bırakmayan kimsenin bu hadisi iyice dikkate alması gerekmektedir. Taksimat yapılmadan önce ganimet mallarından herhangi bir şeyi satın alıp satan kimse de hadisteki tehdidin muhatabıdır.”⁴⁹

Kıymeti az dahi olsa herhangi bir ganimet malını gizlice alan kimsenin, o malı taksim edilmek üzere ganimet mallarına iade etmesi vaciptir. Bu kimsenin ayrıca tevbe ve istiğfarda bulunması da vaciptir.⁵⁰ Ahmed b. Hanbel (r.) şöyle demektedir: “Ganimetten gizlice mal kaçıran kimsenin bunun dışındaki malları bir hayvan yahut mushaf olmadığı müddetçe bu fiilin cezası olarak yakılır. Tutsak edilenler gizlice kaçırılsa, ceza olarak tabii ki yakılmaz. Zira bu, ganimetten pay sahibi olanların hakkıdır.” Tüm bu anlatılanlar sultan yahut temsilcisinin savaş başlamadan önce “Kim neyi elde ederse onun sahibi olur” dememeleri durumunda geçerlidir.⁵¹

10. Ganimet Taksimi

Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Ganimet olarak aldıklarınızın beşte biri şayet Allah’a, kulumuza indirdiğimize ve hak ile batılın ayrıldığı güne iman ediyorsanız,*

⁴⁶ Benzer bir rivayet için bk. Buhari, Cihad 14, Rikak 51; Tirmizi, Fedailü’l-Cihad 14, Tefsiru Sure 23 2, Ahmed, *Müsned*, I/22, 23, 46; III/260, 264, 272.

⁴⁷ Benzer bir rivayet için bk. Ebu Davud, Nikah 44; Ahmed, *Müsned*, IV/108.

⁴⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 214.

⁴⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 214.

⁵⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 214-215.

⁵¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 215.

mutlaka Allah'ın, Resulü'nün, akrabaların, yetimlerin, miskinlerin ve yolda kalmışlarıdır.”⁵² Sahih olarak rivayet edilmiştir ki, Hz. Peygamber (s.a) Benî Kaynuka ganimetlerini beşe bölüp taksim etmiştir. Bunlar, İslam'da beşe bölünen ilk ganimet mallarıydı. Hz. Peygamber (s.a) benzer şekilde Hayber, Huneyn ve diğer bazı seferlerde elde edilen ganimetleri de taksim etmişti. İmkân elverdikçe ganimetin bu şekilde taksim edilmesinde icma vardır. Ancak savaş sürerken taksim yapılmaz. Böylece insanların savaştan alıkonulmalarının önüne geçilmiş olur. Ayrıca düşmana karşı zaferin elde edilmesi ve böylece ganimet malları üzerindeki mülkiyetin kesin hale getirilmesi amaçlanır. Savaş bitip asayiş sağlanınca taksimat yapılır.⁵³

Şafii'ye (r.) göre taksimatın dârülharpte yapılması evladır. Ancak bu işin darüislama ertelenmesi de caizdir. Ebu Hanife'ye (r.) göre ise ganimet sadece darüislamda taksim edilir. Malik (r.) ise malların dârülharpte, tutsakların darüislamda taksim edileceğini söylemiştir. Şafiilerden bir grup ise bu işin imama bırakılacağını, onun maslahata uygun olan hükme varmasının doğru olacağını söylemiştir.⁵⁴

11. Ganimetin Beşe Taksimi

Teçhizat paylaşımı bittikten sonra sıra düşmanın saklayıp naklettiği erzaklarına gelir. Ardından diğer ganimet malları cinslerine göre beş paya taksim edilir. Her bir cinsin ayrı bir kısım olarak paylaştırılması caizdir. Ganimetten hak sahibi olanlara farklı cinslerden ganimet dağıtımı da caizdir. Zira ganimet taksiminde bizzat mallar değil kıymetleri dikkate alınır.⁵⁵ Beşe bölünme işlemi tamamlanınca beş pay için kura atılır. Bu beş parça kâğıdın birinin üzerine, “Allah'ın yahut Müslümanların maslahatlarının” ifadesi yazılır. Diğerlerinin üstüne ise “ganimet sahiplerinin” ifadesi yazılır. Sonra kâğıtlar katlanır. Kâğıtla ilgili bu işleme müdahil olmayan bir kişi beş parçadan her birinin üzerine bir kâğıt koyar. Buna göre her bir payın üzerine hangi kâğıt düşmüş ise o

⁵² Enfâl 8/41.

⁵³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 216.

⁵⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 217.

⁵⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 221.

pay ona verilir, beşte birlik pay böylece belirlenince gerisi ganimet sahiplerine ayrılmış olur.⁵⁶

12. Taksim Edilen Ganimetin Pay Sahiplerine Dağıtılması

Bahşişlerin dağıtımının bitirilmesinin akabinde beşte dörtlük kısmın ganimetten hisse hak edenler arasında paylaştırılmasına geçilir. Bu kişiler, gazâ niyetiyle savaşa iştirak eden hür ve herhangi bir sakatlığı olmayan Müslüman erkeklerdir. Bu hususta maaşlı askerler ile gönüllüler arasında bir fark bulunmamaktadır. Ordu savaş düzeninde yer almaları durumunda savaşan ile savaşmayan müsavidir. Savaşın başından itibaren meydanda bulunan ile savaş devam ederken katılan arasında da bir fark bulunmaktadır.⁵⁷

Ebu Hanife (r.) bu konuda şöyle söylemiştir: “Destek birlikleri darülharbe girdiğinde savaş devam ediyorsa ganimeti hak ederler. Bu kimseler savaşa yahut kalenin fethine yetişemeseler de durum değişmez.” Savaş devam ederken hastalanan kimse ganimette hak sahibi olmaya devam eder. Savaş başlamadan önce kendisi yahut atı ölen kimselerin ganimetteki kendilerine veya atlarına verilecek olan hisseleri düşer. Ölüm savaştan sonra gerçekleşirse hakları bakidir. Savaş esnasında ölmeleri durumunda daha sahih olan görüşe göre hüküm şöyledir: Bu esnada ölen at için bir pay ayrılır, süvari için ise herhangi bir pay verilmez. Ebu Hanife (r.) ise atın yahut süvarinin darülharbe girdikten sonra ölmesi durumunda haklarının baki olacağı görüşündedir.⁵⁸

13. Süvari ve Piyadelerin Ganimet Payları

İmanın ganimetten pay almayı hak edenler arasında eşitlik sağlanması vaciptir. Kimseye fazla verilmez. Bu konudaki istisna süvariler ile piyadeler arasındadır. Piyadeye bir pay, süvariye üç pay verilir. Bunlardan biri kendisi, ikisi atı içindir. Malik, Ahmed b. Hanbel ve ulemanın çoğunluğu bu görüşü savunur. Ebu Hanife (r.) ise birisi

⁵⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 221.

⁵⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 223.

⁵⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 223-224.

kendisi, öbürü atı için olmak üzere süvariye iki pay verileceği görüşündedir. Sahih sünnet onun bu görüşünün aleyhine bir delil teşkil etmektedir.⁵⁹

Ahmed atın atik olması durumunda iki pay alacağını, hecin, mukarraf yahut birzevn olması durumunda ise bir pay verileceğini söylemiştir. Safkan Arap atlara atik, ana-babası Arap olmayan atlara birzeyn, babası Arap anası Acem olan atlara hecin denir. Mukarraf ise babası Acem anası Arap olan atlardır.⁶⁰ Birden çok atla savaşa katılan kişiye ganimetten sadece bir atı için pay verilir. Ahmed en fazla iki at için pay verileceği görüşündedir. Tercihe şayan olan görüşe göre orduda bulunmasında bir fayda olmayan sıska at için herhangi bir pay verilmez. Gasp edilmiş bir atla savaşılmaması durumunda eğer at sahibi de savaşa iştirak etmişse ata ait iki pay ona verilir. At sahibi savaşa katılmamışsa bu paylar gasp ettiği atla savaşa katılan savaşçının olur. At sahibine ise ecri misil verilir. Ahmed (r.) savaşa iştirak etsin etmesin iki payın atın sahibine verileceği görüşündedir. At dışındaki hayvanlara ganimet payı verilmez. Onlara maktu ücret verilir. Deve ve fil katıra, katır ise merkebe nispetle daha yüksek bir bedel alır.⁶¹

14. Ganimet Payından Vazgeçmek

Ganimet taksimi yapılmadan önce savaşçı payından vazgeçebilir. Bu durumda hisse diğer hak sahiplerine kalır. En sahih görüşe göre hak sahiplerinin toplu olarak paylarını almaktan vazgeçmeleri caiz değildir. Yine en sahih görüşe göre birini öldüren kişinin, öldürdüğü askerin teçhizatını almaktan geri durması da caiz değildir. Aynı şekilde zevi'l-kurba sınıfındakilerin paylarını almaktan vazgeçmeleri de bu hükme tâbidir.⁶²

Taksimât yapıldıktan sonra payını almaktan vazgeçmek caiz olmaz. Zira hak sahipleri için mülkiyet sabit olmuştur. Hâlbuki taksimât öncesinde ganimetler kimsenin mülkü değildir. Bu sebeple ordu komutanının taksimatta belirli bazı malları belirli kimselere vermesi caizdir. Komutanın böyle yapmasının caiz oluşu da henüz ganimetin

⁵⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 224.

⁶⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 224-225.

⁶¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 225.

⁶² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 227.

kimsenin mülkiyetine geçmemiş oluşuna dayanmaktadır. Bir başka görüşe göre ise taksim edilmese dahi ele geçirmekle ganimet malları üzerinde mülk sabit olur.⁶³

15. Ganimet Malının Çalınması

Ganimetten hak sahibi olanlardan herhangi biri ganimet malından hırsızlık yapması durumunda tâzir cezasına çarptırılır. El kesme şeklindeki had cezası uygulanmaz. Bu hırsızlık ganimet taksiminden sonra olmuş ise şu ihtimaller söz konusudur: Eğer çalınan mal, beşte birlik hisseden ise had cezası yine uygulanmaz. Beşte dörtlük kısımdan ise ve çalınan miktar hırsızın hissesi kadarsa eli kesilmez. Hisselerini had cezasını gerektirecek nisap miktarı oranında aşması durumunda ise eli kesilir.⁶⁴

16. Kâfirlerin Ele Geçirdikleri Müslüman Mallarının Ganimet Olarak Onlardan Geri Alınması

Kâfirler Müslümanların herhangi bir malını galebe çalmak suretiyle elde ederlerse buna malik olmazlar, bu mallar Müslüman sahiplerinin mülkiyetinde kalmaya devam eder. Müslümanların onları yenilgiye uğratmaları durumunda ganimet taksimi yapılmadan önce bu malların sahipleri söz konusu mallarını alma hakkına sahiptir. Bu durum bilinmeden taksimat yapılması hâlinde bu mallar kimin payına düşmüşse malların bedeli Müslümanların maslahatı için ayrılan beşte birlik hisseden onlara ödenir ve Müslüman sahiplerine iade edilir.⁶⁵

Malik ve Ebu Hanife ise şu görüştedirler: “Kâfirler kahr ve galebe yoluyla aldıkları mallara malik olurlar. Daha sonra Müslümanların o malları elde etmeleri durumunda ganimet taksimi öncesinde malların eski sahiplerinin bunları alma hakkı vardır. Taksimat sonrasında ise yalnızca bedellerini hak ederler.”⁶⁶ Şafiilere göre bu hususta gayrimenkul, menkul ve mal sahibinin yaşadığı bölge arasında bir fark yoktur. Ebu Hanife (r.) ise şu görüştedir: “Kişinin yaşadığı bölge ve o bölgede sahip olduğu

⁶³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 228.

⁶⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 228.

⁶⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 230.

⁶⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 230.

gayrimenkul dârülharp sınırındaysa, kâfirlerin bu bölgedeki galibiyeti ve gayrimenkulleri ele geçirmesi bu kişinin mülkiyetini kaldırır. Ama o gayrimenkul dârülharp sınırında değilse mülkiyet kaydı değişmez.⁶⁷

Ebu Yusuf ganimetlerin nasıl taksim edileceği konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: Allah'ın; *“Biliniz ki; ganimet olarak elinize geçen malların beşte biri Allah’a, Resul’e, yakın akrabalara, yetimlere, miskinlere, yolculara aittir. Eğer siz Allah’a inanmış iki ordunun (Bedir’de) birbirine kavuştuğu gün kulumuza indirdiklerimize de iman etmişseniz buna riayet ediniz. Allah her şeye kadirdir.”*⁶⁸ ayetiyle bu durum izah edilmiştir. Buna göre müşriklerden savaş yoluyla elde edilen her türlü silah, meta, hayvan vb. şeyler ganimet kapsamındadır. Bu malların humusu da Kur’an’da Allah’ın isimlerini beyan ettiği zümrelere verilir. Geri kalan 4/5 ganimet malları ise savaşa katılan askerler arasında taksim edilir. Bu kişiler asker veya yazıcı gibi geri hizmetlerde olsun ordunun tüm mensuplarına bu hisse dağıtılır.⁶⁹

Süvariye ikisi atı birisi kendi için olmak üzere üç pay verilirken piyadenin bir pay hakkı vardır. Ayrıca binek hayvanları arasında pay konusunda takdim ve tercih yapılmaz. Nitekim Kur’an’da; *“Allah, binmeniz, ziynet ve süs olarak kullanmanız için atlar, katırlar ve eşekler yarattı.”*⁷⁰ buyurulmuştur. Arap birisi; *“Bu atları ben besledim”* diyerek, at, beygir ve katanayı ayırıp sadece kısrağı kastetmez. Şüphesiz beygir ve katana, at ve kısraftan daha kuvvetlidir ve binilmeye daha uygun hayvanlardır. Bu hayvanların hiçbirisi ganimet malından hisse alma hususunda diğerinden ayrı tutularak özel muameleye tâbi olmaz. Böylece kuvvetli hayvan zayıf olana takdim ve tercih edilmez. Aynı durum savaşan askerlerin cesur olanı ile korkak olanı arasında da söz konusudur.⁷¹

⁶⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 230.

⁶⁸ Enfâl 8/41.

⁶⁹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 28.

⁷⁰ Nahl 16/8.

⁷¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 28.

İbn Abbas'tan gelen rivayete göre Resulullah (s.a) Bedir ganimetlerini taksim ettiğinde atlıya iki, piyadeye ise bir pay vermiştir. Yine bir rivayete göre Huneyn Savaşı'nda Ebu Zer el-Gıfârî ve kardeşi Hz. Peygamber'in yanında bulunurken onun dördü atlarına, ikisi de kendilerine olmak üzere onlara altı pay verdiği belirtilmektedir. Ayrıca Ebu Hanife, bir kişiye atlı da olsa şahsına bir, atına da bir sehim verilmeli, ben bir hayvanı bir askere tercih etmem, demiştir. Ebu Hanife, Hz. Ömer'in bir amili Şam tarafında binek hayvanına bir sehim, şahsa da bir sehim olarak ganimeti taksim ettiği ve bu durumdan Hz. Ömer haberdar olduğunda bu hükmü kabul edip cevaz verdiği rivayetine dayanarak bu görüşü savunmaktadır. Ebu Hanife bu rivayeti esas kabul ettiğinden şahsa bir sehim hayvana da bir sehim verilmesini dile getirmektedir. Ebu Yusuf, harbe birden fazla atla katılan süvari hakkında kendisine sehminden daha fazla verilmesini uygun görmemiştir. Bir rivayete göre bir kişiye iki hayvan için verilenden daha fazlasının verilmesinin uygun olmayacağı bildirilmiştir.⁷²

B. HUMUS

Sözlükte “beşte bir” anlamına gelen humus sözcüğü, İslam hukukunda ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli alanlarda harcanmak üzere alınan beşte birlik (yüzde yirmilik) payı ifade etmektedir. Bu kavram, Hz. Peygamber ve sahabe uygulamasıyla önemli ölçüde belirmiş, bu dönemdeki tartışmalar ve uygulama örneği daha sonraki uygulamalar için de model oluşturmuştur. Klasik dönem genel fıkıh kitaplarında zekât (*rikaz*) ve siyer (*ganimet*, *fey*, *seleb*) ana bölümlerinde veya kamu maliyesiyle ilgili “el emval” türü eserlerde ayrıntılı yer alan humusun, Sünnî fıkıhında daha dar kapsamda olduğu söylenebilir.⁷³

Beşte dörtlük hissenin taksiminden sonra kura yoluyla ayrılmış olan beşte birlik hisse taksim edilir. Bunun nasıl taksim edileceği konusunda ihtilaf vardır. Şafii ve ulemanın çoğunluğu; “Kur'an'da yer aldığı şekliyle bu hisse beş paya bölünür” demektedirler. Ebu Hanife üç paya bölünmesi gerektiğini söylemektedir. O ilgili

⁷² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 28-29.

⁷³ Yunus Apaydın, “Humus”, *DİA*, XVIII, 365.

hükümde yer alan ilk iki kısmı hariç tutmaktadır. İmam Malik ise halifenin re'yi uyarınca tasarrufta bulunacağı görüşündedir.⁷⁴

İbn Abbas (r.) şöyle demektedir: “Bu pay altıya bölünür: Bir pay Allah hakkı olarak alınır ve Kâbe’nin ihtiyaçları için harcanır, diğer beş pay ise Kur’an’da zikredilen beş gruba verilir.” Şafii’nin görüşüne göre bu beş kısımdan ilki Resulullah’ın (s.a) hissesidir. Bu pay, onun (s.a) vefatından sonra Müslümanların maslahatlarına harcanır. Askerlerin maaşları, kale ve hisar tamiri, hisar inşası, silah tedariki, kadı, âlim, imam ve müezzinlerin maaşları gibi Müslümanların maslahatlarına harcamak bu kabildendir.⁷⁵

İkinci kısım zevi’l-kurba’nın hissesidir. Bunlar Haşimoğulları, Abdülmuttaliboğulları, Abdümenafogullarıdır. Bunlar kendilerine zekât verilmesi haram olan kimselerdir. Ganimetin bu hissesinin taksiminde zenginler ile fakirler arasında bir ayırım gözetilmez. Erkek için kadının iki katı hisse verilir. Resulullah’a (s.a) olan yakınlık veya uzaklık da dikkate alınmaz. Bir görüşe göre her bölgenin ganimeti, o bölgede yaşayan zevi’l-kurba içindir. Üçüncü kısım, yetim ve fakirlerin hissesidir. Yetim, bülüğ çağına ermemiş babasız çocuktur. Babası sağ olduğu hâlde annesi vefat edene yetim denilemeyeceği gibi bülüğ çağına ermekle de yetimlik sona erer.⁷⁶ Dördüncü kısım, miskinlerin payıdır. Bunlar kendileri ve aileleri için nafakaya muhtaç olan, ihtiyaçlarını tamamlamakta güçlük çeken kimselerdir. Beşinci kısım, yolda kalmışlardır. Bunlar fakir, muhtaç durumdaki yolcular ile bu durumda olup yolculuk için hazırlanan kimselerdir.⁷⁷

Humus; ehl-i harpten alınan ganimetlerin, yer altından çıkarılan definelerin, deniz dibinden çıkarılan mücevherlerin ve madenlerin beşte birini ihtiva eder. Ancak âlimler, bu malın harcama yeri hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimisi Hz. Ömer’in ilgili ayeti açıklarken humusun, bu beş sınıfa (Allah’a, Resule, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara) ait olduğunu söylerken kimisi de humus, fey

⁷⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 228-229.

⁷⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 229.

⁷⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 229.

⁷⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 230.

gibidir, imamın tasarrufuna bağlıdır, imam dilerse Kuran’da zikredilen beş sınıfa verir, dilerse de Müslüman ammenin çıkarlarına daha uygun olması açısından bu beş sınıfın dışındakilere de harcayabilir, demektedir.⁷⁸

Haccâc, Allah’ın; “*Sana enfâlin kime ait olduğunu soruyorlar.*”,⁷⁹ sözü hakkında İbn Cüreyc ve Mücahid’den şöyle rivayet etmektedir: Ayette geçen enfâl kavramı ganimetler demektir. Daha sonra bu ayeti şu ayet neshetmiştir: “*Biliniz ki ganimet olarak elinize geçen malların beşte biri Allah’a, Resule, yakın akrabalara, yetimlere, miskinlere, yolculara aittir. Eğer Allah’a inanmış, iki ordunun Bedir’de karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize de iman etmişseniz buna riayet ediniz.*”⁸⁰

Resulullah (s.a) Vâdilkurâ Vakası’nda düşmanı kuşattığında bir adam gelip ona şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Muhasara ettiğin bu insanlar kimlerdir?” Resulullah; “Gazaba uğrayanlar yani Yahudilerdir” diye cevap verdi. Adam; “Şu diğer grup kimler oluyor?” diye sorunca Resulullah (s.a) şöyle karşılık verdi: “Onlar da sapanlar yani Hristiyanlardır.” Adam Resulullah’a; “Ganimetler konusunda ne dersin?” diye sorduğunda Resulullah (s.a); “Bir pay Allah’ın, dört pay da savaşçılarındır.”, diye cevap verince adam dedi ki: “Bir savaşçının kendi kendine ele geçirdiği ganimet hakkında ne dersin?” Resulullah (s.a); “Eğer senin vücuduna bir ok atılsa da bu oku çekip çıkarırsan buna sahip çıkmakta Müslüman kardeşinden daha hak sahibi değilsin.”, şeklinde cevap verdi.⁸¹

Amr b. Şuayb dedi ki: Resulullah (s.a) Akabetü’l-Eryek denen yere vardığında Müslümanlar ondan ganimet haklarını talep ettiler. Öyle ki Resulullah’ın (s.a) bineğini yoldan çıkardılar ve bir mugaylan ağacına sıkışan Resulullah’ın (s.a) abası ağacın dallarına takıldı ve sırtını tırmaladı. Resulullah şöyle buyurdu: “Abamı bana verin. Ruhum kudretinde olan Allah’a yemin ederim ki size karşı ne yalancı ne de cimri olurum. Sizin ganimet haklarınız Tehame çölünün diken çalıları kadar olsa onu aranızda

⁷⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 23.

⁷⁹ Enfâl 8/1.

⁸⁰ Enfâl 8/41.

⁸¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 384.

taksim ederim. Benim onda humustan başka bir hakkım yok. Humus da yine size (topluma) döner.”⁸²

Enfâl bütün ganimetlere şamildir. Ancak Kur’an-ı Kerim’in beyanı üzere ganimetlerin humusu, mahsus bir hak olarak belli sınıfların hakkıdır. Sünnet bu tarzda gelmiştir. Arapçada enfâl kavramı bir kimsenin mükellef olmadığı hâlde iyilik maksadıyla yaptığı her iyiliktir. Bu yüzden Allah’ın Müslümanlar için düşmanlarının mallarından helal kıldığı ganimetler de bir ihsan eseridir. Zira daha önceki ümmetler için yasak edilmişken Allah tarafından Hz. Peygamber ve ümmetine bir ihsan ve rahmet olarak helal kılınmıştır. Böylece ganimetler Allah’ın yalnız bu ümmete mahsus kıldığı bir haktır.⁸³

İmamın ihsan olarak verdiği bu ganimet payının dört esası vardır: Bu dört esasın her biri için ayrı uygulama durumu söz konusudur.

1. Humusa tâbi olmayan ganimetten verilen nefl.
2. Humus alındıktan sonra kalan ganimetten verilen nefl.
3. Humustan alınan nefl.
4. Humus alınmadan bağışlanan nefl.⁸⁴

Humusa tâbi olmayan hususi ganimete (nefl) gelince; bu nevi ganimete *seleb* denir. Buna göre bir Müslüman başkasının yardımı olmadan bir müşriki öldürürse öldürdüğü kimsenin elbise, silah ve diğer eşyaları ona teslim edilir. Bu nevi ganimetler humusa tâbi tutulamayacağı gibi savaşçılardan hiçbiri bu malda öldürene ortak olamaz.⁸⁵

⁸² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI/339; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 385.

⁸³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 385.

⁸⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 314.

⁸⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 314.

Humus alındıktan sonra kalan ganimetten verilen hususi ganimetse; imam bazen düşman topraklarına seriyyeler gönderir. Bu seriyyelerin getireceği ganimetler, tahmis edildikten sonra kalan ganimetin dörtte biri veya üçte biri seriyyeye katılanlara mahsustur. Üçüncü kısma gelince, ganimet toplandıktan sonra beşe taksim edilir. Humus imamın eline geçince bundan uygun göreceği nispette hususi ganimet verir. Humus alınmadan önce ganimetten verilen hususi ganimete gelince bu nevi bağışlar, düşmanın sırlarını keşfeden develer, sığırlar, davarlar ve çobanlar hakkında bilgi toplayan kimselere verilir. Bu hizmet bütün ordunun yararınadır.⁸⁶

Dârülharpte devlet başkanı beşte bir payı ile diğer dört payı birbirinden ayırıp kimseye bir şey vermeden önce başka bir ordu destek olarak çıkıp gelse onları ortak yapar. Çünkü belirttiğimiz gibi komutan kendi kendine taksim yapmaz. Bu yaptığı ayırma ile de kimseye mülk sabit olmaz. Nitekim beşte bir pay için ayrılan pay çalınacak olsa geri kalan kısım beşte bir payı sahipleri ile diğer askerler arasında ortak olup beş kısma bölüştürülür. Sanki taksim yapmadan önce ganimetin bir kısmı çalınmış gibi işlem yapılır. Bunun taksim olmadığı sabit olunca destek kuvvetin taksimden ve satıştan önce onlara yettiği ve diğer dört payda askerlerle ortak oldukları da sabit olur.⁸⁷

Devlet başkanı beşte bir payını miskinlere dağıttığı hâlde diğer dört payı sahiplerine dağıtmadan destek kuvvet gelip yetişse kalan bu dört payda destek kuvvetin ortaklığı olmaz. Çünkü beşte bir payının sahiplerine teslim edilmesiyle taksim gerçekleşmiş ve iki tarafın da mülkü sabit olmuştur. Nitekim ondan sonra diğer dört pay telef olacak olursa beşte bir pay sahiplerinin dört pay sahiplerine bir şey geri vermesi söz konusu olmaz.⁸⁸

Destek kuvvet taksimden önce darülharbe girmiş ama devlet başkanı ganimeti alanlar arasında taksim ettikten sonra orduya ulaşabilmişlerse destek kuvvetin ortaklığı

⁸⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 314.

⁸⁷ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1078.

⁸⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1078.

olmaz.⁸⁹ İhtiyaç duyulması durumunda yardıma gelebilecek kadar yakın bir yerde konaklamış ama askerlere karışmamışlarsa, ordu onlardan destek aldığı için destek kuvvet ganimette ortak olur. Bu durumda onlara karışmaları ile yakınlarında bulunmaları arasında fark yoktur.⁹⁰ Devlet başkanı beşte bir payı hak sahiplerine verdikten sonra kalan dört payı satıp parasını mücahitlere taksim etmek isterse yapabilir.⁹¹

C. SELEB

Sözlükte “bir şeyi kapıp götürmek, güç kullanarak sahibinden almak” manasındaki *selb* kökünden türeyen ve “zorla alınan şey (*meslub*), kişinin üzerinde bulunan şeyler” anlamına gelen *seleb* (çoğulu *eslâb*) fıkıh terimi olarak savaş sırasında öldürülen düşman askerinin üzerinde veya yanında bulunan her türlü giysi, para, takı, değerli eşya ve madenlerle kullandığı silahlar ve bineği ihtiva eder. Bu manasıyla seleb savaş ganimetlerinin (*enfâl*) özel bir türüdür. Aynı kökten bir fiil Kur’an-ı Kerim’de bir yerde sözlük manasıyla geçer,⁹² hadislerde ise seleb ve türevleri sözlük ve terim anlamlarıyla birçok defa kullanılmıştır.⁹³

Hadis ve siyer kaynakları seleb uygulamasının ilk örneği olarak Bedir Gazvesi’nde Ebu Cehil’in selebinin Resûlî Ekrem tarafından Muaz b. Amr’a verilmesi gösterilir.⁹⁴ İmam Malik ise bu uygulamanın 8 (630) yılındaki Huneyn Gazvesi’nde başladığını söyler.⁹⁵

Şafii, Hanbelî ve Zahiriler’e göre selebin hak edilebilmesi devlet başkanının veya ordu kumandanının iznine bağlı değildir. Hz. Peygamber bunu bütün zamanlar için

⁸⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1080.

⁹⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1081.

⁹¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1082.

⁹² Hac 22/73.

⁹³ Ahmet Yaman, “Seleb”, *DİA*, XXXVI, 398-399.

⁹⁴ Buhari, Humus 18; Müslim, Cihad 42.

⁹⁵ İmam Malik, *el Muvatta*, I-II, (Muhammed Fuad Abdülbâkî), Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, Cihad 19; Sahnun b. Saîd et Tenuhi (ö. 240/854), *el Müdevvenetü'l Kübra*, I-XVI, Matbaatus Saade, Mısır 1323, II, 29.

geçerli bir dini-hukukî hüküm olarak koymuştur. Buna karşılık Hanefi, Maliki ve Zeydi mezheplerinde söz konusu uygulamaların Resûli Ekrem'in siyasi ve idari mahiyette bir uygulaması olduğu, bu sebeple selebin ancak kamu otoritesinin izniyle elde edilebileceği görüşü kabul edilmiştir.⁹⁶

İbn Cemaa'ya göre ganimet taksiminin aşamaları şöyledir: Ganimet taksiminde ilk olarak düşman ölülerinin teçhizatından (*seleb*) başlanır. Ardından ele geçirilen harp erzakı ve malzemeleri gelir. Daha sonra ganimeti beşe bölme işlemine girilir. Akabinde beşte dördün içinden kadın, köle, çocuk ve kâfirlere verilen paylar (*radh*), sonra beşte dördlük kısım ve son olarak da beşte birlik kısım hak sahiplerine taksim edilir.⁹⁷

Ganimet taksiminde ilk olarak ölü düşman askerinin teçhizatından başlanır. Öldürdüğü kimseyi tanıyan kişiye onun üzerinden çıkanlar verilir. Ancak bunun dört şartı bulunmaktadır. Ahmed de bu fikri savunur. Malik ve Ebu Hanife ise sultanın yahut nâibinin savaş başlamadan önce izin vermesi durumunda kişinin öldürdüğü askerin teçhizatını hak edeceği aksi takdirde hak etmeyeceği görüşündedirler. İmam Ahmed'den ise şu görüş nakledilmiştir: “Eğer kişi düşman askerini mübâreze de öldürmüştü onun teçhizatını hak eder, böyle olmamışsa hak etmez. Bu teçhizat beşe bölünmez, tamamı hak sahibine teslim edilir.”⁹⁸

İmam Malik teçhizatın diğer ganimet malları gibi beşe bölüneceğini ve ganimetin aslından alınacağını söylemiştir. Yine Malik şu görüşü dile getirmiştir: Bu teçhizat beşte birlik hissenin beşte birinden hesaplanır. Tüm bunların delili Hz. Peygamber'in (s.a) şu sözüdür: “Kim bir kişiyi öldürür de buna dair bir delili bulunursa öldürdüğü kişinin teçhizatı kendisinin olur.”⁹⁹ O (s.a) bir casusu kimin öldürdüğünü sorduğunda, kendisine; “Onu İbn el-Ekva' öldürdü”, denilmiştir. Bunun üzerine “Tüm

⁹⁶ Karafi, *el Furuk*, I-IV, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1928, s. 116-119; İbnül Hümmam, *Fethu'l-Kadir*, V, 510-515.

⁹⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 217.

⁹⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 217-218.

⁹⁹ Buhari, Humus 18, Meğazi 54; Müslim, Cihad 42; Ebu Davud, Cihad 136; Tirmizi, Siyer 13; İbn Mace, Cihad 29; *Muvatta*, Cihad 18; Ahmed, *Müsneid*, V/12, 295, 306.

teçhizatı onundur”, buyurmuştur. Bedir Gazvesinde de Ebu Katâde’ye öldürdüğü kişilerin teçhizatlarını vermiştir. Ebu Katâde yaklaşık yirmi kişiyi öldürmüştü.¹⁰⁰

1. Düşman Teçhizatını Hak Etmenin Şartları

Ölü düşman askerinin teçhizatını hak etmenin dört şartı vardır: Birincisi, düşman askerini öldürmek için o askerın saldırısına denk bir mücadeleye girişmiş olmaktır. Bir hisardan veya ordu saflarının arkasından atılan bir okla veyahut hedef gözetmeden kâfir topluluğuna fırlatılan okun isabet etmesiyle öldürülen kişinin teçhizatını bu oku atan kişi hak etmez. İkinci şart, düşman askerinin savaş esnasında öldürülmüş olmasıdır. Düşman ordusunun hezimete uğradığı bir esnada öldürülen askerlerin teçhizatı hak edilmez. Tek başına kaçan yahut geri çekilen askeri öldüren ise teçhizatı hak eder. Üçüncü şart, düşman askerinin karşı koyma imkanı varken öldürülmesidir. Bir esiri yahut ağır yaralı birini öldüren kişi teçhizatı hak etmez. Dördüncü şart, düşman askerini zarar veremez hâle getirecek şekilde mağlup etmektir. Bu da öldürmekle, ağır yaralamakla, ellerini ve ayaklarını kesmekle yahut bir el ve bir ayağını kesmekle, kör etmekle ya da tercih edilen sahih bir görüşe göre onu esir etmekle gerçekleşir.¹⁰¹ Bir kısım fukaha ise beşinci bir şart daha öne sürmektedir. Bu da öldüren kişinin ganimet hissesinden payı bulunan kimselerden olmasıdır. Köle ve kadın gibi kendisine ganimetten pay değil de ikramiye (*radh*) kabilinden bir şeyler verilen kimseler teçhizatı hak etmez.¹⁰²

Bir askerın öldürülmesine yahut yaralanmasına iki kişi ortak olursa teçhizatına da ortak olurlar. Biri el ve ayaklarını kesmiş, diğeri öldürmüşse, teçhizat el ve ayaklarını kesen kişininindir. Zira düşman askerinin karşı koyma gücünü ortadan kaldıran odur. Biri düşmanın ellerini kesmiş, diğeri öldürmüş ise daha sahih olan görüşe göre teçhizat öldürenindir. Savaşmayan bir kadının yahut çocuğun öldürülmesi durumunda ise teçhizat hak edilmez.¹⁰³

¹⁰⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 218-219.

¹⁰¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 219.

¹⁰² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 220.

¹⁰³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 220.

2. Düşman Teçhizatının Kapsamı

Teçhizat; öldürülen kişinin elinde bulunan elbise, at, silah, kuşak, at koşumu ve atla ilgili diğer malzemelerdir. Öldürülen kişinin ordugâhta bulunan malları teçhizata dâhil değildir. Bunlar daha sahih görüşe göre umumi ganimete dâhildir. Öldürülen düşmanın sırtına asılı heybe vb. de bu hükümdedir.¹⁰⁴

3. Humusa Tâbi Olmayan Seleb Ganimeti

“Resulullah (s.a) selebin öldürene ait olacağına hükmetmiş ve bu tür ganimeti beşe bölmemiştir. Bu konuda Resulullah (s.a) buyurdu ki: “Düşmanı öldüren kimse için öldürdüğü düşmanın selebi vardır.”¹⁰⁵ Resulullah (s.a) Huneyn günü; “Her kim düşmandan bir adam öldürürse onun için öldürdüğü kimsenin selebi vardır.”¹⁰⁶ buyurmuştur. Ravi, bunun üzerine Ebu Talha yirmi kişi katletti ve bunların seleblerini aldı, demiştir.¹⁰⁷

Seleme b. Ekva’, Hevâzin Gazâsında Resulullah’ın (s.a) maiyetinde bulunmuş ve muharebede düşmandan bir kişi öldürmüştü. Resulullah (s.a) Seleme’ye katlettiği kişinin selebini tam vermiştir. Zübeyr düşmandan bir adamla mübârezeye çıktı ve hasmını öldürdü. Bunun üzerine Resulullah (s.a) ona katlettiği kişinin selebini verdi.¹⁰⁸

İbn Sirin dedi ki: “Berâ b. Malik, Zare Merzeban ile mübâreze yaptı. Berâ hasmına bir isabet kaydederek onu belinden vurdu ve yere serdi. Sonra indi ve ellerini kesti. Berâ hasmı üzerinde bulunan iki bileziği, kıymetli ipek kaftanı ile altın ve değerli madenlerle süslenmiş kemerini aldı. Bunun üzerine Hz. Ömer dedi ki: “Önceleri selebi humusa tâbi tutmazdık. Ancak Berâ b. Malik’in selebi büyük bir meblağ tuttuğundan humusa tâbi tutacağım”. Ravi’ye göre bu, İslam’da humusa tâbi tutulan ilk selebdir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 220.

¹⁰⁵ İbn Mace, Sünen 2838.

¹⁰⁶ Buhari, Hums 18; Ahkam 21; Müslim, Cihad 46; Muvatta, Cihad 18; Tirmizi, Siyer 13; Ebu Davud, Cihad 147.

¹⁰⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 389.

¹⁰⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 389.

¹⁰⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 389.

İki ordu karşı karşıya geldikten sonra hususi ganimet yoktur. Hususi ganimet ancak savaştan önce veya harpten sonra söz konusudur. Müslümanlar kâfirlerle karşılaştıkları zaman Müslümanlardan birisi kâfirlerden birini öldürürse onun için öldürdüğü şahsın selebi vardır. Ancak muharebenin kızıştığı veya iki ordunun birbirine girdiği anlar bunun dışındadır. Zira bu gibi durumlarda kimin kimi öldürdüğü belli değildir.¹¹⁰

Mesrûk ve Nâfî'nin sözleri, mevzuyla ilgili olarak Resulullah'tan ve ashabından naklettiğimiz rivayetleri izah etmektedir. Şöyle ki seleb ancak mübâreze hâlinde veya saflar karışmadan önce bir Müslüman bir müşriki öldürdüğü tespit edilirse o takdirde seleb katile aittir. Seleb tahmis edilmeksizin ve diğer ganimetlere karıştırılmaksızın hak sahibine verilir. Evzâî de bu görüşü tercih etmektedir. Ona göre imam daha önce selebi hak eden kişiye bir vaatte bulunmasa bile bu nevi ganimet öldürenin hakkıdır. Evzâî'ye göre seleb maktulün silah ve elbisesidir. Yine Evzâî'ye göre maktulün üzerinde savaştığı atı da bütün müştemilatıyla selebdir. Nitekim İbn Abbas'tan nakledildiğine göre o at, zırh ve mızrağın selebe dâhil olduğuna kail olmuştur. Yine rivayet edilir ki Hâlid b. Velîd, Vâsile b. Eskâ'ya öldürdüğü bir düşmanın atını, eyeriyle birlikte bağışlamıştır. Ebu Ubeyd, Evzâî'nin bu görüşte olduğunu, Şam ehlinin de bunu tercih ettiğini belirtmektedir.¹¹¹

Irak ehli der ki; maktulün silah, eşya ve elbisesi ordunun mensupları içerisinde yalnız öldürene ait olamaz. Zira bütün askerler ganimet malları hususunda eşittir. Onlara göre öldüren maktulü ancak bütün ordudan aldığı güçle öldürmüştür. Ancak imam, savaştan önce bazı kimselere hususi ganimet vaadinde bulunsa ve “Her kim düşmanı öldürürse onun için maktulün selebi vardır” dese, o zaman askerler kendilerine vaat edilen ganimeti hak etmiş olurlar, demektedirler.¹¹²

Iraklılar bu konuda İbn Abbas'tan nakledilen “Seleb enfâldendir” rivayetini delil olarak ileri sürerler. Onlara göre İbn Abbas'ın selebi enfâlden sayması, sair ganimetler

¹¹⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 391.

¹¹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 391.

¹¹² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 391.

hükümüne tâbi olduğunu gösterir. İbn Abbas'ın görüşünden çıkarılan sonuç da budur.¹¹³ Buna göre seleb enfâldendir ve enfâlde de humus vardır. Ebü'l-Cüveyriye mevzu hakkında İbn Abbas'a sorduğunda; "Humus ayrılmadan ganimet dağıtılmaz. Bütün ganimet taksim edilmeden hususi ganimet verilmez." cevabını aldı. Ancak bu konuda Hz. Peygamber (s.a) daha evvel seleb vaadinde bulunmadan selebin öldürene ait olduğuna hükmetmiştir.¹¹⁴

Ebu Katâde anlatıyor: Resulullah (s.a); "Her kim bir düşmanı öldürürse ve öldürdüğüne de delil varsa öldürdüğü kimsenin elbise, silah ve diğer eşyaları onundur" diye buyurdu. Ben hemen kalktım ve benim için kim şahit olur, dedim sonra oturdum. Sonra Resulullah (s.a) tekrar: "Her kim bir düşmanı öldürürse onun için selebi vardır" diyerek sözünü ikinci defa söyledi. Yine kalktım. Bunun üzerine Resulullah bana: "Neyin var Ebu Katâde", diye sordu. Ben de olayı ona anlattım. Sonra oradaki topluluktan bir şahıs: Ebu Katâde doğru söyledi, ey Allah'ın Resulü. Hem de o maktülün eşyası benim yanımdadır. Bunların yerine Ebu Katâde'yi başka şeylerle razı kıl, dedi. Ebu Bekir; "Allah'a yemin olsun bu olmaz. Aksi takdirde Resulullah (s.a), Allah ve Resulü yolunda savaşan Allah aslanlarından bir aslanın hakkını alarak onun selebini sana vermiş olur", dedi. Bunun üzerine Resulullah (s.a); "Ebu Bekir doğru söyledi. Yanındaki eşyayı Ebu Katâde'ye ver, buyurdu. Ebu Katâde dedi: Daha sonra adı geçen eşyaları bana verdi. Ben de onu sattım ve bedeline mukabil Benî Seleme'de küçük bir bostan satın aldım. İşte bu bostan İslam'da sahip olduğum ilk maldır, dedi.¹¹⁵

Ebu Ubeyd bu konuda şöyle demiştir: Görülüyor ki Resulullah (s.a) daha önce kendisine bir vaatte bulunmadığı hâlde Ebu Katâde'nin selebi hak ettiğine hükmetmiştir. Görüldüğü gibi Ebu Katâde hasmını öldürmesinden sonra Resulullah açıklamasını yapmıştır. O hâlde bu mevzu açıktır. Buna göre selebin öldürene ait olması, Resulullah (s.a) tarafından hükmü beyan edilmiş bir sünnettir. İmamın daha önce bunu vaat etmiş veya vaat etmemiş olması neticeyi değiştirmez.¹¹⁶

¹¹³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 391.

¹¹⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 392.

¹¹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 393.

¹¹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 393.

4. Askere Tahsis

Komutan; “Sizden biriniz bir kâfir öldürürse her şeyi kendisininindir” der ve iki kişi bir kâfir öldürürse her şeyi ikisinin olur. Çünkü sözü genel olarak söylediğinde saldırmaya ve düşmana zarar vermeye teşvik etmiştir. Bu durumda öldürenin bir kişi veya bir cemaat olması arasında fark yoktur. Ancak “Sizden biriniz tek başına bir kâfir öldürürse” diyerek tek kişi şartını koşarsa o zaman öldüren iki kişi bir şey alamaz. Çünkü bu sınırlandırmayla amacının tek tek kuvvet izhar ederek düşmana karşı teşvik olduğu açığa çıkmıştır. Öldürme ortaklaşa olunca bu amaç gerçekleşmemiş olur. Düşmandan on kişi meydanda olur ve on Müslümana; “Bunları öldürürseniz selebleri sizindir” der ve her biri onlardan bir kişiyi öldürürse herkes sadece öldürdüğünün selebini almaya hak kazanır.¹¹⁷ Aynı şekilde bir seriyyeye; “Şu kaleye gidin, içinde savaşıyor kişileri öldürüp fethederseniz ganimetin dörtte biri sizindir” derse, onlar da bazılarını veya liderlerini öldürür, arta kalanlar da dağıtıldıktan sonra kaleyi fethederlerse ganimeti almaya hak kazanırlar.¹¹⁸

“Sizden biriniz bir kâfir öldürürse selebi onundur” der ve iki Müslüman bir kişiyi öldürürse onun selebi ikisi arasında eşit paylaşılır. Kim bir patrik öldürürse selebi onundur” der ve patrik olmayan bir kâfir Müslüman öldürürse selebini almaya hak kazanamaz.¹¹⁹ Öldüren kişiye muayyen bir şey tahsis edilmişse ister daha adisini isterse âlâsını öldürsün ondan başkasına hak kazanamaz.¹²⁰

Komutan; “Kim yaşlı birini öldürürse selebi onundur” der ve bir Müslüman yaşlı değil de genç birini öldürürse her şeyini almaya hak kazanır.¹²¹ “Kim bir genç öldürürse selebi onundur” der ve genç yerine yaşlı biri öldürülse selebini almaya kimse hak

¹¹⁷ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 668.

¹¹⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 669.

¹¹⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 670.

¹²⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 672.

¹²¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 672.

kazanamaz. Çünkü celadet ve düşmanı yenmek bakımından yaptığı iş, şart koşulan işten daha aşağıdadır.¹²²

5. Ganimet Tahsisi

“Kim birini öldürürse selebi onundur” denilirse kıyasa göre öldürülenin her şeyi öldürene ait olur. Bu ister bir, iki, üç veya daha fazla olsun durum aynıdır. Çünkü “kim” genellik ifade eden isimlerdendir. Tekil veya çoğul bütün muhatapları içine almaktadır.¹²³ Bir Müslüman bir vuruşta iki veya daha fazla kişi öldürürse birden çok vuruşla öldürmüş gibi eşyalarını almaya hak kazanır.¹²⁴ Komutan askerle beraber darülharbe girse ve düşmanla karşılaşmadan önce “Sizden kim birini öldürürse selebi onundur” derse sözü geçerli olur ve dârülharpten çıkıncaya kadar geçerliliği devam eder. Çünkü maksat askeri ciddi savaşılmaya ve saldırmaya teşvik etmektedir. Sözünün mutlaklığı bu maksatla sınırlanmış olmaktadır.¹²⁵

Aynı şekilde ganimetten belli bir pay alan veya kadın, çocuk ve köle gibi ganimetten kendilerine bağış yapılan kişilerden öldüren iki şahsı da kapsamaktadır. Bu sözü komutan, asker savaş düzeni aldıktan sonra söylerse geçerliliği savaşın ancak sonuna kadardır. Çünkü durum ona delalet etmektedir. Ganimet tahsis ettiğine dair sözünü savaş anına kadar geciktirmesinden anlıyoruz ki birinci durumun aksine buradaki amacı bu savaşa teşvik etmektir. Birinci durumda tahsis sözünü, darülharbe girmesiyle söylemiştir. Burada da anlıyoruz ki birinci de maksadı darülharbe girmeye ve düşmanı izlemeye teşvik etmektir. Savaş günlerce devam ederse ganimet tahsisinin hükmü de sonuna kadar devam eder. Aynı şekilde savaşta düşman yenilip bir kaleye sığınsa, İslam ordusu onları orada uzun süre muhasara etse ve bu muhasarada Müslümanlardan biri düşmandan birini öldürürse selebi onundur.¹²⁶ Çünkü ara

¹²² Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 672-673.

¹²³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 764.

¹²⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 766.

¹²⁵ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 766-767.

¹²⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 767.

vermedikçe ve düşmanı tamamen yenme hedefleri gerçekleşmedikçe bu savaş devam etmektedir.¹²⁷

Düşmanın peşini takip ederken başka bir kaleye uğrayıp oradakilerin birini bir Müslüman öldürse selebini almaya hak kazanamaz. Çünkü ganimet tahsisi birinci savaşa için yapılmıştır. O da Müslümanlarla uğradıkları bu kale halkı arasında olmayıp kendileriyle savaş alanında hazır olan düşman arasında cereyan etmiştir. Bu sebeple uğradıkları kale halkıyla çarpışmaları ikinci bir savaş sayılmaktadır ve bu savaş için ganimet tahsisi yapılmamıştır. Önceki tahsis de bunu kapsamaz.¹²⁸

Komutan, ganimet tahsisini yenilemezse öldüren kişi öldürdüğüünün selebini almaya hak kazanamaz. Ama ganimet tahsisini yeniler de askerin bir kısmı duyar, bir kısmı duymazsa yine, duyan ve duymayanlardan kim öldürürse öldürdüğüünün selebini almaya hak kazanır. Bunda duyan ve duymayan aynıdır. Çünkü bu, öldürenler hakkında iyilik ve menfaatten başka bir şey değildir. Zaten komutanın sözü asker arasında yayılınca hüküm bakımından hepsine ulaşmış gibidir.¹²⁹

D. SAFİYY

Sözlükte “seçilmiş” manasına gelen safi kelimesi, fıkıhta ganimet bölüştürülmeden önce Resûl-i Ekrem’in seçim hakkına dayalı olarak aldığı payı belirtmek için kullanılır. Hadis ve siyer kaynaklarında Hz. Peygamber’in ganimette safi payının (*sehmü’s-safi*) bulunduğu bildirilmekte, bir rivayette bu pay safi (halis, katışıksız) sıfatıyla (*sehmün safi*) anılmaktadır.¹³⁰ Daha yaygın olan safi kelimesi Resulullah’ın bu payını seçerek aldığını, safi ise bunun ganimetler bölüştürülmeden önce alınan özel bir hisse olduğunu ifade etmektedir. Menkul eşya cinsinden olan ve savaş yoluyla ele geçirilen ganimetten alınan safiden ayırmak üzere barış yoluyla elde edilen ve “fey” diye anılan topraklardan Hz. Peygamber’in ayırıp gelirinden

¹²⁷ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 768.

¹²⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 768.

¹²⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 769.

¹³⁰ Ebu Davud, İmare 21.

faydalandıklarına *safâya*¹³¹ veya *savâfi*¹³² adı verilmiştir. Safinin anlamı şudur: Resulullah, ganimet pay edilmeden önce uygun göreceği kılıç, zırh, cariyeye ve benzeri şeylerden kendine ayırırdı. Bu hak Cahiliyede başka paylarla beraber ordu komutanınındı.¹³³

Fakihlerin büyük çoğunluğuna göre Resûl-i Ekrem'in ganimette has safi payı vardı. Onun konumu gereği ve yüklendiği ağır görev sebebiyle bazı imtiyazlarının bulunması tabii olmakla birlikte bu uygulamada asıl dikkat çeken nokta, onun devlet gelirleri üzerinde keyfî tasarrufta bulunabilen bir peygamber veya mutlak bir yönetici gibi davranmayıp kendisini hukuk kurallarıyla sınırladığını gösteren örnek davranış ortaya koymuş olmasıdır. Nitekim İslam'ın zuhurunda kabile reislerinin taksim öncesinde savaş ganimetlerinden seçerek pay alması benimsenmiş bir kuraldı ve bu pay safi/safiyye olarak anılıyordu. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu hakkını, genellikle sahabîlerin ondan başkasına uygun görmediği ve başkasına verildiğinde ihtilafa sebep olabilecek değerli ganimetlerde kullandığı, böylece toplum tarafından kabul edilen geleneği adalet ve hakkaniyet esasları çerçevesinde sürdürdüğü görülmektedir. Hadis ve tarih kaynaklarında Resûl-i Ekrem'in sadece savaşa katıldığı zaman safi payı aldığı ve İslam'a giren bazı kabilelerden safi payını ödemeleri hususunda söz alındığı belirtilmekte, değişik gazvelerdeki uygulamalardan örnekler nakledilmektedir.¹³⁴

Bir görüşe göre safi Hz. Peygamber'in ganimetteki humus payından ayrı, diğer bir görüşe göre humusun içindedir. İkinci görüşün delili Resulullah'ın, "Bu malda benim humus dışında hakkım yoktur" mealindeki hadisidir.¹³⁵

¹³¹ *Safînin* çoğulu; bk. Ebu Davud, İmare 19.

¹³² *Sâfiyenin* çoğulu; bk. Ahmed, *Müsned*, I, 208.

¹³³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 608.

¹³⁴ Buhari, Cihad 74; Ebu Davud, İmare 21; Tirmizi, Siyer 12; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et Taberi, *Tarihul Ümem vel Müluk* I-VI, Darul Kütüb il İlmîyye, 2. Baskı, Beyrut 1408/1988, II, 481; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *el İsabe fi Temyîzis Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el Becavi, Beyrut 1992, IV, 302-303.

¹³⁵ Malik, *el Muvatta*, Cihad 22.

Safî hakkında vârit olan rivayetlerden hareketle şu bilgiler aktarılmaktadır: “Cerîr b. Abdülhamid bize Musa b. Ebî Âişe’den şöyle dediğini anlattı: Yahya b. el-Cezzâr’dan Peygamber’in (s.a) hissesini sordum. O; humusun beşte biridir, diye cevap verdi. Ganimetin beş hisseye bölüştürüldüğünü sonra da bunlara kura çekildiğini gördüm. Resulullah (s.a) kendisine düşeni alırdı. O seçmezdi. Ganimet beşe bölünürdü. Dört hissesi savaşa katılanlarındı. Beşte bir hisse de dörde bölünürdü. Bundan dörtte bir hisse Allah’ın, Peygamber’in ve akrabasının yani Resulullah’ın akrabalarının hakkıdır. Allah’ın ve Resulü’nün hissesi aynı zamanda Peygamber’in yakınlarının da hissesiydi. Resulullah humustan ayrıca bir hisse almazdı. Dörtte bir nispetindeki ikinci hisse ise yetimlerin hakkıdır. Humusun üçüncü çeyreği de fakirlerindir. Dördüncü çeyrek ise yolcunun yani Müslümanların misafirliliğine gelen fakirin hakkıdır.”¹³⁶

Resulullah’a (s.a) bir ganimet getirildiğinde Peygamber (s.a) eliyle ganimete dokunurdu. Eline geçeni Allah’ın evinin hakkı olarak Kâbe’ye ayırırdı. Daha sonra kalanı beşe taksim ederdi. Bir hisse Resulullah’ın, bir hisse yakınlarının, bir hisse yetimlerin, bir hisse fakirlerin, ve bir hisse de yolda kalanındı. Kâbe’ye tahsis buyurduğu hisse ise Allah’ındı. Bundan maksat, “*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz bir şeyin beşte biri Allah’ındır.*”¹³⁷ ayetindeki sözü edilen humustur. Ravi demek istiyor ki ayette geçen “Allah’ın” ifadesi Kâbe’nin hissesine şâmilidir.¹³⁸

Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye’ye; “*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz bir şeyin beşte biri Allah’ındır*”¹³⁹ ayetini sordum. O şöyle cevap verdi: Allah adı her sözün anahtarıdır. Dünya da ahiret de O’nundur. Hâlbuki insanlar Resulullah’tan (s.a) sonra bu iki hisse hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Allah’ın ve Resulü’nün hisseleri aynıdır. Resulullah bu hisseden asker teçhiz eder, atıyye verir, istediği yerde ve istediği şekilde harcardı. İşte Resulullah’ın (s.a) hissesi budur. Bu

¹³⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 408.

¹³⁷ Enfâl 8/41.

¹³⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 408.

¹³⁹ Enfâl 8/41.

hadislere göre beşte birlik hisselerle bunların sarf yerleri yukarıda anlatılanlardan ibarettir. Resulullah döneminde humuslar anlatıldığı şekilde bölüştürülürdü.¹⁴⁰

Bunun dışında bazı rivayetlerde humustan hususi ganimet verme ruhsatı verilmiştir. Ebu Ubeyd'e göre iki görüş arasında bir tenakuz mevcut değildir. Ancak humusta esas olan bu hissenin Kuran'da belirtilen sınıflara verilmesidir. Başkalarına verilmesi uygun değildir. Şu kadar var ki humusun savaşçılara harcanması belirtilen beş sınıfa harcanmasından Müslüman ammenin çıkarları açısından daha hayırlı ise o takdirde onu savaşçılara harcamak gerekir. Nakledilen rivayetler bunu öngörmektedir. Ancak belirtilen sınıflar buna daha çok muhtaç ise o zaman başka yerlere harcanamaz.¹⁴¹

İbn Mübârek'ten nakledilen bir hadiste bu konu anlatılmaktadır: Muaviye Mikdâd'a bir merkep verdi. Mikdâd da onu aldı. Bunun üzerine İrbad kendisine şöyle dedi: Senin onu almaya hakkın olmadığı gibi onun da sana vermeye hakkı yoktu. Kıyamet günü o merkebi taşıyarak getirdiğini görür gibiyim. Bunun üzerine Mikdâd merkebi geri verdi. Şu'be şöyle dedi: Konuyu Yezîd b. Humejr'e anlattım. Kendisi de aynı mevzuyu biliyordu, dedi ki; Muaviye Mikdâd'a söz konusu merkebi humustan vermişti. Burada kerahet söz konusu ise Ebu Ubeyd'e göre izahı ancak şöyledir: Humusun sarf yerleri olan sınıflar o gün için savaşçılardan daha çok humusa muhtaç olması gerekir. Humusun tâbi olduğu hüküm bundan ibarettir. İmam bu konuda yetki sahibidir. Uygun göreceği kararı alabilir.¹⁴²

Allah humus hakkında şöyle buyurmaktadır: “*Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah içindir.*”¹⁴³ Böylece Allah ganimetin beşte birini kendi zâtına izafe etmek suretiyle söze başlamış daha sonra humusun sarf yerlerini beyan buyurmuştur: Fey konusunda da benzer bir beyan buyurmuşlardır:

¹⁴⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 409.

¹⁴¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 409.

¹⁴² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 410.

¹⁴³ Enfâl 8/41.

“Allah’ın memleketler ahalisinden peygamberine verdiği ganimet Allah içindir.”¹⁴⁴ Bunda da Allah feyi kendi zâtına izafe ettikten sonra sarf yerlerini beyan etmiştir. Bu nedenle humus ve fey imamın yetkisine terk edilmiştir. Yeter ki Allah’ın murâdına uygun ve rızâsına daha yakın olsun, dilediği tarafa harcamakta muhayyerdir.¹⁴⁵

Hâlbuki zekâtın sarf yerlerini açıklarken Allah şöyle buyurmuştur: “Zekât ancak fakirlere, miskinlere verilir.” Böylece Allah ayetin başında fey ve humusta olduğu gibi “Zekât Allah içindir” buyurmamış, doğrudan doğruya zekâtın sarf yerlerini beyan etmiştir. Bu konuda hiç kimseye ihtiyar tanımayarak zekâtın sarf yerlerinden başka yerlere harcanmasına müsaade etmemiştir. Başka bir ifadeyle zekât yalnız Müslümanların mallarından alınmaktadır. Hüküm ise zekâtın zenginlerden alınıp fakirlere verilmesidir. O halde zekâtтан hususi bağış veya atıyye vermek caiz değildir. Zekât Müslümanların mallarından olmasına karşılık humus ve fey gayrimüslimlerin mallarındandır. Bundan dolayı ve daha evvel zikrettiğimiz sebeplerden zekât ve humusun hükmü ayrı olmuştur.¹⁴⁶

Bununla beraber Süfyân b. Uyeyne’den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Allah fey ve humus ayetlerinde kendi adıyla söze başlamıştır. Zira humus ve fey kazançların en şerefliisidir. Tâzim edilen ve şerefli bilinen şeyler ancak Allah’a izafe edilir. Buna karşılık zekâtı kendi zâtına izafe buyurmamıştır. Zira zekât, insanların mallarının artıkları hükmündedir. Ebu Ubeyd bu konuda şu açıklamaya yer vermiştir: Süfyân’ın bu görüşü bizim görüşümüzü reddetmemektedir. Bilakis görüşümüzü teyit edecek durumdadır. Zira Allah’ın fey ve humus hakkında aynı ifadeleri kullanmasına karşılık zekâtı bundan ayrı bir beyan tarzıyla ifade buyurmuştur. Kanaatimizce bunun nedeni yukarıdaki tefsiridir. Ama yine de Allah bilir.”¹⁴⁷

Resulullah’ın payı olan safiyy hakkında Serahsî’nin şu görüşlerini dile getirmek gerekir: İhtiyacını dile getiren kişiye devlet başkanının humustan bağış yapması ve

¹⁴⁴ Haşr 59/7.

¹⁴⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 410.

¹⁴⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 410.

¹⁴⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 410.

ganimet alındıktan sonra bunu kendisine vermesinde beis yoktur. Çünkü beşte birini muhtaçlara sarf etmekle yükümlüdür. Bu adam da ihtiyaç sahibidir. Savaşmayan muhtaç birine bunu vermek caiz olduğuna göre savaşan ve zahmet çeken muhtaç kişiye verilmesi evleviyetledir. Üstelik bu ve benzeri kişilerin savaşması sonucu beşte bir ganimet elde edilmiştir.¹⁴⁸

Bu mesele, düşmanın bir definesini bulan ve muhtaç olduğu için devlet başkanının humusunu ona bağışlamasına benzer ki bu da caizdir. Hz. Ali'nin böyle bir define bulan kimseye şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Beşte biri bizim, beşte dördü ise senindir. Ama hepsini sana vereceğiz.”. Sonra bu uygulama Said b. Müseyyeb'in Resulullah'tan rivayet ettiği “Ganimet tahsisi sadece beşte birden yapılır.” hadisinin de açıklamasıdır.¹⁴⁹

Said b. Müseyyeb'in de şöyle dediği rivayet edilmektedir: Ganimet tahsisi humustan yani Resulullah devrinde ganimet alındıktan sonra muhtaçlara beşte bir paydan yapılıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki Resulullah'ın alınmış bütün ganimetten tahsis yaptığını delil göstererek ganimetin tamamından tahsisin yapıldığını savunanlar hata etmektedir. Zira Resulullah'ın hangi paydan tahsis yaptığını bilmemektedirler. Hâlbuki Resulullah kendine mahsus paydan tahsis yapıyordu. Resulullah'ın ganimetlerden üç hisse alma hakkı vardı: Safiyy, humusun beşte biri ve ganimet ortaklarından birine düşen kadar pay.¹⁵⁰ Safiyy dışında yöneticinin aldığı şeylerin tümü neshedildi. Kalan safiyy de Resulullah'a mahsustu ki vefatından sonra o da kaldırıldı. Onun vefatından sonra devlet başkanı için böyle bir hak kalmadı. Ancak Resulullah'a ait humus payının kendisinden sonra halifelere geçip geçmeyeceği konusunda farklı görüşler mevcuttur.¹⁵¹

Zührî'nin şöyle dediği zikredilir: “Benî Nadîr muhiti sadece Resulullah'a mahsustu. Onu Muhacirler arasında taksim ederek Ensar'dan Sehl b. Hanif ve Simak b.

¹⁴⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 608.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXV/194; Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 608.

¹⁵⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 608.

¹⁵¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 608.

Hareşe Ebu Dücane dışında kimseye bir şey vermedi. Çünkü ikisi ihtiyaç olduğundan onlara verdi.¹⁵² Söz konusu payın Resulullah’a mahsus olduğu şu ayetle belirlenmiştir: “*Siz bunun için ata veya deveye binip koşmadınız*”¹⁵³. Ashab-ı kiram Benî Nadîr’i savaş ve zorla fethetmediler. Benî Nadîr, silah dışında hayvanlarının taşıyabildiği kadar eşya almalarına müsaade edilmesi şartıyla teslim olma sulhu yapmıştı. Yükleyebildikleri şeyler dışında bütün malları Resulullah’a kaldı. Bu anlaşmayı yapmalarının sebebi de Allah’ın kalplerine verdiği korkudur.¹⁵⁴

“Günümüzde devlet başkanı bir kaleyi kuşatsa ve kale halkıyla bu şekilde sulh yapsa malları onun mudur yoksa asker için ganimet midir?” denilse Serahsî’ye göre bu ganimettir. Çünkü korkuları devlet başkanının şahsından değil, kuvvetindendir, kuvveti de askerleri cihetiyledir. Resulullah (s.a) zamanındaysa onun saldıgı korku askerleri nedeniyle değildi. Ancak askerleri onun himayesinde yaşırdı. Nitekim bir ayette “*Allah seni insanlardan korur.*”¹⁵⁵ buyurulmaktadır.¹⁵⁶

Rivayete göre Resulullah (s.a) bu uygulamasında Ensar’ın da gönlünü almıştır. Çünkü Muhacirler Ensar’ın evinde kalıyordu. Ensar’a şöyle buyurdu: “İsterseniz Beni Nadîr’i onlar arasında paylaştırayım. O takdirde Muhacirler evinizde kalmaya devam ederler.”. Bunun üzerine Sa’d b. Muaz kalktı ve şöyle dedi: “Beni Nadîr’i Muhacirler arasında paylaşır. Ancak yine bizimle kalmalarına razıyız.”. Bunun üzerine şu ayet inmiştir: “*Onlardan önce Medine’yi yurt ve iman evi edinmiş olan kimseler, kendilerine hicret edenlere sevgi beslerler.*”¹⁵⁷ Rivayet edildiğine göre o gün Resulullah ganimetten bir bağış olarak İbn Ebi’l-Hukayk’ın kılıcını Sa’d b. Muaz’a vermiştir. Hz. Peygamber’e mahsus olduğundan o Beni Nadîr mallarını aldıktan sonra ona bağışlamıştır.¹⁵⁸

¹⁵² Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 609.

¹⁵³ Haşr 59/6.

¹⁵⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 609.

¹⁵⁵ Mâide 5/67.

¹⁵⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 609.

¹⁵⁷ Haşr 59/9.

¹⁵⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 609-610.

Ömer b. Hattâb (r.) dedi ki; “Resulullah’ın üç safıyyı vardı: Benî Nadîr, Fedek ve Hayber. Benî Nadîr, karşıladığı ziyaretçi şahıs ve heyetlerin masrafları içindi.”. Bu tür harcamalar için ayrılmış bir ödenektir. Fedek ise yolcular içindi. Buna göre Resulullah’ın (s.a) gelen ziyaretçilere ve heyetlere verdiği hediyelerden müteşekkildi. Hayber’i üç kısma ayırdı: İki kısmını Muhacirlere bağışladı. Bir kısmıyla da ehlinin ihtiyacını temin ediyordu. Bundan bir şey artarsa onu da fakir Muhacirlere veriyordu. Burada zikredilen Hayber’in tümü değil, bir kısmıdır. Çünkü bütün rivayetler, “eş Şık” ve “en Natat” kalelerini Müslümanlar arasında on sekiz paya taksim ettiğinde ittifak etmektedir.¹⁵⁹

Urve’nin rivayetine göre Resulullah, Zübeyr’e, Benî Nadîr mallarından mamur ve mevat (işlenmiş ve işlenmemiş arazi) iktasında bulundu. Zührî’nin rivayetine göre Resulullah, Benî Nadîr’in mamur mallarından Ebu Bekir, Ömer, Sehl ve Abdurrahman b. Avf’a iktâ yapmıştır. Bazı rivayetlerdeyse bataklık araziden vermiştir. Bu haberleri duyan kimse şeriatın bir hükmü olarak ganimet alındıktan sonra tahsis yaptığını sanır. Hâlbuki böyle bir şey bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa o da Peygamber’in kendisine mahsus paydan bağışlamış olmasıdır. Hz. Ömer’in sorusuna Resulullah’ın verdiği cevabı bir düşünelim: “Ya Resulallah! Benî Nadîr’in mallarını Bedir’de alınan ganimet gibi beşe ayırmayacak mısınız?” Şöyle buyurdu: “Hayır, Allah’ın müminlerden ayrı bana tahsis ettiği şeyi onlara mahsus yapmam.”. Ardından Hz. Peygamber (s.a); “Allah’ın beldeler halkından Resulü’ne verdiği fey...”¹⁶⁰ ayetini okumuştur. Said b. Müseyyeb’den ganimetler sorulduğunda şöyle dedi: “Resulullah’tan sonra ganimet bağışı (tahsisi) yoktur.” Buna göre Resulullah’tan sonra kimsenin ganimetten hususi payı olmadığını ve ganimet tahsisi yapamayacağını bildirmektedir.¹⁶¹

İbn Ömer’den nakledildiğine göre Resulullah Necid bölgesine bir seriye gönderdi, onlar birçok deveyi ganimet olarak aldılar. Her birine on iki deve düştü. Ayrıca birer deve bağış olarak ganimetten aldılar. Buna göre şu açıklamayı yapmak mümkündür: Her birine ihtiyaç sahibi olduğundan beşte bir paydan birer deve

¹⁵⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 610.

¹⁶⁰ Haşr 59/7.

¹⁶¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 611.

bağışlamış veya ganimetten bağışlanan bu develeri aralarında eşit paylaşmışlardır. Hepsi piyade veya süvari idi. Serahsî'ye göre ganimetler alındıktan sonra bu çeşit bağış caizdir zira taksim etme anlamındadır. Ganimet alındıktan sonra bağış (ganimet tahsis) sadece belli kişilere mahsus olması durumunda caizdir.¹⁶²

Ganimet alındıktan sonra ve taksim edilmeden önce içtihat yoluyla meşakkat ve çaba gösteren birine devlet başkanı ganimetten bağış yapsa sonra ganimet alındığından itibaren bağış caiz görmeyen bir valiye bu iş havale edilse vali söz konusu uygulamayı geçersiz kılamaz ve bunu uygular. Zira içtihat sonucu yapılan bir bağış yerine getirmektedir. Bu sebeple içtihat konusu şeylerde kadının hükmü geçerlidir. Mesela gaip hakkında delille hüküm verildiği zaman bu hüküm tatbik edilir. Zira içtihat kaynaklıdır. Buna delil olarak İbn Ömer'in şu hadisi gösterilmektedir: O şöyle demektedir; Dihkan'la mübâreze ettim ve onu katlettim. Komutan bana eşyasını ganimet olarak bağışladı. Ömer de bunu caiz gördü.¹⁶³

Hiz. Ömer'in ganimet alındıktan sonra ondan bağış caiz görmediği sahih olarak rivayet edilmiştir. Çünkü "Ganimet alındıktan sonra ondan bağış yapılmaz" dediği rivayet edilmektedir.¹⁶⁴ Kendisi vali olsaydı ganimet alındıktan sonra ona bir şey bağışlamazdı. Ne var ki komutan bu bağışta bulunup uyguladıktan sonra Ömer de bunu tecviz etmiştir. Şebr b. Alkame'den şöyle zikredilmektedir: Arap olmayan biriyle mübâreze ettim ve onu katlettim. Sa'd onun eşyasını ganimet olarak bana bağışladı. Sonra bu uygulama Ömer'e anlatıldı ve o da tasvip etti.¹⁶⁵

Komutan bütün askerlere; "Ganimet olarak ne alırsanız beşte birin dışında hepsi eşit olarak sizindir" derse bu caiz değildir. Zira ganimet bağışından amaç savaşa teşvik etmektir. Bu da bazı kişilere özel bağış (tahsis) yapıldığı zaman meydana gelir. Hepsine tahsis yaptığında teşvik meydana gelemez. Böyle bir durumda Resulullah'ın vacip

¹⁶² Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 613-614.

¹⁶³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 614.

¹⁶⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 614.

¹⁶⁵ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 615.

kıldığı iki payla süvarinin piyadeye üstünlük hakkı iptal edilmiş olur ki bu da caiz olmaz.¹⁶⁶

E. RADH

Ganimetten pay sahibi olmayanlara maktu bir bedel verilmesi anlamına gelen radh hususunda İbn Cema'a şu açıklamayı yapmaktadır: Beşe bölme işlemi bitip beşte birlik pay kurayla belirlendikten sonra beşte dörtlük kısım ganimetten pay sahibi olanlar arasında paylaşılmadan önce köle, kadın, çocuk ve kâfirlere maktu bir bedel kabilinden verilen küçük payların dağıtımına başlanır. Bu payları hak edenler dört sınıftır: Çocuk, kadın, köle ve imamın gördüğü bir maslahat üzerine savaşa getirttiği kâfir. Bu dört sınıfa belirli miktarlar verilir, bunlar ganimetten pay alamazlar.¹⁶⁷

Hadiste bildirildiğine göre Hz. Peygamber (s.a) yanında bulunan bir köleye bir kılıç vermiş, ona ganimet hissesinden bir şey vermemişti.¹⁶⁸ Hz. Peygamber'in (s.a) gazvelerine kadınlar da katılıyordu, fakat o kadınlara ganimetten pay vermiyordu.¹⁶⁹ O, Benî Kaynuka Yahudilerinden yardım istemiş, bu kimselere de ganimetten hisse değil, maktu bir bedel (*radh*) vermişti.¹⁷⁰

Malik (r.), savaşmaya gücünün yetmesi durumunda mürahik sabiye ganimetten hisse verileceğini, kadınlara ise maktu bir bedel verilemeyeceğini söylemiştir. Ordu tüccarları, zanaatkârlar ve ücretli işçiler savaşa katılmaları durumunda ganimetten pay alırlar, katılmamışlarsa alamazlar. Malik (r.), bu kişilere ganimet hissesi verilmeyeceği görüşündedir. Bir görüşe göre bunlara maktu bir bedel verilir. Maktu bedel (*radh*) ordu komutanının yukarıda zikredilen dört sınıfa verdiği şeylerdir. Bunların miktarı komutanın re'y ve içtihadına bırakılmıştır. Fakat bu miktar, savaşçıların ganimetten alacakları hisse kadar olamaz.¹⁷¹

¹⁶⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 615.

¹⁶⁷ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 221.

¹⁶⁸ Benzer bir rivayet için bk. Tirmizi, Siyer 9.

¹⁶⁹ Benzer bir rivayet için bk. Müslim, Cihad 137; Tirmizi, Siyer 8; Ahmed, *Müsned*, I/308.

¹⁷⁰ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 222.

¹⁷¹ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 222.

Kılavuza ve başkalarına bahşış verilen ve verilmeyenler hakkında Serahsî şu açıklamada bulunur: Asker darülharbe zimmet ehlinde savaşıp sadece yol gösteren birkaç kişiyle beraber girse, alınan ganimetten o kişilere devlet başkanının süvari ve piyade payı gibi pay vermeyip bahşış olarak vermesi gerekir. Çünkü hükmen mücahit olmadıkları gibi his olarak da Müslümanların yanında savaşmamaktadırlar. Sadece Müslümanlara yarar sağlayan bir iş için gelmişlerdir. O da yol gösterip kılavuzluk yapmaktır. Her zaman böyle bir işe teşvik edilmeleri için Müslümanların malından onlara bahşış verilmesi lazımdır. Hatta Müslümanlar için büyük bir yarar sağladıkları takdirde piyade ve süvari payından fazla da olsa, onlara uygun görülecek bahşış/radh verilir. Çünkü burada ganimetten pay almalarının sebebi mücahitlerin sebebi gibi değildir. Sebep Müslümanların yararındır. Kılavuzlukları sebebiyle sağladıkları yarardan dolayı onlara bahşış verilir.¹⁷²

Kılavuzluk sebebiyle onlara ganimetten belirli bir pay vaat etmişse, bunun verilmesinde bir sakınca olmaz.¹⁷³ Çünkü pay vaat etmek temelde Müslümanların yararı olan şeye teşvik içindir. Ganimet alacak olurlarsa taksimden önce onlara vaat edilen payı verir. Çünkü ganimetten yapılan pay vaadi ölünün bıraktığı maldan verilecek vasiyet gibidir. Miras taksiminden önce vasiyet çıkarılır. Ancak vaat edilen miktar kadar ganimet alınmışsa, bu ganimet onlara verilir. Çünkü ölünün mirasından ödenecek borç gibi bütün ganimetten önce o ödenir. Hiç ganimet alınmamışsa onlara da bir şey verilmez. Çünkü hakları olmaz. Bu durum tıpkı miras olmadığı zaman kendisine vasiyet yapılan ve tazminat ödenen kişinin alacağının olmaması gibidir.¹⁷⁴

Başka bir gazâyâ çıkıp onlara kılavuzluktan dolayı ganimetten pay vadinde bulunsalar ve ganimet alsalar, vaat edilen birinci paydan değil, ikincisinden onlara verilir. Çünkü pay almayı hak etmeleri ikinci vaatle olmuştur. Birincisinden almaları söz konusu olmaz. Çünkü ganimet alınmadığından verilecek yer de kalmamış olur. Ama

¹⁷² Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 995.

¹⁷³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 995.

¹⁷⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 996.

vaat edilen birinci ve ikinci paylardan onlara vermeyi şart koşmuşlarsa, şartı yerine getirip vermek lazımdır.¹⁷⁵

Zimmi, düşman ve eman verilen kişilere kılavuzlukları için ganimetten vaat etmek suretiyle pay verilmesinde orduyla beraber gidip gitmemelerine değil, Müslümanlar için istenen yararın sağlanmasına bakılır. Kılavuzluk yaparak haber verdikleri ve söyledikleri şeylerin çıkması ve de Müslümanların yararının gerçekleşmesi önemlidir. Zira onlara kılavuzluk sebebiyle payın verileceği belirtilmiş, kılavuzluk da hayra delaletle gerçekleşmiş olmaktadır. Ama askerle beraber gitmeden ve istenen kılavuzluğu yapmadan önce alınmış ganimetten onlara bahşiş veya vaat edilen pay vermek doğru olmaz. Çünkü pay vaat etmeden önce ganimetten onlara pay vermek yoktur. Bundan ancak ücret vermek caiz olur. Hayra delalet için kılavuzluk yapmaya gitme olmadığından ücret de tahakkuk etmez.¹⁷⁶

Müslümanlar bu kişilere paylarından vermeye razı olurlarsa, beşte bir payından değil, onların paylarından verilir. Çünkü onların kabul etmeleri, beşte bir payı sahiplerinin değil, onların hakkında geçerli olur. Belirtilen yerde Müslümanlar ganimet alıp devlet başkanı kılavuzluk yapan kişiye o ganimetten bahşiş vermeyi uygun görürse, bir sakıncası olmaz. Sanki ücret şartı olmaksızın onlara kılavuzluk yapmış gibi olur.¹⁷⁷ Hiçbir ganimet alamazlarsa, devlet başkanının ücretle tutulan kılavuzun ücretini beytülmalden vermesi lazımdır. Çünkü bu ücretle çalıştırmada Müslümanlar adına iş yapmıştır. Müslümanlar için yaptığı akitlerden dolayı yapılacak ödemeleri şahsî malından değil, Müslümanların malı olan beytülmalden yapar.¹⁷⁸

Devlet başkanı, kendisiyle beraber gösterilen yere gidip kılavuzluk yapmak şartıyla Müslümanların aldığı bir ganimetten kılavuza, pay vermeyi vaat etse ve kılavuz bunu yerine getirse, Müslümanların rızası olmasa da ganimetten ona vermesinde sakınca olmaz. Çünkü bu ücretle tutma mesabesindedir. Belirli bir ücretle belirli bir iş

¹⁷⁵ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 996.

¹⁷⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 996-997.

¹⁷⁷ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 997.

¹⁷⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 998.

için onu tutmuştur. Ganimetten ona vaat edilen ücreti verir. Çünkü Müslümanların yararı için tutmuştur. Kendisiyle beraber gitmeyip sadece haber vermekle yetinse, Müslümanların rızası olmadan daha önce alınmış olan ganimetten ona pay vermesi doğru olmaz. Onların rızası hâlinde de kendisine beşte bir paydan değil, onların paylarından verir. Çünkü onlarla beraber gitmeden sadece haber vermekle ücret almaya hak kazanmıştır.¹⁷⁹

Komutan, düşmana yaptıklarını bildirecek bir müjdeciyi devlet başkanına gönderse ve bunu ganimetler alındıktan sonra yapsa, gönderilen müjdecie süvari veya piyade olarak ganimetten alacağı payın dışında bir şey veremez. Çünkü ganimet alanların hakkı olmuştur. Müslümanların rızası olmadan ondan kimseye bir şey vermesi caiz değildir. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a) bir adama; “Ondan bana düşen senin olsun” buyurmuştur. Adamın ihtiyacı ve istemesine rağmen Resulullah o adama kıl yumağı vermekten sakınmıştır. Hâlbuki kendisinden bir şey isteyen geri çevirmediğini biliyoruz. Bu da gösteriyor ki Resulullah’tan sonra kimsenin böyle bir şey yapması caiz değildir. Ama müjdecî kişi muhtaç ise, devlet başkanı ihtiyacını gidermek için ona beşte bir payından verebilir. Çünkü beşte bir payı muhtaçlar için sarf edilmektedir. O adam da muhtaç olmuştur. Müjdecî olarak göndermeden önce ihtiyacını gidermek için ona vermesi caiz iken görevli gönderdikten sonra vermesi evleviyetle caiz olur.¹⁸⁰

Müjdecilere devlet başkanının ganimetten vermesine Müslümanların razı olması durumunda bakılır; müjdeciler muhtaç kişilerden ise, onlara ganimetin tümünden vermesinde bir sakınca yoktur. Ama zengin iseler, beşte bir payı dışında kalan dört paydan onlara verir. Çünkü Müslümanların razı olmaları, beşte bir payı (humus) dışında sadece kendi payları için geçerlidir.¹⁸¹

Aynı şekilde düşman ülkenin devlet başkanından ordu komutanına bir elçi geldiğinde Müslümanların rızası olmadan ona ganimetten bir ödül vermesi caiz olmaz. Ganimetten bazı Müslümanlara özel bir şeyler vermesi caiz değilken, bir düşmana

¹⁷⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1000.

¹⁸⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1000-1001.

¹⁸¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1001.

ondan bir şeyler vermesi evleviyetle caiz olmaz.¹⁸² Komutan kendi içtihiyıyla müjdecilere ve elçilere ganimetten ödöl verir ve bu durum Müslüman yargıçlardan birine şikâyet edilirse, yargıcın görüşüne aykırı da olsa komutanın uygulaması onaylanır. Çünkü bu fakihlerin ihtilaf ettiğı konulardandır. İctihadiyla bunu yapmıştır. Ondandır başkası onu iptal edemez.¹⁸³

F. FEY GELİRLERİ

Fey malları, canlarını ve mallarını korumak üzere ehl-i zimmetle yapılan anlaşmalar gereğı kendilerinden alınan kafa cizyesidir. Kuvvet yoluyla fethedilip imamın onayıyla halkının vereceğı belirli bir miktar haraç karşılığında sahiplerinin elinde bırakılan ve bu memleketlerden alınan haraçlar da fey kapsamına girmektedir. Yine memleketlerini Müslümanlara karşı koruyup da anlaşmaya zorlanan ve belirli bir haraç vermek üzere Müslümanlarla anlaşma yapan beldelerden alınan haraç da fey kapsamındadır. Ticaret amacıyla Müslüman beldelerden geçen ehl-i zimmetten ve İslam memleketlerine gelen ehl-i harpten (Müslümanlarla harp hâlinde bulunanlardan) alınan vergiler de bu mahiyettedir. Bütün bu gelirler fey kapsamında olup zengin-yoksul bütün Müslümanların bunda hakları mevcuttur. Bu gelir kaynağıyla gazilerin ihtiyaçlarının ve halkın maişetinin temin edilmesi dışında imam, bunları Müslümanların ve İslam'ın maslahatına uygun gördüğü yerler için tasarruf eder.¹⁸⁴

Askerlerin maaşları, atâ ve İktâ olmak üzere iki kısma ayrılır: Atâ da dört kısma/cihete ayrılır. Birinci cihet, feydir. Fey, Müslümanların herhangi bir savaşa katılmaksızın binek atı koşturmaksızın veya ata binmeksizin kâfirlerden elde ettiğı tüm mallara denir.¹⁸⁵ Ayrıca Müslümanlar olarak kendileriyle sulh yapılan kâfir tüccarların ödedikleri öşür vergileri, Müslümanlardan korkup kaçanların geride bıraktıkları mallar, sıkıntı/zorluk sebebiyle İslam yurdundan göç edenlerin geride bıraktıkları mallar, varisi olmaksızın ölen zimminin, riddet üzere ölen veya katledilenin malı fey kapsamına girer.

¹⁸² Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1002.

¹⁸³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 1002-1003.

¹⁸⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 26a

¹⁸⁵ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 26a.

Bu sayılan malların hepsi fey olup ganimet malları ise fey kapsamında değildir. Zira ganimet, kâfirlerden savaş yoluyla ata binip onu koşturmak suretiyle elde edilen mallardır. Bu mallar da humusundan beşte bir payı ayrıldıktan sonra ganimet sahiplerine mahsustur.¹⁸⁶

Fey malı belirlendiğinde ulema onun tahmisi konusunda ihtilaf etmiştir. Ebu Hanife, Ahmed, bir kavlinde Şafii feyin tahmis edilmeyeceği, aksine tamamının Müslümanların maslahatına sarf edileceği görüşündedirler. Malik ise bu malları sultanın dilediği şekilde Müslümanların maslahatına harcayabileceğini ve özellikle de imamın askerlerin ihtiyaçları oranında onlara bunları sarf edebileceği görüşündedir. Eğer bu mallar askerlerin maslahatlarına sarf edildikten sonra artacak olursa, bu fazlalık Müslümanların genel yararına/maslahatına sarf edilir. Şafii bir kavlinde fey mallarının, ganimet malları gibi tahmis edileceğini söyler. Böylece fey malları ehl-i humus olarak bilinen beş cihete harcanır. Bunlar; genel maslahatlar¹⁸⁷, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlardır. Geri kalan 4/5 malları ise imam ona kimseyi ortak etmeksizin sadece İslam ordusuna sarf eder. Bunlar kendilerini cihad ve savaşa hazırlık için adanmış mürtezika/maaşlı askerlerdir. Söz konusu fey malları bu askerlerin arasında ihtiyaç ve yeterliliklerine göre taksim edilir. Şayet ihtiyaçları nispetinde sarf edildikten sonra bu mallarda fazlalık olursa sultan bunu yine askerlere rütbelerine göre dağıtır. Ayrıca sultanın bu fey malını savaşa hazırlık olarak binek hayvanı ve silah edinme yoluna sarf etmesi de mümkündür.¹⁸⁸

Fey malı arazi, daire/bina vb. şekilde bir akar ise bu Müslümanların maslahatına yönelik vakıf malı olur. Böylece bu malın geliri ve kazancı bu yola, Müslümanların maslahatına sarf edilir.¹⁸⁹ Sultanın, Müslümanlardan elçiler, ulema, müftîler, hükemâ, müellefe-i kulub gibi genel maslahatı olan atâ sahiplerine feyden atâ vermesi gerekir. Ancak Müslümanlardan böyle genel maslahatı olmayan ama hususi faydası bulunan kimselere gelince, sadece kendi salâhı için çalışana atâ vermek gibi fetva veren âlim

¹⁸⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 26b.

¹⁸⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 27a.

¹⁸⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 27b.

¹⁸⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.28b.

veya kadâ ile hükmeden kadı gibi bunlara Müslümanların malını sarf etmek caiz değildir. Ancak sultanın hususi malından (safıyy gibi) bunlara tahsisat/ödeme yapılır. Aynı şekilde bu kişilerden muayyen birine, evladına, torunlarına bu fey mallarından tahsisat vakfedilmesi caiz değildir. Zira bu malların geliri de Müslümanların umumuna aittir. Genel faydası olmayan kimselere bunlar tahsis edilmez.¹⁹⁰

İkinci cihet, ganimet veya feyin humusunun tahmisidir. Biz bu mallar tahmis edilir dersek bu Resulullah'ın (s.a) payı olup tüm Müslümanların maslahatına sarf edilir ve bu maslahatların en önemlisi de askerlerin maaşlarıdır. Zira onlar İslam ordusu ve himayesidir dolayısıyla bu malların hepsi veya bir kısmı durumun ve ihtiyacın gerektirdiği kadar onlara sarf edilir.¹⁹¹

Fethedilen arazilerle ilgili olarak Hz. Peygamber ve halifelerinden nakledilen rivayetlerin üç çeşit hüküm getirdiği görülmektedir.

1. Halkı İslam'ı kabul etmiş olan topraklar: Bu çeşit arazi sahiplerinin mülküdür. Bu topraklar öşür arazisi olup sahiplerine yalnız öşür vergisi gerekir.

2. Sulh yoluyla veya muayyen bir haraç karşılığında fethedilen topraklar: Bu tür arazi sahipleri yapılan anlaşmalara uyarlar, fazlasıyla mükellef tutulamazlar.

3. Kuvvet yoluyla fethedilen araziler: Bu arazi konusunda Müslümanlar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre bu arazi ganimet statüsüne tabi olup arazi beşe bölünüp taksim edilir. Beşe bölünen arazinin beşte dördü bu araziye fetheden gazilere verilir. Kalan beşte bir hisse ise Allah'ın Kuran'da adlarını belirttiği sınıflara (Allah, Peygamber, yakın akrabalar, yetimler, fakirler ve yolcular) harcanır. Bazılarına göre de bu arazi hakkında karar mercii imamdır. İmam bu çeşit araziye ganimet kabul edip beşe bölerek taksim eder. Nitekim Hz. Peygamber Hayber arazisini bu şekilde taksim etmiştir. O hâlde böyle yapmak imam için meşru bir haktır. Yahut imam bu çeşit araziye fey kabul ederek beşe bölüp taksim etmez ve arazi ilelebet Müslümanlara

¹⁹⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.28b.

¹⁹¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.28b.

mevkuf bir amme malı olarak kalır.¹⁹² Nitekim Hz. Ömer Sevad bölgesinde bunu tatbik etmiştir.¹⁹³

İmamın ikta olarak verdiği arazi, Müslümanların ihya usulüyle tasarruflarına geçirdikleri arazi ya da insanların himâ yoluyla ele geçirdikleri topraklar ise fethedilen topraklar konusuna dâhil değildir ve tâbi olduğu hükümler de farklıdır. Bütün bu konularda Hz. Peygamber ve ashabından hadis ve rivayetler nakledilmiştir.¹⁹⁴

Müslümanlar savaş sonucu ve kuvvet kullanarak Hayber'i fethettiler. Hayber, Allah'ın kendi Resulü'ne verdiği bir feydi. Hz. Peygamber Hayber'i beşe bölüp Müslümanlar arasında taksim etti. Savaş sonrası Hayber'lilerin bir kısmı göç etmeye hazırlandılar. Hz. Peygamber onları çağırarak kendilerine şöyle buyurdu: "İsterseniz bu araziyi sizin elinizde bırakayım. Ürünü bizler ile sizler arasında ortaklaşa olmak üzere toprağı işleyeceksiniz. Allah diledikçe sizin burada kalmanıza imkan tanıyacağım." Bu teklif üzerine Hayberliler emlâki işlemeye razı oldular.¹⁹⁵

Allah Resulü'ne Hayber'i ihsan buyurduğu zaman, Hz. Peygamber Hayber arazisini otuz altı parçaya böldü ki her parça toplam yüz hissedenden ibaretti. Hz. Peygamber arazinin yarısını muhtemel musibet ve tehlikelere karşı kendine ayırdı. Arazinin diğer yarısını ise Müslümanlar arasında taksim etti. Hz. Peygamber'in taksim ettiği bu arazi, Şik, Natat ve bunlarla beraber ele geçirilen diğer arazilerdir. Hz. Peygamber'in vakfettiği arazi içinde Ketibe, Vatiha ve Sülalim vardı ki, bu arazi, Resulullah'ın eline geçince toprakları yeterince işleyen çiftçiler yoktu. Bunun için Hz. Peygamber ürünün yarısı karşılığında araziye Yahudilerin elinde bıraktı. Hayber, Hz. Peygamber ile Hz. Ebu Bekir döneminde bu şekilde kaldı. Hz. Ömer idareyi ele alınca Müslümanlar arasında işçiler çoğaldı ve toprağı yeterince işleyecek işgücü meydana

¹⁹² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 69.

¹⁹³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 70.

¹⁹⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 70.

¹⁹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 70.

gelince Hz. Ömer Yahudileri Şam bölgesine sürdü ve emlâki Müslümanlar arasında taksim etti ki, Hayber'in bu durumu günümüze kadar bu şekilde gelmiştir.¹⁹⁶

Hz. Ömer'in şöyle dediğini işittim: Eğer insanların gelecek endişesi olmasaydı Hz. Peygamber Hayber'i nasıl taksim ettiyse ben de fethettiğim her yeri ashabı arasında taksim ederdim. Herhangi bir köye gelip de orada yerleşerseniz o köyde hisseniz vardır. Müslümanların savaşmayarak ele geçirdikleri beldeler taksim edilmez, fakat bunlar vergi veya zekât hükümlerine tâbidir. Hangi köy de Allah'a ve Resulü'ne isyan ederse onun beşte bir nispetinde emlâki Allah'a ve Peygamber'ine, arta kalan da ganimet sahiplerine mahsustur.¹⁹⁷

Müslümanlar Sevad'ı fethettikleri zaman Hz. Ömer'e şöyle dediler: “Sevad'ı aramızda taksim et çünkü bölgeyi savaş sonucu fethettik. Ancak Hz. Ömer taksimden kaçındı ve şöyle dedi: “Sizden sonra gelecek Müslümanlara ne kalacak? Korkarım ki Sevad'ı aranızda taksim edersem sular yüzünden aranızda fitne ve husumet çıkar. Hz. Ömer Sevad halkını kendi arazilerinde bırakarak arazilerine haraç, kendilerine de cizye vergisi koydu ve araziye aralarında taksim etmedi. Hz. Bilal fethedilen beldeler hakkında: “Onları aramızda taksim et ve beşte birini al”, deyince Hz. Ömer; “Hayır, bu malın kaynağıdır. Ancak bu araziye Müslümanlarla bölge halkının aleyhine olacak hâllere karşı alıkoyacağım.” diye cevap vermiştir. Bilal ve arkadaşları sürekli: “Bu arazileri aramızda taksim etmelisin” deyince Hz. Ömer: “Allah'ım beni Bilal ve arkadaşlarının husumetinden koru”, demiştir.¹⁹⁸

Abdülaziz b. Ebî Seleme'den naklen Zeyd b. Eslem bana şöyle dediğini haber verdi: Hz. Ömer, Bilal ve arkadaşlarına şöyle dedi: “Bundan sonra gelecek Müslümanların bir şeysiz kalmasını mı istiyorsunuz? Eslem, Hz. Ömer'in; “Eğer insanların gelecek endişesi olmasaydı fethettiğim her köyü elbet ganimet sahipleri arasında taksim ederdim.” dediğini işittim.¹⁹⁹ Mısır ahitsiz (sulhsuz) olarak fethedildiği

¹⁹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 71.

¹⁹⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 71.

¹⁹⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 71.

¹⁹⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 71-73.

zaman Zübeyr kalktı ve şöyle dedi: “Ey Amr b. Âs! Mısır’ı aramızda bölüştür.” Amr b. Âs; “Hayır, onu taksim etmeyeceğim.” diye cevap verince Zübeyr; “Hz. Peygamber Hayber’i nasıl taksim ettiyse sen de Mısır’ı öylece ve mutlaka taksim edeceksin.” deyince Amr şöyle karşılık verdi: “Emirü’l-müminin’e mektup yazmadan Mısır’ı asla taksim edemem.” Amr b. Âs Hz. Ömer’e bu konuda mektup yazıp danışınca Hz. Ömer cevaben; “Onu bırak (taksim etme). Ta ki Müslüman nesiller onunla Allah yolunda cihad etsinler.” diye belirtti. Buradan anlaşılmaktadır ki Hz. Ömer, Mısır’ın nesiller boyu bütün Müslümanlara vakfedilmiş bir fey olmasını istemiştir. Böylece düşmanlarına karşı onlar için bir güç kaynağı olacaktır.²⁰⁰

Hz. Ömer Irak’ı fethettiği zaman Sa’d b. Ebi Vakkas’a şöyle yazdı: “Mektubun bana ulaştı. Mektubunda diyorsun ki insanlar hakları olan ganimetleri ve Allah’ın kendilerine ihsan buyurduğu feyi (ganimeti) aralarında taksim etmeni talep etmişler. Sana getirdikleri ne kadar gayrimenkul mal ve savaş malzemesi varsa onu hazır bulunan Müslümanlar arasında taksim et. Ancak arazi ve nehirlerin etrafında bulunan tarıma elverişli toprakları taksim etmeyerek işleyenlerin elinde bırak, Müslümanların alacağı vergiler karşılığında onu işlesinler ve ondan alınacak vergiler Müslümanların ihtiyaçlarına sarf edilsin. Şayet bu araziye mevcut olanlar (ganimet sahipleri) arasında taksim edecek olursak gelecek nesillere bir şey kalmaz.”²⁰¹

Hz. Ömer Sevad arazisini Müslümanlar arasında taksim etmek istedi ve sayılarının tespit edilmesini emretti. Sayımın neticesinde her Müslümana üç çiftçi düştüğünü gördü. Bunun üzerine durum hakkında istişarelerde bulundu. Hz. Ali ona şöyle dedi: “Onları (araziye ve sahipleri olan çiftçileri) olduğu gibi bırak, taksim etme ki Müslümanlar için bir gelir kaynağı durumunda olsunlar.” Hz. Ömer bu görüşe tabi olup onları bulunduğu hal üzere bıraktı ve kendilerine amil olarak Osman b. Huneyf’i tayin etti. Osman b. Huneyf kendilerine mali durumlarına göre kırk sekiz, yirmi dört ve on iki dirhem vergi koydu.²⁰²

²⁰⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 73.

²⁰¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²⁰² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

Hız. Ömer araziyi Müslümanlar arasında taksim etmek amacıyla Cabiye'ye geldi. Muaz ona şöyle dedi: Allah'a yemin ederim ki araziyi taksim edecek olursan verimli büyük arazi parçaları ganimet sahiplerinin tekelinde kalacak. Böylelikle de onlar mallarında vermemezlik yapacaklardır. Daha sonra da mülk verasetle ya tek erkeğe ya da tek kadına geçecektir. Sonradan gelecek olanlar da İslam'a bir hidayet ve hak yolu olarak uyacaklar ama maişetleri için bir şey bulamayacaklardır. Bunun için Müslümanların hem hazır hem de gelecek nesillerine yarayacak bir çözüm bulmalısın. Abdullah b. Ebi Kays Hz. Ömer'i insanlarla arazi taksimi konusunda konuşurken işitti. Sonra Muaz'ın Hz. Ömer'e söylediği sözünü nakletti ve şöyle dedi: Neticede Hz. Ömer Muaz'ın görüşünü tercih etti.²⁰³

Ebu Ubeyd'e göre kuvvet yoluyla fethedilen arazilerle ilgili olarak gelen rivayetler iki hüküm içermektedir:

1. Hz. Peygamber Hayber'i beşe bölüp taksim etmiş ve ganimet kabul etmiştir. Hz. Bilal'in Şam bölgesi hakkında Hz. Ömer'e tavsiye ettiği görüş budur. Zübeyr b. Avvâm da Mısır toprakları hakkında aynı hükme uymasını Amr b. Âs'tan talep etmiştir. Malik b. Enes'in de aynı görüşte olduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁴

2. Hz. Ömer'in Sevad bölgesiyle diğer bölgeler hakkında uyguladığı hükümdür. Buna göre Hz. Ömer araziyi taksim etmeyip nesiller boyu bütün Müslümanlara vakfedilmiş bir fey (kamu malı) olarak bırakmıştır. Böylece söz konusu araziye beşe taksim etmemiştir ki; Hz. Ali ve Muaz b. Cebel'in Hz. Ömer'e önerdikleri görüş de bu yöndeydi.²⁰⁵

Süfyân b. Said de bu görüşü tercih etmiştir. Fakat Süfyân şunu da söylemekteydi: "Kuvvet yoluyla fethedilen arazi konusunda imam muhayyerdur. Dilerse bu araziye ganimet kabul edip beşe böler ve taksim eder, dilerse de bütün Müslümanlara ait bir fey kılıp taksim etmez."²⁰⁶

²⁰³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²⁰⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²⁰⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²⁰⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

Ebu Ubeyd'e göre biri ganimet, diğeri feyle ilgili olan her iki hüküm de makbul ve uyulmaya uygundur. Ebu Ubeyd'in görüşü Süfyân'ın da dediği gibi imamın muhayyer olduğu yönündedir. Aslında bu görüş diğeri iki görüşü de ihtiva etmekte ve imamı fethedilen arazi hakkında iki hüküm arasında serbest bırakır. Bu görüşe göre Hz. Peygamber'in uygulaması Hz. Ömer'in uygulamasına ters düşmez. Aslında durum şöyledir: Hz. Peygamber Kuran-ı Kerim'den bir ayete uyararak onunla amel etmiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer de başka bir ayete uyararak onunla amel etmiştir. Her iki ayet de ganimet veya fey olarak Müslümanların eline geçen müşriklerin malları hakkındaki muhkem ayetlerdir. Allah şöyle buyurur: *“Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Peygamber'e, onun akrabasına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir.”*²⁰⁷ Ganimet hakkında nâzil olan bu ayete göre ganimet insanlar içinde sadece ganimet sahiplerinin hakkıdır. Hz. Peygamber bu ayetle amel etmiştir.²⁰⁸

Allah diğeri bir ayette şöyle buyurur: *“Allah'ın Peygamberine (kâfir) memleketler ahalisinden verdiği fey; Allah için, Peygamber için, yakın akraba için, yetimler için, yoksullar için ve yolda kalmış kimseler içindir. Ta ki o mal, sizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın. Peygamber size ne veriyse onu alın. Size neyi yasak ettiyse ondan kaçının. Allah'tan korkun, çünkü Allah çok şiddetli azap sahibidir”*.²⁰⁹ Bilhassa bu fey, o fakir muhacirler içindir ki yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır. Bu konuda başka bir ayette; *“Onlardan önce Medine'yi yurt ve iman evi edinenler, kendilerine gelip hicret edenlere sevgi beslerler. Onlara verilen şeylerden dolayı nefislerinde bir kaygı duymazlar, kendilerinde ihtiyaç bile olsa onları nefislerine tercih ederler. Kim de nefsinin hırsından korunursa işte onlar kurtulanlardır ve onlardan (Muhacir ve Ensardan) sonra gelenler...”*²¹⁰ buyrulmaktadır. Fey hakkında nâzil olan ayet de budur. Hz. Ömer bu ayetle amel etmiştir. Kanaatimize göre Hz. Ali ve Muâz, Hz. Ömer'e görüşlerini arz ederlerken bu ayete dayanmışlardır. Bazıları da şöyle

²⁰⁷ Enfâl 8/41.

²⁰⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²⁰⁹ Haşr 59/7.

²¹⁰ Haşr 59/8-10.

demıştır: Hz. Ömer bu uygulamaya gitmeden önce ganimet sahiplerinin gönlünü ve onaylarını almıştır. Nitekim Hz. Ömer'in bu hususta Cerir b. Abdullah ile Sevad arazisi hakkında onayını almak için konuşmuştur. Hz. Ömer'in Cerir b. Abdullah'la bu maksatla konuştuğunu nakledilen rivayetlerden anlamaktayız.²¹¹

Fey ve ganimet malları hüküm bakımından ayrı oldukları gibi dört bakımdan zekâttan da ayrılırlar. Bunlar; a. Zekât Müslümanları arındırmak, fey ve ganimetler ise kâfirlerden intikam için alınır. b. Zekâtın sarf yerleri ayetle gösterilmiştir. Fey ve ganimetler ise devlet başkanının, hukukçuların içtihadına göre sarf edilir. c. Zekât mallarını mal sahibi zekât almaya hakkı olanlara bizzat dağıtabilir. Fey ve ganimet mallarını ancak halifenin veya yetkili kıldığı kişinin görevlendireceği kimse dağıtabilir. d. Zekât ile fey ve ganimetin sarf yerleri farklıdır.²¹²

Fey ve ganimetin benzer yönleri ise iki çeşittir. Birincisi, fey ve ganimetin her ikisi de kâfirlerden alınır. İkincisi, humusunun harcanacağı yerler her ikisinde de aynıdır. Farklı yönleri ise birincisi, fey malları kâfirlerden savaş yapılmaksızın alınan mallar iken ganimet malları kuvvet kullanarak elde edilen mallardır. İkincisi, fey malının beşte dördünün sarf yerleri ile ganimet malının beşte dördünün sarf yeri ayrıdır.²¹³

Fey malları, harp, hile, baskın, öldürme suretiyle olmaksızın sulh yoluyla müşrik tâcirlerden gümrük vergisi (öşür) veya cizye suretiyle alınan yahut bizzat müşriklerce verilen haraç mallarıdır. Bu malların beşte biri hak sahiplerine verilir. Ebu Hanife'ye göre fey malının beşte biri söz konusu değildir.²¹⁴ Kur'an'da fey'in beşte birinin dağıtılacağına dair ise şu ayet bulunmaktadır: *“Allah'ın fethedilen diğer küffar memleketleri ahalisinden Peygamberine verdiği fey; Allah'a, Peygamberine, Peygamberinin hısımlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalanlara aittir.”*²¹⁵ Bu hükme

²¹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 74.

²¹² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 200.

²¹³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 200.

²¹⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 200-201.

²¹⁵ Haşr, 59/7.

göre fey malının beşte biri beş eşit paya bölünür. Bu paylardan her biri aşağıda belirtilen şu yerlere verilir:²¹⁶

1. Bir pay Resulullah’a (s.a) verilir. Kendisinin, ailesinin ve Müslümanların iş ve ihtiyaçları için harcar. Peygamber’in (s.a) vefatından sonra bu bir sehmin verilir verilmeyeceği hususunda ihtilaf edilmiştir. Enbiyâ’nın miras bırakacağını kabul eden görüşe göre bu bir sehmi Resulullah’ın mirasçılara verilir. Ebu Sevr’e göre bu pay halifenin mülküne geçer. Halife bu bir sehmi halkın işlerine harcar. Ebu Hanife’ye göre ise Hz. Peygamber’in bu sehmi düşmüştür. Şafii’ye göre ise bu bir sehmi ordunun yiyeceği, binek hayvanları, silah yapımı ve hazırlanması, köprü, kale inşası için hâkimlerin, imamların maaşı için Müslümanların genel menfaatine yönelik harcanır.²¹⁷

2. Bir pay da Hz. Peygamber’in akrabasına verilir. Ebu Hanife’ye göre bunların hakkı da düşmüştür. Şafii’ye göre akrabasının hakkı hâlen mevcuttur. Bunlar Abd-i Menaf soyundan olan Haşim ve Abdulmuttaliboğullarıdır. Bunların dışında kalan Kureyşlilerin hakkı yoktur. Her iki kola mensup olan büyük, küçük, zengin, fakir hepsi eşit şekilde bu bir sehmi aralarında paylaşırlar. Erkekler iki, kadınlar ise bir sehmi alırlar. Akralık sebebiyle böyle hareket edilir. Bu iki kolun kölelerine ve kızlarının çocuklarına fey malından verilmez. İki koldan birine mensup bir şahıs mal elde edildikten sonra henüz taksim edilmeden vefat ederse hissesi mirasçılara intikal eder.

3. Bir pay da ihtiyaç sahibi yetimlere verilir. Yetim kalan kız veya erkek bu konuda eşit olup büyü çağına erişip olgunlaşması hâlinde yetimlik sıfatı da sona erer. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) “Reşid olduktan sonra yetim olunmaz.” buyurmuştur.

4. Bir pay da miskinlere verilir. Miskin, feye hak kazanıp yeteri kadar malı bulunmayan yoksul kişilerdir. Sarf yeri bakımından fey ile zekât miskinleri farklıdır.²¹⁸

²¹⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 201.

²¹⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 201.

²¹⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 202.

5. Bir pay da yolda kalmışlara verilir. Bunlar feye hak kazanıp yiyeceği bulunmayan yolculardır. Yolculuklarının başında da ortasında da bu pay kendilerine verilir.²¹⁹

Fey'in beşte dördünün sarf yerleriyle ilgili iki görüş bulunmaktadır. Birincisi, bu pay yalnız ordunun giderleri için sarf edilir, başka kimse bu paya müstahak değildir. İkinci görüşe göre orduyla beraber müminlerin ihtiyaçlarına da bu pay sarf edilir.²²⁰

Fey malı zekât, zekât da fey ehline verilmez. Zekât alacaklar göçüp giden kimselerden olmamalıdır. Savaştan beri kalmış olanlara, ordu merkezinde bulunan Müslümanlara zekât verilmez. Fey ve ganimet ehli göçüp gidenler, sınırları koruyanlar, savaşanlar, savaş için silahaltında bulunanlardır. Sözünü ettiğimiz göçüp gitmekten kastedilen ise, kendi ülkesinden kalkıp İslam dinini öğrenmek üzere darülislam'a gidenlerdir. Böyle hicret eden kişiler hayırlı insan olmuşlardır. Ancak Mekke'nin fethinden sonra göç kavramına dâhil olanlar hakkındaki hüküm kalkmıştır. Müslümanların tümü Muhacir ve Arap olmuşlardır. Hz. Peygamber (s.a) zamanında zekât alacaklara Arap, fey alacaklara ise Muhacir denirdi. Bu ayrıma Arap şiirlerinde de rastlamak mümkündür.²²¹

Mali konularda fey ve zekât ehli arasında fark yoktur. Ancak Ebu Hanife'ye göre mali konularda zekât ve fey sadece bunu hak eden kimselere verilebilir. Bir şahıs topluluğa namaz kıldırmak ve dini işleri öğretmek maksadıyla görevlendirilirse kendisine fey malından verilebilir. Nitekim Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber (s.a) müellefe-i kulub olanlara fey hissesi ayırmıştır. Buna göre Uyeyne b. Hısnı'l-Fezari'ye 100, Akra b. Harisi't-Temimi'ye 100, Abbas b. Mirdasi's-Sülemi'ye 50 deve vermiştir.²²²

Abbas b. Mirdas Hz. Peygamber'e öfkelenmiş ve şöyle demiştir: “Kumluk arazide ailemin mihri ile toplayıp kazandığım pek çok malımı korkutarak yağmalayıp

²¹⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 203.

²²⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 203.

²²¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 203.

²²² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 203-204.

aldı. Hâlbuki ben uyuyan gafil kavmimi harekete geçirip uyandırmıştım. Gafil kavmi ancak gafil olmayan uyandırır. Benim ve emrimdeki kölelerin kazançları Uyeyne ve Akrâ'ninkine karıştı, bana onların yarısı kadar mal verildi. Hâlbuki ben harpte kuvveti çok olandım. Bana pek o kadar şey de verilmedi. Ben, bana mal verilsin diye savaştım. Bana verilen mal onlara verilenin dörtte biri kadardır. Hâlbuki onların kaleleri, hapishaneleri, mancınıklar kurulacak yerleri de yoktu. Onların ikisinden de aşağı değilim. Kim beni bugün bir daha yükselmez şekilde aşağı indirdi?" Bu şiir üzerine Resulullah (s.a) Hz. Ali'ye; "Git, benim adıma, hakkımda ileri geri konuşan şu adamın dilini kes." buyurdu. Bu emir üzerine Hz. Ali, Abbas b. Mirdas'a gitti ve onun razı olacağı kadar mal verdi.²²³

Bir topluma gönderilen imam, oradaki Müslümanların tahsil ve terbiyesi, ibadetlerin icrası için orada kalırsa kendisine fey mallarından yararlanma hususunda daha çok özen gösterilir. Nitekim Hz. Ömer'e gelen bir Arabî şu şiiri okur: "Ey hayırları çok seven Ömer! Sen cennetle mükâfatlandın. Çocuklarımı ve analarımı giydirdin. Zaman boyunca bizlere kalkan, sığınak ol. Allah'a and içerim ki sen bunu yaparsın.". Bunun üzerine Ömer; "Şayet ben bunu yapmazsam ne olur?" deyince Arabî; "O takdirde Hafs'a giderim.", dedi. Hz. Ömer; "Ona gittiğinde ne olacak?" deyince, o da; "Ona gittiğimde elbet hâlimden soracaktır. Onlar bir gün elbet elbise verecektir. Onlar için istediğim bu şeyler yüzünden kıyamette yerim ya cehennem ya da cennet olacaktır." dedi. Bu sözler üzerine Hz. Ömer sakalları ıslanıncaya dek ağladı ve oğluna; "Ey oğlum, şu adama bu gömleğimi şiiri için değil şu gün için ver. Allah'a and ederim ki bundan başka gömleğim yoktur." dedi. Böylece Hz. Ömer kendi malından Arabî'ye verdi, Müslümanların malına el sürmedi. O fakir şahsın gelişiyile diğer Müslümanların hakkını ihlal etmedi ve kamunun menfaatini gözettil. Zira bu Arabî zekâta ehildi ancak fey almaya ehil değildi. Zira Hz. Ömer Arabî'ye şiirinden dolayı mal verseydi ancak zekât malından verebilirdi. Ancak Arabî ganimet malından istediğinden buna hakkı bulunmamaktadır. Ayrıca zekât yakında olan kimselere verilir ki Arabî uzak yerden gelmiştir.²²⁴

²²³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 203-204.

²²⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 204-205.

Hz. Osman zamanında fey ile zekât malları arasında ayrılık yapmanın doğru olmayacağı belirtilmiş ve bu iki zümre arasında farklılık gözetilmemiştir. Bu yüzden Hz. Osman'ın çeşitli tenkitler aldığını da söyleyebiliriz. Halife fey malını erkek çocuklarına verebilir ki bunlar ganimete ehildir. Erkek evladı küçükse halifenin zürriyetinden olduğu için öncelik hakkı bulunuyordu. Erkek evladı büyükse savaşımlara ganimetten ne veriliyorsa onlara da o kadar verilir. İbn İshak'ın anlattığına göre Hz. Ömer'in oğlu Abdullah büyüyünce babasına geldi ve feyden hisse ayırmasını istedi. Hz. Ömer de ona fey malından 2000 dirhem ayırdı. Sonra Ensar'ın çocuklarından bâliğ olmuş bir erkek çocuğu geldi ve ona 3000 dirhem mal verdi. Bunun üzerine Abdullah; "Bana 2000, ona 3000 dirhem verdin. Hâlbuki onun babası harbe girmede." deyince Hz. Ömer; "Evet, senin annenin babasını Resulullah'a (s.a) karşı savaşımla ve onun babasını ise Resulullah'la (s.a) birlikte düşmana karşı savaşımla gördüm. Annesi sebebiyle ona 1000 dirhem fazla verdim." dedi.²²⁵

Halife kız çocuklarına fey malından veremez. Zira bunlar halifenin bakmakla yükümlü olduğu kimselerdendir. Kendisinin ve başkasının erkek köleleri savaşımla nafakaları efendilerinin ve kendi mallarından verilir. Bu köleler savaşımla Hz. Ebu Bekir bunlara da feyden ve ganimetten hisse vermiştir. Hz. Ömer ise savaşımla kölelere hisse vermemiştir. Şafii bu konuda Hz. Ömer'in görüşünü benimser ve kölelere feyden pay vermez. Ancak kölelerinin savaşıma katılması sebebiyle efendilere fazla mal verilir.²²⁶

Ayrıca köle harp sırasında azat edilmişse ganimetten ve feyden payı ayrı olarak verilir. Bir yerde toplanan fey ve ganimeti bekleyenlere de payları verilir. Fey'e memur olanlara, dağıtım için görevlendirilenlere feyden hisse verilmez. Zira dağıtım için görevli memurlar hizmetlerinin mukabili olarak maaş kazanırlar. Ayrıca bu fey memurlarının Hâşimoğulları veya Abdulmuttaliboğulları'ndan olması caizdir. Ancak bunlar zekât memuru olamazlar. Ama zekât almaksızın sünnet olarak bu memuriyeti ifa edebilirler. Zira bunlara zekât haram, fey ise helaldir. Fey memuru topladığı ganimetleri komutanın veya devlet başkanının izniyle dağıtır. Zekât memuru ise zekâtı dağıtmaktan

²²⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 205.

²²⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 205.

men edilmemişse tayin eden makamın izni olmaksızın topladığı zekâtı dağıtabilir. Buna göre fey halifenin içtihadına göre sarf edilirken zekât Kur'an-ı Kerim'de belirtilen sarf yerlerine dağıtılır.²²⁷

Konuyla ilgili olarak Kudâme b. Câfer şu hususlara dikkat çekmektedir: Fey savaşıla elde edilen arazinin geliridir. Müslümanlar böyle arazi hakkında ihtilaf ettiler. Bazıları humus alınır, kalan dört hisse fetheden kişiler arasında paylaştırılır, dediler. Bazıları bu konudaki karar devlet başkanına aittir. İsterse ganimet sayar 1/5'ini alır veya Hz. Peygamber'in Hayber arazisinde yaptığı gibi bu araziye fey sayar, beşe ayırmaz ve taksim etmez. Hz. Ömer'in savaşıla alınan Sevad, Mısır vs. yerlerin arazisinde yaptığı gibi bütün Müslümanlar için vakfeder. Her iki şekil de Hz. Peygamber'in, sahabenin tatbikine uygundur. Hz. Peygamber Hayber arazisini ganimet saymış taksim etmiştir. Zübeyr b. Avvâm Mısır arazisinde, Bilal el-Habeşî Şam arazisinde aynı şeyi tavsiye etmişlerdir. Malik b. Enes bu kanaattedir.²²⁸

Hz. Ömer Sevad ve diğer yerlerin arazisini zamanındaki ve daha sonra gelecek Müslümanlar için vakfetmiş, ganimet olarak taksim etmemiştir. Ona bu hususu Hz. Ali ile Muâz b. Cebel tavsiye etmişlerdir. Süfyân b. Said bunu kabul eder. Bu, savaşıla alınan yerin gelirinin her yıl Müslümanlara harcanması konusunda devlet başkanının karar vereceğini kabul edenlerin görüşüdür.²²⁹

Hz. Peygamber'in Hayber'in arazisini ganimet kabul etmesine gelince, Hz. Peygamber bu konuda; *"Biliniz ki ganimet aldığınız şeyin humusu Allah, Resulü, yakınları, yetimler, fakirler, yolcular içindir."*²³⁰ şeklindeki ganimet ayetine uymuştur. Bu arazi sadece Hz. Peygamber'in ailesine aittir. Hz. Peygamber böyle tatbik etmiştir. Hz. Ömer'in tercih ettiği Muâz b. Cebel'in işaret ettiği ayet ise; *"Allah'ın Resulü'ne köyler halkından verdiği ganimet (fey) Allah, Resulü, yakınları, yetimler, fakirler,*

²²⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 205-206.

²²⁸ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, Dârü'r-Reşid, Bağdat 1981, s. 206.

²²⁹ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 206-207.

²³⁰ Enfâl 8/41.

yolcular... yerlerinden çıkarılan muhacirler, bunlar için yer hazırlayanlar (Ensar), daha sonra gelenler içindir”²³¹ ayetidir.²³²

Devlet başkanının bir yeri savaşla alanlar arasında taksim ettiği arazi öşür arazisidir, halkı da esirdir. Eğer taksim etmeyip bütün Müslümanlara vakfederse halkının cizye vermesi gerekir. Böylece kölelikten kurtulurlar. Bu topraktan haraç verilir. Toprak sahiplerinin elinde kalır. Ebu Hanife böyle demiştir. Arapça’da harc kira, zahire demektir. Ebu Zabye, Hz. Peygamber’i hacamat edince ona iki sa yemek verilmesini, Haracının azaltılmasını emretti. Savaşla alınan arazi halkından biri Müslüman olursa arazisi ona bırakılır. Araziyi işler, haraç öder. Bu konuda ihtilaf yoktur. Bazıları ise haraç öder, kalan mahsul beş veska ulaşırsa zekâtını öder, dediler. Hz. Ali, haraç arazisinden sadece haraç alırdı. “Bir Müslümanın hem haraç hem zekât vermesi gerekmez” derdi.²³³

Ebu Yusuf, Şerîk b. Abdullah son iki durumda; “Bir Müslüman bir haraç arazisini kiralarsa arazi sahibi haraç, Müslüman ise mahsulü beş veska ulaşırsa zekât verir.” derlerdi. Hasan-ı Basrî’nin bu kanaatte olmadığı, “Arazi sahibi haraç verir, kiralayanın bir şey vermesi gerekmez.” dediği söylenir. Ebu Hanife ve Ebu Yusuf ise; “Öşür zahiresini taksim edenin ücreti mahsulün tamamının ölçümüne göre verilir.” derler.²³⁴

Süfyan es-Sevri; “Haraç sultana ait araziden, öşür sahipli araziden verilir.”, İmam Malik ise; “Öşürü arazi sahibi verir, haraç ise ortaklaşa alınır” derdi. Rivayete göre İmam Malik, Ebu Hanife, Süfyan es-Sevri, Ebu Yusuf, İbn Ebi Leyla, Ebü’z-Zinad, Züfer, Muhammed b. el-Hasan, Bişr b. Gıyas; “Savaşla alınan arazi sahibi toprağını ekmezse, ekmesi ve Haracını ödemesi emredilir. Aksi takdirde başkasına devretmesi söylenir.”, dediler. Ebu Hanife, Süfyan es-Sevri; “Haraç arazisinde bir Müslüman veya zimmi dükkânlar ve başka şeyler inşa ederse ondan vergi alınmaz.

²³¹ Haşr 59/7-10.

²³² Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 207.

²³³ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 207-208.

²³⁴ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 208.

Bostan yaparsa haraç vermesi gerekir.” diye ifade ettiler. Kanaatimiz odur ki bu görüş tercihe şayan olandır. Malik b. Enes, İbn Ebî Zi’b ise; “Haraç vermesi gerekir. Zira elde ettiği gelirle ziraat etmiş gibidir. Öşür arazisinden elde edilen gelirin vergisini ise sahibi daha iyi bilir.”²³⁵ demiştir.

Ebu Abdullah Muhammed b. Şüca’ el-Belhî der ki, “Bir kale halkı kendilerine dokunulmaması için fidye vergisi verirlerse, idareci bunu dine, İslam’a aykırı bulmazsa o şehir Müslümanlara aittir. Ordu bu kaleye vardığında onlara dokunamazlar, galip gelinmezse verdikleri fidye kuşatanlara ganimet olmaz. Zira düşmandan alınan fidye umumdur, orada hazır olanlara has değildir.”²³⁶

Yahya b. Adem, Hasan b. Salih’ten nakleder ki; Sevad’ın Cibal’den bu taraftaki kısmı feydir (ganimet), sulh arazisi değildir, derdi. Ebu Hanife; “Müslümanların sulhla aldıkları yerler fey arazisi gibidir”, dedi. Hz. Peygamber’in; “Belki bir kavme savaş açarsanız onlar mallarıyla kendilerini, çocuklarını koruyacaklar, sizinle sulh yapacaklar. Onlardan anlaşmadakinden fazla bir şey almayın, size helal olmaz.” dediğini duydum. Bazı fakihler ise ellerinde anlaşmadan fazla mal olursa fazla vergi alınabileceğini söylediler.²³⁷ Kanaatimizce de Müslümanların sulhle ele geçirdiği yerlerden alınacak vergiler halkın gelir düzeyine göre arttırılabilir. Nitekim Hz. Ömer’in bunu tasvip ettiğine dair birçok uygulaması mevcuttur.

G. HARAÇ VE İKTA ARAZİ GELİRLERİ

Haraç; imamın uygun gördüğü şekilde aynî veya gelir olarak haraç arazilerinden alınan mali vergilerdir. Zira haraç Müslümanların maslahatları ve özellikle de askerlerin maaşları için önemli bir vergidir. Araziler iki kısma ayrılır: Haraci (araziler) ve öşri (araziler). Haraç arazilerine gelince bu da üç kısımdır: Birinci kısım: Müslümanların daha önce fethettiği bu arazilere sulh yoluyla Müslümanların malik oldukları ve kâfirlerin Müslümanlara belli bir haraç (vergi) ödemek suretiyle ikamet ettikleri

²³⁵ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 208.

²³⁶ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 209.

²³⁷ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 209.

arazilerdir.²³⁸ Bu arazi fey arazisi olup kâfirlerin ödedikleri ücret ise haraçtır. Bu ücret onların Müslüman olmasıyla düşmez. Şayet bu arazilerde ehl-i zimmet ikamet ederse kendilerinden haraçla birlikte cizye de alınır.

İkinci kısım: Müslümanların savaşarak fethettikleri ve taksim ettikleri veya kâfirlerin Müslümanlardan korkup kaçarak bıraktıkları arazilerdir; bu fey arazisidir. Bu arazilerde ikamet eden Müslüman veya zimmi olsun haraç ödemekle yükümlüdür. Zira haraç bu arazilerin ücreti olup Müslüman ve zimmiden alınır.²³⁹

Üçüncü kısım: Müslümanların savaşarak fethettikleri ve ganimet sahipleri arasında taksim edilen sonra sultanın Müslümanların rızalarıyla bu toprakları kâfirlere terk ettiği²⁴⁰ veya ikametleri karşılığında onlara haraç ödettirip burayı Müslümanlara vakıf arazi yaptığı arazilerdir. Böylece bu arazilere haraç vergisi konmuş olur. Nitekim Hz. Ömer (r.) muhtar/kabul edilmiş sahih kavle göre Irak'taki Sevad arazisine bu şekilde haraç vergisi uygulamıştır.²⁴¹

Böylece yukarıda zikredilen üç kısım topraklar haraç arazileridir. Sultan veya nâibi (yardımcısı) bu şekilde Müslümanların maslahatını uygun gördüğü üzere haraç koyar ve bu gelirleri Müslümanların maslahatına özellikle de askerlerin maaşına yönelik olarak sarf eder. Aynı zamanda sultan bu haraç arazilerini beytülmal için kiralayabilir ve uygun görürse bu arazilerden çıkan ürünün bir kısmına karşılık bu arazileri müzaraa yoluyla kiraya verebilir.²⁴² Nitekim Hz. Peygamber (s.a), Hayber ehliyle bu tür araziden çıkan ürün veya ekinin yarısı karşılığında müzaraa anlaşması yapmıştır.

İbn Cemaa'nın haracın tespitiyle ilgili görüşleri şöyledir: Haracın takdirinde arazinin verimine, kötülüğüne, ekininin türüne, gelirinin değerine/kıymetine, azlığına ve çokluğuna vb. hâllerinin nispetine göre arazilerin taşıdığı değerlere itibar edilir. Ayrıca arazinin sulama yöntemi, sulamada çekilen sıkıntı, masraf, arazinin ürün geliri de

²³⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 29a.

²³⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 29b.

²⁴⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 29b.

²⁴¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 30a.

²⁴² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 30a.

dikkate alınır. Ayrıca araziye konan haraç vergisinin ehli ve mal sahibi arasında adil/uygun (misli ücret) olması gerekir. Zira haraç vergi miktarı adil/misli ücretten fazla olursa ehli/o arazide ikamet eden için, az olursa da beytlmal için zulüm olacaktır.²⁴³ Haraç vergisiyle birlikte bu arazilerden gereği kadar ekin ve ürün vergisi alınır. Zira haraç ücrettir/bedeldir, r ise zekt olup her ikisinin cihetleri farklıdır. Ebu Hanife r ve haraç vergisi alınma hususunda birlemez, demiştir. Ayrıca haraç, r, cizye mallarının birbirine eklenmesi sahih değildir. Zira bunları toplayan memurlar güvenilir olup gereken creti, vergiyi tahsil eder ve hsıl olanı da beytülmale öderler.²⁴⁴

İbn Cema İkta ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: İkta  kısımdır. Bunlar; İktaı temlik, İktaı istiğlal ve İktaı irfaktır. Birinci nevi²⁴⁵: İktaı temlik. Bu da üç sınıftır: Birinci sınıf: Kesinlikle imar edilmiş mevat arazilerin iktaidır. Sultanın bu tür (mevat) arazileri onu askerlerden veya diğer kişilerden ihya ve imar edene ikta vermesi mümkündür. Böylece ikta edilen kişi ona iare/ödünç yoluyla sahip olur. Bu araziye ihya ederse o bu araziye diğer mallarda olduğu gibi tam mülkiyetle sahiplenir. Bir Müslüman sultanın izni olmaksızın bu tür mevat bir araziye ihya ederse bu caizdir ve ihya ile bu araziye malik olur. Ebu Hanife ise ancak sultanın izniyle ihya caiz olur, demiştir.²⁴⁶

İkinci sınıf: zerinde cahiliye/eski dönemden eser kalmış arazilerin iktaidır. Bu tür araziler uzun müddet harap şekilde kaldığından tıl olarak mevat arazi hükmündedir. Bu yüzden bu tür arazilerde mevat araziler hakkında dediğimiz gibi sultan tarafından temlik iktai yapılması caizdir.²⁴⁷

nc sınıf: Müslümanlar tarafından henüz fethedilmemi drlharpteki/harp beldelerindeki arazileridir; sultanın fetih sırasında bu arazileri temlik edene ikta vermesi caizdir. (Bu arazilerin) fetih gerçekleştiğinde kendisine iktai yapılan şahıs bunun mülkiyetini almakta başkasından daha hak sahibidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a)

²⁴³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 30b.

²⁴⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 33b.

²⁴⁵ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 33b.

²⁴⁶ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 34a.

²⁴⁷ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 34a.

fethinden önce Şam arazisi olan Beytü Aynun ve Hayrun'u Temim ed-Dârî'ye ikta olarak vermiştir. Bu iki arazi iki köydür. Hayrun köyü Halil İbrahim'in (a.s) şehridir, Beytü Aynun ise Hayrun'a yakın bir köydür.²⁴⁸

Yukarıda saydığımız dışındaki beytülmal, fey²⁴⁹ ve haraç arazileridir ki; bu arazilerin temlik ikta caiz değildir. Zira bu araziler, tüm Müslümanların yararına dönük olarak ebedî vakıf arazi malları gibidir. Vakıf arazilerin ise ikta veya başka şekilde elden çıkarılması sahih değildir. Aynı şekilde bu tür arazilerin bir kişiye, nesebine/soyuna, geri kalan ailesine ebediyen ikta edilmesi caiz değildir.²⁵⁰

Ayrıca bir kâfire, Müslümanların maslahatına ikta söz konusu olmayan kimselere de bunun ikta verilmesi caiz değildir. Zira bu tür araziler Müslümanların genel yararına mevkuftur. Bu yüzden bunda genel menfaati bulunmayan kişilere tahsis edilmez. Ancak sultan en uygun gördüğü şekilde bu arazilerde şöyle bir tasarrufta bulunabilir:²⁵¹ Bu arazileri beytülmal için kiralayabilir veya imar edene belli haraç vergisinden faydalanmak suretiyle teslim edebilir ya da cevazını uygun gördüğünde müzaraa akdi/anlaşması yapabilir veyahut istiğlal ikta olarak ikta verebilir.²⁵²

İkinci Nevi: İstiğlal İktası. Bu da iki kısma ayrılır: Birincisi: Sultanın fey veya beytülmal arazisini bir kısım askerlere hak ettikleri kifayet miktarınca kiralamak suretiyle askerin kendisine veya onun yerine geçen birine temlik etmesi ve ebediyen olmaksızın ikta olarak vermesi caizdir. Zira Hz. Ömer (r.), Hz. Peygamber'in (s.a) bazı zevcelerine, Hayber arazisini Hz. Peygamber'in (s.a) hayatında onlara verdiği şekilde ikta olarak vermiştir. Hz. Aişe (r.) kendisine bu şekilde ikta verilenlerdendir. Hz. Osman (r.) da Sevad arazisinin bir kısmını böyle ikta vermiştir. Bu da gösteriyor ki; temlik etmeksizin bu tür arazilerin kiralamak suretiyle ikta edilmesi caizdir.²⁵³

²⁴⁸ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 34b.

²⁴⁹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 34b.

²⁵⁰ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 35a.

²⁵¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 35a.

²⁵² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 35b.

²⁵³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 35b-36a.

İkta verenin, ikta edilen araziye müellif İbn Cemaa'ya ve genel cemaatin muhtar/tercih ettiği görüşe göre bir sene süresince kiraya vermesi mümkündür. Zira ihtiyaç bunu gerektirmektedir. Şayet bu şekilde bunu bir sene müddetiyle tecviz edilmezse genellikle iktanın bir faydası kalmayacaktır.²⁵⁴ Ancak bir senenin üstünde kiralama yoluyla ikta verme konusunda herhangi bir zaruret ve ihtiyaç bunu gerektirmemektedir. Bu konuda bazıları şöyle demiştir: Sultanın iktadan rücu ihtimalini ortadan kaldırdığı için mutlak olarak istiğlal iktası sahih değildir. Ancak İbn Cemaa'ya göre ilk görüş daha sahih olup kendisi “onunla fetva veriyorum/amel ediyorum”, demiştir.²⁵⁵

İkinci Sınıf: Sultanın haraç arazisinin bir kısmını mürtezika/maaşlı askerlerden bir kısmına ikta vermesi caizdir. Eğer askerin maaşı, sultanın verdiği ikta miktarınca ise bu ikta caiz olur. Bu iktanın süre olarak bir sene veya birkaç sene olması sultanın uygun görmesine bağlıdır.²⁵⁶ Eğer bu haraç arazi, araziden çıkan ürünün bir kısmına göre yani tıpkı genelde Şam ve Mısır beldelerindeki iktalarda olduğu gibi mukâseme yoluyla ikta verilirse, bu iktanın cevazı mukâseme usulüyle cevazına bağlıdır. Buna göre mukâseme yoluyla ikta caizdir dersek caiz olur, aksi hâlde caiz olmaz.²⁵⁷

İbn Cemaa istiğlal iktasının süresiyle ilgili şunları söyler: Sultan böyle bir iktayı süreli olarak verdiğinde ikta eden şahıs ehliyetini taşıdığı takdirde söz konusu sürenin sonuna kadar iktayı devam eder. Ancak bu süre dolmadan ölürse iktayı son bulur. Bu durumda bu arazi beytülmale geri döner ve ölenin varislerine bu kişinin ölümünden önce hak ettiği payı verilir.²⁵⁸

İbn Cemaa'ya göre ikta edilen kişi bu süre zarfında bir kötürümlüğe/felce ya da müzmin bir hastalığa maruz kalırsa daha sahih kavle göre cihad sebeplerinden feragat etmeyip askerliği teşvik etmek amacıyla iktayı devam eder. Zira onun böyle bir özürle

²⁵⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 36a.

²⁵⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 36b.

²⁵⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 36b.

²⁵⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a.

²⁵⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a.

karşılaşması onun iktanın devam etmesine mâni değildir. Böylece bu kişi kendini askerlikten alıkoymaz aksine askerliğe dönmeye özen gösterir ve ihtiyaçları sebebiyle de ailesine söz konusu bu maaşla faydalı olmaya devam eder.²⁵⁹

Sultanın verdiği iktanın üzerinden bir sene geçtikten sonra ikta edilen şahıs hakkında bu iktadan vazgeçme/cayma hakkı vardır. Ancak bu cayma/rücu, ikta edilen şahsın maaşını hak edişinden sonra ve haraç süresinin dolmasından önce ise bu caiz olmaz.²⁶⁰ Zira bu durumda kişi bu maaşıyla bunu (ikta) hak etmiştir. Ancak bu cayma/rücu ikta edilen kişinin maaşını hak edişinden evvel ise bu durumda sultanın bu iktadan rücu/cayması caiz olur zira bu durumda o kişi bunu (ikta) hak etmemiştir.²⁶¹

İbn Cema, asker dışında atâ almaya hak kesp edenler, ikta verilmesi caiz olmayan kimseler hakkında şu açıklamayı yapar: Asker dışında beytûlmalden maaş alan kimselerin işleri sürekli ise onların söz konusu bu iktadan faydalanmaları (ikta) ancak sultanın veya naiblerinin bunu uygun görmesi hâlinde geçerlidir. Bunlar; kadılar, amiller/işçiler, divan kâtipleri gibi kişilerdir ki; bunların bir senelik haraç malı üzerine iktaları caiz olur. Ancak bir seneden fazla iktaları konusunda bir kısım ulema bunu tecviz ederken bir kısmı bunu caiz görmemiştir. Eğer bu kişilerin işleri vergi memurları gibi daimî değilse ya da imam ve müezzinlerde olduğu gibi sürekli bir işleri varsa sultanın izni olmaksızın bu ikta sahih olur.²⁶² Ancak bunların haraç malı üzerine iktaları, maaşlarını hak edişlerinden ve haraç süresinin dolmasından sonra olmalıdır. Bu durumda zaten bu ikta değil gerçekte bir havale olur.²⁶³

Müşriklerin arazilerine konan haraç vergisi ve cizye mallarına gelince bunların ikta ancak ikta verilene bu haraç süresinin dolmasından ve maaşını hak edişinden sonra caiz olur. Bu aslında havaledir. Eğer sultan haraç süresi dolmadan ve ikta edilen kişi maaşını hak etmeden önce mezkûr haraç ve cizye üzerine ikta olarak bunu verirse o ikta

²⁵⁹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 37b.

²⁶⁰ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 37b.

²⁶¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a.

²⁶² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a.

²⁶³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38b.

edilen kişiye hak etmeden evvel bunları teslim etme ihtimalinden dolayı bu caiz olmaz ve bu hak/ikta düşer/hükümsüzdür.²⁶⁴

İbn Cemaa'ya göre oşür ve diğer mallardan gerekmedikçe zekât ikta caiz olmaz.²⁶⁵ Zira bu ikta vucubu hakkında bunu hak eden zekât verilecek sınıflara mahsustur. Zira bu sınıflar onu hak ediş sıfatına haizdir. Vucubundan önce zekât ikta yapılsa vucubundan evvel malın telef olma ihtimali vardır. Bu durumda zekât ikta gerekmez. Aynı zamanda vucubu hâlinde ikta edilen şahsın buna müstahak olma vasfı da kalmamış olabilir. Bu durumlarda zekât iktasını bu kişiye vermek caiz değildir. Ancak zekât vucubundan sonra ikta verilirse bunu hak ettiğinden zekât ikta caizdir. Bu durumda mal sahibi için bu havale gibi olur. Ancak bu durumda onu kabzetmek suretiyle mülkiyetini kazanmış sayılır.²⁶⁶

Zekâtı hak eden sınıflar ise Allah'ın buyurduğu üzere mezkûr şu sekiz sınıftır: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ﴾ “السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ”. Meali şöyledir: “Zekâtlar Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayıcıları, kalpleri İslam’a ısındırılmak istenenler, köleler, borçlular, Allah yolunda olana ve yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”²⁶⁷ Bunların şartları fıkıh kitaplarında zikredilmektedir. Buna göre söz konusu bu sekiz sınıfa ya da bu sınıflardan imkan nispetinde birkaçına Şafii ve Ahmed b. Hanbel’in mezhebine göre zekât mallarını sarf etmek gerekir. Ebu Hanife ve Malik ise bir sınıf da olsa bu sınıflardan bir kısmına zekât mallarını sarf etmek caizdir, demiştir.²⁶⁸

İbn Cemaa'ya göre meşru zekât mallarından ve diğer mallardan bir şeyi mürtezika/maaşlı askerlere ikta etmek,²⁶⁹ ayrıca askerler için hazırlanan fey mallarından bir şeyi de fakirlere veya başkalarına ikta vermek caiz değildir. Zira her iki malın her

²⁶⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 38b.

²⁶⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 38b.

²⁶⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 39a.

²⁶⁷ Tevbe 9/60.

²⁶⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 39b.

²⁶⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 39b.

biri, onu hak ediş sıfatına mahsus belli topluluklara aittir. Bu toplulukların dışındakilere sarf edilmesi caiz değildir. Ebu Hanife ise bunun caiz olduğunu söylemiştir. Buna göre maaşlı/mürtezika askerlerin bir kısmının maaşı yeterince karşılanamayıp beytülmal bunu sağlama konusunda darlık içindeyse bu durumda eksik maaşları tamamlamak üzere askerlere yetecek şekilde zekât mallarından Allah yolunda (*fi sebilillah*) payından kendilerine (maaşlı askerlere) sarf edilir.²⁷⁰

Üçüncü Nevi: İrfak iktadır.²⁷¹ Bu da üç kısımdır: Birincisi: Yeryüzündeki gizli madenlerin iktadır ki; altın, gümüş, bakır gibi amel ve zahmetle elde edilen madenlerdir. İmamın bu madenleri, ikta edilen kişinin çalışması ve elde etmesinin mümkün olduğu üzere ikta vermesi caizdir. Buna irfak ikta denir. Kendisine ikta verilen şahıs bu madenin mülkiyetini kazanmaz. Ancak madeni çıkarmak için çalıştığı süre zarfında bu madenlerin irtifak sahibi olur. Kimsenin bu madenlerin mülkiyetine karışmaya/hak iddia etmeye hakkı yoktur. Eğer ikta edilen kişi bu haktan vazgeçecek olursa ikta hükmü zail olur ve ikta eski hâline geri döner.²⁷²

Zahirî madenler ise çalışma ve zahmete gerek kalmaksızın cevherine ulaşılan madenlerdir: Tuz, sürme, zift, petrol, kibrit vb. Bunların her hâlükârda ikta caiz değildir. Ancak tüm insanlar arasında bu madenlerin kullanımı ortaktır. Bir kimseye tahsis edilmez ve kimseye de bu madenler ikta verilmez. Sultan bu madenleri ikta verirse ikta sahih/muteber değildir ve bu durumda ikta edilen ile ikta edilmeyen kimse eşittir.²⁷³

İkinci kısım: Caddeler,²⁷⁴ meydanlar, çarşı pazar yerlerinin ikta hususudur; bu yerler herhangi bir kimsenin mülkü değilse ve oradan geçenlere de bir zararı yoksa sultanın buraları uygun görürse oturma/ikamet, satış yapma vb. irtifak çeşitlerinden bir hak olarak ikta vermesi mümkündür. Bu yerleri ikta edilen şahıs, dilediği sürece

²⁷⁰ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 40a

²⁷¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 40a.

²⁷² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 40b.

²⁷³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 41a.

²⁷⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 41a.

kullanma/irtifak hakkı hususunda başkalarından daha hak sahibidir. Bu yerlerin irtifak hakkını alanlardan bunun için herhangi bir ücret ve bedel alınması, irtifakı imamın izniyle olsun ya da olmasın caiz değildir. İmamın bu yerleri daha önce ikta verdiği şahıs, tüm mallarıyla burayı ikame etme/kullanma hususunda irtifak hakkına daha hak sahibidir.²⁷⁵

İbn Cemaa, sahipsiz arazilerin tahsisiyle ilgili şu açıklamada bulunur: Üçüncü kısım:²⁷⁶ Himâ iktadır. Sultanın, zekât develerinin otlaması ve savaş atlarının hazırlığı için, fakir ve zayıf/aciz kimselerin uzaklıktan dolayı hayvanlarını otlatmak arzusuyla bu meraları himâ olarak vermesi caizdir. Mevat arazilerinin tümünün ve pınar sularının himâ olarak verilmesi caiz olmadığı gibi bir kişiye veya belli bir kavme himâ olarak verilmesi de caiz değildir. Eğer sultan genel olarak himâ verirse bu durumda zengin ile fakir, Müslüman ile zimmi eşit olur. Eğer imam genel himâ verdiğinde bundan zenginleri men edip fakirlere yahut ehl-i zimmeti bundan men edip sadece Müslümanlara has kılarsa, bu (genel himânın) eşitlik hakkını ortadan kaldırmaz. Sultanın dışındaki bir kimsenin de bir şeyi himâ olarak vermesi caiz değildir. Ayrıca sultanın kendisine himâ verdiği bir mevat araziye, kimse himâ hakkı olarak alamaz.²⁷⁷ Himâyaya olan ihtiyaç zail olduğunda maslahat himânın değişimini gerektirirse bu durumda himânın nakzı/bozulması ve himâ verilmeden önceki hükmüne dönmesi caiz olur.²⁷⁸

Maverdi'nin haraç arazileri hakkındaki görüşüne göre Müslümanların haraç arazisi toprağını elde etme yöntemleri şu üç yoldan biriyle mümkündür:

1. Haraç arazisi, düşmanı esir almak, meşakkatle çıkarmak, savaş yoluyla kuvvet kullanarak elde edilir. Bu şekilde alınan haraç arazisinin hukuki hükümleri hakkında ihtilaf söz konusudur. Buna göre Şafii bu arazileri ganimet kabul edip buralar gazilere dağıtılır demektedir. Muharipler arasında hissesini almayanlar veya hissesinden

²⁷⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 41b.

²⁷⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 41b.

²⁷⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 42a.

²⁷⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 42b.

vazgeçenlerin hisseleri Müslümanların ihtiyaçlarına vakfedilir. İmam Malik'e göre ise bu yolla elde edilen araziler Müslümanların vakıf statüsünde olan arazileridir ve taksime kabil değildir. Ebu Hanife ise bu konuda halifenin muhayyer olduğunu dilerse araziye muhariplere taksim edebileceğini dilerse Müslümanların yararına eski sahiplerine bırakabileceğini savunur. Halife araziye taksim ederse bu arazi Müslümanın elinde öşür arazisi olurken, taksim etmeyip eski sahiplerine bırakırsa arazi haraç arazisi hükmünde olup sahibinden haraç vergisi alınır. Arazi sahibi müşrik de zimmi kabul edilir. Ayrıca halife dilerse bu araziye tamamen Müslüman topluluğu için vakfedebilir. Bu durumda arazi İslam ülkesine dâhil olduğundan arazinin işlenmesi müşriklere verilmez.²⁷⁹

2. Düşmanın Müslümanlardan korkarak kaçıp gittikleri ve Müslümanlara savaşmaksızın bıraktıkları arazilerdir. Buralar istila sonucu elde edilen arazi olup vakıf arazileri hükmündedir. Diğer bir görüşe göre halife bu arazileri vakfetmedikçe vakıf arazisi olmaz. Bu durumda halife bu arazilere haraç vergisi koyar ve işleyen Müslüman olsun olmasın bu vergiyi alır. Söz konusu araziye işleyen Müslüman ise ayrıca öşür vergisi de alınır. İstila zamanında arazide bulunan ağaçlarda meyve ve hububat bulunuyorsa bunlar araziye tâbi olup vakıf malıdır. Bu durumda öşür alınmaz ve ürün kamunun faydasına sarf edilir. Bu konuda halife araziye vergilendirmedi, ağaçlı araziye şahsa vermekte muhayyerdir. Buna göre halife bu araziye dilerse haraç vergisi koyar ya da araziden çıkan ürünlere belli oranlarla hazine ortaklığını şart koşar veya meyve ve hububat ürünlerinden öşür vergisi alır yahut arazi için haraç vergisi, ürünler için öşür vergisi koyar. Ebu Hanife'ye göre öşür ve haraç vergisi birleşmez, haraç vergisi konursa öşür vergisi ortadan kalkar. İstila suretiyle elde edilen arazi İslam ülkesinin olduğundan bu araziye satmak doğru değildir. Ancak arazide yetişen meyve ve hububat ile ağaçlar satılabilir.²⁸⁰

3. Sulh yoluyla Müslümanların bir araziye almalarıdır. Bu durumda Müslümanlar araziye düşmana bırakıp ona haraç vergisi şart koşarlar. Bu araziler iki kısma ayrılır:

²⁷⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228.

²⁸⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228.

a. Düşman tarafıyla arazinin mülkiyetinin Müslümanlara kalması şartıyla yapılan anlaşmaya göre arazi düşmana bırakılır. Anlaşmayla düşmanın Müslümanlara mülkiyetini bıraktığı bu araziler vakıf arazi grubuna girer ve darüislam'dan sayılır. Böylece bu arazinin satışı veya rehni caiz değildir. Arazi sahibinin Müslüman olması haraç vergisini düşürmez. Vakıf arazi olduğundan satışı caiz değildir. Sulh anlaşmasının gereği olarak bu arazi sahipleri anlaşmalı kişilerden sayılır ve cizye verseler de anlaşmalı kişiler olarak kabul edilir. Bunlar cizye vermezlerse ödeme için zorlanamazlar. Ancak muayyen bir süre için cizye vermeyi kabul ederlerse o süre içinde kendilerinden cizye alınır. Herhangi bir süre zikredilmemişse en az 4 ay en çok 1 sene olarak kabul edilir ve bu süre sonunda cizye ödemeleri gerekir.²⁸¹

b. Arazi sahipleriyle anlaşıldığı takdirde kendilerine haraç vergisi konur. Verilen bu haraç vergisi cizye hükmündedir. Arazi maliki gayrimüslim kişi Müslüman olduğunda üzerindeki haraç yükümlülüğü sona erer. Böylece haraç ödemez ancak toprakları da darüislam kabul edilmez, dârulahddir. Bu durumda araziye satabilir, rehin edebilir. Söz konusu arazi bir Müslümanın mülküne geçerse haraç vergisi alınmaz ve sulh ile bu topraklarda kalmayı kabul etmişlerdir. Bu durumda arazi İslam ülkesinden kabul edilmediğinden kendisinden cizye vergisi de alınmaz. Ebu Hanife'ye göre ise anlaşmalı ülkeler darüislam kabul edilir. Böylece arazi sahipleri zimmi sayılır ve kendilerinden cizye alınır.²⁸²

Haracın alınması hususunda iki taraf da anlaştıktan sonra anlaşmanın bozulması hâlinde haklarında uygulanacak hüküm bakımından ihtilaf mevzubahistir. Buna göre İmam Şafii arazi toprakları Müslümanların elinde ise anlaşma hükümleri caridir, demektedir. Ancak söz konusu topraklara Müslümanlar sahip değillerse bu araziler düşman ülkesinden sayılır ve anlaşmayı bozmuş kabul edilirler. Ebu Hanife'ye göre ise ülkelerinde Müslüman bulunuyorsa veya anlaşmalı arazi ile düşman ülkesi arasında bir İslam toprağı varsa bu durumda anlaşmalıların arazisi de darüislam hükmündedir. Böylece anlaşmanın bozulması hususunda haklarında taşkınlık çıkaranlar için cari

²⁸¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228.

²⁸² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228-229.

hükümler uygulanır. Ancak aralarında Müslüman bir grup bulunmuyorsa ya da ülkeleriyle düşman ülkesi arasında bir İslam toprağı yoksa bu durumda ülkeleri dârülharpten sayılır. Ebu Yusuf ve Muhammed’e göre ise her iki durumda da ülkeleri düşman ülkesi olarak kabul edilir.²⁸³

Haraç vergisi ve toplama usulü hakkında Maverdi şu açıklamaları yapmaktadır: Haraç, arazinin mülkiyeti üzerine konulan bir vergidir. Cizye hükmünün aksine haraç hakkında açıklayıcı bir ayet vardır. Bu sebeple işin tatbiki imamların içtihadına bırakılmıştır. Bu konuda Allah; “*Yoksa sen onlardan bir harc (ücret) mi istiyorsun. İşte Rabbinin haracı, o daha hayırlıdır.*”²⁸⁴ buyurmuştur. Bu ayette geçen “*Yoksa sen onlardan bir harç mı istersin*” hükmü hakkında “*harç*” teriminin ücret ve menfaat olarak iki anlama geldiği bildirilir. “*İşte Rabbinin haracı, o daha hayırlıdır.*” hükmünde ise Kelbî’nin görüşüne göre Allah’ın rızkı dünyada ondan daha hayırlıdır, anlamındadır. Hasan’a göre ise Allah’ın ahiretteki mükâfatı ondan daha hayırlıdır, manasına gelir. Eba Amr b. A’la’ya göre harç ile haraç arasındaki fark şöyle tanımlanmıştır: Buna göre harç kuru mülkiyetten vergi, haraç ise lügatte kira ve faydalanma, hadiste ise ödenmesi gereken şey olarak nitelendirilmiştir. Haraç araziler mülkiyet ve hüküm bakımından öşür arazilerden farklıdır.²⁸⁵ Genel olarak topraklar dört kısma ayrılmaktadır:

a. Müslümanların kendi gayretleriyle işe yarar hâle getirdikleri topraklara öşri arazi denir. Bu arazilere haraç vergisi konulmaz.

b. Arazi sahiplerinin Müslüman olması hâlinde arazi öncelikle Müslüman sahiplerinindir. Bu nevi arazi Şafii’ye göre öşri arazi kabul edilir. Ebu Hanife’ye göre halife bunu öşri veya haraci arazi yapmakta serbesttir. Halife bunu haraç arazi statüsüne koyarsa bir daha öşri arazi statüsüne çevirmek doğru değildir. Ancak önce öşri arazi yapar, sonra haraç arazisine çevirir.²⁸⁶

²⁸³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228-229.

²⁸⁴ Müminun, 23/72.

²⁸⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 227.

²⁸⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 227-228.

c. Kâfirlerden kılıç kuvveti zoruyla alınan topraklardır. Şafii'ye göre bu tür arazi ganimet sayılır. Bu mallar savaşıçılara dağıtılır ve araziler öşür arazisidir. Bu arazilere haraç vergisi konulamaz. Malik'e göre arazi vakıf arazi kabul edilir ve Müslümanlara tahsis edilir, haraç vergisi konur. Ebu Hanife'ye göre ise halife bunu öşür veya haraç arazisi yapma hususunda serbesttir.

d. Sulh yoluyla kâfirlerin kendi topraklarında bırakılması durumunda bu arazilere haraç vergisi konur.²⁸⁷ Bu araziler de iki kısma ayrılır:

1. Arazinin sahipleri tarafından boşaltılıp savaş yapılmaksızın bu yerlerin Müslümanların eline geçmesidir. Bu araziler Müslümanların lehine işleri için vakfedilir. Bu arazilere haraç vergisi konur. Haraç ücreti sınırlı değilse sürekli olarak kararlaştırılmış olur. Bu araziyi zimmi veya Müslümanın kullanması fark etmez. Bu araziler vakıf arazisi hükmüne benzetildiğinden mülkiyetinin satışı caiz görülmemektedir.²⁸⁸

2. Arazi sahipleri arazi üzerinde kalır anlaşmayla haraç vergisi ödemeyi kabul ederlerse haklarında haraç vergisi kararlaştırılır. Bu çeşit arazi de iki kısma ayrılır: Birincisi, anlaşmayla arazinin mülkiyetini Müslümanlara bırakmış olurlarsa, Müslümanlara bu arazi vakıf malı olur. Konulan haraç vergisi de ücret sayılır ve Müslüman olmalarıyla haraç düşmez. Bu arazinin satışı caiz değildir. Anlaşma gereği bu kişilerin arazide kalmaları Müslüman ya da kâfir olsun öncelikli haklarıdır. Kiralanmış arazinin kiracıdan alınamaması gibi bu araziler de üzerinde kalanlardan alınmaz. Bu arazileri zimmiler işlese de haraç vergisi cizyeye dönüşmez, haraç vergisi alınır.²⁸⁹

İkinci tür arazi ise arazinin mülk olarak ellerinde bulunmasıdır. Bu durumda haraç vergisi hususunda anlaşmaları dikkate alınır. Bu nevi haraç, cizye hükmündedir. Kâfir kaldıkça haraç vergisini ödemekle mükelleftir. Müslüman olduğı takdirde bu

²⁸⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 227-228.

²⁸⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228.

²⁸⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228.

vergi cizye gibi kendisinden düşer. Bu arazi sahipleri topraklarını Müslüman veya zimmi olsun dilediği kimseye satabilir. Eğer zimmilerden birisine bu araziye satarsa harahtaki hüküm gibidir ve haraç vergisini ödemeye devam eder. Müslümana satması halinde bu haraç vergisi düşer. Arazi hakkındaki anlaşmadan vazgeçip zimmilikten çıkarlarsa haraç da büyük ihtimalle düşer.²⁹⁰

Haraç vergisi, ceribli bir araziye vaz olunmuşsa her ceribdeki (2025m²) meyve ve hububatın miktarına göre alınır. Bazı toprakların sahipleri Müslüman olmuşlarsa onların üzerinden haraç vergisi düşer, diğerlerinin ise haraç ödemesi gerekir. Müslüman olanların ödemediği haraç miktarı Müslüman olmayanlara yüklenemez. Sulhle alınan haraç arazideki mal miktarına göre vergisi konulmuş ceribli arazinin kendisinden haraç düşmez. Şafii mezhebine göre anlaşma ile arazisinde haraç vermekle yükümlü olanlar Müslüman olduğu takdirde vermeleri gereken vergiden muaf tutulmazlar. Ebu Hanife'ye göre de Müslüman olmakla beraber haraç vergisini ödemekle sorumludur. Ancak böyle anlaşmayla belirtilmiş bir miktar söz konusu değilse Müslüman olduklarında vergileri düşer.²⁹¹

Haracın miktarına gelince bu arazinin taşıyabileceği nispette tayin edilir. Hz. Ömer Irak taraflarında bazı toprakları alınca kimi yerlerin her bir ceribine (2025m²) iki ölçek kafız ve bir dirhem haraç koymuştur. Bu görüş Kisra b. Kuba zamanından beri uygulanmaktaydı. Hz. Ömer de bu ölçümden faydalanmıştır. Araziyi ilk defa ölçtüren, haraç koyan da Kisra b. Kuba'dır. Arazi kâtiplerine her arazinin hududunu ve Haracını ayrı ayrı kaydettirmiştir. Arazi sahibine sıkıntı, ziraatçılara da meşakkat vermemek için arazinin verimine göre haraç takdirine dikkat çekilmiş, buna göre de her bir ceribden bir ölçek, bir dirhem takdir edilen haraç da olmuştur. (1 ölçek: 8 batman, 1 batman 480 dirhemdir. 1 dirhem ise 4,8 gr. olması sebebiyle 1 ölçek 18.432 kg.a tekabül etmektedir. Ölçek hesabına göre o zamanlar ya bu miktar yahut bedeli olan 3 dirhem gümüş para alınırdı.)²⁹²

²⁹⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 228-229.

²⁹¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 229.

²⁹² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 229.

Hiz. Ömer başka topraklara da değişik miktarda haraç vergisi koymuştur. Osman b. Ebi Huneyf'e toprakları ölçmesini, duruma göre de Haracını belirtmesini emretmiştir. O da ölçümleri yapmış, üzümlüklerden her ceribe 48 gr. gümüş para, çeker kamışlıklarının her bir ceribine 6, hurmalıklardan her bir ceribe 5, buğday tarlalarının her bir ceribine 4, arpalıklara 2 dirhem tutarı mahsulü haraç vergisi yazmıştır. Bu vergilerin ölçüm ve tutarını Hiz. Ömer'e bildirmiş ve o da bunu onaylamıştır. Hiz. Ömer Irak topraklarında bununla amel etmişken şam taraflarında ise başka ölçüyle hareket etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus haraç vergisi konulurken her toprağın durumuna göre hareket edilmesi esastır.²⁹³

Arazilerin durumuna tesir eden haraç vergisini arttıran yahut azaltan üç unsur bulunur:

1. Bir kısım topraklar münbittir, bir kısmı ise oraktır. Haraç buna göre takdir edilir.

2. Araziye ekilip dikilen şeylerin cinsi de değişik olur. Meyvelikler, hububat yerleri ve bunların semerelerinin az veya çok oluşuna göre haraç alınır.

3. Arazinin sulanış şekli önemlidir. Bazı arazi yağmur ve sel sularıyla kolayca sulanır. Bir kısmı ise kuyulardan su çıkarmak, uzaklardan su getirmek suretiyle zorla, masrafla sulanır. Haraç belirlenirken de bu itibara alınır.²⁹⁴

Haraç arazi öşür suyuyla sulanırsa haraç, öşür arazi de haraç suyuyla sulanırsa araziden öşür alınır. Zira itibar edilen arazinin kendisidir. Suyunun durumu araziden alınacak haraç veya öşür cinsini belirlemede etkin değildir. Ebu Hanife'ye göre ise suyun cinsi bu konuda etkilidir. Buna göre öşür arazi haraç suyuyla sulanırsa haraç, haraç arazi öşür suyuyla sulanırsa öşür alınır. Böylece suyuna göre arazinin statüsüne itibar etmek, suyun durumuna göre arazinin statüsüne itibar etmemekten daha iyidir. Zira haraç araziden, öşür ise araziye ekilen ürünlerden alınır. şafii ise suyu itibara alarak öşür ve haraç alınması yolunu kabul etmemektedir. Bu ihtilaf sebebiyle Ebu

²⁹³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 229-230.

²⁹⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 230.

Hanife haraç arazi sahibini r suyuyla, r arazi sahibini de haraç suyuyla araziye sulamaktan men etmektedir. afii ise bu konuda arazi sahibini serbest bırakır. Zira ona göre burada itibar araziye dir sulamanın araziye bir etkisi söz konusu değildir.²⁹⁵

Haraç araziye ev ve dkkn inşa edilirse haraç yine alınır. Zira arazi sahibi arazisinden dilediği gibi istifade eder. Ebu Hanife'ye göre ziraatçılık ve meyvecilik yapılırsa haraç alınır yoksa alınmaz. Maverdi'ye göre bir kimse kendi ikameti için değil de ziraatılığının icabı birtakım binalar yaptırmak zorunda ise o takdirde bu binalardan ve araziden haraç alınmaz. Zira binalardan yararlanmak suretiyle ziraatçılık yapabilmektedir. İnşaat ve binalar ihtiyaç miktarını aarsa bu durumda fazla olan miktarın Haracı alınır. Haraç arazi kira ve ariyet olarak verilirse Haracını vermek yine malikine aittir. Ebu Hanife'ye göre ise haraç vergisi, kiralamada arazi sahibinin, ariyette ise ariyet alanındır.²⁹⁶

Maverdi ikt arazi gelirleri hakkında u açıklamaları yapmaktadır: Devlet arazisi (hazine ve mr arazi) halife'nin her türlü tasarrufta bulunabildiği, emirlerinin geçerli olduğu topraklardır. Bu arazinin malikini ve hak sahibini daha önceden tayin ve tespit etmek doğru değildir. Devlet arazisinin iktı iki kısıma ayrılır: 1. Temliki İkt 2. İstiğlali İkt.²⁹⁷

a. Temliki İkt

Buna arz-ı muktaa yani mülkiyeti devlet tarafından şahsa verilen arazi de denir. Bu da k kısıma ayrılır: a. l hazine (mevat) arazisi, b. Mamur arazi c. Madenler

i. l (mevat) arazi

Hazineye ait l (mevat) arazi de iki kısıma ayrılır:

i1. Yıllar boyu ilenmemi, daha önceleri imar işlemi yapılmamış topraklardır. Halife bu tarz araziye ileyene verebilir. Hanefi mezhebine göre bu toprakları

²⁹⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 233.

²⁹⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 233-234.

²⁹⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 283.

işleyebilmek için halife izni olması şarttır. Zira ölü (mevat) araziye işe yarar hâle getirmek halifenin izniyle gerçekleşir. Şafii mezhebine göre ise halifenin iznine gerek duyulmaz. Her iki görüşe göre de mîrî arazinin bir parçasını yararlı hâle getiren kişi onu alma konusunda diğerlerinden daha hak sahibidir. Nitekim Resulullah (s.a) Zübeyr b. Avvâm'a Naki bölgesinde bulunan mevat arazide at talimi yapmak için bir kısım arazi vermişti. Zübeyr bu arazi miktarını arttırmak için okunu alabildiğince çekerek atmış ve bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a); "Sana okunun vardığı yere kadar olan araziye verdim."²⁹⁸ buyurmuştur.²⁹⁹

i2. Önceleri imar edilmiş araziyle sonradan harap olup âtil vaziyetteki arazilerdir. Bunlar da iki kısma ayrılır. Birincisi; Âd ve Semûd kavmi toprakları gibi cahiliyet devirlerinden kalma arazilerdir. Aslında önce işlenmiş ancak daha sonraları harap olan ve maliki bilinmeyen bu arazilere Âd kavmi isminden dolayı adi arazi denir. Bu tür arazilerin imar edenleri belli olmadığından ölü (mevat) arazi hükmündedir. Nitekim Resulullah (s.a); "Âdlıların arazisi Allah ve Resülü içindir. Sonra da o topraklar benden size kalmıştır."³⁰⁰ buyurmuşlardır. İkincisi; Müslümanların arazisi iken harap olup ölü hâle gelen topraklardır. Fakihler bu tür arazilerin işe yarar hâle getirilmesinde üç farklı görüşte bulunmuştur. Şafii'ye göre bu arazilerin sahipleri bilinsin veya bilinmesin işe yarar hâle getirilmekle araziye malik olunmaz. İmam Malik'e göre sahipleri bilinsin veya bilinmesin işe yarar hâle getirmekle araziye sahip olunur. Ebu Hanife'ye göre ise sahipleri biliniyorsa araziye ihya etmekle ona malik olunmaz. Sahipleri bilinmiyorsa ihya ile ona malik olunur. Hanefi mezhebine göre arazi tahsis edilmeksizin onu işe yarar hâle getirmek caiz değilse de ölü (mevat) arazilerin sahipleri biliniyorsa bu toprakları satmak, işe yararlı hâle getirmek onların hakkıdır. Ancak arazi sahibi bilinmiyorsa bu arazileri ferdî mülkiyete tahsis etmek caizdir. Bu tahsisin şartı ise bu toprağı işe yarar hâle getirmek için halifeden izin almaktır.³⁰¹

²⁹⁸ Buhari, Humus 19; Ahmed, *Müsned*, VI/347.

²⁹⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 283-284.

³⁰⁰ Ebu Davud, Harac 3072; Ahmed, *Müsned*, 6422; Beyhaki, *es Sünenül Kübra*, 11570.

³⁰¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 284-285.

Yukarıda açıkladığımız şekilde ölü arazi işe yarar hâle getirilmiş, mülkiyete konu olmuşsa, halifenin tahsis ettiği kişi bunun maliki olur. Ancak bu arazi ihya edilmedikçe mülkiyet hakkı doğurmaz. İşe yarar hâle getirilmesine izin verilmişse bu araziye tam anlamıyla kişi ihya ettiğinde ona sahip olur. Bu arazinin işe yarar hâle getirilmesini devlet yasaklamışsa ancak kişi bunu ihya etmişse zilyet olarak ondan faydalanır, maliki olmaz.³⁰²

Kişinin malik olmasına mâni hâle bakılır, açık bir özür sebebiyle işe yarar hâle getirilememişse söz konusu mâni ortadan kalktığında kişi buna sahip olur. Ancak özür devam ettiği sürece zilyetliğe hükmedilir. Kişi mazeretsiz olarak bu araziye ihya etmiyorsa Ebu Hanife'ye göre üç sene geçinceye kadar zilyetliğine bir şey denmez. Bu üç sene içinde araziye işlerse ona sahip olur, ancak üç sene geçtiği hâlde işlemezse zilyetliğini ve üstün olan hakkını da kaybeder. Nitekim Hz. Ömer araziye kişinin ihya etmesi için üç yıl süre tanımıştır. Şafii mezhebine göre bu süreye bağlı kalmak önemli değildir. Önemli olan arazinin işe yarar hâle getirilip ihya edilmesidir.³⁰³

Araziye işleme imkanı olduğu hâlde ihya etmiyorsa kendisine; “bu araziye ihya et arazinin mülkiyeti senin hakkında kesinleşsin yoksa araziden elini çek, zilyetliği bırak önceki gibi mîrî arazi kalsın”, denir. Hz. Ömer'in bunu bir süreye bağlaması özel sebeplerin gerektirdiği bir durumdur. Bu özel sebebi umumileştirmek doğru değildir. Bu yüzden Ebu Hanife'nin delil gösterdiği sebep özel hükme tâbiyken bunu her araziye uygulamak mümkün değildir.³⁰⁴

Bir kişiye işe yarar hâle getirmesi için verilen araziye daha kuvvetli bir kişi ihya ederse ne olacaktır sorusuna karşın âlimlerin üç farklı görüşü mevzubahistir. Şafii mezhebine göre bu araziye ihya eden kişinin kendisine ölü arazi olarak verilenden ona malik olma bakımından daha üstün hak sahibi olduğudur. Ebu Hanife ise üç sene geçmeden bir başkası bu araziye ihya etse de ona malik olan araziye ihya etmek üzere kendisine verilen kişidir. İmam Malik'e göre de o araziye ihya eden kişinin yaptığı bu

³⁰² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 285.

³⁰³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 285.

³⁰⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 285.

işlem geçersizdir ve mülkiyet arazinin ihya etmek üzere kendisine verilen kişiye aittir. Bu arazi işleyene verilmez ancak işleyen bunu bilmeden yapmışsa mülk sahibi muhayyerdur. Mülk sahibi dilerse masrafını işleyene ödeyerek araziye kendinde tutar yahut arazinin masraftan önceki kıymetini alıp işleyene bunu teslim eder.³⁰⁵

İmar edilmiş araziler iki kısma ayrılır:

a. Maliki belli olan fakat halifenin hazine malı olarak kabul ettiği topraklar. Bu nevi araziler de iki kısma ayrılır:

a1. İslam ülkesinde ise sahibi Müslüman olsun zimmi olsun fark etmez.

a2. Harp ülkesinde ise Müslümanların da o yere malik olduğu bilinmiyorsa halife zaferden sonra mülkiyeti işlemesi mümkün olsun diye araziye parçalamak istiyorsa bu caizdir. Nitekim Temîmu'd-Dari, fethedilmeden evvel Şam tarafında bulunan bir bölgenin arazisinin kendisine verilmesini Hz. Peygamber'den (s.a) istemiş ve o da bu yeri Temim'e vermiştir. Yine bir rivayete göre Ebu Sa'lebe'ti'l-Huşeni de Resulullah'tan (s.a) Rumların mülkiyetindeki bir arazinin kendisine tahsis edilmesini istemiş, Resulullah (s.a) da ona hayret etmiş ve; "Dikkat et, ne söylediğini biliyor musun" buyurmuş, o da "Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, Rum ülkesini fethedeceksin", demiştir. Bunun üzerine Resulullah (s.a) da o yerin Sa'lebe'ye verilmesini yazıyla belirlemiştir.³⁰⁶

Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere bir kimse halifeden dârülharpteki bir arazinin, esirlerinin, zürriyetlerinin kendisine verilmesini isterse o ülke fethedildiğinde bu yer ve esirler hakkında tercih ve takdim kendisine bağışlanana aittir. Her ne kadar burada bağışlama işi meçhul, henüz elde bulunmayan bir şey üzerinde yapılıyorsa da kamu işleriyle ilgili olmasından bu caiz görülmüştür.³⁰⁷

³⁰⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 286.

³⁰⁶ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 287.

³⁰⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 287.

Harpten önce mukâtaa suretiyle bir arazinin mülkiyet hakkını ferde vermek hukukien kabul edildikten sonra fethin mahiyetine göre hüküm verilir. Eğer arazi sulh yoluyla alınmışsa bu durumda arazi şahsın olur. Bunu sulh anlaşmasından farklı görmek gerekir. Fetih silah ve kuvvet yoluyla gerçekleşmişse arazi kendisine bağışlanan kişiye ait olur. Zira onu mal edinme hususunda o diğer savaşçılardan daha hak sahibidir. Fetihten önce arazinin bir kısmının bağışlanan şahsa verileceğini bilen savaşçılar bunun için bedel isteyemezler. Ancak arazinin bir kısmının bağışlandığını bilmiyorlarsa halife diğer savaşçıları memnun etmek maksadıyla onlara ganimetten bir atıyye verir. Ebu Hanife'ye göre ise halife yaptığı bağışta ve araziye vermede kamu maslahatı telakki ediyorsa diğer savaşçılara ganimetten bir atıyye vermesi gerekmez.³⁰⁸

ii. Mamur yerler

Maliki ve hak sahipleri bilinmeyen yerlerdir. Bu yerler de üç kısma ayrılır:

ii1. Fethedilen ülkelerde halifenin hazine için ayırdığı mülkler: Halife bunları ya humus olarak veya savaşçıların hakkını mahfuz tutmak üzere o malların tamamını hazineye alır. Hz. Ömer Irak arazisini alınca İran hükümdarının saray adamlarının mallarını, kaçarken terk ettikleri ve harap olmuş mülkleri hazineye bırakmıştır ki bu paranın değeri 9.000.000 dirhemdir. Halife bütün bu kıymetleri Müslümanların genel menfaatine harcamış, herhangi bir şahsa bir arazi parçası vermemiştir. Daha sonra Hz. Osman bu mülkleri şahıslara dağıtmıştır. Zira bu arazileri parçalara ayırıp şahıslara vererek fey hakkı olarak ücret almanın ve malların gelirinden istifade etmenin daha faydalı olacağını görmüştür. Bu araziler iktai icareyle verilen araziler olup İktai temlikte olduğu gibi temlik mülkiyeti devredilen araziler değildir. Buna göre icar bedeli rivayete göre 50.000.000 dirheme ulaşmıştır. Bu gelirden ve paralardan bağışta bulunmuştur.³⁰⁹

Mamur toprakların bu grubunda mülkiyet hazineye bırakılır. Böylece bu mülkler tüm Müslümanların malı olur ve arazilerin mülkiyeti daimî bir vakıf statüsünde olur. Bu

³⁰⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 287-288.

³⁰⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 288.

arazilerden faydalanmak ise hak sahibine ait bir kullanımdan ibarettir. Halife bu tür arazileri dilerse Hz. Ömer'in yaptığı gibi gelirlerini hazineye aktarmakta yahut Hz. Osman döneminde olduğu gibi araziyi işleyip imar edecekler haraç karşılığında kiraya vermekte muhayyerdir. Böylece haraç geliri toplumun menfaatine sarf edilir, humusu ganimet maksadıyla almıyorsa bunu muharipler arasında taksim eder.³¹⁰

Şahsî mülkiyet hakkının haracı, meyveler ve ekinler üzerine konursa Resulullah'ın (s.a) Hayberlilerden hurmaların yarısını aldığı gibi haraç alınır. Ekinlerden alınması konusu ise yetkililerin değerlendirmesine göre mevzubahis olur. Yetkili memur ekinlerden haraç alınacağını belirtirse bu durumda haraç alınır. Şahsî mülkiyet hakkı (mukâtaa) vergisi alınmaz derse haraç da alınmaz. Bir görüşe göre de şahsî mülk vergisi (mukâtaa) alınmasa da haraç vergisi alınır. Bilirkişiler genel maslahata dayanarak Haracı reddederse o zaman ekinlerden öşür alınır, meyvelerden alınmaz. Zira ekin yalnız ekinin mülkü iken, meyveler daha önce arazide bulunması sebebiyle tüm Müslümanların ortak malıdır ve bu onların menfaatine sarf edilir.³¹¹

ii2. Haraç arazi: Bu arazinin mülkiyeti de temlik edilmez. Haraç arazi iki kısma ayrılır: Birincisi; bir kısmının mülkiyeti vakıftır, haracı da ücrettir. Vakıfların temliki doğru değildir, satımı ve bağışı da caiz değildir. İkincisi; bir kısmının da mülkiyeti şahsa aittir, haracı da cizye hükmündedir. Maliki belli olan bir malın ikta verilmesi sahih değildir.³¹²

ii3. Hak sahipleri olan mirasçıları bulunmayan mamur yerler: Bu mallar tüm Müslümanlar için hazineye miras olarak kalır ve Müslümanların maslahatı için sarf edilir. Ebu Hanife'ye göre mirasçısı olmayan kişinin malları ölenin sadakası kabul edilerek yalnız fakirlere verilir. Şafii'ye göre ise bu malların toplumun genel menfaatine harcanması uygun bulunmuştur. Bu mallar her ne kadar özel mal statüsünde olsa da hazineye devredildikten sonra umumi mallardan olur.³¹³

³¹⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 288.

³¹¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 289.

³¹² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 289.

³¹³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 289.

Şafii mezhebi mensupları hazineye geçen malın rakabesi, kuru mülkiyetinin hazineye intikaliyle vakıf malı olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bir görüşe göre bu malların masrafı umuma ait olduğundan vakıf malı hükmündedir. Diğer bir görüşe göre bu malların herhangi birisine devri muteber değildir. Bir görüşe göre de halife bu malları vakfetmedikçe vakıf malı olamaz. Buna göre halife malın hazineye geçmesinden ise satılmasını uygun görürse satabilir. Bedelini de kamu işlerine, fey ve zekât ehline mensup ihtiyaç sahiplerine harcar. Başka bir görüşe göre bu malları birisine vermek mümkündür. Bu görüşe göre madem bu malların bedeli ihtiyaç sahiplerine harcanabiliyor bu durumda o malların aynının kişiye verilmesi ve mülkiyetinin devredilmesi de caizdir. Bir fıkre göre bu malların mülkiyetinin birine verilmesi caiz olmasa da ücret karşılığında satmak caizdir ancak bedelsiz tahsis caiz görülmemiştir.³¹⁴

iii. Madenler ve işletilmesi

Madenler ve maden bölgeleri Allah'ın toprak cevherini yarattığı yerlerdir. Bu toprak cevherine maden denir. Madenler de ikiye ayrılır: a. Açıkta olanlar, b. Kapalı olanlar³¹⁵

iii1. Açıkta olan madenler: Allah'ın yarattığı toprak cevherlerinin satıhta, toprağın yüzünde olmasıdır. Kömür, tuz, zift, petrol gibi madenler bu gruba girer. Bu nevi madenler bir şahsa mülkiyeti verilemeyen, ihsan edilemeyen sular gibi olup o hükme tâbidir. Oraya gelen herkes eşit hakka sahip olup madenden alabilir. Sabit b. Sa'd'ın babasından onun da dedesinden anlattığına göre; “Ebyaz b. Hammal Resulullah'tan (s.a) Ma'reb tuzluğunun mülkiyetinin kendisine verilmesini istemiş, Resulullah (s.a) da ihsanda bulunmuş mülkiyeti ona vermiştir. Bunun üzerine Akra' b. Habisi't-Temimi; “Ey Allah'ın Resülü (s.a), ben cahiliyet devrinde o tuzluğa uğradım. Oranın hiç sahibi yoktu, kim uğrarsa tuz alırdı. Kendiliğinden akıp duran bir pınar gibiydi. Şimdi ise tuzluğun mülkiyeti Ebyaz'a verildi.”, dedi. Ebyaz da; “Ya Resulallah, ben hakkımdan vazgeçtim, onu benim için sadaka kıl.” deyince Hz. Peygamber (s.a) de;

³¹⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 289.

³¹⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 294.

“O tuzluk senden bir sadakadır, orası bir pınar gibidir, kim uğrarsa alabilir”³¹⁶, buyurdu. Açık madenler şahıslara verilirse bu işlem geçersizdir. Madenlerin verildiği şahıslar ile başkaları istifade etme hususunda müşterek hakka sahiptir. Herkes bu madenlerden faydalanabilir.³¹⁷

Mülkiyeti kendisine verilen şahıs, diğer şahısları bu madenlerden istifade etmekten önlerse onun malikiymiş gibi hareket ettiğinden gerekli hükümleri yerine getirmemiştir. Bu tür davranış sergilemekten kişi uzak tutulur ve bu tutumdan vazgeçmesi emredilir. Aksi takdirde kendine tanınan işletme hakkının geri alınacağı ihtarında bulunulur. Onun bu hareketine mâni olunmadığı takdirde madenin mülkiyeti hakkında kesinleşmiş olduğu hükmüne varılır.³¹⁸

iii2. Gizli madenler: Bu madenler birtakım işlemlerle kendilerine ulaşılabilen, bazı masrafların yapılmasını gerektiren madenlerdir. Altın, gümüş, demir, bakır gibi madenler bu gruba girer. Belirttiğimiz madenler ve benzerleri çıkarıldıklarında izabe ve tasfiyeye lüzum gösterebilir ya da göstermesin hepsi gizli madenlerdir. Gizli madenlerin mülkiyetinin şahıslara verilmesinin doğruluğu hususunda iki farklı görüş vardır. Bir fikre göre açıkta bulunan madenler gibi mülkiyeti şahıslara verilmez. Bu hususta kadın, erkek aynıdır. Diğer bir görüşe göre ise bunların mülkiyeti şahıslara verilebilir. Bu hususta delil ise Kesir b. Abdullah’ın rivayetidir ki şöyledir: “Resulullah (s.a) Bilal b. Hâris’e maden bulunan bir yerin en üstünden en aşağısına kadar Necid tarafındaki Celsi toprağından Tihâme tarafından Gavri toprağına kadar olan yerin mülkiyetini verdi. Hâlbuki buralarda işlenince ziraatçılık yapılabilirdi. Herhangi bir Müslümana o yerden bir hak vermedi.”³¹⁹

Abdullah b. Vehb’e göre hadisteki “*celsi*” kelimesi en üst, “*gavri*” en alt anlamına gelmektedir. Ebu Ubeyd’e göre “*celsi*” Necid, “*gavri*” ise Tihame tarafında

³¹⁶ *Muvatta*, Zekat 8; Ebu Davud, İmare 36; Ahmed, *Müsned*, I/206.

³¹⁷ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 294.

³¹⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 294-295.

³¹⁹ *Muvatta*, Zekat 8; Ebu Davud, İmare 36; Ahmed, *Müsned*, I/206; Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 295.

bir köy adıdır. Buna göre gizli madenleri işlemek, bu hak kendisine verilene aittir. Diğer kimseler, madenden uzaklaştırabilir. Gizli madenlerin mülkiyetinin mahiyeti hakkında iki görüş vardır: Bir fikre göre temlikî bir hak tanıma, ihsan sayılır. Bu durumda madenin kendisine ve arazisine kişi malik olur. Bu durumda kişi ocakları işletsin, işletmesin mülkü sayılır ve bunu satabilir. Kişinin ölümünden sonra bu hak mirasçılara geçer. Diğer bir fikre göre ise bu irtifak hakkı tanıyan bir ihsandır, mülkiyeti söz konusu değildir. Ancak maden ocağında işine devam ettiği sürece irtifak hakkı sürer. Herhangi bir şahıs maden ocağında hak iddiasında bulunamaz. Eğer kişi ocakta iş yapmayı bırakır ve işletmezse, irtifak hakkı veren bu ihsan işlemini geri alır. Böylece maden ocağı eski hâline döner ve kamu malı olarak mülkiyeti devlete geçer.³²⁰

Bir kimse ölü (*mevat*) araziye ihya ederken toprakta açık ve gizli maden ortaya çıkarsa araziye ihya eden, kendisine ihsan ve işletme müsaadesi verilsin veya verilmesin çıkardığı pınarlara ve kazdığı kuyulara malik olduğu gibi o madenin de ebedî sahibi olur.³²¹

Bu konuda Kudâme b. Câfer'in görüşleri şöyledir: İhta etmeye uygun araziye gelince, bunlardan biri Tâvûs'un Hz. Peygamber'den rivayet ettiği'dir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a); "Boş kalmış yerler Allah'ın, sonra Resulü'nün, sonra sizindir.", buyurmuştur. Tâvûs'a; "Sizindir ile ne kastediyor?" dediler. "Onu insanlara İhta (taksim) edersiniz demektir.", dedi.³²² Ebu Ubeyd'e "Mevat arazisi nedir?" diye soruldu. O da "Eskiden insanların oturduğu sonra kimsenin oturmadığı yerlerdir. Onlar hakkında devlet başkanı (halife) karar verir." dedi. Aynı şekilde kimsenin ıslah (ihya) etmediği, bir Müslüman ve anlaşmalı kişinin sahip olmadığı yerler hakkındaki karar da devlet başkanına aittir. İsteddiği kişiye ikta verir. Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvâm'a verdiği yer hurmalık, ağaçlık böyleydi.³²³

³²⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 295-296.

³²¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 296.

³²² İbn Kuteybe, *Tevilü muhtelifil hadis*, el-Mektebetü'l-İslami, 1999, s. 284.

³²³ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 215.

Ebu Ubeyd, “Ensar’dan Selit’in imar ettiği arazi de böyledir. Hz. Peygamber ona bu araziye mevat araziden vermiş, o da ihya ve mamur etmiştir. Selit araziye gidip döndüğünde bu konuda vahiy geldiği söylendi. Haberi yoktu, Hz. Peygamber’e gitti, araziye iade etti ve ihtiyacı olmadığını söyledi. Hz. Peygamber araziye aldı, Zübeyr ona; “Bana ikta ver”, dedi. Hz. Peygamber de ona ikta verdi.³²⁴

Ebu Ubeyd der ki; “Hazır su, pınar, kuyu gibi yerden gelen sudur. Hz. Peygamber ise bütün insanların ot, su, ateşte payı yani ortak olduğunu kabul ederdi. Hz. Peygamber’in Bilal b. Hâris’e Akik arazisini ikta vermesine gelince Bilal, halkı gönüllü olarak Müslüman olan şehir halkındandı. Bundan daha enteresan ikta olmadı. Yine İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Medine’ye göçünce şehir halkı ona su basmayan yerlerdeki topraklarda istediği kararı vermesini söylediler. Bazı Raviler, “Bilal b. Hâris’e Akik arazisini ikta verdi. Zira bu arazi Müzeyn kabilesine aitti, Medine halkına ait değildi.” dediler.³²⁵

Hz. Osman’ın Basra’daki Şatt-ı Osman denen araziye ikta vermesine gelince, “Bu sırada Basra arazisinin hepsi çoraktı. Halife bu araziye ona ikta verdi. O da ihya (ıslah) etti.” dediler. Çorak arazi mevat arazidir. Zira işlenmeden bir şey bitmez. Bataklık, koruluk-kamışlık araziler, su basan, işlenemeyen araziler de böyledir. Batâih bu çeşit arazilerdendir. Böyle yerler ıslah edilip ziraata elverişli hâle getirilirse ıslah (ihya) edilmiş mevat arazi hükmündedir. İdareciler bu arazileri ve Hz. Ömer’in tasfiye ettiği Sevad arazisinden miras ve mülk olanları ikta verdiler.³²⁶ Hz. Ömer’in tasfiye ettiği Sevad arazisi 10 çeşittir. Bir kısmı savaşta öldürülenlere, bir kısmı Kisrâ’ya ve ailesine, etrafındakilere, manastırlara, bataklık bir kısmı kaçan yerli halka aitti. Yılda 7.000.000 dirhem vergi alınıyordu. Deyrülcemacim Savaşı’nda divan defterleri yandı. Herkes kendine komşu yerlere el koydu, topraklarına kattı. Ayrıca Hz. Osman b. Affân halife olunca bahsedilen yeri imar etmek istedi. Kalan yerleri Müslümanlara dağıtmak istedi. Aralarından bazılarını imar etmeleri, vergilerini ödemeleri için topraklar verdi ki; Sevad’daki ikta arazileri bunlardır. İkta bahsettiğimiz topraklardan halifelerin ihtiyacı

³²⁴ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 215-216.

³²⁵ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 216-217.

³²⁶ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 217.

olanlara verdikleri, onların böylece sahip oldukları topraklardır. Toprak sahibi olan bunun mahsulünden öşür verir. İğar (icar) ise çiftçiler el koymadan arazinin korunup devlet başkanının senelik belli bir vergi koymak şartıyla işletme hakkı verdiği topraklardır. Bu vergiyi hazineye veya bir merkeze verebilir.³²⁷

Tu'me bir kişiye ölünceye kadar faydalanması için bir çiftliği vermektir. Sonra çiftlik geri alınır. Tu'me ile ikta arasındaki fark ise ikta verilen arazi miras kalır, tu'me ise işleten ölünce geri alınır.³²⁸

Sonuç olarak haraç ve ikta arazi gelirlerini özetlemek gerekirse Hz. Peygamber'in zamanında bu vergi, haraç tabiri altında bütün hatlarıyla henüz tebellür etmemiş ve hukuki yapısı açıklığa kavuşmamış bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin İslam içinde arazi sebebiyle katlandıkları malî mükellefiyetler incelenecek olursa bilhassa ileriki devirde haraç tabiriyle temayüz edecek olan bu verginin Kur'an'da Haşr sûresi, 6-10. ayetlerde esasları gösterilen ve bilhassa hadis ve tatbikat ile tekâmül eden "fey" mefhumu içinde ortaya atıldığı ve ilk olarak bu mefhum altında vaz edildiği hakikati kendisini gösterir.

Mülkiyeti devletin olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma haklarının bağışlandığı yer ile mülkiyeti gayrimüslim halka bırakılan yerler, haraç vergisine tâbidirler. Umumi kanaate göre haraç arazisini Müslümanlar da işletmeler ödedikleri vergi haraç hükmünde olur.

İbn Cemaa haraç arazilerini fethedilme tarzlarına göre üç ana bölümde incelemiştir.³²⁹ Bunlar;

1. Müslümanların sulhen fethettikleri arazidir. Mülkiyeti Müslümanlara ait olmakla beraber üzerinde gayrimüslimlerin oturduğu ve belirlenmiş Haracı ödediği arazilerdir. Bu araziler fey mallarıdır, haraç ise ücretidir. Şehir halkının Müslüman

³²⁷ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 217-218.

³²⁸ Kudame b. Cafer, *Kitabül Harac*, s. 218.

³²⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 102.

olmasıyla bu ücret düşmez. Bu arazilerin halkı ehl-i zimmet de olsa kendilerinden haraç ve cizye birlikte alınır.³³⁰

2. Savaş yoluyla fethedilen arazilerdir. İmam bu arazileri ya Müslümanlar arasında taksim eder yahut uygun gördüğü şekilde gayrimüslimleri bu arazilerde oturma karşılığında haraç ödemekle yükümlü tutar. Nitekim Ömer b. Hattâb Irak Sevad arazisini bu şekilde Haraca bağlamıştır.³³¹

3. Gayrimüslimlerin Müslümanlara terk ettikleri onlardan korkup kaçarken bıraktıkları arazilerdir. Bu araziler sultanın uygun gördüğü şekilde orada oturan gayrimüslim kişi veya oradan faydalanan Müslüman veya zimmi için Haraca bağlanmıştır. Ancak sulh yoluyla elde edilen araziden alınan vergi aslında cizyedir ve arazi sahibi Müslüman olduğunda bu vergi düşmektedir.³³²

Haraç arazisinin vergisi, arazinin taşıdığı kıymete göre alınmaktadır. Ekinlerin çeşitleri, gelir kıymetleri, arazinin küçüklüğü veya büyüklüğü, sulama yöntemi gibi cihetlere bakılmak suretiyle beytülmal ve arazi sahipleri arasında adaletli bir yol izlenir. Örneğin Ömer (r.) Sevad arazisinin Haracını çeşitli ölçülerle belirlemiştir. Buna göre her “cerib”e bir “kafiz” ve bir dirhem bağlamıştır.³³³

İbn Cema’a’ya göre haraç arazisi ekilmese de vergisi alınır. İmam Şafii, İmam Malik ve İmam Ahmed b. Hanbel’e göre harac ücrettir. Öşür ise zekâtıdır. Cihetleri farklı olduğu için birisi diğerini düşürmez. Ebu Hanife’ye göre ise öşür ve haraç vergide birleşmez.³³⁴

İkta ise devlete ait arazinin mülkiyetiyle beraber bir şahsa bağışlanması veya mülkiyeti devlette kalmak üzere faydalanma ve kullanma haklarının verilmesidir. Gerek

³³⁰ İbn Cema’a, *Tahrirul Ahkam*, s. 102; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 147; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 148; Nevevi, *Ravda*, II, 234.

³³¹ İbn Cema’a, *Tahrirul Ahkam*, s. 102-103; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 122.

³³² İbn Cema’a, *Tahrirul Ahkam*, s. 103; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 122.

³³³ İbn Cema’a, *Tahrirul Ahkam*, s. 103-104; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 122.

³³⁴ İbn Cema’a, *Tahrirul Ahkam*, s. 105; Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 151; Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 82; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 125.

Hız. Peygamber ve gerekse ilk halifeler Müslümanlardan gerekli gördüklerine iktalar vermiştir ve bu İslam tarihi boyunca uygulanagelen bir âdet olmuştur.³³⁵

İbn Cemaâ ise askerlere bağlanan iktâ gelirleri konusunu ele alarak fetihler sonrası kazanılan arazilerin kira, irtifak veya temlik edilmesi ile askerlere gelir sağlanmasını kabul etmiştir.³³⁶ Böylece askerler bu arazilerden elde ettikleri gelirlerle askerî ihtiyaçlarını karşılama ve daha rahat bir yaşam sürme imkanı bulmuşlardır. Böylelikle İbn Cemaâ askerliğin teşvik edilmesi ve asker ihtiyaçlarının giderilmesi konusundaki fikirleriyle döneminde iç huzurun temin edilmesi yönünde büyük gayret sarf etmiştir.

İbn Cemaâ iktâ'ı üç çeşide ayırmıştır. Bunlar temlik, istiğlal ve irtifak iktalarıdır.³³⁷

1. Temlik İktâ

Temlik iktâ, bir yerin mülkiyetiyle beraber bir şahsa verilmesidir. Bu yolla sultan tarafından iktâ edilen bir arazi, kendisine iktâ edilen şahsın mülkü olmakta, orada dilediği tasarrufta bulunabilmektedir.³³⁸

İbn Cemaâ'ya göre temlik iktâ üç nevidir:

1. Temlik edilmemiş ölü arazilerin iktâ'ıdır. Sultanın bu araziye ihya ve imar eden için iktâ etme hakkı vardır. Böylece diğer mallar gibi ihya edildiğinde mülk olur ve o kimse buna en layık olandır. Çünkü Nebi (s.a), Zübeyr b. Avvâm'a Naki' arazisini iktâ etmiştir.³³⁹ İmamdan izin almaksızın ölü araziye ihya eden bir kimsenin onu mülk edinmesi caizdir. Çünkü Nebi (s.a), "Kim bir ölü araziye ihya ederse o onundur"³⁴⁰

³³⁵ İbn Cemaâ, *Tahrirul Ahkam*, s. 107-117.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cemaâ, *Tahrirul Ahkam*, s. 107-117.

³³⁷ İbn Cemaâ, *Tahrirul Ahkam*, s. 107.

³³⁸ İbn Cemaâ, *Tahrirul Ahkam*, s. 108.

³³⁹ İbn Cemaâ, *Tahrirul Ahkam*, s. 108; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 190; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 212; Nevevi, *Ravda*, s. 278.

³⁴⁰ Ebû Dâvud, Harac, Fey ve'l-imare 35-37; Malik, *Muvatta*, II/743.

buyurmuştur. Ebu Hanife ise bu konuda, “İhya ancak imamın izniyle sahih olur” demiştir.³⁴¹

2. Harap ve âtil bir ölü arazi olan yeri sultanın temlik-i ikta etmesi caiz olur ve hükmü mevat arazi hükmü gibidir. Sultanın izni olmaksızın bu arazileri ihya etmek caizdir. Şayet bu arazinin maliki biliniyorsa, bu arazi onun veya varislerindir. Bu durumda ikta ve ihya edilmesi caiz değildir. Maliki bilinmiyorsa bu beytülmale ait olup ikta edilmesi mümkündür.³⁴²

3. Müslümanların henüz temlik etmediği harp beldelerindeki arazilerin fethedilmesi beklenir. Şayet bu araziler fethedilirse, kendisine ikta edilen kişi bu araziye mülk edinme konusunda diğer kişilere göre daha hak sahibidir.³⁴³

İkta ve çeşitleri konusunda *Müstenedül Ecnad*,³⁴⁴ *Tecnidül Ecnad*³⁴⁵ ve *Tahrirul Ahkam*’da³⁴⁶ yer alan ibarelerin kısaltılarak ele alındığı görülmektedir.

2. İstiğlal İktası

İbn Cemaal istiğlal iktası hakkında şunları söylemiştir: İstiğlal iktası iki kısımdır;³⁴⁷

1. Sultanın bazı arazileri kendisi ve yardımcıları gibi şahıslara temlik etmeksizin ihtiyaç miktarınca kiralamak suretiyle ikta etmesidir. Nebi’nin (s.a) ashabı da bunu uygulamıştır.³⁴⁸

³⁴¹ İbn Cemaal, *Tahrirul Ahkam*, s. 108; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 127; ayrıca bk. Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 76; Mevlânâ Zeynül Abidin İbrahim b. Nuceym el Mısri, *el Eşbah ve’n Nezâir*, (Gamzu Uyuni’l-Basair ile), I-IV, Darul Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, s. 124.

³⁴² İbn Cemaal, *Tahrirul Ahkam*, s. 108-109; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 127; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 160.

³⁴³ İbn Cemaal, *Tahrirul Ahkam*, s. 109; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 128; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 191.

³⁴⁴ İbn Cemaal, *Müstenedül Ecnad*, s. 126.

³⁴⁵ İbn Cemaal, *Tecnidül Ecnad*, vr.29/b.

³⁴⁶ İbn Cemaal, *Tahrirul Ahkam*, s. 108.

³⁴⁷ İbn Cemaal, *Tahrirul Ahkam*, s. 110.

2. Sultanın mürtezika/maaşlı askerleri için bu arazileri ihtiyaç miktarınca ikta etmesi caiz görülmüştür.³⁴⁹ Zira bu askerler İslam beldelerini korumakla görevlidirler. İbn Cemaa'nın görüşü de bu arazilerin belli bir müddet kiralama yoluyla onlara ikta edilmesinin caiz olduğu yönündedir.³⁵⁰

İkta etmenin cevazı konusuyla ilgili olarak İbn Cemaa şu görüşleri beyan etmiştir: Müslümanların arazileri çocuklarına veya bir kişi üzerine ebediyen ikta etmesi caiz değildir. Zira bu durumda söz konusu araziler mülkiyeti tevarüs eden mallar gibi olacaktır. Hâlbuki bir kişiye bu arazilerin ebediyen ikta edilmesi caiz görülmemektedir. Ancak Maverdi ve Ebu Ya'lâ'nın bunun caiz olduğuna dair görüşleri de bulunmaktadır.³⁵¹ Fey ve haraç arazilerinin gayrimüslime de ikta verilmesi caiz değildir. Zira bu araziler tüm Müslümanların maslahatına tahsis edilmiştir. Ayrıca Cumhur'a göre fey malları ile sadaka mallarının birbiri yerine sarf edilmesi caiz görülmemiştir. Ebu Hanife'ye göre ise bu caizdir.³⁵²

Zekât mallarının sarf edileceği yerler, “Zekatlar ancak fakirler, yoksullar, zekât toplama görevlileri, kalpleri İslamiyet'e ısındırılmak istenenler, köleler, borçlular, Allah yolundakiler, yolda kalmışlar içindir”³⁵³ ayetinde zikredilmiştir. İmam Şafii ve Ahmed'e göre sekiz sınıftan hangisi bulunursa ona taksim edilir. İmam Malik ve Ebu Hanife'ye göre bu sınıflardan birine sarf edilmesi caizdir.³⁵⁴

³⁴⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 110; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 129.

³⁴⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 110; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 130; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 195; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 217.

³⁵⁰ İbn Cemaa, *Müstenedül Ecnad*, s. 129-130.

³⁵¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 112; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, 196; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 218.

³⁵² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 112-113.

³⁵³ Tevbe 9/60.

³⁵⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 114-115; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 132-133; ayrıca bk. İbn Kesir, *el-Bidaye*, I/283-284; İbn Hubeyre, *el-İfsah an Meani's-Sıhah fi Mezahibi'l-Eimmeti'l-Erbaa*, I-XI, thk. Muhammed Yakub Talib Ubeydi, Kahire ty., I, 224.

İktanın müddeti, devlet başkanının kişiye ikta ettiği sürenin sonra ermesine dek devam eder. İkta edilen şahıs öldüğünde ölümünden sonraki süreye ait payı beytülmale geri döner. Bu kişinin ölümünden evvelki süreye ait ikta payı ise veresesine intikal eder. Şayet ölen kişinin malı bulunmayıp ailesinin bu maaşa ihtiyacı varsa onların masraflarını karşılamak ve askerlik için cihada teşvik etmek amacıyla bu mal veresesine bırakılır.³⁵⁵

Ayrıca cihad esnasında askerin kötürüm olması veya bir hastalığa yakalanması kendisini cihad ve atâ ehli olmaktan uzaklaştırır. Ancak bu kişinin, ailesinin geçim ihtiyacını temin etmesi, kendisi ve askerleri de cihada teşvik amacıyla hakkındaki maaşın devam etmesi tercih edilen görüştür.³⁵⁶

3. İrtifak İktai

İbn Cemaa'ya göre irtifak iktai iki çeşittir³⁵⁷:

Birincisi, kendisine ancak çalışma sonucu ulaşılabilen bâtinî madenlerdir ki bunlar; altın, gümüş, bakır, demir vb.lerdir. Sultan bu madenlerden birini ikta ederse irtifak iktai gerçekleşir ve ikta edildiği sürece irtifak iktai olmaya devam eder. Şayet ikta eden şahıs bundan vazgeçerse ikta eski haline döner. Bu malların diğer mallar gibi temlik edilebileceği görüşü ise zayıf bir görüş olarak yer alır.³⁵⁸

Zahirî mallara/madenlere ise çalışmaya ihtiyaç duymadan ulaşmak mümkündür. Bunlar; tuz, sürme, petrol, zift, kibrit gibi madenlerdir. Bu malların hiçbirinde sultanın iktai caiz değildir bilakis Müslümanların tümü bunlarda müşterek hak sahibidir.³⁵⁹

³⁵⁵ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 111.

³⁵⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 111-112.

³⁵⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 115.

³⁵⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 115; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 198; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 220.

³⁵⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 115-116; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 134; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 197; Ebu Yala, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 219; Nevevi, *Ravda*, V/301.

İkincisi; cadde, yollar, meydanlar, çarşı durakları vb. yerlerdir. Bunlar kimsenin mülkü değildir ve bunlarda irtifak iktâ caizdir. Sultanın ölü arazileri, nehirleri ancak Müslümanların maslahatları doğrultusunda himâ tasarrufu mümkündür. Sultanın kamu mülk ve arazileri himâ olarak tahsisi umumi nitelikte ise burada zengin ve fakir arasında ayırım yapılamaz. Ancak sultanın himâ tasarrufu sadece fakirlere yönelik ise bu durumda zenginlere bu mülk verilmez. Himâ sahibinin bu arazi veya mülke ihtiyacı kalmaz yahut himâdan elde edilen fayda ortadan kalkarsa sultanın bu himâ irtifakı sözleşmesini bozma hakkı vardır. Ayrıca sultanın kendisine himâ olarak belirlediği ölü bir araziye kimse himâ olarak kullanamaz. O böyle bir himâ tayininde bulunursa kimse bu araziye temellük edemez.³⁶⁰

H. ÖŞÜR VE TİCARET GELİRLERİ

İbn Cemaa'ya göre öşür arazileri üç kısma ayrılır: Birincisi; Müslümanların ihya ettikleri ya da baştan beri sahip oldukları, ikincisi; savaş ve sulh olmaksızın elde edilmiş ehlinin Müslüman olduğu, üçüncüsü de;³⁶¹ savaş yoluyla fethedilen ve ganimet sahipleri arasında taksim yapılan arazilerdir. Zikredilen bu üç kısım arazi ve kendilerine terettüp eden ahkâm ve mülkler öşri arazilerle ilgilidir. Bu tür arazilerden haraç alınmaz. Aksine bu tür arazilerden zekâtlarda bilinen şartlara göre ekin ve ürün vergisi olarak farz olan öşür vergisi zekât olarak alınır. Bu tür arazilerden haraç vergisi almak zulümdür ve bunun hiçbir vacip/uygun tarafı bulunmaz.³⁶²

Ebu Ubeyd'in öşri araziler ve ticaret gelirleri hakkındaki görüşleri şöyledir: Enes b. Malik kendisine gitmem için bana haber gönderdi. Ona gitmekte geciktim. Bunun üzerine bir daha haber gönderdi. Ona gittim. Enes dedi ki: Sana bir taşı dişlerin arasına alıp çiğnemeni emretseydim benim emrime itaat edeceğini sanıyordum. Hâlbuki sana işimin aynısını murâd ettiğim hâlde sen bunu hoş karşılamadın. Ben sana Ömer'in vergi ve zekâta dair sünnetini yazmak istiyorum. Ben, "Ömer'in bu konudaki sünnetini yaz", diye karşılık verince Enes şöyle yazdı: Müslümanlardan kırk dirhem için bir, zimmet

³⁶⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 116-117; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 186.

³⁶¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 31a.

³⁶² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.31b.

ehlinden yirmi dirhem için bir ve zimmet ehlinden olmayan kimselerden ise on dirhem için bir dirhem alınır. Enes b. Malik'e: Zimmet ehli olmayanlar kimlerdir, diye sordum. Şöyle cevap verdi: Rumlardır. Bunlar Şam'a uğrarlardı.³⁶³

Ebu Ubeyd'in rivayetine göre Hz. Ömer beni öşür memuru tayin ederek Müslüman tâcirlerden kırkta bir nispetinde tahsilat almamı emretti. Bir başka rivayete göre Hz. Ömer bana Müslüman tâcirlerden aldığım kadar zimmet ehli tâcirlerden vergi almamı emretti. Hz. Ömer bana emir vererek Benî Tağlib Hristiyanlarından onda bir, diğer Ehl-i kitap Hristiyanlarından da yirmide bir vergi almamı istedi.³⁶⁴

Ömer b. Abdülaziz bir memuruna şöyle yazdı: Sana uğrayan zimmilerin ticaret mallarından her yirmi dinar için bir dinar oranında vergi al. Daha az olursa aynı oran üzerinden hesaba tâbi tutarsın. Ta ki on dinara ulaşsın. On dinardan üçte bir nispetinde eksik olursa ondan bir şey alma. Onlara bu konuda bir seneye kadar kendilerinden vergi alınmaması için bir yazı ver.³⁶⁵ Hz. Ömer'in öşür konusunda anlatıldığı tarzda uygulamaya gitmesi ancak onlarla yaptığı anlaşmadan dolayıdır. Hâlbuki durum Hz. Peygamber zamanında söz konusu değildi. Zira Resulullah'ın (s.a) kendileriyle sulh anlaşması akdettiği kimselere böyle bir şart (mükellefiyet) koymamıştı. Hz. Ebu Bekir dönemi de bu dönem gibidir. Oysaki Acem ülkeleri Hz. Ömer zamanında fethedildiği için bu durum ortaya çıktı.³⁶⁶

Ebu Ubeyd, İslam'da ilk olarak öşür vergisini koyan Hz. Ömer'dir, demiştir. Ebu Ubeyd'in rivayetine göre İbn Şihâb ez-Zührî'den sordum: Hz. Ömer zimmilerden neden öşür vergisi almıştır? İbn Şihâb şöyle cevap verdi: Cahiliyet döneminde de kendilerinden öşür vergisi alınmaktaydı. Hz. Ömer de onları aynı hâl üzere bırakmıştır.³⁶⁷

³⁶³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 640.

³⁶⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 640.

³⁶⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 641.

³⁶⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 641.

³⁶⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 642.

Şimdi kendi topraklarında ve kendiliklerinden Müslüman olan harbîler, araziler ve mallarının hükümleri hakkında Ebu Yusuf'un şu görüşleri çerçevesinde bilgi verilecektir: Şüphesiz onların kanları haramdır. Müslüman oldukları anda ellerinde bulunan mallar da onlara aittir. Ellerindeki topraklar da kendilerindir. Bu araziler tıpkı Medine arazileri gibi öşür arazileri sayılır. Çünkü Medineliler Resulullah'la birlikte Müslüman oldular. Arazileri de öşür arazisi oldu. Tâif ve Bahreyn de aynıdır. Araplardan taşrada, sahrada yaşayan insanlar da aynı hükme tâbidir. Onlar kendi memleketlerinde ve sularının başında Müslüman oldukları takdirde ellerinde bulunan her şey kendilerindir. Diğer kabile halklarından hiç kimsenin üzerinde Müslüman oldukları arazide kendilerine fayda sağlayacak herhangi bir şey bina etmeye, kuyu kazmaya hakları yoktur.³⁶⁸

Keza onların o beldelerdeki otlaklarını korumaya, çobanlarına deve, koyun, keçi, sığır, at vesaire gibi her çeşit hayvanların sulanma ve yayılmalarına mâni olma hakları da yoktur. Onların arazileri öşür arazisidir. Onlar Müslüman olduktan sonra arazilerinden çıkarılmazlar, o topraklara nesilden nesile varis olurlar, alıp satarlar. Keza halkı üzerinde Müslüman olan bütün memleketler de aynı hükme tâbidir. Ehl-i şirkten İslam'ın hükmü ve taksimi üzere halifenin ve kumandanın haraç ödemeleri şartıyla sulh yaptığı milletlerden her biri zimmidir. Onların arazileri de haraç arazisidir. Onlardan sulh şartlarına göre haraç alınır. Sulhnamedeki vazifeler yerine getirilir ve fazlası yüklenmez.³⁶⁹

Halifenin harple kuvvet kullanarak alıp da fatihlere taksim ettiği arazilere gelince, bu araziler üzerinde halifenin geniş salahiyeti vardır. Eğer öşür arazisi olmasında daha fazla fayda görürse o arazi öşür arazisi olarak muamele görür. Eğer taksimde bir fayda görmez, ancak Hz. Ömer'in Sevad'da yaptığı gibi araziye sahiplerinin elinde bırakmayı tercih ederse o araziler haraç arazisi olarak muamele görür. Artık haraç usulü tatbik edildikten sonra da arazileri sahiplerinin elinden almaya hakkı yoktur. Bu araziler, onların mülküdür. Sahipleri nesilden nesile varis olurlar, alıp

³⁶⁸ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 75.

³⁶⁹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 75.

satarlar. Halife de arazilere haraç koyar. Vergi mükelleflerine, iktidarlarının dışında kalan yükler yüklemez.³⁷⁰

şr ile haraç arazisi ayırımına bakıldığında ister Arap topraklarından isterse gayrı Arap topraklarından olsun tıpkı sahipleri üzerinde Müslüman olan -Medine ve Yemen halkları gibi- araziler sahiplerininindir ve öşür arazisidir. Keza Arap putperestleri gibi kendilerinden cizye kabul edilmeyen, ya Müslüman olmaları veya ldrlmeleri gereken kimselerin arazileri de –halife tarafından zorla alınsa dahi- öşür arazisidir. Çünkü Resulullah (s.a) Arapların pek çoğunu kuvvet kullanarak mağlup ettiği hlde arazileri sahiplerine bıraktı. Bu araziler, şu ana kadar öşür arazisidir.³⁷¹ Arap beldelerinin dışında kalan memleketlerden halifenin zorla aldığı ve sahiplerine terk ettiği her toprak haraç arazisidir. Eğer sahipleri elinde bırakmaz da fethedenlere taksim ederse öşür arazisi olur. Sulh yoluyla alınan ve ahalisi zimmi olan her arazi ise haraç arazisidir.³⁷²

İbn Cemaat ise öşür arazilerini üç kısımda ele almıştır.³⁷³ Bunlar;

1. Müslümanların baştan beri ihya ettikleri arazi türü olup Basra beldesi arazileri buna örnek teşkil etmektedir. Bu arazilerin haraç ve ücret vergisi yoktur. Ancak onun ziraat zekt ve şer'i semeresi alınır.³⁷⁴

2. Barış veya savaş olmaksızın baştan beri halkı Müslüman olan arazi, bu da öşür arazisindendir. Bu araziden haraç alınmaz. Bilakis ziraat ve ürün zekt alınır.³⁷⁵

3. Müslümanların savaş yoluyla mülk edindiği arazi ganimetiler arasında taksim edilir ve mülkleri aynı şekilde devam eder ya da şer'i yolla mülk edinenin üzerinde mülkiyeti devam eder. Bu araziler de İslam mülkleri gibi öşür arazileridir.

³⁷⁰ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 75.

³⁷¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 71.

³⁷² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 72.

³⁷³ İbn Cemaat, *Tahrirul Ahkam*, s. 105-106.

³⁷⁴ İbn Cemaat, *Tahrirul Ahkam*, s. 105.

³⁷⁵ İbn Cemaat, *Tahrirul Ahkam*, s. 105.

Bunlardan haraç alınmaz  er'i ahk m üzere ekin ve ürün üzerinden    r vergisi alınır. Yukarıda saydığımız bu    tür araziden haraç vergisi alınmaz. Şayet haraç alınırsa bu açık bir zulüm demektir.³⁷⁶

   r gelirleri konusu *Müstenedül Ecnad*³⁷⁷ ve *Tecnidül Ecnad*³⁷⁸ kitaplarında *Tahrirul Ahkam*'a nispetle muhtasar şekilde açıklanmıştır.

I. C ZYE GEL RLER 

Cizye “k fi gelmek, karşılığını vermek, ödemek” manasındaki cez  mastarından türemiş bir isim olup İslam literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harb  olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavu turulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir. Kelime hem Kur'an-ı Kerim'de³⁷⁹ hem de hadislerde terim anlamında geçmektedir. Cizyenin “*cizyet 'l-arz*” (toprak vergisi) ve “*Harac 'r-re's*” (ba  vergisi) terkiplerinde g r ld   üzere haraç kelimesi gibi mutlak vergi manasında kullanıldığı da olmuştur. Ancak müstakil kullanıldıkları zaman cizye ile ba  vergisi, haraç ile de arazi vergisi kastedilir.³⁸⁰ Bu konuyla ilgili ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resulü'n n haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle küçülerek kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.*”³⁸¹

Zimmet akdi ancak imam yahut n ibi tarafından akdedilebilir. Bu akdin gereğine göre davranmak vaciptir. Fakat zimmet akdi yapmak isteyen bunu ikrah altında yaptığından yahut k firler için casusluk yaptığından korkulması h li bunun istisnasıdır.³⁸² Zimmet akdi, Yahudi ve Hristiyan olan “Ehl-i kitap” kimselerle

³⁷⁶ İbn Cema , *Tahrirul Ahkam*, s. 106; *Muhtasar fi Fadlil Cihad*, s. 123; ayrıca bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 123.

³⁷⁷ İbn Cema , *Müstenedül Ecnad*, s. 123.

³⁷⁸ İbn Cema , *Tecnidül Ecnad*, vr. 25/a-b.

³⁷⁹ Tevbe 9/29.

³⁸⁰ Mehmet Erkal, “Cizye”, *D  *, VIII, 42.

³⁸¹ Tevbe 9/29.

³⁸² İbn Cema , *Tahrirul Ahkam*, s. 248.

yapılabildiği gibi Mecûsi olup Ehl-i kitap olma ihtimali bulunan kimselerle ve kitap ehline itikat açısından muvafık olmaları durumunda Sâbiîler ve Sâmirîlerle de yapılır. Putlara tapanlarla İslâm dininden irtidad edenler ve İslâm'ı terk ederek neshedildiği ve değiştirildiği malum olan Yahudilik ve Hristiyanlığa geçenlerle zimmet akdi yapılamaz. Daha sahih görüşe göre ebeveyninden biri Ehl-i kitap olan kimseyle bu akit yapılır. Bir görüşe göre ise annesi Ehl-i kitap olsa bile babası putperest olan kişiyle zimmet akdi yapılmaz.³⁸³

Cizye akdinin şekli imamın yahut nâibinin; “Cizye vermeniz ve İslam ahkâmına boyun eğmeniz şartıyla size darülislamda kalma izni verdim” yahut “sizin kalmanızı onayladım” demesidir. Akdın muhataplarının bunu kabul ettiklerini gösteren bir ifade kullanmaları gereklidir. Kabul etmeleriyle birlikte zimmet akdine dâhil olurlar. Zimmet akdi süreli ve dolayısıyla geçici (muvakkat) olamaz.³⁸⁴

İbn Cema'a'nın cizyeye dair müteferrik bazı meseleler hakkındaki görüşlerine yer verelim.

1. Cizye Miktarı ve Ödeme Zamanı

Cizyenin asgarisi, yıllık hâlis bir dinar yahut bu miktarın mal veya para karşılığındaki değeridir. Miktarı daha aşağıya çekmek caiz değildir. Zenginlerden dört, orta hâllilerden iki, fakirlerden bir dinar almak müstehaptır. Ebu Hanife de bu görüştedir. Dört dinardan daha fazlasının şart koşulması da caizdir. Malik ise bu görüşe karşı çıkmıştır. Fakat bir dinardan daha aşağısı ittifakla kabul edilmez. Zenginlik, ödeme zamanında dikkate alınır, kişilerin zimmet akdinin yapıldığı tarihteki maddi durumları bu açıdan önemli değildir. Cizyenin yılın bitiminde alınması farzdır. Malik ve Ahmed de bu görüştedir. Ebu Hanife ise; “Yılın başında alınır.” demektedir.³⁸⁵

³⁸³ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 248-249.

³⁸⁴ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 249.

³⁸⁵ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 250.

2. Cizyenin Düşmesi

Zimmi, yıl bitiminden sonra yahut yıl içinde Müslüman olur veya vefat ederse geçen sürenin cizyesi sâkıt olmaz. Birkaç yıl boyunca ödenmeyen cizye toptan alınır. Ebu Hanife ve Malik ise Müslüman olan yahut ölen zimminin cizyesinin sakıt olacağı görüşündedirler. Ölen kişinin cizye borcu diğer borçlarda olduğu gibi vasiyet ve miras işlemlerinden önce terekesinden tahsil edilir. Cizyeler yılsonunda diğer borçların tahsil şeklinden bir farkı olmaksızın cizye borçlusuna toplumsal adabın gerektirdiği nezaket gösterilerek tahsil edilir. Diğer tercih edilmeyen görüşe göre ise cizyede borçluyu horlayıcı ve küçük düşürücü bir tahsil süreci uygulanmalıdır.³⁸⁶

3. Cizye Yerine Zekât Ödemek

Kendisiyle zimmet akdi yapılmış olan birisi kendisinden borcunun cizye değil de zekât adıyla alınmasını istemesi durumunda imam bu isteği kabul edebilir. Ancak bu durumda Müslümanların sorumlu oldukları zekât oranlarının söz konusu talepte bulunanlara ikiye katlanarak uygulanması gerekmektedir. Böylece iki yüz dirhemden on dirhem, yüz dinardan beş dinar, bin dinardan elli dinar alınır. Hayvanlardan alınacak zekât miktarı da aynı şekilde artırılır. Zira Hz. Ömer (r.) Arap Hristiyanların bu yöndeki isteklerini kabul etmiş, sahabe de onun bu tasarrufunu onaylamıştır.³⁸⁷

4. Zimmilerin Kayıt Altına Alınmaları

Sultan bir toplulukla zimmet akdi yaptığında onların isimleri, eşkâlleri, yaşları ve dinleri yazılır. Her bir grup için onların bilgilerini koruyacak ve güncelleyecek (*zabt*) bir sorumlu (*arif*) tayin edilir. Bu kişi, söz konusu topluluktan ölenleri, Müslüman olanları, kaybolanları, bu topluluktan uzun bir süredir uzaktayken geri gelenleri ve bülûğ çağına girenleri bildirir. Tüm bu hususları cizye ödeme vaktinde açık bir şekilde ifade eder.³⁸⁸

³⁸⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 251.

³⁸⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 251.

³⁸⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 252.

5. Cizyeden Muaf Olanlar

Çocuktan, köleden, kısmen köle olandan, kadınlardan, hünsâlardan, sürekli akıl hastası olanlardan cizye alınmaz. Büluğ çağına giren çocuklarla eğer isterlerse zimmet akdi yapılır. Bir başka görüşe göre bu durumda kendi talebi olmadıkça çocuğun zimmet akdine dâhil olma iradesi sorulmaz, doğrudan babasının ödediği cizye miktarıyla sorumlu tutulur. Akıl hastalığı sürekli olmayanların, akli başında olduğu günler hesaplanır. Bu günler bir seneye ulaştığı vakit ondan da cizye alınır. Ebu Hanife, bu konuda “çokluk” ölçü alınır demektedir. Ona göre bir yıl içinde bu kişinin akıl hastası olduğu süre akli başında olduğu süreden daha çok ise cizye düşer, değilse cizye almak gerekir.³⁸⁹

Kötürüm, kör, din adamı, pirifâni, kendi geçimini tedarik etmekten aciz fakir kimseler de cizye ödemekle sorumludur. Ancak bu durumdakiler, maddi açıdan sıkıntı çekiyorlarsa onlara mühlet tanınır. Maddi durumları düzeldiğinde ödenmeyen cizyenin tamamı talep edilir. Ebu Hanife, Malik ve Ahmed demekten aciz oldukları durumda bu kimselerden cizye alınmayacağı görüşündedirler.³⁹⁰

6. Zimmet Akdinin Sonuçları

Cizye akdi sahih bir şekilde gerçekleştiğinde canlarının, mallarının, kendilerine bırakılması caiz olan mabetlerinin, teşhir etmedikleri (*ızhar*) müddetçe içkilerinin korumasını sağlamak zimmilerin bizim üzerimizdeki haklarıdır. Ancak içkilerini teşhir ederlerse onları dökeriz ve tazminat da ödemeyiz. Darülislamda yaşıyorlarsa onlara kötü bir amaçla yaklaşan Müslüman yahut gayrimüslimleri savuşturmak boynumuzun borcudur. Dârülharpte yaşıyorlarsa onları müdafaa etmemiz farz değildir.³⁹¹

³⁸⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 252.

³⁹⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 253.

³⁹¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 253.

7. Zimmet Akdinin Gayrimüslimlere Yükllediği Yükümlülükler

Zimmet akdinin zimmileri yükümlü kıldığı hususlar Ömer b. Hattâb'ın (r.) Şam'ı fethettiği vakit o bölgenin Hristiyanlarıyla ilgili olarak yazdığı şu mektupta belirtilmiştir:

Onlar, küçülerek kendi elleriyle cizye verecekler, zina, kazif, hırsızlık hadleri, gasıbın gasp ettiği malı tazmin etmesi gibi İslam ahkâmıyla yükümlü olacaklar, Müslüman yolculardan hiçbirini kendi kiliselerinde konaklamaktan alıkoymayacaklar, onları üç gün boyunca doyurup ağırlayacaklar, onlar ve hayvanları için kiliselerin kapılarını açık tutacaklar, kilise çanlarını hafif bir şekilde çalacaklar, kiliselerde ilahi okurken ve dua ederken seslerini Müslümanların duyacağı şekilde yükseltmeyecekler, Müslümanların arazilerinin olduğu yerlerde toplanmayacaklar, İslam beldelerinde manastır, kilise, rahipler için uzlet kulesi ve hücre inşa etmeyecekler, yıkılmaları durumunda bu binaları yenilemeyecekler, buralarda ve kendi evlerinde Müslümanların düşmanları için casusluk yapan birini barındırmayacaklar, şirk içeren davranışları açıktan yapmayacak, kimseyi bunlara davet etmeyecekler, kiliselerinin üzerinde Müslümanların yol ve çarşılarında haç ve kitaplarını teşhir etmeyecekler, Kur'an öğrenmeyecekler ve çocuklarına öğretmeyecekler, içlerinden yahut dışarıdan birinin kendi isteğiyle İslam'a girmesine, Müslümanlara hürmet göstermesine, meclislerinde Müslümanlar için ayağa kalkmasına, Müslümanlara saygı göstermesine, kendilerini Müslümanların yoluna çağırmasına mâni olmayacaklar, Müslümanların haneleri ve hane yaşamları hakkında bilgi sahibi olmayacaklar, tavırlarında yahut takke, sarık, sirval ve nalın gibi giysiler ile saç tarama gibi hususlarda Müslümanlara benzemeyecekler, Müslümanların kelamıyla konuşmayacaklar, onların yazılarını kullanmayacaklar, yüzüklerine Arapça harfler kazımayacaklar, eyerli atlara binmeyecekler, kılıç kuşanmayacaklar, herhangi bir silah edinmeyecekler, seferde ve hazarda silah taşımayacaklar, şarap alıp

satmayacaklar, Noel ve Paskalya Yortusunu Müslümanlara teşhir edecek şekilde kutlamayacaklar, domuzlarını Müslümanların yakınlarında bulundurmayacaklar, ölülerini taşıırken Müslümanların yollarında mum yakmayacaklar, cenazelerinde seslerini yükseltmeyecek, ölülerinin yüzlerini açmayacak, ölülerini Müslüman ölülerin yanına defnetmeyecekler, Müslümanları aldatan kimselerin durumlarını gizlemeyecekler, Müslümanların payının bulunduğu köleleri almayacaklar, saçlarının önünü kırpacaklar ve perçemlerini alınlarına düşürmeyecekler, zünnarlarını önlerinden bağlayacak ve zünnar bağlamadan yollarda yürümeyecekler, kıyafetleri nasılsa öyle bırakacak ve bunun dışına çıkmayacaklar, hiçbir Müslümanın canına kast etmeyecekler (darb), hiçbirini kendi dinlerine girmeye teşvik ve davet etmeyecekler, işin sahibi Müslüman olmadığı müddetçe bir Müslümanla ticarî ortaklık yapmayacaklar, bizim esirlerimizi satın almayacaklardır. Kim bir Müslümanın canına kast ederse ahdini bozmuş demektir.

Bu maddelerden herhangi bir şeyi değiştiren yahut emanı kabul ettiğinde kendilerine koşulan şartlara muhalif davrananın zimmet akdi ortadan kalkar. Bu durumda inat ve ihtilaf (şikak) ehli hakkında helal olan her şey onlar hakkında da helal olur.³⁹²

Hiz. Ömer'in (r.) mektubunun muhtevası böyledir. Burada bulunan bazı hususların delil değeri hakkında önde gelen ulema ihtilaf hâlinindedir.³⁹³

8. Zimmilerin Yapmaları ve Söylemeleri Yasak Olan Hususlar

Zimmilerin, İslami esaslara göre uygunsuz kabul edilecek şekilde Yüce Allah'ı, Kur'an'ı ve İslam'ı ağızlarına almaktan geri durmaları gerekir. Bu hususun zimmet akdi

³⁹² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 254-255. Hiz. Ömer'in bu mektubu için bk. Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesaiiki's-Siyasiyye*, s. 756-757. Hamidullah, İbn Kesir'in tefsirinde bu metni herhangi bir sened ve kaynak belirtmeksizin naklettiğini söylemektedir. Krş. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, I-XVI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1993, IV, 75-76.

³⁹³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 255.

yapılırken onlara; “İslami esaslara göre uygunsuz kabul edilecek şekilde Allah’ı ve Resulü’nü ağızına alan kimsenin anlaşması (zimmet) bozulmuş, kanı helal olmuştur.” ifadesiyle şart koşulması gerekmektedir. Onların, şirk içeren sözlerini, dualarını, ilahilerini, Mesih ve Üzeyr hakkındaki inançlarını Müslümanlara duyurmamaları gerekmektedir. Ayrıca Müslümanların mahrem hususlarına târizde bulunmaktan, onlara eziyet verecek her şeyden uzak durmaları gereklidir.³⁹⁴

9. Zimmilerin Müslümanlarla İlişkileri

Zimmiler meclisler toplayarak bir araya gelmezler, Müslümanlara önce kendileri selam vermezler, verirlerse yalnızca “Sizin de üzerinize” denir. Kendilerinin üstün olduğunu ima edecek davranışlarda bulunamazlar, bir mecliste bir Müslüman’dan yükseğe oturamazlar, seslerini Müslüman’ın sesinden daha fazla yükseltmezler, Müslüman’a şarap sunamaz, bunu teklif dahi edemezler, Müslüman şarap istediğinde bu isteğini yerine getiremezler. Müslümanlar tarafından değeri çok düşük kabul edilen işlerde çalıştırmak üzere Müslümanları kiralayamazlar.³⁹⁵

10. Zimmet Akdinin Bozulması Hakkında

Şu üç sebep zimmet akdinin bozulmasını gerektirir: Cizye ödemekten geri durmak, dinin (mille) hükümleriyle yükümlü olmaktan imtina etmek yahut Müslümanlara karşı savaşmak. Bu hususlar akit esnasında şart koşulsa da koşulmasa da hüküm değişmez. Malik ve Ahmed de bu görüştedir. Ebu Hanife (r.) ise bu ahdin ancak zimminin Müslümanlara karşı silahlı bir güç hazırlaması (*mena’a*) yahut darülharbe katılması durumunda bozulacağını söylemiştir.³⁹⁶

Zimmi İslami esaslara göre uygunsuz kabul edilecek şekilde Allah’ı, Resulü’nü (s.a), İslam dinini yahut Kur’an’ı ağızına alırsa, Malik ve Ahmed’e (r.a) göre zimmet akdi bozulur. Şafii fakihlerden bir kısmı da aynı görüşü paylaşmaktadır. Diğer bazıları ise bundan kaçınmaları zimmet akdinde şart koşulmuş yahut böyle bir davranışta

³⁹⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 258-259.

³⁹⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 293.

³⁹⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 261-262.

bulunmanın akdi nakzedeceği söylenmişse akdin bozulacağını aksi takdirde bozulmayacağını söylemişlerdir.³⁹⁷

Ebu Hanife ise zimminin Müslümanlara karşı silahlı bir güç hazırlaması yahut darülharbe katılması, Müslümanlara zarar verecek bir şey yapması, onların canına veya malına kastetmesi anlamına gelecek şu yedi şeyi yapması durumunda zimmet akdinin bozulacağını söylemiştir: a. Bir Müslüman kadınla zina yapmak, b. Müslüman bir kadını nikâhına almak, c. Müslümanların dini hakkında fitne çıkartmak, d. Eşkîyalık maksadıyla yolları kesmek, e. Kâfirler için casusluk yapan birine yardım ve yataklık yapmak, f. Müslümanların gizli bir hususunu düşman casusuna göstermek, g. Bir Müslüman'ı öldürmek.³⁹⁸

Daha sahih olan ise şudur: Eğer yukarıdaki unsurlardan uzak durmak şart koşulmuş ve bunların zimmet akdini bozacağı söylenmiş ise akit bozulur, aksi takdirde bozulmaz. Ahmed b. Hanbel ise böyle bir sınırlandırmaya gitmeden prensip olarak akdin bozulacağını söylemiştir. Malik sadece Müslüman bir kadınla zina etmenin veya onu nikahı altına almanın akdi bozacağı görüşündedir. Ebu Hanife ise yukarıda zikrettiğimiz tüm hususların ancak zimmilerin Müslümanlara karşı silahlı bir güç hazırlamaları veya darülharbe katılmaları durumunda akdi bozacağı görüşündedir.³⁹⁹

Yukarıdaki yedi unsur hakkında ister zimmet akdinin bozulacağı isterse bozulmayacağı görüşü benimsensin her halükârda zimmiye tüm bu hususlar sebebiyle önce had yahut tâzir cezası uygulanır. Ardından eğer akdin bozulacağı görüşü benimsenmişse bu hüküm tatbik edilir.⁴⁰⁰

11. Zimmet Akdini Bozmayan Yasak Davranışlar

Zimmilerin kendilerine yasak olan bazı davranışlar yapmaları durumunda eğer Müslümanlar bundan zarar görmemişlerse akit bozulmaz. Gayyar kullanımının terk

³⁹⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 262.

³⁹⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 262.

³⁹⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 262-263.

⁴⁰⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 263.

edilmesi, içkiyle ilgili her türlü olumsuz davranışı açıktan yapmak, Mesih ve Üzeyr hakkındaki inançlarını Müslümanlara anlatmak, kilise inşa etmek, kendi binalarını Müslümanlarınkinden yüksek yapmak, ata binmek, ibadet ederken yaptıkları okumalarında seslerini yükseltmek gibi hususlar böyledir. Sorumlular bu davranışlar sebebiyle tâzir cezasına çarptırılırlar.⁴⁰¹

Bir görüşe göre ise eğer zimmet akdinde bunların akdi nakzedeceği şart olarak belirlenmişse akit bozulur, belirlenmemişse bozulmaz. Bu durumda tâzir cezasına çarptırılırlar. Zimmet akdinde açıkça bu akdi bozan davranışlar olarak zikredilen şeylerden birini yapan kişi hakkında, o kişinin zimmet akdini bozduğuna hükmedilmiş ise söz konusu kişi yakalandığı takdirde ölüm cezasına çarptırılır. Malik ve Ebu Hanife (r.a) de bu görüştedir.⁴⁰² Ahmed b. Hanbel ise şöyle demektedir: “İmam bu kişiyi öldürmek ile köleleştirmek arasında tercihte bulunur.” Şafii’nin bir kavline göre ise o güvende olacağı bir yere iade edilir.⁴⁰³

Ebu Yusuf’a göre ise cizye Benî Tağlib Hristiyanları ile bilhassa Necranlılar hariç Sevad, Hire ve diğer memleketlerde oturan Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sâbiî ve Sâmirî gibi gayrimüslimlerin hepsinden alınması vacip olan bir vergidir. Cizye sadece erkeklerden alınır, kadınlar ve çocuklardan alınmaz.⁴⁰⁴

Hâli vakti yerinde olan zengin kimselerden 48, orta hâllilerden 24, rençberlik ve amelelik gibi işlerde eliyle çalışan muhtaç kimselerden 12 dirhem cizye alınır. Cizye seneliktir. Cizye mükellefi hayvan ve emtia gibi bir mal getirirse kabul olunur, ancak kıymeti hesap edilmek suretiyle alınır. Cizye karşılığı olarak ölü hayvan, domuz ve şarap alınmaz. Hz. Ömer cizye olarak bu maddelerin alınmasını yasaklamış ve onları sahiplerine veriniz, satsınlar parasını getirsinler, siz o maddelerin sadece kıymetlerini alınız, demiştir. Tabiatıyla bu, mükellefe daha uygun görüldüğü vakit böyle yapılır. Rivayetlere göre Hz. Ali onlardan cizyeye karşılık olarak iğne ve çuvaldız gibi mamul

⁴⁰¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 263.

⁴⁰² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 263.

⁴⁰³ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 264.

⁴⁰⁴ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 135.

maddeleri alır, kıymetleri kadar vergilerinden düşerdi. Başkalarının ianesiyle yaşayan miskinlerden bir mesleği ve işi olmayan âmâlardan, kötürüm derecede hasta ve çalışmaktan aciz kimselerden cizye alınmaz. Ancak bunlardan mal, mülk ve akar sahibi olanlar varsa onlardan alınır. Kendini ibadete vermiş rahipler, eğer başkasının ianesiyle yaşıyorlarsa onlardan da cizye alınmaz. Eğer şahsî gelirleri varsa o zaman alınır. Kiliselerde vazife gören rahiplere gelince, eğer kendi şahıslarına ait emlak ve gelirleri varsa cizye alınır yoksa alınmaz. Eğer kiliselerin akarları varsa o akarı idare eden mütevellî kimselerden cizye alınır. Eğer mütevellîler kilise masraflarına sarf ettikten sonra ellerinde bir şey kalmadığını iddia ederlerse, kendi dinlerine göre yemin verilir ve almaktan vazgeçilir.⁴⁰⁵

Baş vergisi olan cizye Müslümandan alınmaz. Ancak üzerine bir senelik cizye tahakkuk ettikten sonra Müslüman olmuşsa o takdirde sadece tahakkuk eden cizye alınır. Zira cizye senesi tamam olduktan sonra cizyeyi ödemedi Müslüman olduğu için senelik cizye üzerine vacip olmuştur ki, o cizye Müslümanlarıdır, mükelleften alınır ve Müslümanların işleri için sarf edilir.⁴⁰⁶

Cizyenin asgarisi, yıllık hâlis bir dinar yahut bu miktarın mal veya para karşılığındaki değeridir. Miktarı daha aşağıya çekmek caiz değildir. Zenginlerden dört, orta hallilerden iki, fakirlerden bir dinar almak müstehaptır. Ebu Hanife de bu görüştedir. Dört dinardan daha fazlasının şart koşulması da caizdir. Malik ise bu görüşe karşı çıkmıştır. Fakat bir dinardan daha aşağısı ittifakla kabul edilmez. Zenginlik, ödeme zamanında dikkate alınır, kişilerin zimmet akdinin yapıldığı tarihteki maddi durumları bu açıdan önemli değildir. Cizyenin yılın bitiminde alınması farzdır. Malik ve Ahmed (r.a) de bu görüştedir. Ebu Hanife ise; “Yılın başında alınır.” demektedir.⁴⁰⁷

İbn Cema'a'ya göre çocuktan, köleden, kısmen köle olandan, kadınlardan, hünsâlardan, sürekli akıl hastası olanlardan cizye alınmaz. Büluğ çağına giren

⁴⁰⁵ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 135.

⁴⁰⁶ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 136.

⁴⁰⁷ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 250.

çocuklarla eğer isterlerse zimmet akdi yapılır.⁴⁰⁸ Kötürüm, kör, din adamı, pîrifânî, kendi geçimini tedarik etmekten aciz olan fakir kimseler de cizye ödemekle sorumludur. Ancak bu durumdakiler, maddi açıdan sıkıntı çekiyorlarsa onlara mühlet tanınır. Maddi durumları düzeldiğinde ödenmeyen cizyenin tamamı talep edilir. Ebu Hanife, Malik ve Ahmed ödemekten aciz oldukları durumda bu kimselerden cizye alınmayacağı görüşündedirler.⁴⁰⁹

Zimmet akdinin bozulma sebeplerini şu üç maddede özetleyebiliriz: Cizye ödemekten kaçınmak, dinin ahkâmıyla yükümlü olmaktan sakınmak yahut Müslümanlarla savaşmak. İmam Malik ve Ahmed'e göre bu hususlar akit esnasında şart koşulsun ya da koşulmasın hüküm değişmez. İmam Ebu Hanife ise zimminin Müslümanlara karşı silahlı bir güç kullanması (*mena'a*) veya dârulharbe katılması durumunda ahdin bozulacağını savunmuştur.⁴¹⁰

III. SAVAŞ GİDERLERİ

A. DEVLET GÖREVLİLERİNİN MAAŞLARI/ATÂLAR

Kadı ve amillerin maaşları, beytülmalin arazi Haracı ve cizye fasıllarından verilir. Çünkü onlar Müslümanların işlerini görmekle vazifelidirler. O hâlde onların maaşlarının umum Müslümanlara ait olan beytülmalden verilmesi uygundur. Vali, kadı ve diğer memurlara maaşları ancak beytülmalden verilir, zekât mallarından verilmez. Zekât faslından/fonundan ancak zekât toplayan memurların maaşları verilir. Vali ve kadılara verilecek maaşların miktarı geçim şartlarına göre halife tarafından takdir ve tespit edilir. Özel durumları icabı bir kısmına az, bir kısmına çok maaş bağlamak işi de tamamen halifenin takdir ve salahiyetine aittir. Halifenin halka ait işlerde faydalı gördüğü hususlara hemen harcamada bulunması önem arz eder.⁴¹¹

⁴⁰⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 252.

⁴⁰⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 253.

⁴¹⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 261-262.

⁴¹¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 204.

Fey malı arazi, daire/bina vb. şekilde bir akar malı ise bu (akar) Müslümanların maslahatına yönelik vakıf malı olur. Böylece bu malın geliri ve kazancı bu yola, Müslümanların maslahatına sarf edilir. Sultanın, Müslümanlardan elçiler, ulema, müftüler, hükemâ, müellefe-i kulub gibi genel maslahatı olan atâ sahiplerine feyden atâ vermesi gerekir. Ancak Müslümanlardan böyle genel maslahatı olmayan ancak hususi faydası bulunan mutlak kendi salâhı için çalışana atâ vermek gibi fetva veren âlim veya kadâ ile hükmeden kadı gibi bunlara Müslümanların malını sarf etmek caiz değildir. Ancak sultanın hususi malından (safıyy gibi) bunlara tahsisat/ödeme yapılır. Aynı şekilde bu kişilerden muayyen birine, evladına, torunlarına fey mallarından tahsisat vakfedilmesi caiz değildir. Zira bu (fey malların) geliri de Müslümanların umumuna aittir. Genel faydası olmayan kimselere bu (fey malları) tahsis edilmez.⁴¹²

Asker dışında beytûlmalden maaş alan kimselerin işleri sürekli ise onların söz konusu bu iktadan faydalanmaları ancak sultanın veya nâiblerinin bunu uygun görmesi hâlinde geçerlidir. Bunlar; kadılar, amiller/işçiler, divan kâtipleri gibi kişilerdir ki; bunların bir senelik haraç malı üzerine iktaları caiz olur. Ancak bir seneden fazla iktaları konusunda bir kısım ulema bunu tecviz ederken bir kısmı bunu caiz görmemiştir. Eğer bu kişilerin işleri vergi memurları gibi daimî değilse ya da imam ve müezzinlerde olduğu gibi sürekli bir işleri varsa sultanın izni olmaksızın bu iktâ sahîh olur.⁴¹³ Ancak bunların haraç malı üzerine iktaları, maaşlarını hak edişlerinden ve haraç süresinin dolmasından sonra olmalıdır. Bu durumda zaten bu iktâ değil gerçekte bir havale olur.⁴¹⁴

Ebu Ubeyd, tahsisat almayı hak ettikten sonra almadan ölenin atıyyesinin ne olacağı konusunda şu görüşleri dile getirmektedir: İbn Ömer dedi ki: Celûlâ Vakası'nda bulundum. Kırk bin dirhem değerinde ganimet malı satın almıştım. Medine'ye dönünce Hz. Ömer'in huzuruna çıktım, bana şöyle dedi: "Ateşe arz edilsen, sana da fidye karşılığında kurtarabileceğini söylemiş olsalar beni fidye karşılığında kurtarır mısın?" "Allah'a yemin ederim, sana eziyet veren hiçbir şey yoktur ki fidye karşılığında seni

⁴¹² İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a.

⁴¹³ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a.

⁴¹⁴ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 38b.

ondan kurtarmaya hazır olmayayım”, diye cevap verdim. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.) şöyle dedi: “İnsanlar sana bu malı satarlarken onları görür gibiyim. Senin için şöyle demişlerdir: Abdullah b. Ömer Resulullah’ın sahabîsidir. Aynı zamanda emirü’l-mümininin oğlu ve ona insanların en sevimlisidir. Bundan dolayı da mallarını sana bir dirhem daha pahalı satmaktansa yüz dirhem ucuza satmayı tercih etmişlerdir. Hâlbuki ben sorumlu bir bölüştürücüyüm. Bununla beraber sana Kureyşli bir tâcirin sağlayabileceği bir kârdan daha büyük bir kazanç vereceğim. Senin için dirhemde bir dirhem kâr vardır.” İbn Ömer şöyle dedi: Hz. Ömer daha sonra tüccarları çağırdı. Onlar, getirdiğim malı dört yüz bin dirheme satın aldılar. Ömer bana seksen bin dirhem verdi. Kalanı Sa’d b. Ebî Vakkâs’a göndererek dedi ki: “Bu parayı Celûlâ Vakası’nda bulunanlara taksim et. Onlardan ölen varsa payını varislerine ver.”⁴¹⁵

Ömer b. Abdülaziz tahsisat almayı hak ettikten sonra ölen (ancak bu tahsisatı almamış olan) kimsenin tahsisatını varislerine verirdi. Ömer b. Abdülaziz şöyle yazdı: Kuyudat defterine bak, onlardan her kim tahsisat karşılığında bir yıl boyu iş görmüş, ona düşen silah mükellefiyetinin yükümlülüğünü yerine getirmiş ve askerlik hizmetini ifa etmiş sonra tahsisatını alamadan ölen kimsenin tahsisatını vacip bir hak olarak varislerine öde. Bir de herhangi bir askerî birliğe yazılmış ve ona tahsisat ödenmiş bir kimse bu tahsisatla sefer levazımatını karşıladıktan sonra ölürse akrabalarına bu ödeneği tazmin ettirmeyin. Zira bu ödenek onun hakkıydı.”⁴¹⁶

Kays dedi ki: Abdullah b. Mesud vefat ettikten sonra Zübeyr, Hz. Osman’a şöyle dedi: “Abdullah’ın tahsisatını bana ver. Zira Abdullah’ın ailesi bu malı almaya beytûlmalden daha layıktır.” Bunun üzerine Hz. Osman Zübeyr’e on beş bin dirhem verdi. Yezîd şöyle dedi: Zübeyr, Abdullah b. Mes’ud’un vasisiydi. Fıkıh bakımından yukarıdaki rivayetten şu netice çıkarılabilir: Bir kimse iki kişiyi vasi tayin ederse iki vasiden biri diğerinin iznini almaksızın musinin malında yetkisini kullanabilir. Zira Zübeyr ile Abdullah b. Zübeyr’in ikisi de Abdullah b. Mes’ud’un vasileriydi. Rivayette belirtildiği gibi Hz. Osman vasilerden birisine tahsisatı ödemiştir.⁴¹⁷ Hayy bana şöyle

⁴¹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 331.

⁴¹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 332.

⁴¹⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 332.

anlattı: Bir adam mali senenin sekizinci ayından sonra öldü ve Ömer b. Hattâb (r.) bu adamın mirasçılara atıyyesinin üçte ikisini verdi.⁴¹⁸

Ebu Ubeyd, Kur'an ve ilim tahsil edenlerle yararlı hizmetlerde bulunanların çocuklarına tahsisat bağlama konusunda şu görüşleri ifade etmektedir: Ömer b. Hattâb (r.) bazı amillerine şunu dedi: "Kur'an-ı Kerim öğrenimi görenlere tahsisat bağla." Bunun üzerine vali şu cevabı verdi: "Kur'an öğrenimi görenlere tahsisat bağlamamı emrettin. Ancak bazı insanlar vardır ki Kur'an'da rağbeti olmadığı hâlde ücret almak gayesiyle Kitabı öğrenme arzusundadırlar". Hz. Ömer şöyle karşılık verdi: "İnsanlık ve dostluk meziyetleri için insanlara tahsisat ver."⁴¹⁹ İbn Amr dedi ki: Sad b. Ebî Vakkâs'ın; "Kur'an-ı Kerim'i her kim öğrenirse ona iki bin dirhem vereceğim" dediğini Hz. Ömer haber alınca; "Of Of! Allah'ın kitabının öğrenilmesi için para verilir mi?", diye üzüntüsünü belirtmiştir.⁴²⁰

Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Ebi Malik Dımaşki ile Haris b. Yemced el-Eş'ari'yi bedevi insanlara bilgi vermek ve onları aydınlatmak üzere kırsal bölgeye gönderdi. Bunun karşılığı olarak da kendilerine erzak tahsisatı bağladı. Yezid bunu kabul etti. Haris ise verilen tahsisatı reddetti. Bunun üzerine Ömer'e yazılarak durum soruldu. Ömer b. Abdülaziz cevaben şöyle yazdı: "Bizler Yezid'in yaptığında bir sakınca görmüyoruz. Allah Haris b. Yemced gibilerini de aramızda çoğaltsın."⁴²¹

Eslem dedi ki: "Bir gün Hz. Ömer'in (r.) yanında bulunuyorduk. Derken bedevi bir kadın Hz. Ömer'e gelerek şöyle dedi: Ey müminlerin emiri! Ben Hufaf b. Eyma'nın kızıyım. Babam Resulullah'la (s.a) beraber Hudeybiye'de bulunmuştur. Hz. Ömer; "Yakın bir akrabalık" diyerek kadının ihtiyaçlarının karşılanmasını istedi. Bir adam; "Ey müminlerin emiri! Ona çok verdin" deyince Hz. Ömer; "Babası Resulullah'la beraber Hudeybiye'de bulunmuş hatta falan ve falanca şehirlerin fethinde de bulunmuş

⁴¹⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 333.

⁴¹⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 333.

⁴²⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 333.

⁴²¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 333.

olması muhtemeldir. Bu sebeple onun bu malda hissesi vardır. Söz konusu şehirlerden cizye almaktayız. Şu hâlde ona bu maldan vermeyeyim mi?”, diye karşılık verdi.⁴²²

Ebu Ubeyd, fey tahsisatında eşitliği gözetmek konusuna dair şu açıklamada bulunur: Ebu Bekir’e (r.) mal getirildiği zaman o insanlara bu maldan eşit hisseler verdi ve şöyle dedi: “Arzu ederim ki hayatım sona erinceye kadar kifaf (orta hâlli, ne muhtaç ne de varlıklı olmak) hâlinde bulunayım. Benim için Resulullah’la (s.a) yaptığım cihadın Allah tarafından kabul buyurulması yeter.” Hz. Ebu Bekir (r.) malı insanlar arasında eşit hisseler hâlinde taksim etti. Her insana yarım dinar (altın) düşmüştü. Hz. Ebu Bekir’le (r.) konuşularak mal taksiminde insanlar arasında üstünlük gözetmesi teklif edildi. Hz. Ebu Bekir (r.) şöyle dedi: Faziletlerin sevabı Allah’a aittir. Geçim vasıtası olan bu malda ise eşitliği gözetmek daha hayırlıdır.⁴²³

Ömer b. Hattâb’ın (r.) Câbiye’de irat ettiği hitabeye şahit oldum. Hz. Ömer Allah’a layıkı vechiyle hamd ve senada bulunduktan sonra şöyle dedi: Konuya gelince bu fey Allah’ın size ihsan buyurduğu bir nimettir. Üstün olan ile olmayan feyde eşittir. Hiçbir kimse fey hususunda başkasından daha öncelikli değildir. Ancak şu iki kabileye Lahm ve Cüzam’a mensup olanlar müstesnadır. Ben bu iki kabileye feyden hiç hisse ayırmayacağım.⁴²⁴ Bunun üzerine Lahm kabilesinden bir adam ayağa kalkarak şöyle dedi: Ey İbn Hattâb! Allah hakkı için adalet ve eşitliği gözet. Hz. Ömer şöyle karşılık verdi: “Şüphesiz İbn Hattâb’ın bundan maksadı adalet ve eşitliği gözetmektir. Allah’a yemin ederim ki hicret San’a’da olsaydı Lahm ve Cüzam kabilesinden –az bir kısmı müstesna- hiç kimse hicret için evinden çıkmayacaktı. Yolculuk zahmetine katlanan ve sefer için binek satın alanı, kendi ülkesinde muharebe eden bir kavimle nasıl eşit kılabilirim? Bunun üzerine Ebu Hudeyr ayağa kalktı ve şöyle dedi: Ey müminlerin emiri! Allah Teâlâ hicreti bizim ülkemize sevk buyurmuş ve bizler de bu hicrete yardımcı olup tasdik etmişsek bu bizim hakkımızı düşürmenin bir vesilesi olabilir mi? Hz. Ömer şöyle cevap verdi: Allah’a yemin ederim ki size hisse ayıracağım. Daha sonra

⁴²² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 334.

⁴²³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 335.

⁴²⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 335.

Hz. Ömer malları taksim etti. Yalnız başına olan her ferde yarım dinar düştü. Maiyetinde eşi de bulunan kimseye ise bir dinar hisse verdi.⁴²⁵

Bir rivayete göre Hz. Ömer; “Gelecek seneye kadar yaşayacak olursam insanların sonuncusunu evveline ilhak edeceğim. Ta ki hepsi haklarında eşit olsunlar.”, demiştir. Abdurrahman, bundan maksat eşit tutulmalarıdır, görüşündedir. Hz. Ömer’in daha evvel fikri, İslam uğrunda hizmetleri geçmiş Müslümanları diğerlerine tercih etmesi ve onları üstün tutması şeklindeydi. Onun meşhur görüşü de budur. Hz. Ebu Bekir’in görüşü ise eşitliği gözetmektir. Ancak daha sonra Hz. Ebu Bekir’in görüşünü benimsediği nakledilmiştir. Aynı şekilde Hz. Ali’den de nakledilen haberlerde onun da eşitliği savunduğu anlatılmıştır.⁴²⁶ Bununla beraber her iki görüşün dayandığı deliller vardır:

Rivayet edildiğine göre Süfyân b. Uyeyne konuyu şöyle açıklamaktaydı: Hz. Ebu Bekir Müslümanları İslam’ın çocukları olarak gördüğü için eşitliği savunmuştur. Fazilette, din ve hayır işlerinde birbirinden üstün de olsalar tıpkı babalarına varis olmuş kardeşler gibi mirasta ortak olup alacakları hisselerde eşittirler. Hz. Ömer’in görüşü ise şöyledir: Geçmişte yararları ve hizmetleri sebebiyle birbirinden üstün olmuşlar ve bu hususta farklı temayüz etmişlerdir. Bu durumda ana baba bir kardeşler karşısında baba bir kardeşler gibidir. Nesep dereceleri eşit olmadığı için kardeşlerin veya asabe olan bir erkeğe varis olduklarında yakınlığı kuvvetli veya nesebi daha yakın olan mirasçı olmakta daha önceliklidir.⁴²⁷

Yakınlığı daha kuvvetli olandan maksat şudur: Ana baba bir kardeş, baba bir kardeşe rağmen mirası hak eder, baba bir kardeşi hacb eder. Bu durumda baba bir kardeş her ne kadar kardeş ise de ölüye yakınlığı kuvvetli varis bulunduğu için varis olamaz. Nesepte daha yakından maksat da şudur: Yakınlıkta dereceleri birbirlerinden üstün olan oğul ile oğlun oğlu veya kardeş ile kardeşin oğlu gibidir. Bu durumda aralarında derece farkı bulunduğu için oğul, oğlunun oğlunu, kardeş de kardeşin oğlunu

⁴²⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 335.

⁴²⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 336.

⁴²⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 351.

hacb eder. Süfyân b. Uyeyne demek istiyor ki derece farkı dolayısıyla nasıl ki akrabalar mirasta eşit değilseler, aynı şekilde bir nevi İslami miras olan beytülmaldeki haklarda da birbirlerine tercih edilirler. Buna göre İslam’a en çok yardımı dokunan ve uğrunda en çok yararlı hizmetler ifa edenler ile İslam’ı en çok müdafaa edenler mal dağılımında diğerlerinden üstündürler.⁴²⁸

Müslümanları beytülmalden yeterince yararlandırmak ve onlara öncelik tanımak hususunda Ebu Ubeyd’in görüşleri şöyledir: Resulullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu anlattı: Uhdesine bir iş tevdi edilen kimse, evli değilse evlensin, meskeni yoksa mesken edinsin, bineği bulunmuyorsa kendine bir binek alsın, hizmetçisi yoksa bir hizmetçi tutsun. Bunun ötesinde bir şey edinen, mal, altın ve para toplayan yahut deve sahibi olmaya kadar giden kimse kıyamet günü Allah onu hain veya hırsız olarak mahşere getirir.⁴²⁹

Resulullah (s.a) bir zatı amil tayin etti. Adam geri dönünce; “Bu sizin hakkınızdır, bu da bana hediye edilmiştir.”, demeye başladı. Bunun üzerine Resulullah (s.a) ayağa kalkarak Allah’a hamd ve senada bulunduktan sonra şöyle buyurdu: “Ne oluyor ki bir amili tayin edip gönderiyoruz da; “Bu sizin malınız, bu da bana hediye edilmiştir”, deyip duruyor. Böyle diyen kimse babası ve anasının evinde otursaydı da görseydi, acaba kendisine hediye verilir miydi? Muhammed’in ruhunun kudret elinde olan Allah’a yemin ederim: Onlardan hiç kimse yoktur ki topladığı vergilerden haksız olarak bir şey alırsa kıyamet günü aldığı şeyi kendi boynu üzerinde taşıyıp getirecektir. Deve veya sığır olursa böğürerek keçi olursa meleyerek boynunun üzerinde olduğu hâlde gelecektir.” Daha sonra Resulullah (s.a) iki elini koltuk altı beyazlığı görünene kadar kaldırdı ve “Allah’ım tebliğ ettim mi? Allah’ım tebliğ vazifemi ifa ettim mi?”, buyurdu.⁴³⁰

Hiz. Peygamber buyurdu ki; “Sizden her kime bir işi uhdesine verirse bu kimse bir iğne ve daha büyük değerde bir şeyi bizden gizlerse bu yaptığı bir ihanettir. Kıyamet

⁴²⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 351.

⁴²⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 338.

⁴³⁰ Buhari, Zekat 67; Müslim, İmare 26; Ebu Davud, Harac 38 Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 338.

günü çaldığını getirecektir.” Bunun üzerine şekli hâlâ gözünün önünde olan Ensar’dan siyah bir zat ayağa kalktı ve; “Ey Allah’ın Resulü! Verdiğin görevi al”, dedi. Resulullah; “Sana ne oldu?” diye sordu. Adam: “Senden şöyle şöyle buyurduğunu işittim,” dedi. Resulullah (s.a) şöyle buyurdu: “Ben o sözü şimdi de söylüyorum. Sizden kimin uhdesine mali bir görev tevdi edersek malın azını da çoğunu da getirsin. Ondan kendisine verileni alsın, nehyedilenden de sakınsın.”⁴³¹

Zeyd b. Eslem dedi ki: Hz. Ömer bir gün bize şöyle dedi: Ben sizlerle mal kazanma yolları arasında bulunuyorum. Sizden her kim malı varsa onun malı aynı zamanda bizim elimizin altında bulunan şeylerdendir. Hele sizden hiçbiriniz bineğin sırtına atılan örtü, yük ipi ve semer gibi şeylerde vermemezlik yapmasın. Zira bu şeyler bütün Müslümanların ortak malıdır. Müslümanlardan tek bir fert yoktur ki bunlarda hakkı olmasın. Bu eşya bir tek kişinin malı olsa sahibi onu kıymeti büyük bir eşya olarak addedecektir. Böylelikle de vermemezlik yapabilir. Buna karşılık bütün Müslümanların ortak malı olursa onun değerini bilmez ve bu, Allah’ın malıdır, der.⁴³²

Amr b. Sâik amillerin mal ve servetlerinin arttığını görünce bu duruma karşı hoşnutsuzluğunu belirtti ve Hz. Ömer’e manzum hâlinde bir mektup yazarak durumu arz etti. Abdullah b. Sâlih rivayetinde Leys’ten naklen bu beyitleri zikretmiştir. Ravi der ki: Bunun üzerine Hz. Ömer (r.) aralarında Ebu Hüreyre ve Sa’d’ın da bulunduğu amillerine haber göndererek mallarının yarısını kendilerinden aldı. Muâz bize İbn Avn ve İbn Sirin’den şöyle dediğini rivayet etti: Ebu Hüreyre (r.) Bahreyn’den dönünce Hz. Ömer ona şöyle dedi: “Ey Allah’ın ve Kitabı’nın düşmanı, Allah’ın malını mı çaldın?” Ebu Hüreyre; “Ben ne Allah’ın ne de Kitabı’nın düşmanı değilim, ben ancak Allah’a ve Kitab’ına düşmanlık besleyenlerin düşmanıyım. Binaenaleyh Allah’ın malını çalmış da değilim.” deyince Hz. Ömer; “O hâlde on bin dirhemi nereden topladın?”, dedi. Ebu Hüreyre; “Atlarım doğurarak çoğaldı, amillik görevimin tahsisatı da biriktirdim, beytûlmalden aldığım hisseleri de topladım” diye karşılık verdi. Ancak Hz. Ömer

⁴³¹ Müslim, İmare 30; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 339.

⁴³² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 342.

dinlemeyerek Ebu Hüreyre'nin on bin dirhemini ondan aldı. Ebu Hüreyre der ki: "Ancak sabah namazını kıldıktan sonra emirü'l-müminin için istiğfarda bulundum."⁴³³

Ebu Ubeyd, Hz. Ömer ve Ebu Hüreyre hakkında naklettiği rivayete benzer bir rivayette bulundu. Bu rivayette şu ilaveyi yapmıştır. İbn Sirin der ki: Ebu Hüreyre şöyle anlattı: "Daha sonra Hz. Ömer bana: "Amillik yapar mısın?" diye sordu. Ben: Hayır, diye cevap verdim. Bana: "Senden daha hayırlı olan Hz. Yûsuf bu işi yapmıştır", deyince ben şöyle cevap verdim: "O, babası ve dedesi peygamber olan bir peygamberdir. Ben ise Umeyme'nin oğluyum. Hem de üç ile iki şeyden korkmaktayım." Ömer (r.); "Beş şeyden desene", dedi. Ebu Hüreyre devamla der ki: "Bilmeden söz söylemekten, hilmsiz idare etmekten, sırtıma vurulmasından, ırzıma sövülmesinden ve malımın elimden alınmasından korkmaktayım."⁴³⁴

Ebu Ubeyd rivayet ettiğine göre Musa dedi ki: Hz. Ali beytülmale girdi. Mallara küçümseyici bir edayla baktıktan sonra şöyle dedi: Akşam vakti girmeden senin için bir tek dirhem dahi bırakmayacağım. Daha sonra Benî Esed'den bir zata emir vererek akşama kadar malları Müslümanlar arasında taksim ettirdi. Hz. Ali'ye: "Ey müminlerin emiri! Mukassime bir ücret verseydin", denilince Hz. Ali şöyle cevap verdi: "İstiyorsa vereyim. Ancak bu haram olsa gerektir."⁴³⁵

Harun b. Antere'den rivayete göre Nevruz veya Mihrican gününde Hz. Ali'yi Rahbe'de ziyaret ettim. Yanında köylerin ileri gelenleri oturuyordu. Etrafında da hediyeler vardı. Derken Kanber içeri girdi. Hz. Ali'nin elini tuttu ve şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Sen infak eden bir kimsesin. Bu yüzden bu malda senin ailenin de hakkı vardır. Ben sana bir şeyler saklarım." Hz. Ali; "Bu sakladığın nedir?", diye sordu. Kanber; "Gidelim de bunların ne olduğunu gör", diye cevap verdi. Ravi diyor ki: Kanber Hz. Ali'yi bir eve götürdü. Evin içinde altın ve gümüş suyu verilmiş gümüş ve altın kaplarla dolu bir çuval vardı. Hz. Ali bunu görünce; "Anan seni kaybedeydi. Evimi

⁴³³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 342.

⁴³⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 343.

⁴³⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 344.

büyük bir ateşe mi vermek istedin?” dedi ve sonra Hz. Ali, bunları birer birer tartıp her arife hissesini verdi.⁴³⁶

B. ASKER MAAŞLARI

Devletin harcama cihetlerinden birisi, ganimet veya feyin humusunun tahmisidir. Bu mallar tahmis edilir denirse bu Resulullah'ın (s.a) payı olup tüm Müslümanların maslahatına sarf edilir ve bu maslahatların en önemlisi de askerlerin maaşlarıdır. Zira onlar İslam ordusu ve (devletin) himayesidir bu yüzden fey mallarının hepsi veya bir kısmı durumun ve ihtiyacın gerektirdiği kadar onlara sarf edilir.⁴³⁷ Cihetlerden birisi de haraçtır ki; imamın uygun gördüğü şekilde aynî veya gelir olarak haraç arazilerinden alınan mali vergilerdir. Zira haraç Müslümanların maslahatları ve özellikle de askerlerin maaşları için önemli bir vergidir.⁴³⁸

Devletin harcama cihetlerinden bir diğeri de beytülmalidir. Askerlerin maaşları ihtiyaçları oranında bu beytülmaldeki mallardan sarf edilir. Zira Müslümanların beytülmalı, onların maslahatları ve ordu düzeninin temini için vardır.⁴³⁹ Beytülmal bu cihetten ibarettir yoksa belli kimseler için korunmuş/saklanmış bir mahal değildir. Beytülmal hak sahibi olan tüm Müslümanlar için mutlak olarak vardır ve hiçbir sınıfa veya belli bir kavme mahsus değildir. Aksine o genel olarak tüm Müslümanların beytülmal haklarındandır.⁴⁴⁰

Beytülmal'ın cihetleri/kısımları ise yedidir: Birincisi; Resulullah'ın (s.a) payıdır ki; bu da Müslümanların maslahatına dönük olan fey ve ganimetin humusunun tahmisidir (*safiyy*). İkincisi; haraç malıdır. Üçüncüsü; muayyen bir varisi olmaksızın ölen Müslümanın bıraktığı maldır. Dördüncüsü; maliki bilinmeyen zayi maldır. Beşincisi⁴⁴¹; ehl-i zimmetten alınan cizye mallarıdır. Altıncısı; kâfirlerin ticaretlerinden

⁴³⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 345.

⁴³⁷ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 29a.

⁴³⁸ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 29a.

⁴³⁹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v.31b.

⁴⁴⁰ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 32a.

⁴⁴¹ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 32a.

alınan öşür vergisi mallarıdır. Yedincisi; zikri önceden geçen fey mallarıdır ki; Ebu Hanife ve Ahmed'e göre bu mallar daha önce dediğimiz gibi genel maslahatlar içindir. Şafii'nin mezhebine göre ise bunlar beytülmalin değil ancak İslam ordusuna mahsustur.⁴⁴²

İbn Cemaa, maslahatlar hakkında şu görüşleri dile getirir: Söz konusu bu maslahatlar İslam askerlerinin maaşlarıdır, gedik yerlerin imareti, silah ve binek hayvanlarının temini, gediklerin/yarıkların kapatılması, yol ve köprülerin imar edilmesi, nehirlerin hafriyatı, kadıların, valilerin, ulemanın, müftülerin, casus/bekçilerin, elçilerin, imamların, hatiplerin, müezzinlerin, fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve ölümlerin defni vb. içindir.⁴⁴³

Eğer beytülmal tüm bu masrafları karşılamada darlığa düşecek olursa öncelikle askerlerin maaşları karşılanır.⁴⁴⁴ Diğerleri ise -kadı, amil/işçi maaşları- borç olarak beytülmalde/hazinede kalır. Eğer beytülmalde darlık durumu devam ederse veliyyülemr borç alır. Eğer veliyyülemr borçlarını ödeyemeden ölürse ondan sonra gelen veliyyülemr bu borçları ödemeyi üstlenir. Şayet yukarıda zikredilen tüm masraflar karşılandıktan sonra beytülmalde fazla mal bulunursa bu durumda Ebu Hanife'ye göre bu fazlalık mal, meydana gelebilecek bir vakıa için ihtiyaten beytülmalde kalır (saklanır). Şafii ise bu artan mallar Müslümanların genel maslahatı için sarf edilir, demiştir.⁴⁴⁵

Sultanın haraç arazisinin bir kısmını mürtezika/maaşlı askerlerin bir kısmına ikta vermesi caizdir. Eğer askerin maaşı, sultanın verdiği ikta miktarınca ise bu ikta caiz olur. Bu iktanın süre olarak bir sene veya birkaç sene olması sultanın bunu uygun görmesine bağlıdır.⁴⁴⁶ Eğer bu haraç arazi, araziden çıkan ürünün bir kısmına göre yani tıpkı Şam ve Mısır beldelerindeki iktalarda olduğu gibi mukâseme yoluyla ikta verilirse,

⁴⁴² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 32b.

⁴⁴³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 33a.

⁴⁴⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 33a.

⁴⁴⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 33b.

⁴⁴⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 36b.

bu iktân cevazı mukâseme usulüyle cevazına bağlıdır. Buna göre mukâseme yoluyla iktâ caizdir dersek caiz olur, aksi hâlde caiz olmaz.⁴⁴⁷

Sultan böyle bir iktâ süreli olarak verdiğinde iktâ eden şahıs ehliyetini taşıdığı takdirde söz konusu sürenin sonuna kadar iktâ devam eder. Ancak bu süre dolmadan ölürse iktâ son bulur. Bu durumda bu arazi beytülmale geri döner ve ölenin varislerine bu kişinin ölümünden önce hak ettiği payı verilir.⁴⁴⁸

İktâ edilen kişi⁴⁴⁹ bu süre zarfında bir kötürümlüğe/felce ya da müzmin bir hastalığa maruz kalırsa daha sahih kavle göre onu askerliğe teşvik etmek amacıyla iktâ devam eder. Zira onun böyle bir özürle karşılaşması iktânın devam etmesine mâni değildir. Böylece bu kişi kendini askerlikten alıkoymaz aksine askerliğe dönmeye özen gösterir ve ihtiyaçları sebebiyle de ailesine bu maaşla faydalı olmaya devam eder.⁴⁵⁰

Sultanın verdiği iktân üzerinden bir sene geçtikten sonra iktâ edilen şahıs hakkında bu iktâdan vazgeçme/cayma hakkı vardır. Ancak bu cayma/rücu iktâ edilen şahsın maaşını hak edişinden sonra ve haraç süresinin dolmasından önce ise bu caiz olmaz.⁴⁵¹ Zira bu durumda kişi bu maaşıyla iktâ hak etmiştir. Ancak bu cayma/rücu iktâ edilen kişinin maaşını hak edişinden evvel ise bu durumda sultanın bu iktâdan rücu/cayması caiz olur zira bu durumda o kişi iktâ hak etmemiştir.⁴⁵²

Meşru zekât mallarından ve diğer mallardan bir şeyi mürtezika/maaşlı askerlere iktâ etmek caiz değildir.⁴⁵³ Ayrıca askerler için hazırlanan fey mallarından bir şeyi de fakirlere veya başkalarına iktâ vermek caiz değildir. Zira her iki malların her biri, onu hak ediş sıfatına mahsus belli topluluklara aittir. Bu toplulukların dışındakilere sarf edilmesi caiz değildir. Ebu Hanife ise bunun caiz olduğunu söylemiştir. Buna göre

⁴⁴⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a.

⁴⁴⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a.

⁴⁴⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37a.

⁴⁵⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.37b.

⁴⁵¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 37b.

⁴⁵² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 38a.

⁴⁵³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 39b.

maaşlı/mürtezika askerlerin bir kısmının maaşı yeterince karşılanamayıp beytülmal maaşlı askerlerin maaşını yeterince sağlama konusunda darlık içindeyse bu durumda eksik maaşları tamamlamak üzere askerlere yetecek şekilde zekât mallarından Allah yolunda (*fi sebilillah*) payından kendilerine sarf edilir.⁴⁵⁴

İbn Cemaa, asker atâlarının/maaşlarının takdiri ve cihada hazırlananların hak ettikleri konusunda şu açıklamalara yer vermektedir: Ebu Bekir (r.) ve Ali (r.) insanlar arasında ihtiyaç miktarı atâ verme hususunda tesviyeyi/eşit vermeyi uygun görmüştür. Böylece kimseyi daha önce İslam'a girmesi veya başka bir sebeple atâ verme hususunda üstün tutmamıştır. Aynı şekilde her ikisi de hilafetleri boyunca bunu uygulamıştır. Şafii ve Malik de bu şekilde demiştir.⁴⁵⁵ Hz. Ömer (r.) ve Osman (r.) ise atâ hususunda dinde ve hicrette önceliği esas alarak bu konuda tafdili/üstün tutmayı uygun görmüşlerdir. Her ikisi de hilafetleri boyunca bunu uygulamışlardır. Ebu Hanife de bu görüştedir.⁴⁵⁶

Hz. Ömer (r.) divanı vaz ettiğinde dinde ve hicrette önceliğe göre onları üstün tutmuş ve buna göre atâ/maaş ehlini şu tabakalara ayırmıştır:

Birinci tabaka: Muhacirlerden Bedir Gazvesine katılan her birine senede beş bin dirhem farz kılmıştır. Bunlar arasında Osman, Ali, Talha, Zübeyr, (Hz. Ömer) (r.a) kendisini de onlarla birlikte sayarak kendisine de beş bin dirhem farz kılmıştır. Ve bu gruba Resulullah'ın (s.a) katındaki yerleri sebebiyle Abbas, Hasan ve Hüseyin'i (r.a) de katmıştır.⁴⁵⁷ Bedir ehline atâ/maaş verme hususunda Hz. Peygamber'in (s.a) zevceleri dışında kimseyi üstün tutmamıştır. Hz. Peygamber'in (s.a) zevcelerinin her birine on bin, Hz. Aişe'ye (r.) ise on iki bin dirhem farz kılmıştır/vermiştir.⁴⁵⁸

İkinci tabaka: Ensar'dan Bedir Gazvesi'ne iştirak edenlerin her birine dört bin dirhem atâ/maaş olarak farz kılmıştır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 40a.

⁴⁵⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 42b.

⁴⁵⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43a.

⁴⁵⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43a.

⁴⁵⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43b.

⁴⁵⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43b.

Üçüncü tabaka: Mekke'nin fethinden önce hicret edenlerden her birine üç bin dirhem farz kılmıştır. Bunlar arasında Hâlid b. Velîd ve Amr b. Âs (r.a) da vardır.⁴⁶⁰

Dördüncü tabaka: Fetihten sonra Müslüman olanların her birine senede iki bin dirhem maaş farz kılmıştır/bağlamıştır. Bunlar arasında Muaviye ve babası Ebu Süfyân vardı ve bunlara o dönemdeki Muhâcir ve Ensar'ı da katmıştır.⁴⁶¹

Beşinci tabaka: Fetihten sonra Müslüman olup⁴⁶² bu tabakada bulunanlara 1.000-2.000, 500-1.000 ve 300-500 dirhem arasında konumlarına/derecelerine, cihadlarına, Kur'an tilavetlerine göre atâ/maaş takdir etmiştir. Bu tabakalardan kimseye üç yüz dirhemden az atâ/maaş vermemiştir.⁴⁶³

İbn Cemaa, beytülmal gelirlerinin artması hususuyla ilgili şu açıklamayı yapar: Hz. Ömer (r.) bu konuda ayrıca şunu demiştir: Eğer beytülmalde mal fazla olursa bu sayılan tabakadakilerin her birine dört bin dirhem vereceğim. Bu dört bin dirhemini bini atı, bini seferi, bini silahı, bin dirhemi de geride bıraktığı ailesi içindir. Bu, beytülmalde malın çok olması durumunda takdiri güzel olan bir uygulamadır.⁴⁶⁴

Ebu Bekir'in (r.) ve Ali'nin (r.) atâ/maaş verme hususunda tesviyeyi/eşitliği esas aldığı daha önce zikredilmişti. Şafii ve Malik de bu görüştedir.⁴⁶⁵ Burada atâda/maaşa tesviyeden/eşitlikten maksat herkese eşit miktarda maaş verilmesi değildir aksine her insana kendi ve ailesinin ihtiyacı kadar ve maruf yeterlilikte bir maaş/atâ verilmesidir. Beytülmalde mal çok da olsa kişiye kifayetin üzerinde bir miktar ata/maaş verilmez. Kimse başka birine şerefli nesebi, dinde veya hicrette önceliği sebebiyle üstün tutulmaz. Aksine kifayet miktarınca atâ/maaş verilmesi hususunda şerefli nesebi olan, savaşta cesaretli olan ile diğerleri eşittirler. Zira bu atâ/maaş kendilerini cihada ve sebeplerine hazırladıkları için verilir. Bu yüzden hepsi atâ/maaş konusunda eşit durumdadır. Ebu

⁴⁶⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43b.

⁴⁶¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43b.

⁴⁶² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 43b.

⁴⁶³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 44a.

⁴⁶⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 44a.

⁴⁶⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 44a.

Hanife ise beytülmalde mal çok olur ve genişlik bulunursa, mürtezika/maaşlı askerlerin kifayet üzerinde atâ/maaş alması caiz olur, demiştir.⁴⁶⁶

Sultan, emir ve askerlerine ihtiyaçları ve durumlarına göre layık oldukları kifayet miktarınca maruf ölçüde atâ/maaş bağlar.⁴⁶⁷ Buna göre onların durumları, emir ve askerlerin zevceleri, evladı, köleleri, hayvanları, silahları, cihad seferi hâlinde hayvanların yemleri göz önünde tutulur. Tüm bu hususlar dikkate alınarak ihtiyaç miktarı atâ/maaş bağlanır. Ayrıca kişinin nafakası, giyimi ve diğer sıkıntılar/zahmetleri de ihtiyaç miktarınca buna katılır. Ayrıca emir ve askerlerin yaşadığı dönem, ortam, hayatın ucuzluk ve pahalılığı (enflasyon), yeme-içmede ve şer'i olarak giyim-kuşamda o şehrin âdeti, maaş verilecek kişinin şahsî karakteri, konumu/derecesi dikkate alınır. Tüm bu sıkıntıların, zorlukların dikkate alınarak bunlara yeterince atâ/maaş verilmesi, onların cihadla meşgul olmalarını ve buna hazırlanmalarını sağlamaya kâfidir.⁴⁶⁸

Hayvanlarını, haram bir şeyle kendisini veya kölelerini süslemek amacıyla askere atâ/maaş verilmez. Ancak savaşta veya savaş dışında cihad ederken bu süslemenin bir maslahatı varsa bu durumda atâ/maaş verilebilir. Asker sayısı çok olduğunda askerin hayvanı harpte ölürse ya da silahı helak olursa o kişinin atâsından/maaşından bu bedel mahsup edilmez.⁴⁶⁹

Atâ'nın/maaşın verilmesinin senenin belli bir vaktinde olması müstehaptır. Atâ/maaş senede bir kez olmalıdır. Ancak bir maslahat sebebiyle senede iki veya daha fazla atâ/maaş verilmesi caizdir. Eğer atâ/maaş, mürtezika askeri bunu hak ettikten sonra ertelenirse ve beytülmalde bunu karşılayacak mal da bulunursa⁴⁷⁰ bu (mürtezika/maaşlı askerlerin) onu talep etme hakkı vardır. Eğer beytülmalde bunun bir

⁴⁶⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 44b.

⁴⁶⁷ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 45a.

⁴⁶⁸ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 45b.

⁴⁶⁹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.46a.

⁴⁷⁰ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v.46a.

kısmını karşılayacak mal bulunmazsa beytülmalin borcu olarak bu kalır ve o askerlerin sultandan bunu talep etme hakkı yeterince mal toplanana kadar olmaz.⁴⁷¹

Eğer beytülmalde askerlerin atâları/maaşları dışında fazla mal bulunursa bu durumda onların gelecek seneki maaş ödemeleri/sarfiyatı de caizdir. Ayrıca savaşa hazırlık olması için kalelerin ıslah edilmesi/onarılması, silah ve binek hayvanları temini için de bu fazla malların sarf edilmesi caizdir.⁴⁷²

Eğer mürtezika/maaşlı askerlerden bir kısmı öldüğünde atâsı/maaşı evleninceye dek kızlarına ve zevcelerine, bülüğa erip kendi kazancını temin edinceye dek küçük erkek çocuklarına⁴⁷³ veya mücahit mürtezika askerlerini cihada teşvik etmek amacıyla kötürüm ve âmâ çocuklarına ebedî olmak üzere verilmeye devam eder. Tüm bunların hepsi onları cihada teşvik etmek ve kendilerinden sonra ailelerinin durumu hakkında onların kalplerini rahatlatmak içindir. Kendisine maaş verildiği sene içinde mürtezika/maaşlı asker öldüğünde sene içinde geçen sürede hak ettiği hisse miktarı mirasçılara sarf edilir/verilir.⁴⁷⁴

Maaşlı askerlikten ayrılmak, atâsını teberru etmek konusunu İbn Cemaa şöyle açıklar: Maaşlı askerlerden bir kısmı mürtezika/maaşlı askerlikten ayrılmak isterse ve cihad sebepleriyle iştigal etmeyi terk ederse şayet kendisinden müstağni olunuyorsa bu ayrılış caiz olur. Ancak savaşta şecaati/cesareti, görüşü, tedbiri/idaresi⁴⁷⁵ ve tecrübesi sebebiyle kendisine ihtiyaç varsa bu ayrılış caiz olmaz ve sultanın da buna hakkı yoktur. Ancak sultanın orduda bu askere atâ/maaş vermeksizin kişi cihad gereklerini yerine getirip kendi imkanlarıyla maaşını karşılıyorsa bu durumda askerlikten teberru etmesi/ayrılması caiz hatta faziletli olandır.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 46b.

⁴⁷² İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 46b.

⁴⁷³ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 46b.

⁴⁷⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 47a.

⁴⁷⁵ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 47a.

⁴⁷⁶ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 47b.

Sultan bir ordu ve seriyyeyi meşru bir savaş için gönderdiğinde bundan mürtezika askeri mazeretsiz şekilde imtina ederse maaşları düşer. Ancak askerî güçteki zayıflık, bir haram işleme gibi bir mazeretten dolayı savaştan imtina etmişse bu sebeplerle maaşları düşmez.⁴⁷⁷

Maverdi'nin asker maaşları hakkındaki görüşleri şöyledir: Askerlere ihsan ve ücret verilmesi hususunda ihtiyaç miktarı göz önünde tutulur. Emniyet ve huzuru sağlayıp ihtilafı önlemek için tespit işlemi yapılır. İhtiyaç miktarı, yeterlilik üç şarta göre tespit edilir:

- a. Nesepleri, köleleri nazara alınır.
- b. Beslediği harp ve at hazırlığı için gerekli hususlar dikkate alınır.
- c. Bulunduğu yerin pahalılığı ve ucuzluğu esas alınır.⁴⁷⁸

Bunlara göre yiyeceği, elbisesi, aile fertleri düşünülür ve yetecek miktar tespit edilir. Bu miktar iâşe için esas olur. Sonra her yıl durum yeniden araştırılır. İhtiyaçları fazlayı gerektiriyorsa iâşesi artar. İhtiyacı gerektirici şeyler azalmışsa azaltılır. Hukukçular bir defa yeterlilik tespit edildikten sonra bunun arttırılıp arttırılamayacağını caiz olup olmayacağına ihtilafa düşmüşlerdir. Şafii'ye göre hazine malı çok da olsa ihtiyaç miktarı arttırılamaz. Çünkü hazinenin malı diğer gerekli kamu maslahatı için saklanır. Ebu Hanife'ye göre hazinenin malı elverişliyse ihtiyaç miktarı arttırılabilir.⁴⁷⁹

Askere maaş verme zamanı belli olmalıdır. Ordu da maaş vaktini bekler. Maaş için tespit edilecek bu ödeme zamanı, hazinenin vergilerinin ödendiği zamandan sonra olmalıdır. Her yıl bir defa ödeme yapılıyorsa o yılın vergilerinin toplandığı zamanın sonunda ödenmelidir. Senede iki defa vergi veriliyorsa sene iki eşit parçaya bölünür,

⁴⁷⁷ İbn Cema, *Tecnidül Ecnad*, v. 47b.

⁴⁷⁸ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305.

⁴⁷⁹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305.

buna göre ödeme yapılır, aylık ödeniyorsa her ayın başında maaş verilir. Böylece o ay içinde ortaya çıkacak masraf ve ihtiyaçlarını karşılarlar.⁴⁸⁰

Hazine gelirleri toplandığında ödemeler geciktirilmez. Hazine malları henüz toplanmadığı zaman da asker ödenmesini isteyemez. Hak kazandıklarında hazinede mal varsa, atıyye ve maaşı askerler ister, devlet de böyle bir atıyyeyi mal bulunca hemen öder. Hazineye mali bakımdan bir darlık gelir, halife ödeme imkanını kaybederse askerlerin isteme hakkı geri bırakılır, bu hak iptal dahi edilebilir. Zaruri ihtiyaçları karşılığı verilen para, hazineden alacak hâline gelir. Buna göre halifeden bunu isteme hakları bulunmaz.⁴⁸¹

Ordu komutanı veya halifenin özür veya haklı bir sebeple ordunun miktarını azaltmak istemesi caizdir. Sebepsiz yere azaltma caiz olmaz. Çünkü onlar Müslümanların ordusudur ve onları düşman tehlikelerinden korumaktadırlar. Askerlerin bir kısmı ordudan ayrılmak, kayıttan silinmek isterse, devletin ihtiyacı yoksa silinebilirler ancak ihtiyaç olması halinde silinemez. Asker bir özre mebni ayrılmak istiyorsa, ihtiyaç zamanı da olsa silinebilir. Ordu düşmanla denk olduğunda savaşmaktan kaçınıyorlarsa, devletten aldıkları maaşları kesilir. Düşmandan zayıf olduklarında savaştan kaçınırlarsa maaşları kesilmez.⁴⁸²

Harp esnasında askerin hayvanının yiyecek bedeli verilir. Harp dışında bir bedel verilmez. Silahı, harpte zarar görmüşse, iâşe takdirinde ihtiyaç tespitinde silah kaydı yoksa bedeli verilir. İâşenin içinde silahının bedeli varsa bu durumda kaybolan silahın bedeli verilmez. Harp yolculuğu için seferinin ücreti verildiği hâlde sefere gitmezse maaşı kesilir. İâşesi içinde sefer ücreti dâhil değilse, sefer ücreti verilir, ondan sonra maaşının kesilmesi yoluna gidilir. Sefer ücreti maaşının içindeyse ayrıca bir yolculuk ücreti talep edilemez.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305.

⁴⁸¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305.

⁴⁸² Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 305-306.

⁴⁸³ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 306.

Askerlerden biri ölür veya öldürülürse verilecek mal mirasçılara geçer. Beytülmal'den alacakları olarak mirasçılar maaşa hak ederler. Hukukçular, ölenin çocuklarının nafakalarının ordunun iâşe defterinde devam edip edemeyeceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir görüşe göre asıl hak sahibi mevcut olmadığından ordu defterinden çocuklarının nafakaları silinir. Bununla beraber ailesinin, öşür ve zekât mallarından istifade etmesi için kayıt defterine kaydı yapılır. Diğer görüşe göre ölen askerin mirasçılar için ordu defterinde maaş kaydı, onlara bir nafaka olarak aynı şekilde devam eder. Bu şekilde davranmakla çocukları askerliğe teşvik edilmiş ve onların da bu işe hazırlanması temin edilmiş olur. Asker bir sakatlığa maruz kaldığında iâşenin düşüp düşmeyeceği konusunda hukukçular ihtilaf halindedir. Bir görüşe göre iâşe hakkı düşer zira maaş bir iş karşılığıdır. Diğer görüşe göre askerliğe teşvik etmek, asker yetiştirmeye rağbet maksadıyla hastalanan veya sakatlanan kimsenin maaşı ordu defterinde devam eder.⁴⁸⁴

Nizâmülmülk, padişahın ordusuna ait tahsisatın belirlenmesi hususunda şu görüşleri dile getirir: Askerin maaşının belirlenmesi, ikta sahiplerinin emirlerindeki askerlerin tahsisatını kesinleştirmesi gerekir. ikta sahibi olmayıp gulam olanların maaşları da belli olmalıdır. Tahsisatları hazırlanıp zamanında verilmelidir. Yanlarına çağırıp bizzat ödemek şartıyla yılda iki defa da verilir. Aylıkları padişahın bizzat vermesi tercih sebebidir. Böyle olunca padişaha sevgi bağları güçlenir, birlik duygusu oluşur.⁴⁸⁵ Eski padişahların düzeninde ikta verilmesi söz konusu değildi. Herkese liyakatine göre yılda dört defa olmak üzere hazineден nakden maaş ödemesi yapılırdı. Böylece askerler daima refah içinde olur, önemli göreve gitmeye hazır bulunur, derhâl işe koyulurdu. Amiller para toplayarak hazineye gönderir, hazineден de gulamlara, askerlere paraları ulaştırılırdı. Bu çok iyi bir yöntemdi, hâlâ Mahmud oğullarında yürürlüktedir. İkta sahiplerine şu tembih edilirdi: “Ölüm veya başka bir sebeple birliğin kadrosunda eksilme olursa, derhâl bildirilsin, saklanmasın.” Birlik komutanlarına da; “Paralar alındığına göre hangi görev olursa olsun asker hazır tutulsun. Bir mazereti

⁴⁸⁴ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 306.

⁴⁸⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Daru's-Sekafe, Katar 1407, s. 139.

dolayısıyla görevinden geri kalan çıkarsa, derhâl bildirilsin.” emri verilirdi. Emre uymayanların kulağı bükülür, ceremesini çekerlerdi.⁴⁸⁶

C. TENFİL

Savaşçılar arasında harpte üstün bir mücadelede bulunan ve düşmana büyük bir zaiyat veren biri varsa sultanın Müslümanların maslahatlarına ayrılan paydan onun ganimet hissesine, savaşa olan katkısı nispetinde ilave yapma hakkı vardır. Zira Hz. Peygamber’in (s.a) bir seriyyeye fazladan pay verdiği bilinmektedir. Nefel, ordu komutanının, düşmanın moral gücünü çökertmek, zaferi sağlamak, bir hisarın yerini göstermek, pusuyu savuşturmak, bir kötülüğü bertaraf etmek gibi işler yapan kimselerin ganimetten hak ettikleri hisselerine ilave mal koymasıdır. Bu, muayyen bir kişi için olabileceği gibi belirli bir topluluk için de olabilir. Ordu komutanının şöyle sözler söylemesi caizdir: “Bana falanca kaleyi gösteren kişiye filanca malı vereceğim.” Aynı şekilde “Kale kapısını açana, falancayı öldürene, filancayı bana getirene” gibi şartlar koşarak ödül vaat edebilir. Bu durumda denileni yapan kimseler şart koşulan ne ise onu hak ederler.⁴⁸⁷

Nefelin Müslümanların maslahatlarına ayrılan hisseden verilmesi caizdir. Bunun ganimetin aslından olması şart koşulmuşsa yapılan işe yahut işin tehlikesine göre belirleyip üçte bir yahut dörtte bir denilmesi gibi bunu ordu komutanı kendi görüşüne göre belirler. Hadisi şerifte nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a) öncü (*el-bedâe*) konumundakiler için dörtte bir, artçı (*er-rac’a*) konumundakiler için üçte bir oranında nefel vermişti.⁴⁸⁸

Öncü, komutanın darülharbe girmeden önce gönderdiği birliğe denilir. Artçı ise komutanın darüislama dönmek üzere harekete geçmesinden sonra düşman tarafına geri gönderdiği seriyyedir. Bu konumdakilere fazla verilmesinin sebepleri şunlardır: Bu birlik savaş yorgunluğunun üstüne tekrar geri dönmeyi gerektiren bir durumdadır,

⁴⁸⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 139.

⁴⁸⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 226.

⁴⁸⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 226; İbn Mace, Cihad 35; Tirmizi, Siyer 12; Ahmed, *Müsned*, V/320. Benzer bir rivayet için bk. Ebu Davud, Cihad 146; Darimi, Siyer 41; Ahmed, *Müsned*, IV/160.

yapılan savaş nedeniyle düşman bunların varlığından haberdardır, İslam ordusu uzaklaşmıştır. Bu özellikler öncü birliklerinde yoktur.⁴⁸⁹

Ulema yukarıdaki hadiste geçen “üçte bir” ile “dörtte bir”in neyi ifade ettiği üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım âlimler bunun ganimetin üçte biri yahut dörtte biri olduğu görüşünü dile getirmiş, diğer bir kısmı bu kimselerin hak ettikleri ganimet paylarının üçte bir yahut dörtte bir oranında artırılması olduğu görüşünü öne sürmüştür. Bahsi geçen nefelin nereden verileceği hususunda da ihtilaf edilmiştir. Bunun ganimetin henüz taksim edilmemiş bütününden verileceğini söyleyenler olduğu gibi Müslümanların maslahatlarına ayrılan beşte birlik kısımdan verileceği görüşünde olanlar da vardır. Bir başka görüş ise savaşçılara dağıtılan ganimetin beşte dörtlük kısmından verileceği yönündedir.⁴⁹⁰

Humus ayrıldıktan sonra hususi ganimetin bağışlanması konusunda Ebu Ubeyd şu açıklamalarda bulunmaktadır: Ebu Ubeyd dedi: Maan b. Yezîd Resulullah’ın (s.a) şöyle dediğini işitti: Hz. Ömer, Berâ’ b. Malik’in ele geçirdiği selebi humusa tâbi tutmakta açık bir gerekçe göstermiştir. O da selebin fazla bir miktarda ve değerde olmasıdır. Buna göre selebde esas, maktulün ele geçirilen eşyası değerli ve fazla miktarda olursa humusa tâbi olmasıdır. Aksi takdirde humusa tâbi kılınmadan öldürene bağışlanır.⁴⁹¹ Ancak humus ayrıldıktan sonra hususi ganimet verilebilir.⁴⁹²

Habib b. Mesleme dedi ki: “Resulullah (s.a) humusu ayırdıktan sonra ganimetin üçte birini hususi ganimet olarak verdiğini gördüm.”⁴⁹³ Resulullah (s.a) enfâlin üçte birini ve dörtte birini hususi ganimet olarak bağışladı. Ravi Ubeydullah’ın şöyle dediğini de nakleder: Süleyman b. Musa bu rivayeti naklettiğimi işitince dedi ki: “Dörtte birini savaştan önce, üçte birini ise harp dönüşü bağışladı.”⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 227.

⁴⁹⁰ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 227.

⁴⁹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 389.

⁴⁹² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 395.

⁴⁹³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 395.

⁴⁹⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 395.

Ubâde'den rivayete göre Bedir'de iki ordu karşı karşıya geldiği zaman Cenâb-ı Allah düşmanı hezimete uğrattı. Müslümanlardan bir grup onları izlemeye koyuldular. Düşmanı hezimete uğrattıyor ve öldürüyorlardı. Bir grup da ganimetleri topladılar. Diğer bir grup da Resulullah'ın (s.a) etrafına yayılıp düşmanın ani baskınına karşı onu korudular. Nihayet gece olunca Müslümanlar bir araya geldiler. Bunun üzerine ganimetleri toplayanlar; "Ganimetleri biz topladık, hiç kimsenin bunda hakkı yoktur", dediler.⁴⁹⁵

Düşmanı kovalayıp hezimeti sağlayanlarsa şöyle dediler: "Sizler ganimetleri almaya bizden daha layık değilsiniz. Düşmanı ganimetlerden uzaklaştıran ve onu hezimete uğratan bizleriz." Resulullah'ı (s.a) koruyanlar da; "Ganimeti almakta bizden daha öncelikli değilsiniz. Zira düşmanın ani saldırısına maruz kalabileceğini düşünerek Resulullah'ı (s.a) biz koruduk. Bizi ganimet toplamaktan meşgul eden odur." dediler. Bunun üzerine şu âyet-i kerîme nâzil oldu: "*Sana ganimetlerden soruyorlar. De ki: Ganimetlerin taksimi Allah'a ve Resulü'ne aittir. O hâlde Allah'tan korkun ve aranızı düzeltin.*"⁴⁹⁶ Akabinde Resulullah (s.a) ganimetleri Müslümanlar arasında muhtelif nispetlerde taksim buyurdu. Ravi der ki: Resulullah (s.a) düşman topraklarındaiken ganimetin dörtte birini dağıtırdı. Resulullah (s.a) ganimetleri adaletsiz bir şekilde taksim etmeyi hoş görmezdi. O şöyle buyururdu: "Müslümanların varlıklısı zayıf olanlarına versin."⁴⁹⁷ Atâ rivayet etti ki: Resulullah (s.a) şöyle buyurdu: "Müslümanlar kardeşler. Kendi aralarında kanları müsavidir. Onların en düşüğü zimmetleri için gayret sarf eder. Onların kuvvetlileri zayıflarına, yürüyenleri de bekleyenlere vermekle mükelleftir".⁴⁹⁸

Ebu Ubeyd'den nakledildiğine göre seriyyelere mahsus olarak verilen ganimetlerin mahiyeti şudur: İslam ordusu düşman topraklarına girer. İmam önce seriyyeler (öncü kuvvet) gönderir. Sağa, sola gönderilen bu öncü birliklere karşılık imam da kalan birliklerle ileriye doğru yürüyüşünü sürdürür. Diğer yandan imam,

⁴⁹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 396.

⁴⁹⁶ Enfâl 8/1.

⁴⁹⁷ İbn Mace, Sünen 2853; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII/422; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 396.

⁴⁹⁸ Ebu Davud, Cihad 147; Diyat 11; Nesai, Kasame 10, 13; İbn Mace, Diyat 31; Ahmed, *Müsned*, I/119, 122; II/180, 192, 211, 215; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 397.

gönderdiği öncü kuvvetlerin kumandanlarına verdiği talimatlarda, kendisinin tespit edeceği yer ve zamanda esas orduya iltihak etmelerini tavsiye eder. Tespit edilen yerde seriyyeler imamlarıyla buluştuğu zaman getirdikleri ganimetlerden beşte bir nispetinde bir pay ayırır. Ganimetin kalan kısmından da dörtte bir nispetinde ayıracağı payı hususi ganimet olarak seriyyelere katılan askerlere bağışlar. Dörtte biri alındıktan sonra ganimetlerin kalan kısmı bütün ordunun hakkıdır. Seriyyelere katılanlar da diğerleriyle eşit bir şekilde yararlanır. Daha sonra ordu döndüğünde imam seriyyelere katılanlara daha hususi ganimetler verir, ancak bu defa onları daha çok yararlandırır. Humus alındıktan sonra öncü birliklere ganimetin üçte biri verilir.⁴⁹⁹ İmamın seferden döndükten sonra seriyyedekilere daha çok hususi ganimet vermesinin sebebi şudur: Bu birliklerin askerleri sefere büyük bir heyecan ve dirençle çıkarlar. Kendilerinde düşmana bir an evvel atılma azmi vardır. Hâlbuki seferden gevşemiş ve yorulmuş bir şekilde dönerler.⁵⁰⁰

Hususi ganimetler verildikten sonra bütün ordu mensuplarının kalan ganimete ortak olmalarının sebebi ise şudur: Esasında ordu, her ne kadar öncü kuvvetler ganimetleri toplamış ve diğer askerler buna fiilen katılmamışlarsa bile öncü kuvvetleri için hayati bir destektir. Daha önce Resulullah'tan (s.a) naklettiğimiz: “Onlardan uzak olanları yakın olanlarına; kuvvetlileri de zayıf olanlarına, yürüyenleri de bekleyenlerine verir” sözünün izahı bundan ibarettir.⁵⁰¹ Seriyyelere verilen hususi ganimetler hakkındaki haberler bunlardır. Ayrıca Şamlı âlimlerin görüşüne göre gönderilen ilk seriyyenin hususi ganimet hakkı yoktur. Onlar derler ki: Bu seriyyenin askerleri ganimet mallarında ordunun askerleriyle eşittir. Süleyman b. Musa'nın da aynı görüşte olduğuna dair rivayetler vardır.⁵⁰²

Süleyman b. Musa der ki: İlk ganimetler dağıtılmadan önce hususi ganimetler yoktur. Bazıları bu görüşü Hz. Ömer'e isnat etmektedir. Evzâî de aynı manada fetvalar vermekteydi. Şam ehline Evzâî'nin bu görüşünü sordum. Bu konuda onları üstatlarına

⁴⁹⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 397.

⁵⁰⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 397.

⁵⁰¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 397.

⁵⁰² Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 397.

uymakla yetindiklerini gördüm. Ancak onları bu görüşe sevk eden nedenin şu olduğu kanaatindeyim: Seriyyelerin ele geçirecekleri ilk ganimetten sonra hiçbir ganimet kazanamayacakları muhtemeldir. O hâlde eşit bir şekilde bütün askerlerin ilk ganimetten yararlanması gerekir. Böylece bütün ordu mensupları zarara uğramadan dönmüş olur.⁵⁰³

Kumandanın izni olmadan hiçbir seriyye gazâyâ çıkarılamaz. Seriyyeler için hususi ganimet olarak kumandanın vereceği hisse humus alındıktan sonra üçte bir ve dörtte birdir. Ebu Ubeyd rivayet etti: İmam bazen seriyyelere ganimetin üçte birini veya dörtte birini vermek suretiyle onları savaşa teşvik ederdi. Ebu Ubeyd, Hafs b. Gıyas bize Âsım el-Ahvel ve Hasan’dan naklen Allah’ın; “*Sana enfâlden sorarlar*”⁵⁰⁴ sözü hakkında şöyle anlattı: Hasan enfâlin (hususî ganimet) hükmü imamın yetkisindedir, demiştir.⁵⁰⁵

Ebu Ubeyd, imamın eline geçtikten sonra humustan hususi ganimet vermesiyle ilgili olarak şu görüşleri dile getirmiştir: Resulullah (s.a) Huneyn günü humustan hususi ganimet bağışladı. Peygamber ve halifeleri ancak humustan hususi ganimet verirlerdi. Resulullah (s.a) Huneyn’den döndüğü zaman yerden bir kıl tanesini alarak şöyle buyurdu: “Allah’ın size ihsan ettiği ganimetlerden benim için bu kıl tanesi kadar da olsa, humustan başkası yoktur. Humus da size geri verilmektedir”.⁵⁰⁶ İbn Ömer dedi ki: Resulullah (s.a) bizleri bir seriyye halinde Necid’e doğru gönderdi. Her birimize on iki deve ganimet düştü. Bir de Resulullah (s.a) bizlere ilave olarak birer deve daha verdi.⁵⁰⁷

Kumandanlardan bir zat Enes b. Malik’e feyden (ganimetten) bir şeyler –yahut esirler- verdi. Enes; “Bunlar humustan mı?”, diye sordu. Kumandan: “Hayır”, dedi. Ravi der ki: Bunun üzerine Enes kendisine hususi ganimet olarak verilen bu atıyyeyi

⁵⁰³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 398.

⁵⁰⁴ Enfâl 8/1.

⁵⁰⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 399.

⁵⁰⁶ Ebu Davud, Cihad 161; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 400.

⁵⁰⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 400.

kabul etmedi.⁵⁰⁸ Abdurrahman b. Mehdi bize Muhammed b. Raşid ve Mekhul'den naklen şöyle anlattı: Mekhul dedi ki: "Humus fey hükmündedir. İmam humustan zengin olsun fakir olsun istediği kimseye verebilir." Abdurrahman b. Mehdî bize Muhammed b. Raşid, Leys b. Ebi Rukayye ve Ömer b. Abdülaziz'den şöyle rivayet etti: Ömer şöyle yazdı: Humus, fey ile aynı hükme tâbidir, imam bunu fakir ve zengine tenfil eder.⁵⁰⁹

Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Said ve Malik b. Enes'ten yaptığı rivayete göre Süfyân ile Malik'in görüşleri şuydu: Nefl (hususî ganimet) humustandır. Evzâî'nin bu husustaki görüşü hakkında bilinen şudur: O, hususî ganimetin humustan verilemeyeceğini savunmaktaydı. Bu zat şöyle demiştir: Humus Allah'ın Kuran-ı Kerim'de beyan ettiği sınıflara mahsustur. Allah buyuruyor ki: *"Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz herhangi bir şeyin beşte biri Allah içindir. O da, Peygamber'e ve onun akrabasına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir, eğer siz Allah'a iman etmiş ve hak ile batılın ayrıldığı Bedir günü o iki ordunun birbiriyle çarpıştığı gün, kulumuza indirdiğimiz ayetlere iman etmişseniz. Allah her şeye kadirdir."*⁵¹⁰

Hiz. Ömer ganimet mallarından bahsettiği zaman humus ayetini okumuş, ardından; "Humus ayette zikredilen bu sınıfların hakkıdır", demiştir. Ancak rivayet ve hadislerin ekseriyetine göre ganimetlerin beşte biri imamın yetkisine bırakılmıştır. İmam ondan istediğine hususî ganimet verebilir.⁵¹¹ Bir rivayette de Resulullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Allah'ın size ihsan ettiği ganimetlerden benim için ancak humus vardır. Humus da size geri verilmektedir."⁵¹² Resulullah (s.a) bu sözünü Huneyn'den dönerlerken savaşçılara hitap etmiştir.⁵¹³

Câbir'e şöyle soruldu: "Resulullah (s.a) humusu ne yapardı?" Câbir: "Humustan bir şahsa sonra başka bir şahsa sonra yine bir şahsa verirdi.", diye cevap verdi. Daha evvel Maan b. Yezîd yolundan naklettiğimiz Resulullah'ın hadisi de sözünü ettiğimiz

⁵⁰⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 402.

⁵⁰⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 402.

⁵¹⁰ Enfâl 8/41; Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 402.

⁵¹¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 402.

⁵¹² Ebu Davud, Cihad 161.

⁵¹³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 402.

rivayetlerdendir. Resulullah (s.a) bu hadiste şöyle buyurmuştu: “Ancak humus ayrıldıktan sonra hususi ganimet bağışlanabilir.”⁵¹⁴ İbn Ömer’den nakledilen haber de bu grup rivayetlere dâhildir. İbn Ömer demişti ki: Resulullah (s.a) bizleri bir seriyye hâlinde Necid’e doğru gönderdi. Her birimize on iki deve ganimet düştü. Bir de Resulullah bizlere ilave olarak birer deve daha ihsan etti. Bu rivayette esas hisselerden sonra sözü edilen atıyyenin humustan verilmesi dışında bir izahı kabul etmemektedir. Bu mevzu Mekhûl’dan naklettiğimiz hadiste şöyle anlatılmıştı: Resulullah (s.a) Hayber Savaşı’nda humustan hususi ganimet bağışladılar. Yine Said b. Müseyyeb’in; “Onlar (Peygamber ve halifeleri) ancak humustan hususi ganimet verirlerdi.”, sözü de aynı görüşü beyan etmektedir.⁵¹⁵ Enes yolundan nakledilen ve kendisinin humusunun dışındaki ganimetten bağışlamayı reddettiğini bildiren rivayet de bu babda bir delildir. Ömer b. Abdülaziz ile Mekhûl’ün; “Humus, fey ile aynı hükme tâbidir” mealindeki sözleri de aynı babda mütalaa edilir. Süfyân ve Malik’in görüşleri de aynı paraleldedir. Hatta bazıları imamın dilerse bütün humusu hususi ganimet olarak verebileceğini savunmuşlardır.⁵¹⁶

Abdurrahman, Süfyân ve Mansûr’dan naklen şöyle demiştir: İbrâhim’den imamın göndereceği seriyye hakkında sordum. O şöyle dedi: İmam dilerse ganimetin beşte birini alır. Dilerse de bütün ganimeti seriyye efradına bağışlar. Yine “*Sana enfâli soruyorlar*”⁵¹⁷ ayeti hakkında Hasan’dan rivayet ettiğimiz; “Bu konuda yetki imamındır” sözü de aynı babda mütalaa edilmelidir.⁵¹⁸ Humus hakkında âlimlerin bu tarzda görüş beyan etmeleri ve humusun Kur’an’da belirtilen sınıflar dışında sarf edilmesine cevaz vermeleri ancak şu durumda söz konusudur: İslam’ın ve Müslümanların menfaati bunu gerektiriyor, umumun maslahatı bu tarz uygulamaya ihtiyaç hissettiriyor ve belirtilen sınıflara harcanması yerine başka sarf yerlerine verilmesi Müslümanların menfaatineyse o takdirde humustan hususi ganimet vermek caiz olur. Bu konuda yetki, imamındır. Zira onların maslahatını gözeten ve idarelerini

⁵¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXV/194.

⁵¹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 403.

⁵¹⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 403.

⁵¹⁷ Enfâl 8/1.

⁵¹⁸ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 404.

üstlenen kendisidir. Bununla beraber heva ve hevesle veya bazılarına özel imtiyazlar vermek suretiyle hareket edilmez.⁵¹⁹

Ebu Ubeyd, humus ayrılmadan önce hususi ganimet verme hususuyla ilgili şu açıklamalarda bulunur: Hiçbir emir hak sahiplerinin izni olmadan ganimetten bir şey bağışlayamaz. Meğerki bir rehber ve bir çoban için bağışlanmış yahut seleb ve hususi ganimet olarak verilmiş olsun. İlk ganimet taksim edilmeden hususi ganimet verilemez.⁵²⁰

Rehber ve çobanlara humus ayrılmadan evvel umumi ganimetten hususi ganimet vermenin caiz olması, ordunun bu iki sınıfa ihtiyacından dolayıdır. Bu iki sınıfa hususi ganimet vermek ordunun borcudur. Zira ordu bunlardan müstağni kalamaz. O hâlde bunlara verilecek hususi ganimet kamu malından olması lazımdır. Bunun dışında hiçbir kimsenin, humus ayrılmadan evvel ganimetten hususi ganimet verdiği dair bir bilgi, Allah'ın Resulullah'a mahsus olarak tanıdığı salahiyet dışında mevcut değildir. Zira bu hususta Resulullah'tan (s.a) başkası için caiz olmayan rivayetler nakledilmiştir.⁵²¹

Resulullah ona piyade olduğu hâlde bir atlı ve bir piyade hisseleri verdi. Seleme Resulullah'ın (s.a) sağmal develerini kurtarmıştı. Resulullah (s.a) buyurdu ki: "Atlılarımızın en hayırlısı Ebu Katâde, piyadelerimizin en hayırlısı da Seleme'dir."⁵²² Abdurrahman dedi ki: "Bu hadisi Süfyân'a anlattım, o şöyle dedi: Bu Resulullah'a (s.a) mahsus bir salahiyettir."⁵²³ Buna göre paylarda fazlalık gözetmek ve ganimetten hususi ganimet vermek Peygamber'den (s.a) sonra hiç kimsenin hakkı değildir. Onun görüşü hususi ganimet beşte bir nispetinde ganimetten ayrılan humustan verilir, şeklindeydi. Süfyân der ki; Resulullah'ın (s.a) Seleme'ye verdiği imtiyaz Peygamber'e mahsus bir hak olup kendisinden sonra hiç kimsenin yetkisine haiz değildir.⁵²⁴ Resulullah'ın

⁵¹⁹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 404.

⁵²⁰ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 404.

⁵²¹ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 404.

⁵²² Müslim, Cihad 132.

⁵²³ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 405.

⁵²⁴ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 405.

Huneyn günü Akra' b. Hâbis ve Uyeyne'ye fazla hisse vermesi de aynı hükme tâbidir.⁵²⁵

Resulullah (s.a) Huneyn ganimetlerini bölüştürdü. Akra' b. Hâbis'e yüz, Uyeyne b. Hısn'a da yüz deve verdiler. Durum Ensar'a intikal etti. Ebu Ubeyd, bu hadisin bana göre iki vechi vardır, demiştir:

1) Resulullah bu develeri ganimetten vermiş olabilir. Bu durumda Resulullah'ın bu uygulaması, Said b. Müseyyeb ve Süfyân'ın dedikleri gibi kendi şahsına ait bir haktır.

2) Verilen atıyyeler humustan verilmiş olabilir. Zira daha önce zikrettiğimiz hadislerde imamın humustan insanlara hususi ganimet verme yetkisine sahip olduğu belirtilmişti. Ebu Ubeyd'e göre iki yorumdan sonuncusu daha kuvvetli bir ihtimaldir. Zira bu hadisi Resulullah'tan (s.a) nakleden Enes b. Malik, ganimetten kendisine otuz esir veren emirin atıyyesini reddetmiş ve humusun dışındaki ganimetten hususi ganimet almaktan kaçınmıştır.⁵²⁶ Kanaatimizce de Ebu Ubeyd'nin ifade ettiği gibi bu atıyyeler humustan verilmiştir. Zira Hz. Peygamber'in humusta dilediği gibi tasarruf etme yetkisi vardı.

Bu konuda Serahsî'nin şu görüşleri önem arz etmektedir: Serahsî'ye göre enfâl, esas manasıyla ganimetler demektir. Nefele kökünden türemiştir. Mesela şu beyitte de aynı anlamda kullanılmıştır: "Allah'ın takvası en güzel ganimettir. Acele etmek ve beklemek de Allah'ın izniyledir". Cenâb-ı Hak da; "*Sana enfâli (ganimetleri) sorarlar*"⁵²⁷ buyurmaktadır.⁵²⁸

Bu ayetin nüzul sebebi, Ubâde b. Sâmî'tin rivayetine göre şöyledir: "Bedir günü ahlakımız bozulduğundan mahrum kaldık" dedi. "Ahlakınız nasıl bozuldu?" diye sorulunca şöyle dedi: "Düşman yenilince üç gruba ayrıldık: Bir grup Resulullah'ın

⁵²⁵ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 406.

⁵²⁶ Ebu Ubeyd, *Kitabül Emval*, s. 406.

⁵²⁷ Enfâl 8/1.

⁵²⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 593.

etrafında onu koruyordu. Bir grup düşmanı kovalıyordu. Bir grup da mal topluyordu.” Sonra her grup ganimetlerin kendi hakkı olduğunu iddia etti. Resulullah’ın yanında toplandık. Seslerimiz yükseldi. Resulullah susuyordu. Bu durum hakkında Yüce Allah; “*Sana ganimetleri sorarlar. De ki: Ganimetler Allah ve Resulü’nündür*”⁵²⁹ hükmünü indirdi.⁵³⁰ Fakihlerin ibarelerinde enfâl lafzının kullanışından maksat, devlet başkanının ganimet toplayan bazı kişilere tahsis ettiği şeylerdir. Yapılan bu uygulamaya tenfil ve söz konusu ganimete de nefl adı verilmektedir.⁵³¹

Şüphe yok ki savaşa teşvik etmek için düşmandan ganimet almadan önce askere ganimet tahsisi yapmak caizdir. Çünkü devlet başkanı teşvik etmekle mükelleftir. Cenâb-ı Hak buyuruyor: “*Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et.*”⁵³². Bu hitap Resulullah’a ve ondan sonra gelen her devlet başkanınadır. Teşvik de ganimet vererek yapılır. Devlet başkanının böyle bir tahsis yapması, onları canlarını tehlikeye atmaya ve düşmanla kahramanca mücadeleye teşvik eder.⁵³³ Ancak bu, Resulullah’ın Medine’de ahabı yanında söylemiş olması hâlinde söz konusudur. Ne var ki teşvik ihtiyacının ortaya çıkması dışında söylediği zikredilmemektedir. Malik b. Enes; “Resulullah’ın Huneyn günü dışında, “Kâfiri öldüren için onun malı ganimettir.” sözünü söylediği vaki değildir.” demektedir. Bunu da Müslümanlar geri kaçıştıklarında buyurmuştur. O anda düşmana saldırmak için teşvik ihtiyacı doğmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: “*Sonra gerisin geri kaçtınız.*”⁵³⁴

Muhammed b. İbrahim et-Teymî, Resulullah’ın bunu Bedir Savaşı’nda söylediğini zikretmektedir. O gün teşvike olan ihtiyaç açıktı. Çünkü Müslümanlar o gün Cenâb-ı Hakk’ın belirttiği gibi “güçsüz”⁵³⁵ durumdaydılar. Anlıyoruz ki bu ganimet

⁵²⁹ Enfâl 8/1.

⁵³⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 593.

⁵³¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 594.

⁵³² Enfâl 8/65.

⁵³³ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 594.

⁵³⁴ Tevbe 9/25; Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 595.

⁵³⁵ Al-i İmran 3/123.

tahsisini şer'i hüküm koymak şeklinde değil, teşvik için yapmıştır.⁵³⁶ Söylediklerimizi Abdullah b. Şakîk'in şu ifadeleri de desteklemektedir: Resulullah, Vâdilkurâ denilen yeri muhasara ediyordu. Bir adam gelerek ona şöyle dedi: “Ganimetler konusunda ne dersiniz?” Resulullah şöyle buyurdu: “Beşte biri Allah'ın, dördü de onlarındır.” Yine sordu: “Ama ganimeti şahıslar kazanıyor?” Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Sana bir ok atılıp da saplandığı yerden çekip çıkarsan bile onu almaya Müslüman kardeşinden daha müstahak değilsin.” Bu olay savaşçının selebi, düşmanın araç ve gerecini ancak ganimet olarak hak edeceğini gösteren açık bir delildir. Irak ve Hicaz âlimleri bu görüş üzerinde ittifak etmişlerdir.⁵³⁷ Ebu Hanife ise ganimet alındıktan sonra birine tahsis yapılmaz, görüşündedir. Irak ve Hicaz âlimlerinin görüşü budur. Şam âlimleriye ganimet alındıktan sonra da birine tahsis yapılmasını caiz görürler. Nitekim Evzâî bu görüştedir. Hâlbuki söylediklerimiz onların görüşlerinin geçersiz olduğunu göstermektedir.⁵³⁸

Ganimet tahsisi savaşa teşvik etmek için ganimet alındıktan sonra değil, alınmadan önce yapılır. Sonra pay ayırmak başlangıçta ganimeti alanların sabit olan hakkını iptal etmek veya beşte biri alacak kişilerin hakkını düşürmek için değil, tahsisi ispat etmek içindir. Hâlbuki ganimetler alındıktan sonra tahsis yapmak başkalarının hakkını iptal etmektir.⁵³⁹ Mücâhid'in rivayetine göre adamın biri ganimet alınan kıldan bir yumağı elinde tutarak Resulullah'a geldi. “Bunu bana bağışla” dedi. Resulullah (s.a); “Ondan bana düşen payımı sana bağışladım” buyurdu.⁵⁴⁰ Ebü'l-Eş'as es-San'ânî'nin rivayet ettiğine göre bir adam kıldan bir yular eline alarak Resulullah'a geldi. “Bu yuların bana verilmesini söyle, devemin yuları yok” dedi. Resulullah ona; “Benden ateşten bir yular mı istiyorsun? Ne sen onu isteyebilirsin ne de ben sana verebilirim”, buyurdu. Adam yuları ganimetler arasına attı.⁵⁴¹ Ganimetler alındıktan sonra tahsis caiz olsaydı adamın ihtiyacı sabit olmasına rağmen Resulullah onu haram etmezdi.

⁵³⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 595.

⁵³⁷ Beyhaki, *es Sünenül Kübra*, VI/527; Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 595-596.

⁵³⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 596.

⁵³⁹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 596.

⁵⁴⁰ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 597.

⁵⁴¹ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 596.

Resulullah'ın ganimet alındıktan sonra tahsis yaptığına dair rivayetse kendisinin miskinlerden sayılması itibarıyla beşte bir paydan tahsis yaptığına yorumlanır veya bunun kendisine ait olduğunu belirterek; “Ganimetlerinizden sadece beşte biri benim için helaldir. O da size geri gelir” buyurduğu beşte bir paydan ayırmış veya savaş alanında alınan mallardan değil de Benî Nadîr'in malları gibi sadece kendisine ait olan Allah'ın verdiği mallardan vermiş sayılır. Yahut onu Bedir ganimetlerinden vermiştir. Bu ganimetlerdeki yetki Cenâb-ı Hakk'ın; “*De ki: Ganimetler Allah ve Resulü'nündür*”⁵⁴² buyurduğu gibi Resulullah'ın elindeydi. Sonra bu; “*Biliniz ki aldığınız ganimetin beşte biri Allah'ındır.*”⁵⁴³ ayetiyle neshedildi.⁵⁴⁴ İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Beşte biri ayrılmadan ve eşit bölüşülmeden ganimet verilmez. Bununla ganimetler alındıktan sonra beşte biri ayrılmadan kimseye ganimet tahsisinin yapılamayacağı ifade edilmiştir. Bu da Hanefi mezhebinin görüşüdür.”⁵⁴⁵

Hiz. Ömer'in şöyle buyurduğu rivayet edilir: Ne ganimetten evvel ne de ganimetten sonra tahsis yapılmaz. Ganimetler toplandıktan sonra ancak çobana, sürücüye veya bekçiye kayırma olmadan ücretleri verilir. “Ganimetten evvel” sözünün manası, ganimet alındıktan sonra demektir. Devlet başkanının beşte biri ayrılmadan önce olsun, ayrıldıktan sonra olsun kimseye ganimet tahsis etmesi caiz değildir. Başka bir teville göre bu sözün manası, teşvike ihtiyaç duymadan önce çarpışmanın başında ganimet tahsisinin doğru olmamasıdır. Çünkü çarpışmanın başında askerin savaşma gayreti ve şevki çoktur. Teşvik etmeye ihtiyaç doğarsa ganimet tahsisinin bu esnada olması gerekir. Ganimetler alındıktan sonra tahsis doğru değildir.”⁵⁴⁶

Hadiste belirtildiğine göre Peygamber (s.a) gidişte dördte bir, dönüşte üçte bir ganimet tahsisi yapıyordu. Şam âlimleri bunun, ganimet alındıktan sonra tahsis

⁵⁴² Enfâl 8/1.

⁵⁴³ Enfâl 8/41. Aslında burada nesh değil, açıklama vardır. Temel olarak ganimetler Allah'ın dolayısıyla peygamberindir. Hükmü sonraki ayetle açıklanarak bu ganimetlerin nasıl dağıtılacağı açıklanmaktadır. Yoksa klasik anlamda Kur'an'da nesh olayı söz konusu değildir.

⁵⁴⁴ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 597-598.

⁵⁴⁵ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 598.

⁵⁴⁶ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 602.

yapıldığı şeklinde yorumlasa da zannettikleri gibi değildir. Bundan maksat seriyyenin başında gidenlere dörtte bir, arkada gidenlere de üçte bir ganimet tahsisi yapılmasıdır. Zira bunları teşvik ihtiyacı daha çoktur.⁵⁴⁷

Seriyyenin önünde gidenler savaşta girişken kimselerdir. Düşman üzerine yürümeleri için teşvik gerekmez. Geride gidenlerin ise gayretleri azdır. Düşman üzerine yürümeleri için ilgiye muhtaçtırlar. Bu yüzden kendilerine daha fazla ganimet tahsisi yapılmıştır. Çoban, sürücü ve bekçilerse ücretle çalışanlardır. Müslümanlar için çalışmaları sebebiyle ücretlerini hak ederler ve devlet başkanı bunu verir. Bu da “kayıрма olmadan” sözünü açıklar. Çünkü çalışmalarının karşılığı kadar ücretlerini alırlar.⁵⁴⁸

D. KADILARIN MAAŞLARI

Maverdi, devlet hayatının vazgeçilmez kurumlarından olan adaletin tahakkuku, yargının etkilenmemesi için kadılara mutlaka ekonomik yönden tatmin edici bir maaşın verilmesini ister. Maverdi şöyle der: “Kadının halkın mallarından el çekmesi için idarecinin ona geniş maişet temini ile yardımcı olması gerekir. Bilhassa şu zamanımızda dünya hırsı âlimlerimiz için bir gelenek hâline geldi. Oysa bu haslet hiç de onlara yaraşmaz.”⁵⁴⁹

Ayrıca kadı tayin edilen kimse hasımdan veya herhangi bir işi olandan hediye alamaz. Davalar hasımsız ve nizasız da olsa kadılar hediye kabul edemezler. Ancak kadı hediye kabul etmiş ve mallarıyla karışmışsa kendisine bırakılır. Şahsına ait mallarla karışmamışsa hazineye devredilir.⁵⁵⁰

Kadı maaşları, beytülmalin arazi Haracı, fey ve cizye fasıllarından verilir. Çünkü onlar Müslümanların işlerini görmekle yükümlüdür. O halde onların maaşlarının umum

⁵⁴⁷ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 602-603.

⁵⁴⁸ Serahsi, *Şerhus Siyeril Kebir*, s. 603.

⁵⁴⁹ Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *Nasihatül Müluk*, Müessesetu Şebabil Câmia, İskenderiyye 1988, s. 266.

⁵⁵⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 128.

Müslümanlara ait olan beytûlmalden verilmesi uygundur.⁵⁵¹ Kadı ve diğer memurlara maaşları ancak beytûlmalden verilir, zekât mallarından verilmesi söz konusu değildir. Zira zekât verilecek kimseler ayetle sabittir. Kadılara verilecek maaşların miktarı geçim şartlarına göre halife takdir ve tespitine bırakılmıştır. Özel durumlarına göre kadıların bir kısmına daha çok maaş bağlamak işi de tamamen halifenin takdir ve yetkisine bırakılmıştır.⁵⁵²

Şeriatın hâkimleri olan kadılara, halifelerin ve Hâşimoğulları'nın miraslarından ve terekelerinden maaşlarının verilmesi ve bu işlere bakmak üzere kadı tarafından vekil tayin edilmesi hususundaki halifenin talebi Ebu Yusuf tarafından kabul görmemiştir. Zira beytûlmal halkın menfaatlerine harcanması gereken mal olduğundan kadıların maaşları da ancak beytûlmalden verilmelidir. Halifenin vereseye intikal eden mallardan gerek eşraf için gerek halktan birisi için bir şey almaması tavsiye edilir. Zira önceki halifeler kadıların maaşlarını beytûlmalden öderlerdi. Ayrıca miras ve terekelerin muhafaza ve idaresine tayin edilen memurlara yönettikleri terekenin mütehammil bulunmadığı miktar maaş verilerek hak sahipleri mağdur bırakılmamalıdır. Zira kadıların çoğu arzu ettikleri şekilde tasarruf etmek suretiyle yetim olan varisin fakirliğe duçar ve zararına sebep olmuşlardır.⁵⁵³

E. DEVLET BAŞKANININ ŞAHSÎ VE KAMU MALI

Sultanın kendisine beytûlmalden duruma, kölelerine, cariyelerine, hizmetlerine, hayvanlarına, savaş aletlerine ve silahlarına göre maruf şekilde layık olduğu ölçüde kifayet miktarı maaş alma hakkı vardır. Hz. Ömer'den (r.) nakledildiğine göre o bu konuda şöyle demiştir: “Kendimi Allah'ın malı karşısında yetimin velisi gibi görmekteyim. Durumum iyi olursa oradan bir şey almaktan geri dururum, muhtaç duruma düşersem maruf vechiyle oradan kullanırım.” Sahabenin bu şekilde azla yetinmesi, züht ve zorlu yaşamı tercih etmesi sultan için lazım/bağlayıcı değildir.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 30a; Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 204.

⁵⁵² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 204.

⁵⁵³ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 205.

⁵⁵⁴ İbn Cemaa, *Tecnidül Ecnad*, v. 45a.

Sultanın ordusuna atâ vermesi, gelirler üzerindeki tasarruflarına bağlı maslahatların en önemlileri arasında yer alır. Nitekim askerlerin bir araya gelmelerini sağlayacak bir rızkın, onların kendilerini İslam'ın ve Müslümanların himaye ve müdafaasına adanmakla yükümlü tutulmalarını mümkün kılacak bir atânın bulunması gereklidir.⁵⁵⁵

IV. DİVAN TEŞKİLATI

Divan lafzının, “bir şeyleri bir araya getirdi” anlamına gelen “*devvene'l-eşya*” tabirinden alınmış olması muhtemeldir. Çünkü divan bazı hususların diğer bazılarıyla bir araya getirilmesi işini yapar.⁵⁵⁶ Bu kelimenin Farsçadaki *divaneh* kelimesinden geldiği de söylenmiştir. Bu şeytana verilen isimdir. Kâtiplerin bu kelimeyle adlandırılması kitâbetteki ustalıkları sebebiyledir. Denildiğine göre Kısra kendi başlarına belirli hareketler yaparak çalışan kâtiplerinin bu hâllerine muttali olmuş ve *divaneh* yani “deliler” demiştir. Bu sebeple kâtipler bu adı almışlar, sonraları kelimenin sonundaki he harfı söylenişi kolaylaştırmak maksadıyla atılmış ve kelime divan olarak kullanılmıştır. Daha sonraları da sultanın ordu, gelir, iş (*a'mal*) ve görevlilerini zabıt altına almakla ilgili hususlar için kullanılan deftere bu ad verilmiştir.⁵⁵⁷

İslam tarihinde ilk kez divan teşkil eden Ömer b. Hattâb'dır (r.). Zira onun devrinde Müslümanların askerleri ve gelirleri çoğalmıştı. Bunların kayıt altına alınma ihtiyacı baş gösterdi. O bu hususta sahabeyle istişare etti. Osman b. Affân, Hâlid b. Velîd ve diğer bazı sahabîler bu hususa, divan teşkiline işaret ettiler. O da Kureyşli gençlerden Akil b. Ebu Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'e şöyle emretti: “İnsanları konumlarına göre yazın. Hâşimoğulları'ndan başlayın ve Resulullah'a olan yakınlıklarına göre sıralayın.”. Bu olayın tarihi hicretin onuncu senesi muharrem ayındaydı. Hicretin yirminci yılı olduğu da söylenmiştir. Bu tarihte Mısır fethedilmiştir. Şam'ın fethi ise on dördüncü senededir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 98.

⁵⁵⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 138.

⁵⁵⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 138.

⁵⁵⁸ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 138-139.

İbn Cemaa'ya göre divan dört ana kısma ayrılır:

A. ORDU DİVANI (*DİVÂNÜ'L-CEYŞ*)

Sultanın bir ordu divanı teşkil etmesi gerekmektedir. Emirlerden ve onların dışındakilerden cihad için hazır bekleyen maaşlı askerlerin tamamını bu divanda kayıt altına almalıdır. Huzeyfe b. Yemân'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Müslüman olduğunu söyleyen herkesi kayıt altına alın.”⁵⁵⁹

Bu ifade ordu divanı kurmanın sünnet olduğuna delildir. Divan ihdas etmenin sıhhatine bir diğer delil bunun teşkiline ihtiyaç olduğunu düşünen sahabenin ittifaklarıdır. Divana maaşlı askerlerin isimleri ve aldıkları maaş miktarı yazılır. Ordu divanında isminin bulunması için kişide; erkek, bülûğ çağında, hür ve Müslüman olmak, savaşmaya ve harbe girmeye engel bir kusuru olmamak, savaş hakkında bilgi sahibi olmak özellikleri aranır.⁵⁶⁰

Ordu divanında şu kişiler yer alamamaktadır: Kadınlar, çocuklar, akıl hastaları, köleler, zimmiler ve kör, kötürüm, çolak, topal gibi savaşmaya uygun olmayan zayıflar. Eğer topal kişi süvari ise divanda isminin bulunması caizdir. Ordu divanında ayrıca savaşma kararlılığı zayıf yahut savaş bilgisi az olan ya da savaşa girmekten korkan kimseler yer almamaktadır. Çünkü bunlar savaşmaktan acizdirler ve cihad için hazır tutulanlar arasında yer alamazlar. Eğer bu kimseler savaşa muktedir savaşçının ailesinden iseler onun aile efradı olarak hesap edilirler. Bu sebeple müstakil olarak bunlara maaş verilmek yerine ihtiyaçlarına yetecek kadar tetimme kabilinden ödeme yapılır.⁵⁶¹

Ebu Hanife kölelerin müstakil olarak atâ almalarına cevaz vermiştir. Bu görüş Hz. Ebu Bekir'in (r.) görüşüdür. Şafii bu görüşe muhaliftir. Onun görüşü de Hz. Ömer'in (r.) görüşüdür. Cihad ehliyetini kaybettiğini yahut cihattan aciz kaldığını bilen

⁵⁵⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 140; Buhari, Cihad 181. Hadisin benzer lafızlarla diğer rivayetleri için bk. Müslim, İman 235; İbn Mace, Fiten 23; Ahmed, *Müsned*, V/384.

⁵⁶⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 140.

⁵⁶¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 140-141.

kimsenin kendini mücahitler arasında yazdırması yahut onlar için ayrılan paydan alması caiz değildir.⁵⁶²

İbn Cema, divana isim yazımında gözetilecek esaslar konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: Divana bir kişinin ismi yazılacağı zaman eğer bu kimse meşhur ve seçkin biri ise –büyük emirler vb.- bilindiği şekilde yazılmasıyla yetinilir. Onun vasıflarının ve eşkâlinin zikredilmesi uygun olmaz. Çünkü bu yakışıksız bir durumdur. Eğer ismi yazılacak kişi meşhur biri değilse ismi, nesebi, kabilesi, yaşı ve vasıfları yazılır, ayrıca kendisini başkalarından ayırt edici özelliklerine de yer verilir. Böylece bu kişinin nasıl biri olduğu anlaşılır. Ayrıca arfı de kaydedilir ki ihtiyaç durumunda hazır bulunsun. İmam ve temsilcisinin, isimlerini divana kaydettiği esnada askerden biat alma hakları vardır.⁵⁶³

Divan kaydında öncelik sırası hakkında İbn Cema şu görüşleri dile getirmektedir: Divana, atâ ehlinden olmaları durumunda maaşlı kimselerin aldıkları miktarlar yazılır. İhta ehlinden iseler İhta miktarları, bunun kaynağı ve arazinin alanı belirtilmelidir. Eğer Arap yahut Acem ve Arap karışık iseler divana isimleri Hz. Ömer'in yaptığı gibi neseplerine göre tertip edilir. Sıralama Resulullah'a (s.a) yakınlık derecesine göre olur. O, Muhammed b. Abdilllah b. Abdilmuttalib b. Haşim b. Abdimenaf b. Kusay b. Kilab b. Mürre b. Kâ'b b. Lüey b. Ğalib b. Fihir b. Malik b. en-Nadr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan'dır. İlk olarak Hâşimoğullarından başlanır, sonra Abdulmuttaliboğulları, Abdümenafogulları şeklinde batın batın devam eder. Eğer iki batın yakınlıkta müsavi olurlarsa içinde Resulullah'ın (s.a) akrabaları olanlar takdim edilir. Kureyş, en-Nadr b. Kinane'den gelen boyları bir başka nakle göre Fihir b. Malik'ten gelenleri kapsar. Kureyş'in yazımı bitirildiğinde Ensar'ın yazımına geçilir. Zira onların İslam tarihinde

⁵⁶² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 141.

⁵⁶³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 141.

övgüye layık bir konumları bulunmaktadır.⁵⁶⁴ Maverdi, Kinane'nin takdim edileceğini sonra da neseplere olarak onların peşi sıra gelenlerin yazılacağını söylemiştir.⁵⁶⁵

Arapların nesepleri altı mertebedir: Şa'b, kabile, amare, batın, fehız ve fasile. Şa'b, kabileleri toplar; Mudâr gibi. Kabile amareleri toplar; Kinane gibi. Amare batınları toplar; Kureyş gibi. Batın, fehızları toplar; Teym ve Adiy gibi. Fehız ise fasileyi toplar; Hâşim ve Ümeyye gibi. İbn Cemaa'ya göre Arapların yazımı bittikten sonra Acemlere geçilir. Bunların nesepleri bilinmiyorsa belli memleketlerin milletlerine (cins) göre –Türk, Rum, Hind vb.- tertip edilir. Bunlardan İslam'a önce girenler takdim edilir. Ardından sultana yakın olanlar, daha sonra da Allah'a ve sultana itaatkârlığı fazla olanlar yazılır. Bu anlatılanlar kabileler hakkındadır. Ancak tek tek şahıslar söz konusu olduğunda divana yazılma hususunda ilk olarak İslamiyet'e girişteki önceliğe, sonra dindarlık ve verâ derecesine daha sonra da yaş ve cesaret durumuna bakılır. Tüm bunlarda müsavi olunması durumunda imam, içtihadına göre kimi önce yazacağına karar verir yahut bu kişiler arasında kura çeker. Tüm bu anlatılanlar müstehaptır, vacip değildir. İmamın bu usule muhalefet etmesi onu günahkâr ve isyankâr yapmaz.⁵⁶⁶

İbn Cemaa'ya göre ordunun içinde askerlerden sorumlu olacak kişilerin (*arîf*) ve önderlik yapacak kimselerin (*nakib*) bulunması müstehaptır. Bu kişiler askerlerin ahvalini sultana arz eder, onların haberlerini iletir, askerlere ihtiyaç olduğunda onları bir araya toplarlar. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a) Hayber fethedildiği yıl her on kişinin başına bir arif atamıştı. Ensar'ın on iki nakibi vardı. Üçü Evs'ten, dokuzu Hazrec'dendi. Hevâzin Gazvelerinde Ensar esir almaktan kaçınmak isteyince Hz. Peygamber; “Geri dönün ve isteğinizi bana arîfleriniz ulaştırın.” buyurmuştur. Askerden sorumlu olacak, onlara önderlik yapacak arîf ve nakiblerin güvenilir ve takva sahibi kimseler olması gerekmektedir.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 142.

⁵⁶⁵ Maverdi'nin divan tertibi hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 298-299.

⁵⁶⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 143.

⁵⁶⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 144.

B. DEVLET İŞLERİNE TAHSİS EDİLEN MALİ VERGİLERE HAS DİVAN (*DİVÂNÜ RÛSUMİ'L-EMVÂL*)

Bu divanın vazifesi, mali işleri tasnif etmek, ilgili hükümlere göre tanımlamaktır. Silah zoruyla fethedilen ile sulh yoluyla fethedilen yerleri belirlemek ve bunların arazisinin haraca mı öşre mi tâbi olduğuna hükmetmek, yağmur sularıyla sulanan araziye bunun mesafesini, bu araziden alınacak verginin cinsini, bu verginin üründen mi, gelirden mi yahut ikide bir mi, üçte bir mi yoksa dörtte bir mi alınacağını tespit etmektir.⁵⁶⁸

Ayrıca yukarıda da zikredildiği üzere haraç ve cizyenin ne kadar olduğu, bunların kimlerden alınacağı ve artış miktarları, her bir bölgede bulunan zimmilerin sayısı ve her birinin ödemesi gereken cizye miktarları, cizyeyle yükümlü olanların ve ölüm sebebiyle cizyesi ödenmeyecek olanların belirlenmesi için zimmilerin her yıl durumlarının kontrol edilmesi, madenlerin tespit edilip sayı, cins ve neveleri ile bunlardan alınacak gümrük vergilerinin açıklanması, kâfir tâcirlerin mallarından alınacak gümrük vergilerinin tespiti vb. hususlar bu divanla ortaya konulur.⁵⁶⁹

Sultan, beldelerin şer'i hukuka uygun olarak belirlenmiş ve yerleşik hale gelmiş örfî vergi miktarlarını değiştirirse mesele şu şekilde ele alınır: Eğer şeriat bu değişikliğe cevaz veriyorsa bu konudaki içtihad bu işlemin caiz olacağı ve değişiklik sonucu ortaya çıkan ikinci durumun da bir hak teşkil edeceği yönündedir. Eğer şeriat bu değişikliği yasaklıyorsa bu durumda işlem hatalı kabul edilir ve reddedilir. İşlemin bir vergi artışı şeklinde olması ile vergi azaltılması şeklinde olması arasında fark yoktur. Zira vergiyi artırmak raiyyeye, azaltmak ise beytülmale zulümdür.⁵⁷⁰

İbn Cema'a'ya göre Müslüman tüccarların bir beldeden başka bir beldeye götürdükleri mallarından ve bazı malların satımından alınan vergi ve gümrükler dini

⁵⁶⁸ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 144.

⁵⁶⁹ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 144-145.

⁵⁷⁰ İbn Cema'a, *Tahrirul Ahkam*, s. 145.

açıdan haramdır, şeriat buna cevaz vermemektedir. Bu adalete de aykırıdır. Dahası bu hadiste yasak olduğu belirtilen vergidir (*mükus*) ve apaçık bir haksızlıktır.⁵⁷¹

C. DEVLET İŞLERİNDE ÇALIŞANLARIN DİVANI (*DİVÂNU'L-UMMÂL*)

Bu divan altı hususun kayıt altına alınmasını gerektirmektedir. Görevi veren (*müvellî*), görevi üstlenen (*mütevelli*), görev (*amel*), görev süresi, göreve atamanın ne ile sahih olacağı ve görev için belirlenen ücret (*mukarrar alel amel*). Birincisi, görevi verendir. Bunun şartı bu kimsenin görev tevdi ettiği hususta imam, sultan ve tenfiz veziri gibi söz hakkının olması ve tasarruf yetkisinin bulunmasıdır. Veliyyülemr tarafından yetkilendirilmemiş kimsenin görevi birine tevdi etmesi durumunda bu görevlendirme sahih olmaz, dolayısıyla onun tarafından görevlendirilen kimsenin tasarrufları da sahih değildir. İkincisi, görevi üstlenendir. Bunun şartı güvenilir bir kimse olması, görevlendirildiği hususta yeterli biri olması ve o görev için gerekli şartları taşımasıdır.⁵⁷²

Zimmilerin Müslümanların sorumluluğundaki herhangi bir iş hususunda görevlendirilmeleri caiz değildir. Bunun tek istisnası ehl-i zimmetin cizyesinin yahut müşriklerin ticaret mallarından alınan vergilerin toplanması işidir. Müslümanlardan toplanan haraç, öşür vb. vergiler için zimminin görevlendirilmesi caiz olmadığı gibi Müslümanlara ait herhangi bir işte görevlendirilmeleri de caiz değildir. Bu hükmün delili şudur: Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah müminlerin aleyhine kâfirlere hiçbir yol ve imkan vermeyecektir.”⁵⁷³ Müslüman üzerinde tasarruf hakkı veren bir işle zimmiyi görevlendiren kimse Müslüman aleyhine bir yol ve imkan vermiş olur.⁵⁷⁴

Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Yahudileri ve Hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost edinirse kuşkusuz

⁵⁷¹ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 145.

⁵⁷² İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 146.

⁵⁷³ Nisâ 4/141.

⁵⁷⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 146.

onlardandır”⁵⁷⁵. Zira kâfiri Müslümanın üzerinde bir işe atamak, onu daha üstün tutmak, bu atamayla onu yüceltmek demektir. Bu da şeriata ve şer’i kaidelere muhaliftir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: “*Ey iman edenler! Düşmanımı ve düşmanınızı dost edinmeyin.*”⁵⁷⁶

Üçüncüsü, tevdi edilen görevdir. Bunun şartı görevlendiren, görevlendirilen ve görev mahalli gibi hususlar bakımından tam bir açıklığın olmasıdır. Sözelimi kadılık yahut hisbe için yapılan atamalar böyledir. Bu durumda “falan bölgenin (iklim) kadılığı”, “falan beldenin muhtesipliği” gibi bir belirleme gereklidir. Yine iş, işin giderleri ve eğer varsa o işle ilgili hakların da malum olması gerekmektedir.⁵⁷⁷

Dördüncüsü, atama zamanı ve görevin miktarıdır. Eğer atama belli bir zamanla mukayyet ise görevlendirme müddetin dolmasından sonra geçerli olmaz, aynı şekilde atama belirli bir iş için gerçekleşmişse işin bitiminden sonra o da biter. Sözelimi “belli bir yılın Haracı” yahut “belli bir senenin cizyesi” gibi kayıtlarla belirlenen müddet bittiğinde yahut belirlenen iş bitirildiğinde atama da ortadan kalkar. Atama için belirli bir zaman zikredilmemiş, belirli bir iş de söylenmemiş ve atama mutlak olarak gerçekleşmişse bu da caizdir. Bu durumda şu ihtimaller söz konusudur: İş, kadılık, hisbe ve şurta gibi daimî bir iş ise azledilmedikçe bu vazifede kalınması caizdir. Eğer görev, gazvelerde ganimet taksim etmekte olduğu gibi daimî ve tekrarlanan bir özellikte değilse, işin bitimiyle birlikte görevlendirme de sona erer. Haraç, cizye ve öşür gibi daimî olmayıp tekrarlanan özellikte bir görev ise bir görüşe göre süresi belirlenmemiş görevlendirme bir yılla sınırlı kalır. Bir başka görüşe göre ise azledilmediği müddetçe kişinin görevi devam eder.⁵⁷⁸

Beşincisi, atamanın ne ile sahih olacağı meselesidir. Atama, diğer akitlerde olduğu gibi sarîh lafızla sahih olur: “Seni şu göreve tayin ettim.”, “Seni falan beldedeki yahut bölgedeki (iklim) şu göreve atadım” vb. herhangi bir sözlü ifade olmaksızın

⁵⁷⁵ Mâide 5/51.

⁵⁷⁶ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 147; Mümtetine 60/1.

⁵⁷⁷ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 147.

⁵⁷⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 147-148.

sultanlık makamından (*vilayatüs sultaniyye*) sâdır olan yazılı bir belgeyle de atama sahih olur. Zira bu konuda örf vardır ve bu örf hükme esas alınır.⁵⁷⁹

Atama yapılan görevde tek başına çalışmak üzere bir kişi atanmış ise bu, aynı işle görevli daha önceki kişinin azledildiği anlamına gelir. Eğer her ikisinin de ortak olduğu belirtilirse o işi birlikte yaparlar. Atama mutlak olarak gerçekleşmişse durum örf'e göre belirlenir. Eğer örf'e göre ikisi ortak kabul ediliyorsa birlikte yaparlar, böyle değilse vazifeyi yalnızca son atanan üstlenir, diğeri azledilmiş olur. Eğer atandığı vazifede daha önceden vazifelendirilmiş kimse bulunmuyorsa görevi tek başına üstlenir.⁵⁸⁰

Altıncısı, görev için belirlenen ücrettir. Eğer ücret malum ise kişi vazifesini yerine getirdiğinde bunu hak eder. Vazifesinde kusurlu davranırsa bu kusuruna tekabül eden kısım düşürülür. Vazifesinde muayyenden daha fazla çalışırsa ziyadenin karşılığını alamaz. Zira bu fazlalığı ya teberrudur yahut kendisine tanınan süreyi aşmıştır. Dolayısıyla her hâlükârda herhangi bir şey hak etmez. Kişinin çalışması mukabilinde belirlenecek olan miktar meçhul ise akit batıl olur. Ancak o kişi iş yapmışsa rayice göre belirlenen ecr-i misli hak eder. Herhangi bir belirleme yapılmadığında ise esas itibariyle iki görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre kişi herhangi bir şey hak etmez, diğerine göre ise ecr-i misli hak eder.⁵⁸¹ Ancak bu iki görüşü uzlaştıran bir diğer görüş daha vardır. Eğer bu kabil görevlerde kişinin âdeti görev için gereken miktarın alınması şeklinde ise o, ecr-i misli hak eder, âdet böyle değilse hak etmez. Eğer miktar belirli olarak divanda kayıtlı ve o işi bir topluluk yapmış ise ecr-i misil alınır. Bu durumda ücret tek bir görevin ücreti olmaz.⁵⁸²

İbn Cemaa'ya göre işi yapan kişi, belirlenen ücreti işi üzerine aldığı vaktin başlangıcından itibaren hak eder. Yaptığı işin karşılığını eğer iş malla ilgiliyse işverenden, değilse beytülmalden alır. Eğer atamayı yapan kişi, atadığı kimseye yerine

⁵⁷⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 148.

⁵⁸⁰ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 148.

⁵⁸¹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 148.

⁵⁸² İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 149.

bir nâibi halef kılması hususunda izin vermişse bu caiz olur, bunu yasaklamışsa caiz olmaz. Bu konuda herhangi bir kayıt getirmemişse şu durum söz konusu olur: Eğer atanan kişinin işin tamamını yapması gerekiyorsa bir başkasının bu kişiye niyabet etmesi caiz olmaz.⁵⁸³

D. BEYTÜLMALİN GELİR-GİDER DİVANI

Müslümanların hak ettiği ve muayyen bir hak sahibine tahsis edilmemiş olan tüm mallar beytülmalin haklarındandır. Bunlar, ganimet paylarının beşte dördü, haraç malları vb. daha önce zikrettiğimiz beytülmal paylarıdır.⁵⁸⁴ Müslümanların maslahatı için ayrılan tüm mallar, beytülmalin mallarındandır. Müslümanların maslahatları için sarf edilmesi gereken her hak beytülmalin hakkıdır. Harcanması gereken yere harcandıysa bu beytülmale izafe edilir, o malın beytülmale mahsus korunaklı bir yerden (*hırz*) alınması ile başka bir yerden alınması arasında bir fark yoktur.⁵⁸⁵

Görevlilere Müslümanların mallarından verilen veya o mallardan alınan her şeydeki gelir-gider hesabında beytülmalin hükmü geçerlidir. Ancak önceden belirlenmiş bir Müslümanın veya Müslüman topluluğunun hak ettiği mallar, ganimetin beşte dördü ve zekâtlar beytülmalin haklarına girmez. Zira ganimet savaşa iştirak edenlerin hakkıdır. Zekât ise ayette tâdât edilen muayyen gruplara mahsustur ve onların dışındakilere sarf edilmesi caiz değildir.⁵⁸⁶ Ebu Hanife (r.) bu konuda şöyle demiştir: “Ekinler, meyveler ve çiftlik hayvanları gibi devlet görevlilerinin kayıt altına alabileceği (*el-emvalü’z-zahire*) zekâta tâbi malların zekâtı imamın reyine göre sarf edebileceği beytülmalin haklarına dâhildir.” Yine Müslümanların yaptıkları ticaret ve diğer işlem ve tasarruflarından (*ma’âyiş*) alınan vergilerle (*meks*) de beytülmalin herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır. Zira bunları toplamak apaçık bir zulüm ve düpedüz bir haksızlıktır.⁵⁸⁷

⁵⁸³ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 149.

⁵⁸⁴ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 149.

⁵⁸⁵ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 149-150.

⁵⁸⁶ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 150.

⁵⁸⁷ İbn Cema, *Tahrirul Ahkam*, s. 150.

İbn Cemaa'ya göre beytülmal giderler sebebiyle zor durumda kalmış ise borç olarak ertelenmesi, zararlı olacak askerlerin maaşları vb. gibi kalemler öncelenir.⁵⁸⁸ Tüm masrafları açısından zor durumda kalması hâlinde sultanın kendi giderlerini beytülmal hesabına borç olarak kaydetme hakkı vardır. O, alacağını, beytülmal yeterli miktar mala sahip olduğunda alır. Eğer sultan alacağını tahsil edemeden vefat etmiş ise onun yerine Müslümanların yönetimini üstlenen kimsenin bu borcu ödemesi gereklidir. Tüm harcamalarını yapmasına rağmen beytülmalde fazla mal kaldığında şu durumlar söz konusudur: Ebu Hanife (r.), artan miktarın ileride Müslümanların karşılaşılabileceği muhtemel durumlar için biriktirilmesi gerektiğini söylerken İmam Şafii (r.) ise imamın, fazla miktarı Müslümanların maslahatını içeren ordu, kale imarı, silah vb. savaş aletleri temini gibi sahalarda harcayabileceğini savunur.⁵⁸⁹

Vergi memurları: Maverdi'ye göre haraç memuru olabilmenin birtakım şartları bulunmaktadır. Bunlar; bu kişinin hür, emin, yeterli bilgi birikimine haiz ve sıhhatli olmasıdır. Bu şartları taşıyan kişi haraç koyma işine bakacaksa ayrıca içtihat sahibi bir hukukçu da olması gerekir. Ancak sadece Haracı toplama işiyle ilgilenecekse müctehit hukukçu olma şartı gerekmez. Haraç memurunun maaşı haraç mallarından karşılanır. Araziyi ölçenlerin maaşı da haraç mallarından verilir. Haracı taksim edenlerin ücreti ise ihtilaflı bir meseledir.⁵⁹⁰ Şafii'ye göre haraç ve öşrü paylaştıranların ücretini halife her ikisinden de karşılayabilir. Ebu Hanife'ye göre öşür ve haraç toplayanların maaşı orta durumdaki ölçekle ihtiyacına göre taksim ettiği mallardan karşılanır. Süfyan es-Sevri'ye göre haraç taksim edenin ücreti halifeye, öşrü taksim edenin ücreti ise arazi sahiplerine aittir. İmam Malik'e göre ise öşrü taksim edenin ücreti toprak sahiplerine aitken, Haracı taksim edenin ücreti ise ortadan verilir.⁵⁹¹

Ebu Yusuf, vergi memurlarının öşür toplarken dikkat etmesi gereken hususları halifeye şöyle tavsiye etmektedir: “Öşürlere gelince onların toplanması için salah ve din ehlinden olan emniyetli bir grubu vazifelendirmen, onlara insanlara karşı yapacakları

⁵⁸⁸ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 150.

⁵⁸⁹ İbn Cemaa, *Tahrirul Ahkam*, s. 151.

⁵⁹⁰ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 234.

⁵⁹¹ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 235.

muamelede haddi tecavüz etmemelerini, zulüm ve haksızlık yapmamalarını, üzerlerine vacip olan miktardan daha fazla almamalarını, bizim kurduğumuz nizam ve prensiplere harfiyyen uymalarını emret. Bu esaslar dairesinde gönderdiğin vergi memurları, vazife mahallerine varıp işlerine başladıktan sonra vazife yerindeki durum ve tutumlarını, kendilerine mal göstermek için gelenlere ne şekilde muamele yaptıklarını kendilerine çizilen hudutları ve emredilen kaideleri çiğneyip çiğnemediklerini teftiş ve kontrol ettir. Eğer bu memurlar emredilenlerin hilafını yapar, halka zulüm ve haksızlık ederlerse derhâl onları azleder, cezalandırırsın. Bir mazlum veya ödemekle mükellef bulunduğu miktardan fazla alınmış bir mağdur için sence onlara karşı uygun düşecek bir cezayı tatbik edersin. Eğer onlar kötü davranışlarını bırakıp emredilenlere yapıştırlarsa, müslüman veya zimmi olsun insanlara zulmetmekten sakınırlarsa vazifelerinde tutar ve ihsanda bulunursun. Çünkü sen eğer memurlarını dürüst ve ahlaklı oldukları vakit vazifelerinde tutar, buna mukabil vatandaşlar hakkında verdiği emirleri tecavüz edip haksızlık ettikleri vakit de cezalandırırsan bu hareketin sebebiyle iyinin iyiliği ve ihlası artar, kötü de zulüm ve tecavüzünü tekrarlamaktan korku duyup vazgeçer.”⁵⁹²

Ebu Yusuf’un vergi memurlarına tavsiyeleri şöyle devam eder: “Memurlarına emret. Muhtelif olan malların sayım ve tespiti bitince onları kıymetleriyle karşılaştırsınlar, yani o malların kıymetlerini para olarak hesap etsinler. Sonra müslümanlardan %2,5, zimmilerden %5, ehl-i harpten %10 vergi alsınlar”.⁵⁹³ Bu şekilde mal sahibi memura muhtelif zamanlarda uğrasa, her defasında elindeki malın miktarı 200 dirhemden az olsa bunlara zekât ve vergi gerekmediği gibi bu miktarların birbirlerine eklenerek hesaplanması da gerekmez.⁵⁹⁴

Öşrün şahsa havalesi konusunda, öşür mallarının mülkiyetinin devri caiz değildir. Çünkü bu belli şartları haiz insanlara verilmesi gerekli zekâttır. Hak kazanma zamanında zekât ehli olmayan kişiye de öşür verilebilir. Zira şart bulunmazsa öşrün verilmesi caizdir ancak şart bulunursa öşrü vermek vaciptir. Kişinin kendisine öşür vermek vacip ise öşür mevsiminde öşrü toplama işi ona havale edilir. Öşür verecek

⁵⁹² Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 146.

⁵⁹³ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 146.

⁵⁹⁴ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 146.

kişinin o şahsa öşrü vermesi sahihtir. Mal sahibinin öşrünü almaya izin verilen kişiye bunu vermesi gerekir. Bu borç anlamı taşımaz. Kişi öşrü alınca almaya yetkili olanın mülkü olur. Zira zekâtta mülkiyet kabzla gerçekleşir. Öşür toplamaya müsaade edilen şahsa öşür verilmezse vermeyen kimse onu alacak şahsın hasmı olamaz. Zira öşrü talep etme hakkı ona değil memuruna aittir. Memur dava açabilir fakat o kişi dava açma hakkına haiz değildir.⁵⁹⁵

Bağdad, Kûfe, Basra ve benzerleri gibi şehirlerde oturan zimmilerin cizyelerine gelince Ebu Yusuf'un kavli şöyledir: Halife dini ve emaneti bakımından güvenilir, hayır ve salah ehlinde seçeceği bir şahsı veya şahısları her şehre gönderir, yanına yardımcılar da verir. Bu yardımcılar Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sâbiî ve Sâmirî dinlerine mensup mükelleflerin tahammüllerine göre vergilerini tahsil ederler. Mesela kuyumcu, manifaturacı, çiftlik ve akar sahibi, tâcir, doktor ve eczacı, zanaatkâr ve benzeri meslekler gibi bir mesleği olanlardan durumlarına ve zenginliklerine göre vergi alırlar. Zengin olandan 48, orta hâlliden 24; terzi, boyacı, ayakkabıcı, saraç ve benzeri gibi elle çalışan kimselerden 12 dirhem cizye alırlar. Bu vergiler valilerin elinde toplandıktan sonra beytülmale nakledilir.⁵⁹⁶

Ebu Yusuf, vergi amillerinin vergi toplama usulleri konusunda dikkat etmesi gereken hususları halifeye şöyle tavsiye etmektedir: “Sevad halkına gelince, oralarda bulunan haraç amillerine emirler ver. Dini ve emaneti bakımından güvendikleri kimseleri köylere ve kasabalara göndersinler, orada bulunan çeşitli dinlere mensup gayrimüslimlerden ne kadar vergi mükellefi bulunduğunu tespit etsinler. Mükellefler tespit edilip bir araya getirildikten sonra yukarıda geçen ölçülerle durumlarına göre ödemeleri gerekli olan vergiyi ilan edip tolasınlar. Amillerine benim söylediklerimi ve tayin ettiğim hudutları anlat ve onları harfîyen tatbik etmelerini iste ki, verilen emirleri tecavüz etmesinler, alınmasını gerekli görmediğin cizyeleri toplamasınlar, aldıklarını da zulüm ve haksızlıkla eziyet ve baskıyla almasınlar. Eğer amillerinden birisine köy sahibi (veya ağa); “seninle anlaşalım, bu köyün cizyesini sana peşin ödeyeyim, sonra

⁵⁹⁵ Maverdi, *el Ahkamus Sultaniyye*, s. 290.

⁵⁹⁶ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 137.

ben onlardan toparım” derse buna yanaşmasın. Çünkü bu şekilde yapılacak mültezimlik anlaşması cizye gelirlerinden çoğunun zayi olmasına sebep olur.⁵⁹⁷

Mesela köy sahibi 500 dirheme anlaşırsa aslında o köyden alınacak cizye miktarının 1000 dirhem olması muhtemeldir. Vergi gelirinin azalması bir tarafa, bu şekilde anlaşma dinen ne mümkün ne de helal olur. Bunlardan başka vergileri üzerine alan kimsenin kendi çiftliğinde çalışanlardan 12 dirhemden daha az vergi alması muhtemeldir ki cizye vergisini 12 dirhemden aşağı düşürmek de caiz olmaz, belki de 12’den az aldıkları arasında 48 dirhem vermesi gerekenler olabilir. Toplanan cizyeler haraçlarla beraber beytülmale getirilir, zira bu vergiler Müslümanlara sarf edilecek atıyyelerdir”.⁵⁹⁸

Zimmilerin ticaretinden ve İslam ülkesine emanla girmiş olanlardan alınan, evvelce öşür arazisi iken gayrimüslimlerin eline geçmiş arazilerden alınacak olan Benî Tağlib Hristiyanlarının hayvanlarından ve diğer ticarî muamelelerinden alınan vergilerin hepsinin sarf yeri, Haracın sarf yeridir. Bunların hiçbirisi zekât yerinde değildir. Beşte birin yeri de değildir. Allah zekâtın sarf yerini tayin etmiştir. Beşte birin yeri de bellidir. Bunlar değişmez ve insanların bunları değiştirmeye hakları da yoktur.⁵⁹⁹

Halifenin zimmilere yumuşak davranması, hâl ve hatırlarını sorması hususunda vali ve amillerine zaman zaman nasihat ve tavsiyelerde bulunması gerekir. Böylece zimmilerin haksızlığa uğraması, kendilerine gerekenden fazla yük yüklenmemesi, mükellef bulundukları vergilerin hakkaniyet esasına göre alınması sağlanmış olur. Nitekim Allah’ın Resulü bir hadislerinde bu konuyla ilgili; “Her kim bir zimmiye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu yükü yüklerse o kimsenin hasmıyım.” buyurmuştur.⁶⁰⁰ Hz. Ömer (r.) de vefatı esnasındaki tavsiyelerinden birinde şöyle demiştir: “Benden sonra yerime gelecek halifeye yapılan akitler ve şartnameler mucibince Resulullah’ın zimmilerine haklarının tam olarak verilmesini, can ve

⁵⁹⁷ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 137.

⁵⁹⁸ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 137.

⁵⁹⁹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 137-138.

⁶⁰⁰ Ebu Davud, *Harac* 33.

mallarının emniyeti uğrunda icap ederse savaşılmasını, takatlerinin fevkinde yükler yüklenmemesini tavsiye ederim.”⁶⁰¹

⁶⁰¹ Ebu Yusuf, *el Harac*, s. 138.

SONUÇ

Memlûkler dönemi fakihlerinden Bedreddin İbn Cemaa'nın (639-733/1241-1333) yaşadığı döneme ilişkin tarihî malumat ve özellikle hilafetin bu çağdaki konumunun tespiti, onun *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam* başlıklı eserinde nasıl bir siyaset anlayışı geliştirdiği konusuna nüfuz edebilmek için elzemdir. Zira müellif muhtemelen Memlûk Sultanı el Melikül Eşref Halil için kaleme aldığı bu eserinde Bağdad merkezli Abbâsî hilafetinin yıkılışı sonrası ortaya çıkan durumu fıkhi açıdan tahlil etmekte, bir Şafii fakih olarak dönemindeki gelişmeleri yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu sebeple eser sadece teorik mülâhazalarla kaleme alınan bir çalışma olmayıp aynı zamanda yeni durumu değerlendirmeye de matuftur.

İbn Cemaa Moğol istilası ve Haçlı Seferlerini yaşamış ve İslam toplumunun askerî, siyasi ve iktisadi olarak geçirdiği sıkıntıları bizzat tecrübe etmiştir. Bu sebeple olsa gerek çalışma konumuzla ilgili eserlerinde askerî düzen, teçhizatlanma, ordu ihtiyaçlarının karşılanması, imamın görevleri gibi Müslümanların güvenliğine yönelik sorunları ele almıştır. Bununla birlikte toplumun yöneticisiz kalmaması bakımından istilayla gelen iktidarın İslam ahkâmına uyduğu sürece meşru kabul edilebileceği görüşünü savunarak devlet başkanlığının önemine vurgu yapmıştır.

İbn Cemaa'nın bu görüşünün daha sonraki dönemlerde “siyaseti şeriyeye” ve “Ahkamus sultaniyye” konulu metinlerde yer bulmuş olması, dönemin iki siyasi gücü olan Osmanlılar ve Bâbürlüler hâkimiyeti altında toplanan İslam coğrafyasının nazarî ve fiilî olarak bu görüşü benimsediğini göstermiştir. İbn Cemaa'nın eserlerinde cihada ve sürekliliğine vurgu yapmış olması yaşanan bu acı tecrübelerden sonra Müslüman toplumun sonraki dönemlerde askerî, siyasi ve iktisadi bakımdan diri ve güçlü olmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur. Nitekim bu süreçten sonra cihad devletin sürekli ve temel politikaları arasında yer almıştır.

İslam siyasi fıkhi, İslam medeniyeti ve ilimlerinin gelişmesiyle ortaya çıkmışken savaş/cihad ahkamı müdevven olan ibadet ve muamelat ahkâmından sonra ortaya

çıkıştır. Savaş/cihad ahkâmı ilk olarak Medine’de İslam devletinin kurulmasıyla belirmeye başlamıştır. Zira devletler ancak askerî unsurlarla ayakta kalabilir.

İbn Cema Moğol ve Haçlı saldırılarının etkisinin devam ettiği, İslam dünyasının pek çok bölgesinde küçük hanedanlıkların birbiriyle çatıştığı bir dönemde Memlûklerin dokuz hükümdarının idaresini yakından görmüştür. O, kabilesinin geniş nüfuzundan aldığı destekle dini, içtimaî ve fikrî hareketlere yön veren şahsiyetlerden biri olarak bir yandan *Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam* başlıklı muhtasar eserinde siyasi mevzuları fıkıh ilminin verilerini esas alıp değerlendiren ahkâm-ı sultâniye geleneğini takip etmek suretiyle siyasi idareyi ellerinde bulunduranların tâbi olacağı esasları belirlemeye çalışmış, diğer yandan *Muhtasar fi fadlil cihâd* ve *Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad* ve *Tecnidül Ecnad* başlıklı eserlerinde *cihad* kavramını önceleyerek yaşadığı dönemdeki küçük emirliklerin Memlûklerin çatısı altında gayrimüslim saldırganlığına karşı birleşmelerini sağlamaya gayret etmiştir. Bu çabalarının temel endişesi yaşadığı çağda ve içerisinde bulunduğu şartlarda şeriatın sahih bir şekilde tatbikini temin etmek olarak belirmektedir. Bu sebeple düşüncelerini dile getirirken ilgili konuya dair ayet, hadis ve ulema kavillerini zikretmeye özen gösterir. Memlûk Devleti’nde 1261 yılından itibaren tüm siyasi işleri idaresi altında bulunduran bir sultan ile ondan ayrı olarak Bağdat Abbâsî hanedanına mensup bir halife varlığını sürdürdüğünden kendisine muhatap olarak “halife ve sultanı” almakta, mevcut konumu itibarıyla sembolik bir anlamı olsa da hilafet makamına sultaninkine eşdeğer bir önem atfetmektedir.

Bahsi geçen eserlerinin iki önemli işlevi bulunmaktadır. Bu işlevler İbn Cema’nın siyasete ilişkin dile getirdiği düşünceleri için genel bir çerçeve oluşturmaktadır. “Allah’ın murâdına uygun bir şekilde hükümleri düzene koyan, raiyyesinin maslahatı için elinden gelen gayreti gösteren ve Allah’ın üzerindeki gizli-açık bütün nimetlerine şükreden siyasi lidere bu görevini ifa ederken gerekli olan bilgileri vermek” ilk işlevi; “böylelikle onun Allah’ın rızâsına uygun bir idare göstermesini temin etmek ve ona bu hususta nasihatte bulunmak” ise ikinci işlevi oluşturmaktadır. Bu iki işlev, anlamını siyasi liderin varlığına ilişkin değerlendirmelerle kazanmaktadır. Zira şeriatın sahih bir şekilde tatbiki her şeyden önce imâmetin yani

siyasi erkin varlığına bağlı olduğundan bir siyasi liderin bulunması dini bir yükümlülük olarak tezahür etmektedir: “Dini himaye edecek Müslümanların işlerini idare edecek (*siyasetü umuri’l-müslimin*), aşırı gidenlere engel olacak, mazlumlara zalimin elinden kurtaracak, hakları yerli yerince kullanacak bir imamın tayin edilmesi farzdır.” Zira “böylesi bir imamın tayin edilmesi neticesinde ülke salâh bulacak, raiyye bir güvenlik alanına kavuşacak ve her türlü kötülüğün kökü kurutulacaktır. Mahlûkatın ahvalı ancak onları idare edecek (siyaset) ve korumakla meşgul olacak bir sultanın varlığıyla salâh bulur.” Müslümanların istenilen nitelikleri taşımasa dahi bir idarecilerinin olması, idarecilerinin yokluğundan yeğdir.

Siyasi liderin tasarruflarında uyması gereken hüküm ve kaideler aslında onun şeriata uyması anlamına gelmektedir. İbn Cemaa’nın tanımlamasıyla şeriat, “Hz. Peygamber’in getirdiği ve tayin ettiği, insanların tâbi olmalarını ve korumalarını vacip kıldığı hedeftir. Dayanağı vahiy olduğundan şeriat Allah’a giden en doğru yoldur. İyiliklerin tamamı ona tâbi olmakta, kötülüğün tamamı ise onu terk etmekte yatar.” Şeriatın hâimleri siyasi lider ve bu liderin emirleri, muhafızları ise âlimlerdir. Bu sebeple “Allah’ın ikame ettiği mülkte tasarrufta bulunan ve O’nun emrettiği şeriatla amel eden” siyasi liderin, “kendisini Allah’ın valilerinden ve nâiblerinden biri konumunda kabul etmesi gereklidir.” Dolayısıyla kendisine itaat etmeyen görevlilerine karşı nasıl muamele ediyorsa Allah’ın da kendisine aynı şekilde muamele edeceğini bilmeli ve davranışlarını buna göre düzenlemelidir.

Memlûk idaresinde şeriatın muhafaza ve himayesi için dikkate alınması gereken tüm bu hususlar iki kavrama ilişkin değerlendirmelerle tamamlanır. Eserlerinde önemli bir hacme sahip olan *cihad* kavramı ile yine hemen her konuda gündeme taşıdığı adalet kavramı İbn Cemaa’nın siyaset algısında merkezî ilkeler olarak tezahür etmektedir.

Şafii mezhebinin cihadın varlık sebebinin küfür olduğu yönündeki görüşünü benimseyen İbn Cemaa’ya göre Müslümanların zayıf olması ve yeterli donanıma sahip olmamaları gibi zarurete mebni durumlar dışında imamın yılda en az bir kere kendisi yahut temsilcisi vasıtasıyla cihada çıkmaması durumunda günahkâr olacaktır. Cihadın fazileti, öncelikleri, cihada ehil olma durumu, cihad öncesi ve sonrasında yapılması gerekenlere dair kapsamlı değerlendirmeleri işlerken devletin değişik bölgelerine cihad

emirleri atama ve onlara mali ve lojistik destek sağlamanın siyasi idarenin sorumluluğu altında olduğu düşüncesini vurgulamaktadır. Siyasi idarenin yükümlülüğü altında görülen cihadı, dinin himayesi ve memleketin korunması için elzem kabul etmektedir. Bu çerçevede ganimetlere ilişkin hususları da son derece kapsamlı bir şekilde incelemektedir.

Şeriatı tâbi olarak siyaset yapmanın temelinde ise adalet ilkesi yer almaktadır. “İnsanlar yöneticilerinin dinleri üzerinedir.” şeklinde formüle edilen yöneten-yönetici ilişkisi, yöneten konumundaki kişilerin tüm tasarruflarında adaletle mukayyet olmalarına özel bir vurgu yapılmasını beraberinde getirmektedir. Zira “Raiyyeye nispetle sultan, bedene nispetle ruh gibidir. Onun mizacı düzgün olursa bütün aza ve duyuların mizacı düzgün olur, onun mizacı bozuk olursa uzuvların mizacı bu sebeple bozulur, beden vazifelerini yapamaz hale gelir”. Bu sebeple “Adil imam, bereketli yağmurdan daha hayırlıdır. O adil olursa raiyyenin de adle ve onun kanunlarına boyun eğmesi gerekir. Onun adil olmasıyla hak dirilir, insanlar insaflı olurlar. Zulüm ortadan kalkar, gökyüzü bereketini gönderir, yeryüzü ürünlerini çıkarır, hayırlar çoğalır, ticaret gelişir.” Adalet imama biat edilirken şart koşulur ve sonrasında da bağlayıcı bir ilke olarak kalır. İmama itaat bu sebeple mutlak değildir ve masiyet olan hususlarda ona karşı çıkmak dini bir gerekliliktir. Masiyetin önemli bir kısmı ise adaletin zıddı olan zulümdür.

Yönetim kademesinin en üst mevkilerinden biri olan kâdılkudatlık makamına çıkabilen bir âlim olarak İbn Cema siyasi düşüncesini fıkıh ilmini merkeze alarak belirlemektedir. Esas itibarıyla şeriatın tatbik ve geçerliliğinin sağlanması için geliştirilen bu yaklaşıma göre imam/sultan Allah’ın yeryüzündeki nâibi, Hz. Peygamber’in halifesidir. Bu durum hem imam/sultana hem de raiyyeye dönük çift yönlü bir sorumluluk yüklemektedir. İmam/sultan bu hiyerarşik düzlemdeki üstünlüğünün gereğini yerine getirmek durumundadır. Bunu yapabilmek için bir yandan tüm tasarruflarında şeriatın çizdiği çerçeveye bağımlı olurken diğer yandan bu yüce konumuna şükretmelidir. Şükrünün en önemli göstergesi ise adaletle hükmetmesidir. Adalet devletin bekasının, dünya ve ahiret şerefının elde edilmesinin de temel ilkesidir.

Bu çalışmanın hedefi, İslam askerî müesseselerinin tarihî gelişimi, harbe hazırlık süreci, harp savunma ve hücum sistemi, harp teknikleri ve yöntemleri konularını inceleyip araştırmaktır. Çalışmamızda öncelikle savaş hukukuna dair fûrû-ı fıkıh kitaplarının ilgili bahislerini (Kitabul Cihad, Kitabus Siyer, Kitabu'l-İmâre vb.) okuduk. Daha sonra siyaset-i şer'iyye ve Ahkamus sultaniyye tarzı kitapların çalışma konumuzla ilgili bab ve konularını araştırıp inceledik. Daha sonra *Tecnidül Ecnad* kitabına ait çalışma konularını hem İbn Cemaa'nın savaş hukukuna dair diğer eserlerini hem de Ahkamus sultaniyye tarzı kitapların ilgili bab ve bahislerini karşılıklı olarak araştırarak ortaya koyduk.

Maverdi ve Ebu Ya'la'nın *el Ahkamus sultaniyye*'leri aslında h. 6. asrın ortalarında Ahkamus sultaniyye ve siyaset-i şer'iyye olarak şöhret bulmuş genel siyaset fikhini içeren eserlerdir. Bu bakımdan İbn Cemaa'nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnidül Ecnad* adlı eseri ise h. 7. asrın ortalarında harp fikhini/ahkâmını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkâmını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cemaa'nın söz konusu eserinin tercümesi "İslam'da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni" şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir de olsa Ortaçağ'da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askeri idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cemaa *Tecnidül Ecnad* eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarını takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

İslam hukuk düzeni savaşta uyulması gerekli kuralları belli bir disiplin ve esaslarla sınırlandırmış ve bu sınırı aşanların da müeyyideyle yaptırıma uğrayacağını ayet ve hadis nakilleriyle belirtmiştir. İslam dini hayat hakkında ortaya koyduğu düşünce sistemi ve genel ilkeleriyle insanlığın bugün içinde yaşadığı savaşları tamamen reddeder ve savaşın hukuk düzenini ve gerekçelerini haklı belli sebeplerle sınırlar. Zira

İslam dini adı üzere barış ve selamet dinidir. Dolayısıyla devletlerarası ilişkiler de bu esasa dayanır. Savaş ise arzu edilmeyen ancak başka çözüm yolu kalmadığında müracaat edilen son çare olarak görülmektedir.

İbn Cemaa'nın askerî ve harp hukukuna dair müstakil ve mütemayiz eseri ise kuşkusuz “*Tecnidül Ecnad*” adlı eseridir. Bu eseriyle harp hukukunu ince ayrıntılarına kadar bab ve fasıllarıyla incelemiş ve toplumun birlik ve beraberliği, devletin istikrar ve bekası için döneminde telif edilmiş en önemli müstakil eseri olarak tarihteki yerini almıştır. Bu bakımdan *Tecnidül Ecnad*, savaş adabı, savaş taktikleri ve savaş tertibi, sultanın maaş verme durumları, asker maaşları gibi konuları ele almasıyla savaş hukuku/askerî hukuk alanında ön plana çıkmıştır. İbn Cemaa söz konusu eserinde dönemin teknolojik imkan ve silahlarına göre savaş keyfiyetinin farklı olabileceğini ancak cihad azim ve kararlılığının bu noktada değişmeyeceğini dile getirmiştir.

İbn Cemaa savaş hukuku ile ilgili görüşleri çerçevesinde şu hususları vurgulamaktadır: Kur'an-ı Kerim'de müminleri savaşa ve barışa teşvik eden pek çok ayet vardır. Mekke döneminde Hz. Peygamber'in çeşitli haksızlıklara karşı kaba kuvvete başvurmadığını, savaşa Medine döneminde izin verildiğini dikkate alan bazı âlimler, nesh ilkesini çalıştırarak barışla ilgili ayetlerin mensuh olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa fiilen savaşmanın şartlarından birisi haklı olmak ise bir diğeri savaşma gücüne sahip olmaktır. Mekke döneminde Müslümanlar bu güce sahip olmadığı için kendilerine savaş izni verilmemiş, Medine döneminde bu güce sahip oldukları zaman ise kendilerine bu izin verilmiştir. Konu savaşın meşruiyetiyle değil savaş fiilen icra etmenin şartlarıyla ilgilidir. Barışı emreden ayetler ile savaş emreden ayetler arasında nesh ilişkisi yoktur.

Savaş ve barış ayetleri birlikte değerlendirildiği zaman İslam'da barışın asıl, savaşın ârızî ve zarurete dayanan geçici bir durum olduğu görülür. Ayrıca savaşın mutlak olarak değil, belli sebeplere bağlandığı da görülmektedir. Bu sebepleri “düşmanın saldırgan tutumu” şeklinde özetlemek mümkündür.

Cizye ayetinin inmesinden sonra savaşmanın hak olduğu toplumlara karşı üç ihtimalden birini seçmeleri teklif edilmiştir: Müslüman olmak, cizye verip Müslümanların himayesine girmek, savaşmak. Cizye, “askerlikten muaf olma ve

düşman saldırısı karşısında korunma bedeli” olarak alınır. Geçmişte Müslümanlar cizye almanın bazı faydalarını görmüş olmakla birlikte Osmanlı’nın çöküş döneminden itibaren Müslümanların zararına işlemiştir. Osmanlılar, bu durumun farkına varmış ve 1856 yılında Islahat Fermanı’yla cizye kaldırılmıştır.

Hz. Peygamber hem zayıf hem güçlü durumlarında çeşitli antlaşmalara imza atmış ve hiçbir antlaşmayı bozmamıştır. Kur’an-ı Kerim’de ahde vefa ve akitleri icra konusundaki emirleri dikkate alan fakihlerin büyük çoğunluğu antlaşmaları bozmanın caiz olmadığı görüşündedir. Azınlıkta kalan bir kısım ise zor zamanda yapılan ve Müslümanların aleyhinde seyreden antlaşmaların bozulabileceğini ancak böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde antlaşmayı bozduklarını karşı tarafa bildirmesinin gerekli olduğunu söylemişlerdir. Bize göre antlaşmalar buyruk hukuk denilen üst hukuk kurallarına yani insan haklarına aykırı düşecek şekilde yapılmışsa bunlar bozulabilir ve antlaşmanın bozulduğunun da karşı tarafa bildirilmesi gerekir.

Tevil yoluyla yani kendisini haklı görerek meşru devlet başkanına silahla karşı koyma olayına bağy denir. Bağiler kendilerini haklı, devlet başkanını haksız görürler. Bu tür bir isyanın cezası tâzirdir. Bağilere ölüm dâhil çeşitli cezalar verilebilir. Kalkışmaların en problemlili şekli, yönetimin gerçekten haksız olması sebebiyle yapılan isyanlardır. Devlet başkanı zalim olsa da İslam hukukçularının büyük çoğunluğu isyan esnasında ortaya çıkacak olan mal ve can zayıyatı ile bu isyanların genel sonuçlarını dikkate alarak isyan etmemenin daha doğru olacağını ifade etmişlerdir. Günümüzde bu tür kalkışmalar geçmişe göre daha büyük zararlar meydana getirmektedir. Dolayısıyla sebebi ne olursa olsun iç isyanlar konusunda söylenecek en uygun kelam “Dâhilde savaş yoktur” sözüdür. İslam ülkelerinde Müslümanların yönetimlerle problemleri olsa da bunları kaba kuvvet kullanmadan çözmeye çalışmalıdırlar.

Netice itibarıyla İslam hukukunda savaşın meşruiyeti, İslam ülkesine saldırı, zulmü ortadan kaldırıp hakkı çiğnenene yardım etmek, dine yönelik baskıları yok etmek, vatanından haksız yere çıkarılmak, insanların ibadet özgürlüğünü garanti altına almak, hainleri cezalandırmak gibi sebeplere bağlıdır. Ayrıca sadece haklı olmak hemen savaşmayı gerektirmez. Karşı taraf haksız olsa da savaşın sonuçlarını dikkate alarak savaşa karar vermek gerekir.

İbn Cemaa'ya göre savaş gelirleri ve giderleri bağlamında devletin temel gelirleri arazi, fey, ikta olarak görülmüştür. Savaş sonrasında elde edilen ganimet malları, zekât gelirleri ve halktan alınan vergiler ise diğer gelir kaynakları olarak eserlerinde ele alınmıştır. Devletin tüm bu gelirleri beytülmal/hazinede toplanır ve ilgili yerlere sarf edilir. Beytülmal/hazinede oluşan fazla gelir, Müslümanların umumi maslahatı gözetilerek askerî, iktisadî, sağlık vb. harcamalar için ayrılır yahut daha sonra kullanılmak üzere beytülmalde saklanır.

Mülkiyeti devlete ait olup faydalanma hakkının verildiği yerler ile mülkiyeti gayrimüslimlere bırakılan araziler haraç vergisine tâbidir. Cumhura göre haraç arazisini Müslümanlar da işletse ödedikleri vergi haraç hükmündedir.

Devlete ait arazinin mülkiyetiyle beraber bir şahsa bağışlanması ya da mülkiyeti devlette kalıp kullanım hakkının verilmesi anlamındaki ikta gelirleri, Hz. Peygamber (s.a), Hulefayı Raşidin ve sonraki İslam toplumlarında görülen önemli bir uygulama olarak tarihteki yerini almıştır.

Bedrüddin İbn Cemaa askerlere bağlanan ikta gelirleri konusunu eserlerinde ele almak suretiyle fetihler sonrasında kazanılan arazilerin kira, irtifak ve temlik yoluyla askerlere gelir kaynağı olarak benimsemiştir. Askerler bu arazilerden elde ettikleri gelirlerle ihtiyaçlarını karşılama ve daha rahat bir yaşam sürme imkanı bulurlar. Müellif askerliğin teşvik edilmesi ve askerî ihtiyaçların giderilmesi konusundaki fikirleriyle döneminde iç huzurun temin edilmesi yönünde büyük gayret sarf etmiştir.

Devlet başkanının Müslümanların arazilerini çocuklarına veya bir kişiye ebedî olarak ikta vermesi Maverdi ve Ebu Ya'la'nın bir görüşü dışında caiz görülmemektedir. Ayrıca fey ve haraç arazilerinin gayrimüslimlere ikta verilmesi caiz değildir. Zira bu araziler tüm Müslümanların yararına dönük tahsis edilmiştir. Cumhura göre fey ile sadaka mallarının birbiri yerine kullanılması caiz görülmemiştir. Ebu Hanife ise her iki tür malın da birbiri yerine Müslümanların maslahatı için sarf edilebilir olduğunu savunmuştur.

Devlet başkanının devlet gelirleri üzerinde başkan olması sebebiyle ayrıcalıklı bir hakkı bulunmaz. Devlet malı karşısında devlet başkanının konumunu Hz. Ebu Bekir

yetim malını üstlenen vasi, Hz. Ömer ise yetim malını idare eden veli olarak nitelemiştir. Bu sebeple onun ihtiyacı varsa örfe uygun bir maaş almasında sakınca görülmez.

İbn Cemaa askerler için önemli bir gelir kaynağı olan atâ hakkını fey mallarından ibaret sayar. Fey malları ise haraç, cizye, barış yoluyla fethedilen yerlerden elde edilen, Müslümanlardan kaçan gayrimüslimlerin bıraktıkları, zimmet ehlinin varisi olmayanların, mürted olarak katledilen veya ölen kişinin malları olarak zikredilmiştir.

Fey mallarının tahmisi/beşe bölünmesi konusunda dört mezhep imamı bu malların tahmis edilemeyeceği noktasında ittifak etmiştir. Bu sebeple fey mallarının tümü Müslümanların genel ihtiyaçlarının karşılanması, ordunun gereksinimleri, kalelerin imarı, silah vs. edinmek gibi savaş hazırlığı kapsamında değerlendirilir. İmam Şafii'nin bir kavline göre fey malları tahmis edilebileceğinden, arta kalan 4/5'lik fey malı İslam ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak, savaşa hazırlık için silah vs. edinmek maksadıyla sarf edilir.

İbn Cemaa atâ kullanımı hakkında, devlet başkanının beytülmal/hazineden kendisi, ailesi, hizmetlileri, binekleri vs. için kifayet miktarı almasını caiz görmektedir. Atânın süresiyle ilgili olarak Müslümanların maslahatı ön planda tutulur. Buna göre atâ ihtiyaca ve beytülmalin durumuna göre senede bir veya birkaç kez verilebilir. Beytülmal/hazinenin borçlu olması durumunda askerlerin mallarını talep hakkı beytülmalin zenginleşmesine kadar ertelenir. Beytülmalin zenginleşmesi halinde devlet başkanı bu malları gelecek seneler için her türlü askerî ihtiyaçların ve Müslümanların genel yararına yönelik masrafların karşılanması için kullanabilir. Ayrıca İbn Cemaa, asker edinilmesi ve sayısının artırılması için mal sarf etmenin önemini belirtmekle birlikte memleketlerin kurtuluşu ve refahının bu sayede sağlanacağını da vurgulamıştır.

Kütüphanelerde birçoğu yazma olarak bulunan bu tür eserlerin tahkik edilip neşredilmesinin ve böylece ilim dünyasının istifadesine kazandırılmasının, İslami ilimlerin ve İslam medeniyetinin ihyası, gelişimi ve aydınlanması bakımından büyük önemi haiz olacağı âşikârdır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebül Fida İsmâil, *Keşfü'l-Hafâ*, I-II, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Halep t.y.
- Âga Büzürg-i Tahrânî, *Zeylû Keşfi'z-Zünun*, tsh. Muhammed Mehdi Hasan Musevi Horasani, Mektebetü'l-İslâmiyye, Tahran, 1967/1387.
- Ahlwardt, *Verzeichniss der Arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, I-X, Berlin 1877-1899.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-XX, Dârü'l-Hadis, Kahire 1995.
- Akpınar, Cemil, “İbn Cemaa”, *DİA*, XIX, 388-392.
- Apaydın, Yunus “Humus”, *DİA*, XVIII, 365-369.
- Aydın, Muhammed Şevki “İbn Cemaa’ya Göre Öğretmenin Görev ve Nitelikleri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8 (Kayseri 1992), s. 213-228.
- Bayraktar, M. Faruk, *İbn Cemaa’dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, MÜİF Vakfı, İstanbul, 1997.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1403.
- Belevî, Halid b. İsa, *Tâcü'l-mefrik*, I-II, İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, t.y.
- Beyhakî, *es-Sünenül-Kübrâ*, I-X, Dâru Sadr, Beyrut ty.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, I-VI, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1956.
- Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil (256/869), *Sahihu'l-Buhari*, I-VIII (*Mevsuatu's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şuruhuhe'nin içinde*), Çağrı-Daru Sahnun, 3. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- Buyrukçu, Ramazan, “İbn Cemaa’nın Eğitim İle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar”, *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13 (Erzurum 1997), s. 247-267.

- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-III, Müracaat: S. M. Cemil, Daru'l-Fikr, Beyrut 1414/1993.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh (ö. 478/1085), *Gıyâsu'l-Ümem fi't-Tiyâsi'z-Zulem*, thk. Abdulazim ed-Deyb, Mektebetu İmami'l-Harameyn, Matbaatu Nahda, Mısır 1401.
- Çelebi, Ahmed, *İslam Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, çev. Abdullah Kahraman, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Çağrı, Mustafa, "Da'vet", *DİA*, XIX, 16-19.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman, es-Sünen, I-II, Çağrı Yy. İstanbul, 1992.
- Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Dâru Vehbe, Kahire, 1972/1392.
- Demirci, Mustafa, "İkta", *DİA*, XXII, 43-47.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, (ö. 275/888), es-Sünen, I-V, Mevsuatü's-Sünne içinde, Çağrı Yy. ve Daru Sahnun, İstanbul, 1992.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, (ö. 224/838), *Kitabu'l-Emvâl*, thk. M. Halil Heras, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1431.
- Ebu Yusuf, *el Harac*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, Kahire 1431.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, sadeleştirenler: M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, Erzurum 1994.
- Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, VI, 90-94.
-, "Cizye", *DİA*, VIII, 42-45, İstanbul 1993.
- Fahreddin Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed, *Mefatihü'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmu-Sultâniyye*, Beyrut 1983.
- el-Fihri'sü's-şâmil*, I-V, Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, Amman 1986.

- Gazzâlî, Ebu Hâmid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed, *el-İktisad fî'l-itikad*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, trc. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.
- Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad, 1915.
- Halef, Abdülcevad, *el-Kâdi Bedruddin İbn Cemaa Hayâtuhu ve Âsâruhu*, Câmîatü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Kahire, 1988.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1983.
- Haraşî, *Şerhu Muhtasarı Halil*, I-VIII, Dârü Sadır, Beyrut t.y.
- Hırakî, *Muhtasarü'l-Hırakî*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1988.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin (1258/1836), *Reddu'l-Muhtar ale'd-Durri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar* I-X, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.
- İbn Allan, Muhammed Ali b. Muhammed Allan b. İbrahim el-Bekri es-Sıddikî (ö. 1057/1648), *Delîlü'l-fâlihîn li-turuki Riyazi's-sâlihîn*, thk. I-VIII, Kahire: Darü'l-Marife, 1425/2004.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Ahkâmü'l-Kurân, I-IV, İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1974.
- İbn Cemaa, Ebu Abdullah el-İmam Bedruddin, (ö. 733/1332), *Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, thk. Üsame Nasır Nakşibendî, Vizaretü's-Sekafe ve'l-İ'lam, Bağdad, 1983.
-, *Müstenedül Ecnad fî Alatil Cihad*, yazma eser, 88-155v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Fatih 5455).
-, *er Risaletul Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*, yazma eser, (Kitabu Eşrakit Tevarih içinde 131-155 v.), Süleymaniye Kütüphanesi, (Ayasofya 2954).
-, *Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l İslam*, thk. Fuad A. Ahmed, Dârü's- Sekâfe, Katar 1408/1988.
-, *Tahrirul Ahkam fî Tedbiri Ehli'l İslam*, yazma eser thk. Fuad A. Ahmed, yazma eser, 1-73v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Esadefendi 1595).

-, *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*, (Leipzig nüshası) yazma eser 1-53 v., Mektebetü Câmîatü Leipzig, (1906).
-, *Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad*, yazma eser 1-50 v., Süleymaniye Kütüphanesi, (Ayasofya 3124).
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I-IV, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1993.
-, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, I-VI, Çağrı Yy. İstanbul, 1992.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, I-V, Mısır 1318.
- İbn Hıbbân, Ebu Hâtîm Muhammed b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, *es-Sahih*, I- XVIII, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1993.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed b. Abdulmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız Şelebî, Daru İbn Kesir, Beyrut, ty.
- İbn Hubeyre, *el-İfsah an Meani's-Sihah fi Mezahibi'l-Eimmeti'l-Erbâa*, I-XI, thk. Muhammed Yakub Talib Ubeydi, Kahire ty.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, I-X, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* I-II, thk. Subhi es-Salih, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1983.
- İbn Kesir, Ebül Fida İsmâil b. Amr ed-Dîmeşkî (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (I-XIV), Matbaatü's-Saade, Kahire, 1932.
-, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1976.
-, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, I-XVI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1993.

- İbn Kudame, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğnî alâ Muhtasari'l-Hırakî (eş-Şerhu'l-Kebir ile)*, I-XII, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1414/1994.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tevilü muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslami, yy. 1999.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah, Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, (I-II), Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Nuceym, Mevlânâ Zeynu'l-Âbidîn İbrahim el-Mısrî, (ö. 970/1562), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (Gamzu Uyûni'l-Basâir ile), I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed, *el-Bidâye*, I-II, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire t.y.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakatu'l-Kubrâ*, I-VIII, Daru'l-Fıkr, Beyrut ty.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm Takıyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî el-Hanbelî (ö. 728/1328), *Cihad Hükümleri ve Bunların Çağdaş Uygulamaları*, haz. Abdurrahman Vehdan, Takva Yay., İstanbul 2014.
-, *el-Hisbe*, Vakfullah Teala, Riyad 1983.
-, *el-İhtiyaratü'l-Fıkhiyye*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1950.
-, *Mecmuu Fetâvâ*, I-XXXVI, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1991.
-, *es Siyasetüş Şeriyye fi Islahı'r-Râi ve'r-Raiyye*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1440.
- İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin fi Esmâi'l-Müellifin*, I-II, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955.
-, *İzahu'l-meknûn*, I-II, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1971.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed, *el-Furûk*, I-IV, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1928.
-, *Zahire*, I-XIII, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.

- Kasani, Alauddin Ebu Bekr b. Mesud (587/1191), *Bedâiu's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâi'* I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa, *Keşfu'z-zünûn*, I-VII, Dâru Sadır, Beyrut t.y.
- Kavak, Özgür, *Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler*, (Tahrirü'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm), Bedreddin İbn Cemaa, Klasik, İstanbul 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu Kabâili'l-Arab*, I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982.
-, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I-XV, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut, 1957.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi*, (et-Terâtibü'l-İdâriyye), I-III, trc. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.
-, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1964.
- Khadduri, Majid, *War and Peace*, The Johns Hopkins University, Baltimore 1955.
- Kofler, Hans, "Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-dîn ibn Ğamâ'ah, herausgegeben, übersetzt und mit Anmerkungen versehen", *Islamica*, S.6 (Leipzig 1934), s. 349-414; S.7/1 (Leipzig 1935), s. 1-64; S.7/2 (Leipzig 1938), s. 18-129.
- Kruse, Hans, *Islamische Völkerrechtslehre*, Bochum 1979.
- Kudâme b. Câfer, *Kitâbü'l-Harac*, Dârü'r-Reşid, Bağdat 1981.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed, *el-Câmi*, I-XX, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Malik b. Enes, (ö.179-795), *el-Muvatta*, I-II, (Muhammed Fuad Abdülbâkî), Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyetu'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, Mektebetü Dâri İbn Kuteybe, Kuveyt 1409/1989.
-, *el-Havî'l-Kebîr*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud. I-XVIII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994/1414.
-, *Nasihatü'l-Mülûk*, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, İskenderiyye 1988.

- el-Mavsılî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr*, thk. Ali Abdülhamid Ebü'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman I-V, Dârü'l-Hayr, Beyrut, 1998/1419.
- Mergînânî, Burhanuddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil er-Ruşdanî (ö. 593/1196), *el-Hidâye Şerhu Bidayeti'l-Mubtedî*, I-IV, Kahraman Yy. İstanbul 1986.
- Mücirüddin el-Uleymî el-Hanbelî Mücirüddin, *el-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, I-II, Mektebetu Vehbe, Kahire 1866.
- Münzirî, Ebü'l-Kâsım Isfahânî Teymî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, I-III, i'tina bih Eymen b. Salih b. Şaban, Daru'l-Hadis, Kahire 1993.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac b. Muslim el-Kuşeyrî, (261/874), *Sahihu Müslim* I-III, (*Mevsuatu's-Sünne el-Kutubu's-Sitte ve Şuruhuhe*'nin içinde), Çağrı-Daru's-Sahnun, 3. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- Nesefî, Ebü'l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi, *Tebsiratü'l-edille fi usuli'd-din*, I-II, Institut Français de Damas, Dimaşk 1993.
- Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref, (676/1277), *Ravdatu't-Tâlibîn*, I-X, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Daru Alemlî'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Dârü's-Sekâfe, Katar 1407.
- Özel, Ahmet, "Esir", *DİA*, XI, 382-389.
- Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, I-XXIX, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Rayyis, M. Ziyauddin, *en-Nazariyyâtü's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye, (İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi)* yy, Kahire 1976.
- Râzî, Ebu Bekr Ahmed b. Alî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (I-V), Beyrut, 1985.
- Rûdânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.

- Sağlık, Muhammet, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukukî Görüşleri*, MÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
- Safedi, Ebü's-Safâ Salâhuddîn, *A'yânü'l-asr*, I-V, Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut 1998.
-, *el-Vâfi bi'l-Vefeyat*, I-XXIX, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1997.
- Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetu'l-Kubrâ*, I-XVI, Matbaatu's-Saade, Mısır 1323.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University Press, Oxford 1971.
- Sehavî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, I-XII, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, t.y.
- Senhûrî, Abdurrezzak Ahmed, *Fıkhu'l-Hilâfe ve Tatavvuruha li Tusbiha Usbete Umemin Şarkıyye*, çev. Nadiye Abdurrezzak es-Senhuri, talik ve takdim: Tefvik M. eş-Şâvî, el-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire 1989.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ebu Sehl, (483/1090), *el-Mebcut*, I-XXX, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
-, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, I-V, Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, Kahire 1971.
- Seviğ, Muammer Raşit, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.
- Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*, I-III, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1996.
-, *Husnü'l-Muhâdara*, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1967.
- Şafak, Ali, "Bağy", *DİA*, IV, 451-452.
- Şafii, Muhammed b. İdris (204/820), *Mevsuatu'l-İmam eş-Şafii el-Kitabu'l-Ümm*, I- XV, thk. Ahmed Bedruddin Hassun, Daru'l-Kuteybe, 1. Baskı, yy. 1996.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan (189/805), *Kitabü's-Siyer*, İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, Karaçi 1417.
- Şeyzeri, Ebü'n-Necib Celaleddin Abdurrahman, *en-Nehcu's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk*, Mektebetü'l-Menar, Mısır, 1431.

- Şîrâzî, Ebu İshak Cemaleddin İbrâhim, *Mühezzeb*, I-VI, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1996.
- Şîrbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 977/1570), *Muğni'l- Muhtâc ilâ Ma'rifeti Ma'âni Elfâzi'l-Minhâc*, I-VI, thk. ve ta'lik: A. M. Muavvaz ve A.A. Abdulmevcûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Camîu'l-beyân*, XXVIII-XXX, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1986.
-, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1408/1988.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-VII, Matbaatu'z-Zehra, Musul ty.
- Tahâvî, Ebu Cafer, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, I-IV, thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1399.
- Turnagil, Ahmet Reşid, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1972.
- Turtuşî, Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka, *Sirâcu'l-Mülûk*, el-Matbaatü'l-Vataniyye, İskenderiyye 1872.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yy. İstanbul, 1992.
- Ulusal, Şemseddin, *İslam Hukukuna Göre Uluslararası Andlaşmalar*, Doktora Tezi, 2006, AÜSBE, Ankara, 2006.
- Vâdiâşî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Bernâmec*, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1981.
- Vâkîdî, *Kitabu'l-Megazî*, I-III, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984.
- Yaman, Ahmet, "Seleb", *DİA*, XXXVI, 398-399.
-, "Sulh", *DİA*, XXXVII, 485-489.
- Yar, Hafız Ahmed, *Tecnidül Ecnad ve Cihâtu'l-Cihâd fi's-Siyaseti's-Şer'iyye*, Ezher Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Mısır, 1976.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A‘lâm: Kamusu Teracim: el-Hutut ve’s-Suver*, I-XI, Beyrut, 1969.

Zuhaylî, Vehbe, “Eman”, *DÎA*, XI, 79-81.

EK:

KİTÂBU TECNİDÜ'L-ECNAD VE CİHATU EHLİ'L-CİHAD

ADLI ESERİN TAHKİKİLİ ARAPÇA METNİ

**KİTÂBU TECNİDÜ'L ECNAD VE CİHATU EHLİ'L-
CİHAD
TAHKİKLİ ARAPÇA METNİ**

Ana Nüsha:

1-Risaletu Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş Ve'l-Cihad, Metindeki Kısaltması: ص, İlgili sayfa aralığı: 131-155.
(Kitabu Eşrakit Tevarih içinde)

Diğer Nüshalar

- 1-Kitabu Müstenedül Ecnad fi Alatil Cihad, Metindeki Kısaltması: ف, İlgili sayfa aralığı: 89-155.
- 2- Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad, Metindeki Kısaltması: ي ilgili aralık: 1-50 varak.
- 3- Kitabu Tecnidül Ecnad ve Cihatü Ehlil Cihad, Metindeki Kısaltması: ل (Leipzig Nüshası) ilgili aralık: 1-53 varak.

Ana Metin:

1-Kitabu Tahrirul Ahkam fi Tedbiri Ehlil İslam, Metindeki Kısaltması: ت, İlgili sayfa aralığı: 1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28, 10/31-36 (dîvan bölümü)

**KİTÂBU TECNİDÜ'L ECNAD VE CİHATU EHLİ'L-
CİHAD TAHKİKİLİ ARAPÇA METNİ**

كتاب تجنيد الأجناد وجهات أهل الجهاد

بدر الدين ابن جماعة محمد بن إبراهيم الكناني الحموي
(ت. 733هـ/1333م)

[رسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد]

المحتويات

I.....	الرموز والاختصارات
1.....	مقدمة الكتاب
الباب الاول	
3.....	في شرف السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله
5.....	فصل: فيما للسلطان وعليه
6.....	الفصل الثاني: فيما علي السلطان
الباب الثاني	
9.....	في حاجة السلطان إلي الأجناد واعتداد الآت الجهاد
11.....	الفصل الاول: تنصيب الأمراء على السرايا
11.....	الفصل الثاني: اتخاذ الرايات والألوي
12.....	الفصل الثالث: صفات قائد الجند
12.....	الفصل الرابع: أرزاق قادة الجند
12.....	الفصل الخامس: في اتخاذ آلات الجهاد
14.....	الفصل السادس: إعداد السلطان الجيش للمعركة
15.....	الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب

الباب الثالث

15.....	في عطاء الاجناد وجهاته وبيان انواع اقطاعاته.
15.....	القسم الاول: العطاء.
16.....	الجهة الأولى: الفيء.
18.....	الجهة الثانية: خمس الخمس.
18.....	الجهة الثالثة: الخراج.
20.....	الفصل الأول: تقدير الخراج.
21.....	الفصل الثاني: الأراضي العشرية.
22.....	الجهة الرابعة: بيت المال.
23.....	الفصل الثالث: في المصالح.
23.....	القسم الثاني: في الإقطاع.
23.....	النوع الاول: الإقطاع التملك.
24.....	فصل: في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي.
25.....	النوع الثاني: إقطاع استغلال.
27.....	الفصل الأول: حكم الإقطاع في أيدي من طرأ عليه المرض من الأجناد.
27.....	الفصل الثاني: وقت استرداد الإقطاع.
27.....	الفصل الثالث: مدة الإقطاع لغير الأجناد.
28.....	الفصل الرابع: وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشتركين.
28.....	الفصل الخامس: وقت إقطاع الزكاة من العشر.
29.....	الفصل السادس: من لا يجوز لهم الزكاة و الفيء.
29.....	النوع الثالث: إقطاع الإرفاق.

- 30.....الاول:إقطاع المعادن الباطنة في الأرض والمقاطع الباطنة
- 30.....فصل: في حكم إقطاع المعادن الظاهرة
- 30.....الضرب الثاني: إقطاع ما بين العامر من الشوارع والرحاب ومقاعد الأسواق
- 31.....الضرب الثالث: إقطاع الحمى

الباب الرابع

- 32.....في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصد للجهاد
- 34.....الفصل الأول: كيفية تقسيم العطاء
- 35.....الفصل الثاني: مخصصات السلطان من بيت المال
- 35.....الفصل الثالث: ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمرء الأجناد من بيت المال
- 35.....الفصل الرابع: ما لايجوز عطاؤه من بيت المال
- 36.....الفصل الخامس: وقت العطاء
- 36.....الفصل السادس: استحقاق العطاء لأسر الشهداء ومدته
- 37.....الفصل السابع: أحكام متفرقة

الباب الخامس

- 38.....في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان
- 38.....القسم الاول: ديوان الجيش
- 39.....القسم الثاني: ديوان العمال على جهة الأعمال
- 39.....القسم الثالث: ديوان ما يختص بالأعمال من رسوم الأموال
- 40.....القسم الرابع: ديوان ما يختص ببيت المال من دخلٍ وخرجٍ

كتاب تجنيد الأجناد وجهات أهل الجهاد

بدر الدين ابن جماعة محمد بن إبراهيم الكناني الحموي
(ت. 733هـ/1333م)

الرموز والاختصارات

ص	نسخة المكتبة السليمانية، آيا صوفيا (2954) Asıl Nüsha
ف	نسخة المكتبة السليمانية، فاتح (5455) Makaebele Nüshası 1
ي	نسخة المكتبة السليمانية، آيا صوفيا (3124) Makaebele Nüshası 2
ل	نسخة المكتبة جامعة لايبزج (1906) Makaebele Nüshası 3
ت	نسخة المكتبة السليمانية، أسعد أفندي (595) Ana Metin: Tahrirü'l-Ahkam
+	إشارة إلى كلمة أو عبارة زائدة في النسخة
-	إشارة إلى كلمة أو عبارة ناقصة في النسخة
:	إشارة إلى الاختلاف بين النسخ في كلمة أو عبارة
[]	إشارة إلى ما أضافه المحقق في نص الكتاب
/	إشارة إلى الصفحة التالية في المخطوط
	الفصل بين الهامشين
ت.	توفي أو تاريخ الوفاة
ظ	ظهر الورقة.
و	وجه الورقة.
م	الميلادي.
هـ	الهجري.
د.ت.	دون تاريخ النشر.
د.ن.	دون ناشر.

[رسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد]

/[131ظ] بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله على نعمه الباطنة، والظاهرة، وآلائه الوافية الوافرة،¹ والصلاة والسلام² على سيدنا محمد المبعوث بالبراهين الباهرة، والأحكام الزاهرة، وعلى آله، وأصحابه العصابة الطاهرة،³ سادات الدنيا والآخرة.

أما بعد؛⁴ فلما ملئ⁵ الله⁶ مولانا السلطان العالم العادل المجاهد المرابط المتأغر المؤيد المظفر الملك المنصور سيف الدنيا والدين، سلطان الإسلام والمسلمين، سيد الملوك والسلطين، قاطع الكفرة والمتمردين قلاون الصالح، قسيم أمير المؤمنين خلد الله ملكه، وجعل أقطار البسيطة ملكه زماء أياديه، وأنفذ أمره المطاع في أداني ملكه وأقاصيه،⁷ فلما أيد الله مولانا السلطان الملك الأشرف⁸ بنصره العزيز على أعاديه، وقصم بفتحه المبين⁹ ظهور مُعَادِيهِ، وثَبَّتَ¹⁰ / [132و] أقدامه¹¹ في الهَيْجَاءِ، والبأس، وألبسه من المهابة والإقدام¹² أجمل لباس، وأنزل سكينته عليه عند ارتياع القلوب، وضيق الأنفاس، ذلك من فضل الله علينا وعلى الناس؛ حتى ولَّى أعداؤه الكفرة مُدْبِرِينَ ترعد منهم الفرائص¹³، وفروا هاربين يقتنص¹⁴ منهم القوائص¹⁵ قد ألقى¹⁶ في قلوبهم من الرعب أزيز،¹⁷ ﴿وَلْيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ [الحج 40/22]. ضاعف مولانا السلطان خلد الله ملكه،¹⁸ حَمْدُ اللَّهِ وشكره، وبسط في الرعايا عدله، وبرّه، وأحسن النظر في مصالح العباد، وعمارة البلاد، واعتنى بتكثير جيوش الإسلام،¹⁹ وتجنيد الأجناد، وسدّ ثغور المسلمين بمزيد العدد والأعتاد،²⁰ وَبَدَّلَ نَفْسَهُ الشريفة، وماله²¹ في إقامة فرض الجهاد، في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، ﴿وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾²² [البقرة 207/2]، / [132ظ] فاستخار الله الواحد الباري عبد أياديه سَنَجَرَ الدَّوَادِرِي²³ في تأليف مختصر يُزَلَّفُ لديه متضمن حكم ما صرف²⁴ هِمَّتَهُ العالية إليه من تجنيد الجيوش، وتدبيرها، وجهات رزقهم²⁵ وتقديرها، مستندا في ذلك إلى السنة والآثار،²⁶ وأقوال أئمة علماء الأمصار، سهل المطالعة، قريب

¹ ل - الوافرة.

² ف ي ل: صلى الله وسلم.

³ ص ف: الظاهرة.

⁴ ل + فأني كنت وضعت كتاباً سميت: "تحرير الأحكام في تدبير ملة الإسلام". يشتمل على كل ما يحتاج إليه السلطان في نفسه، وجيشه، ونوابه، و دواوينه، وجهاده، و عدده، و آلائه و توابع ذلك، وجعلته سبعة عشر باباً.

⁵ ي ل: أيد.

⁶ ل + تعالي.

⁷ ف ي ل - العالم... وأقاصيه.

⁸ ص: وأيده.

⁹ ف: بَقَّه المتين.

¹⁰ ف: ثَبَّتَ.

¹¹ ف + وأقدامه؛ ي: إقدامه.

¹² ف: والجسارة؛ ي - والإقدام.

¹³ ي: الفرائص؛ ل: الفرائض.

¹⁴ ي ل: تقتنص.

¹⁵ ص: القوايص.

¹⁶ ل + الله.

¹⁷ ف: إبريز؛ الرعب أريز.

¹⁸ ف ي ل - خلد الله ملكه.

¹⁹ ف ي ل: الجيوش.

²⁰ ي ل: الإعتداد.

²¹ ف ي ل: النامي.

²² ف ي - في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، والله رَءُوفٌ بالعباد.

²³ ف ي ل: أشار من أولى الإحسان العظيم إلى الداعي محمد بن إبراهيم.

²⁴ ف: متضمن أحكام ما صرفت؛ ي ل: متضمن أحكام ما صرف.

²⁵ ف ي ل: أرزاقهم.

²⁶ ف ي ل: ومستند ذلك من السنة والآثار.

المراجعة، برسم نظره¹ مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وإحاطة علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف،² وعرضه على الآراء³ العالية خلد الله أيامها،⁴ ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها،⁵ وهو مرتب على خمسة⁶ أبواب محيطة⁷ بمقصود هذا⁸ الكتاب:

الباب الأول: في شرف⁹ السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله.

الباب الثاني: / [133و] في حاجته¹⁰ إلى الأجناد واعتداد¹¹ آلات الجهاد.

الباب الثالث: في عطاء الأجناد¹² وجهاته وما يصح من إقطاعاته.

الباب الرابع: في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصدون للجهاد.

الباب الخامس: في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان.

¹ ف ي ل: برسم نظره العالي ونظره الشريف.

² ف ي ل - مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وأحاط علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف.

³ ف ي: آرائه؛ ل: آدابه.

⁴ ف ي ل: أمدھا الله بمزيد التشريف.

⁵ ف ي ل - ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها.

⁶ ف ي - خمسة.

⁷ ف ي ل: تحيط.

⁸ ف ي ل - هذا.

⁹ ف ي ل - شرف.

¹⁰ ف ي ل: الحاجة.

¹¹ ف ي ل: وإعداد.

¹² ف ي ل: السلطان.

الباب الاول: في شرف¹ السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله

قال الله تعالى: ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ ﴿٥﴾ الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَقِيبَةُ الْأُمُورِ﴾ [الحج 41/22-42]، فضمن الله تعالى² للملوك **[133ظ]** نصره³ وشرط عليهم أربعة شروط وهي: 4 إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر، 5 فإذا قاموا⁶ بالشروط⁷ تحقق⁸ النصر المشروط.

وقال تعالى: 9 ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ [البقرة 251/2]، قيل في معناه¹⁰: لولا أن الله تعالى أقام السلطان في الأرض يدفع القوي عن الضعيف، وينصف المظلوم من الظالم¹¹ لَأَهْلَكَ القوي الضعيف،¹² وَلَتَوَاتَبَ النَّاسُ¹³ بعضهم على بعض. قال: 14 مُمْتَنِّئًا¹⁵ على عبادته؛¹⁶ ولكن الله ذو فضلٍ على العالمين، أي في إقامة السلطان يقوم بحراستهم وسياستهم¹⁷ وينصف مظلومهم، وكيف¹⁸ ظالمهم؛ ولهذا¹⁹ قيل: "جور السلطان أربعين سنة خير من رعية مهملّة ساعة واحدة".²⁰ وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة». 21 وكما قيل: 22

لا يَصْلُحُ النَّاسُ **[134و]** فَوْضَى لَا سِرَاءَ لَهُمْ وَلَا سِرَاءَ إِذَا جُهِلَهُمْ سَادُوا²³

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «السلطان ظل الله في الأرض»²⁴ يأوي إليه كل مظلوم من عباده فإذا عدل كان له الأجر، وعلى الرعية الشكر، وإذا جار²⁵ كان عليه الإصر، وعلى الرعية الصبر». 26

1 ف ي ل - شرف.

2 ف ي ل: فضمن سبحانه؛ ت: ضمن سبحانه وتعالى.

3 ت: نصره الملوك.

4 ف ي ل: نصره لهم بهذه الشروط الأربعة؛ ت: بهذه الشروط الأربعة.

5 ف ي ل - إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر؛ ت - وشرط عليهم أربعة شروط وهي: إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر.

6 ف ي ل: أتوا.

7 ت: بهذه الشروط.

8 ت + لهم.

9 ت: ونقل الطرطوسي رحمه الله في قوله تعالى.

10 ل: مما قيل في تفسيره أن معناه.

11 ت: من ظالمه.

12 ت - لَأَهْلَكَ القوي الضعيف.

13 ص: وتواتب الخلق.

14 ف ي ل: ثم قال؛ ي: وقال.

15 ت: ثم امتن الله.

16 ف ي ل + بإقامة السلطان لهم؛ ت + بإقامة السلطان لهم بقوله تعالى.

17 ف ي ل ت: لأن الخلق لا يصلح أحوالهم إلا بسلطان يقوم سياستهم ويتجرد لحراستهم.

18 ل: ويلف.

19 ف ي: ولذلك؛ ل: وكذلك؛ ت: وكذلك قال بعض الحكماء.

20 ف: عام واحد.

21 ص ي ل - وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة».

22 ف ي: ولذلك قيل.

23 ف: لا يصلح الناس فرضا لا سراة لهم ولا سراة إذا أجمالهم ساروا. | قصيدة لأبي الأسود الدؤلي، في الديوان.

24 ف: أرضه.

25 ص: جاز.

26 الجامع الصغير للسيوطي، (2347).

وفى الحديث: «ثلاثة لا ترد دعوتهم: الإمام العادل، والصائم حتى يفطر، والمظلوم»¹.
وروي: «عمل الإمام العادل² في رعيته يومًا واحدًا³ أفضل من عبادة العابد ستين سنة»⁴.
وروي: «مائة سنة»⁵.

وعن علي بن أبي طالب⁶ رضي الله عنه: «إمامٌ عادل خير من مطرٍ وابلٍ»⁷، وذلك؛ لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن⁸ الخائف؛⁹ ولأن الناس على دين الملك فإذا عدل لزمته¹⁰ الرعية قوانين **[134ظ]** العدل فانتعش الحق وزهق الباطل، وتناصف الناس، وذهب الجور، فترسل¹¹ السماء جني¹² بركاتها، وتخرج الأرض جنين¹³ نباتها فتكثر البركات،¹⁴ وتنمو التجارات، وتدر الأرزاق، وتكثر الخيرات،¹⁵ ويسهل المعروف.¹⁶

وصح عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «سبعة يُظلمهم الله تحت عرشه يوم لا ظلَّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ في عبادة الله تعالى، ورجل قلبه معلق بالمسجد حتى يرجع إليه، واثنان تحابا في الله اجتمعا على ذلك وتفرقا عليه، ورجل دعت امرأته ذات منصب وجمال فقال: "إني أخاف الله رب العالمين"، ورجل تصدق بصدقة فأخفاها حتى لا تعلم شيماله ما صنعت يمينه، ورجل ذكر الله ففاضت عيناه»¹⁷.

فلما كان نفع السلطان عميمًا،¹⁸ كان مقامه **[135و]** عند الله كريماً، ولما كان خطره جسيماً، كان أجره عند الله عظيمًا؛ ولذلك¹⁹ قيل: "ليس فوق رتبة السلطان العادل رتبة إلا لنبي مرسل أو ملك مقرب".

قال بعض العلماء:²⁰ "لو كانت لى دعوة مستجابة لدعوت بها للسلطان، وذلك؛ لأن في صلاحه صلاح العباد والبلاد؛ وفي فساد فسادهما."

وقال بعضهم:²¹ "السلطان من الرعية بمنزلة الروح²² من الجسد فإن صفت²³ واستقامت²⁴

¹ الجامع الصغير للسيوطي، 40/1.

² ي - العادل.

³ ف ل - واحدا.

⁴ التترغيب و الترهيب للمنذري، 125/3؛ مختصر الترغيب و الترهيب لابن حجر العسقلاني، (206).

⁵ التترغيب و الترهيب للمنذري، 125/3؛ مختصر الترغيب و الترهيب لابن حجر العسقلاني، (206).

⁶ ف ي ل - بن أبي طالب.

⁷ دستور معالم الحكم للقضاي ص 17؛ سراج الملوك لأبي بكر الطرطوشي ص 42.

⁸ ف ي: يؤمن.

⁹ ص: الخائف؛ ت - لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن الخائف.

¹⁰ ص ل: لزم.

¹¹ ي: وترسل.

¹² ف ي ل ت - جني.

¹³ ف ي ل ت - جنين.

¹⁴ ت - فتكثر البركات.

¹⁵ ف ي ل: يكثر الخير.

¹⁶ ت - ويسهل المعروف.

¹⁷ ف ي: «سبعة يُظلمهم الله تحت عرشه يوم لا ظلَّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ في عبادة الله تعالى» وذكر باقي الحديث؛ ت - وصح... عيناه. صحيح البخاري، 51/3؛ صحيح مسلم، 229/5؛ سنن النسائي، 210/16.

¹⁸ ف: وذلك نفع السلطان لما كان عميمًا؛ ي ل: وذلك أن نفع السلطان لما كان عميمًا.

¹⁹ ت - فلما كان نفع السلطان عميمًا،¹⁹ كان مقامه عند الله كريماً، ولما كان خطره جسيماً، كان أجره عند الله عظيمًا؛ ولذلك.

²⁰ ف ي ل: وقال الإمام أحمد بن حنبل رحمه الله.

²¹ ت: وقيل.

²² ف ي ل ت: كالروح.

²³ ت - صفت.

²⁴ ف ي ل: واستقام؛ ت: استقام.

مزاجها سرت إلى أجزاء¹ البدن صحيحة فاستقامت² جوارحها³ وحواسه، وانتظم أمره، وإن تكدرت أو فسد⁴ مزاجها أخذ كل عضو⁶ بقسطه⁷ من فسادها⁸ فتعطل⁹ نظامه وفسدت¹⁰ أحواله¹¹.

وقال بعض الحكماء: "إذا عدل السلطان فيما قُرب منه أصلح له ما بَعُد عنه."

وقال بعضهم: "عدل السلطان **[135ظ]** حياة الرعية، وروح المملكة، فما بقاء جسد بلا روح."¹²

قال الله تعالى: ¹³﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾ [النساء 58/4]، وجدير¹⁴ بمن¹⁵ حَكَّمه الله في عبادته وملكه أقطار بلاده أن يجعل العدل جل اعتماده¹⁶، وقاعدة استناده لما فيه من رضا الله تعالى ومصالح¹⁷ العباد وعمارة البلاد.

وقيل: "يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى."¹⁸

ولأن نعم الله على العباد¹⁹ يجب شكرها وينبغي أن يكون الشكر بقدر النعمة ونعمة الله على السلطان فوق كل نعمة فيجب أن يكون شكره لله أعظم من كل شكر²⁰ وأفضل شكر السلطان نعمة الله إقامة العدل فيما حَكَّمه الله فيه²¹.

فصل: فيما للسلطان وعليه²²

أما ماله على الرعية²³ فعشرة أمور²⁴: وهي بذل الطاعة له²⁵ والقيام بنصره وعظيم حَقِّه والنصيحة له في السر والعلانية وإيقاظه عند الغفلة وإرشاده²⁶ عند الهفوة والذب²⁷ عنه وتحذيره من عدوٍ أو مريدٍ به سوءٍ وإعماله بستره²⁸ وإعانتته على ما تحمله وردّ القلوب النافرة إليه. وإنما يجب²⁹

1 ص: آخر.

2 ت - سرت إلى أجزاء البدن صحيحة فاستقامت.

3 ف ي ل: جوارحه؛ ت: جميع أعضائه.

4 ت - تكدرت أو.

5 ت: فسدت.

6 ت: مزاج الأعضاء.

7 ت: بقسطها.

8 ت - من فسادها.

9 ت: وتعطلت.

10 ت - نظامه وفسدت.

11 ت: أحوال الجسد.

12 ي: روح بلا جسد.

13 ي: سبحانه؛ ل: سبحانه وتعالى.

14 ف ي ل: ويجب.

15 ي ل: على من.

16 ف ي ل: أمر الله بالعدل أصل اعتماده.

17 ف ي ل - رضا الله تعالى و.

18 ف ي ل - وقيل: "يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى".

19 ل: عبده.

20 ي: فوق كل شكر.

21 ت - وقال... حكمه الله فيه.

22 ت: من أحواله إلى فصل: فيما للسلطان وعليه أنظر: تحرير الأحكام في الباب الأول في وجوب الإمامة وفي الباب الثاني فيما

للخليفة والسلطان، 4ظ-7ظ.

23 ت: للسلطان والخليفة على الأمة عشرة حقوق.

24 ت: ولهم عليه عشرة حقوق أما الحق الأول.

25 ت + ظاهراً أو باطناً.

26 ل: ورشاده.

27 ص ف ي: والذب.

28 ي ل: وإعلامه بسيرة عماله.

29 ي ل: تجب.

طاعة السلطان¹ في كل ما يأمر به أو ينهي عنه إذا لم يكن في معصية² الله تعالى، لقوله: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ [النساء 59/4] وأولي الامر هم السلطان³ ونوابه وقيل: هم العلماء والأول أصح فقد أمر الله تعالى بطاعة أولي الأمر وأمر الله وأجب. ثم انظر كيف لم يفرد هم بالطاعة؛ بل جعل طاعتهم تابعة لطاعة الرسول تنبيهًا⁴ على أن طاعتهم إنما تجب فيما فيه طاعة الرسول لا فيما فيه معصية⁵. ولذلك⁶ قال النبي صلى الله عليه وسلم: «السمع والطاعة على المسلم فيما أحب وكره ما لم يؤمر بمعصية فإذا أمر بمعصية فلا سمع ولا طاعة»⁷.

الفصل الثاني: فيما علي السلطان⁸

وأما ما عليه فعشرة⁹ أمور من مصالح المسلمين.¹⁰ يجب عليه النظر فيها.¹¹ [136و]

الاول:¹² حماية بيضة الإسلام والذب¹³ عن¹⁴ أهل الإيمان يدفع المحاربين¹⁵ وجهاد المشركين وتحصين الثغور بما يحتاج إليه من العدة للمدافعة¹⁶ والعدة المانعة¹⁷ وذلك بتجنيد الجنود وتدريب الجيوش¹⁸ وترتيبهم في الثغور¹⁹ على ما يقتضيه²⁰ المصالح والحاجات²¹ والنظر في إقطاعهم²² وأرزاقهم²³ وتوقيفها²⁴ وتقديرها²⁵.

الثاني:²⁶ حفظ الدين على أصوله المستقرة في العقائد²⁷ وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع²⁸ بإيضاح²⁹ الحجج الدنيّة³⁰ ونشر العلوم الشرعية³¹ وتعظيم

¹ ت - و القيام...السلطان.

² ت: الا أن يكون معصية.

³ ت: الإمام.

⁴ ي ل: تنبيهًا

⁵ ي: معصيته.

⁶ ت - والأول...ولذلك.

⁷ صحيح مسلم 469/3 (1839)؛ سنن الترمذي (1707)؛ سنن النسائي 160/7؛ جامع الأصول 66/4 (2046).

⁸ ص ف ي - الفصل الثاني: فيما علي السلطان؛ ت: من ما لم يؤمر بمعصية الى فيما علي السلطان أنظر: تحرير الأحكام، 7-ظ.

⁹ ت: واما حقوق الرعية العشرة على السلطان.

¹⁰ ص - ولأن...المسلمين.

¹¹ ص: ويلزم السلطان النظر في عشرة اشياء من مصالح المسلمين؛ ت - أمور من مصالح المسلمين. يجب عليه النظر فيها.

¹² ص: الثالث: تدبير الجيوش وتجنيد الجنود وترتيب الاجناد في الجهاد بحسب الحاجة والنظر في ارزاقهم واقطاعاتهم.

¹³ ص ف ي: والدب.

¹⁴ ت: عنها.

¹⁵ ت: ودفع المحاربين.

¹⁶ ي ل: من العدة الدافعة.

¹⁷ ت: الدافعة.

¹⁸ ص ف - وتدبير الجيوش.

¹⁹ ل + والجهات؛ ت + وبالنظر في ترتيب الاجناد في الجهات.

²⁰ ل: تقتضيه.

²¹ ت: على حسب الحاجات.

²² ص ف - في إقطاعهم؛ ت: و تقدير أقطاعهم.

²³ ل: في أرزاقهم.

²⁴ ل: وتوقيفها.

²⁵ ت: و صلاح أحوالهم.

²⁶ ص: الأول.

²⁷ ف: العقائد؛ ت: المقررة وقواعده المحررة.

²⁸ ص - في العقائد وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع؛ ت: والمبتدعين.

²⁹ ص: بإقامته.

³⁰ ت: وإيضاح حجج الدين.

³¹ ت + ومراعاة حقوقها المرعية.

العلم وأهله وإعلاء¹ مناره ومحله ويجمع اليه² العلماء العاملين³ الموثوق بنصحهم لله والمسلمين⁴ ويشاورهم في الأحكام⁵ والنقض والإبرام.⁶

الثالث: 7: إقامة شعائر الإسلام⁸ كعرض⁹ الصلاة¹⁰ والصيام¹¹ وحج البيت الحرام¹² وما يتعلق بذلك من الأذان والإقامة والخطابة¹³ والإمامة¹⁴ والأعياد¹⁵ والأهله وتسهيل أداء الحج والعمرة¹⁶ ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين¹⁷ ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.¹⁸

الرابع: 19: فصل القضايا²⁰ وتنفيذ الأحكام بتقليد الولاية²¹ والحكام لقطع المنازعة بين الخصوم والنصفة بين الظالم والمظلوم²² لينتظم شمل المصالح ويتوطن على المعدلة كل غاٍ ورايح.²³

ولا يولي ذلك إلا الثقات المأمونين الموثوق بصيانتهم وديانتهم²⁴ ونصيحتهم لله ولرسوله وله²⁵ وللمسلمين²⁶ ولا يترك البحث عن سيرة من فوض إليه ولا السؤال²⁷ عن أخبار²⁸ من اعتمد عليه ليعلم ما عليه الرعايا والولاية²⁹ فإنه مطالب يوم القيامة³⁰ ومسئول عن ذلك.³¹ قال النبي صلى الله عليه وسلم: «كل راعٍ مسئول عن رعيته».³²

الخامس: 33.

- 1 ت: ورفع.
- 2 ت: ومخالطة.
- 3 ت: الاعلام النصحاء.
- 4 ي: للمسلمين؛ ت: لدين الإسلام.
- 5 ت: ومشاورتهم.
- 6 ص - وتعظيم... والإبرام؛ ت: في موارد النقض والإبرام.
- 7 ص: الثاني.
- 8 ص: الإسلامية.
- 9 ي ل: كفرض؛ ت: كفروض.
- 10 ص: من الصلاة؛ ت: الصلوات والجمع والجماعات.
- 11 ت: ومنة النظر في أمر الصيام والفطر وأهله.
- 12 ص: والحج.
- 13 ص: والخطب.
- 14 ص ف - والإمامة.
- 15 ص - والأعياد.
- 16 ص - وتسهيل أداء؛ ت: وحج البيت الحرام وعمرته.
- 17 ت: ومنة الإعتناء بتسيير الحجيج من نواحي البلاد وإصلاح طرقهم وأمنها في مسيرهم وانتخاب من ينظر في أمورهم.
- 18 ص - ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.
- 19 ص: الخامس.
- 20 ص: نصب القضاة.
- 21 ص: وتقليد الولاية لتنفيذ الاحكام.
- 22 ت: وكف الظالم عن المظلوم.
- 23 ل: رائج.
- 24 ص ف - وديانتهم؛ ت: الا من يثق بديانته وامانته وصيانته.
- 25 ل - لله ولرسوله وله.
- 26 ل: للدولة وللمسلمين؛ ت: من العلماء الصلحاء والكفاة النصحاء.
- 27 ت: ولا يدع السؤال.
- 28 ت: عن أخبارهم.
- 29 ت: والبحث عن أحوالهم ليعلم حال الولاية مع الرعية.
- 30 ل + بين يدى الله تعالى عن الجميع.
- 31 ل: كل واحد منهم؛ ت: لأنه مسؤول عنهم مطالب بالخيانة منهم.
- 32 ص - الأحكام... رعيته | صحيح مسلم (1829)؛ سنن أبو داود (2928)؛ سنن الترميذي (1705)؛ جامع الأصول 15/4 (2029).
- 33 ص ت: السابع.

جباية الزكاة¹ المفروضة من أهلها واستخراج أموال الفيء والخراج والجزية عند محلها وصرف ذلك الى مصارفه الشرعية وجهاته المرضية وضبط جهات ذلك في الأعمال وتفويضه الى الأمناء والثقات² من العمال.

السادس: إقامة الحدود الشرعية على الشرائط المرعية صيانةً لمحارم الله³ عن التجري عليها ولحقوق العباد⁴ عن الاستهلاك⁵ ويسوي في ذلك⁶ بين القوي والضعيف والوضيع والشریف.

قال صلى الله عليه وسلم: «إنما أهلك من كان قبلكم⁷ أنهم كانوا يقيمون الحدود على الوضيع ويتركون الشریف وأيم الله لو أن فاطمة بنت محمد سرقت لقطعت يدها»⁸.

السابع:⁹ إقامة فرض الجهاد بنفسه أو بجيوشه¹⁰ وسراياه¹¹ وبعوثه وأقل ما يجب¹² في كل سنة مرةً إذا كان بالمسلمين قوةً فإن دعت الحاجة إلى أكثر منها¹³ وجب بقدر الحاجة¹⁴ ولا يجوز أن يخلي سنةً من الجهاد إلا لعذر من ضعف المسلمين¹⁵ / **[136ظ]** أو نحوه¹⁶ ومن ذلك استنقاذ¹⁷ ما استولى عليه المشركون من البلاد ومن أسرى المسلمين عند إمكان ذلك والقدرة عليه¹⁸ ويبدأ بقتال من يليه من الكفار ما لم يقصده¹⁹ الأبعد بقتله²⁰.

الثامن: النظر في أوقات البر العامة²¹ في أنواع القربات وصرفها فيما²² له من الجهات وعمارة المساجد²³ والقناطر والطرقا²⁴.

التاسع:²⁵ النظر في قسم أموال الفيء والغنائم وتخمينها وصرف أخماس²⁶ ذلك إلى مستحقها²⁷.

1 ت: الزكوات.

2 ي ل - و.

3 ص ي ل + تعالى.

4 ص: وحقوق عباده.

5 ت: عن التخطي.

6 ت: في الحدود.

7 ي: إنما أهلك الذين من قبلكم.

8 ص - عن التجري...يدها | صحيح مسلم (1688)؛ سنن الترمذي (1430)؛ سنن أبو داود (4373)، (4374)؛ جامع الأصول (1879).

9 ص: الرابع؛ ت: الخامس.

10 ص: وجيوشه.

11 ص: أو سراياه.

12 ص: ما يكفي؛ ي: ما يجب ذلك.

13 ص: من ذلك.

14 ص - بقدر الحاجة.

15 ص: فإن اخلى سنةً من الغزو بنفسه أو بسراياه من غير عذر اثم فإن كان بالمسلمين ضعف جاز تأخيرها عن / **[136ظ]** السنة؛ ت: كضعف المسلمين.

16 ي: ونحوه؛ ت: والعياذ بالله أو اشتغالهم بفكاك أسراهم.

17 ص ف: استنقاذ.

18 ت: أو استنقاذ بلاد استولى الكفار عليها.

19 ت: إلا إذا قصده.

20 ص - أو نحوه...بقتاله؛ ي: الأبعد قبله؛ ت: فيبدأ بقتاله لدفعه.

21 ص: عامةً ومصالحها ومصارفها.

22 ل + هي.

23 ت - المساجد.

24 ص - في أنواع القربات وصرفها فيما له من الجهات وعمارة المساجد والقناطر والطرقا²⁴؛ ت + وتسهيل سبل الخيرات.

25 ص: السابع.

26 ي - أخماس.

27 ص: النظر في جباية الصدقات واستخراج الخراج علي الوجه الشرعي في أموال الفيء وصرف ذلك جميعه في مصالح الشريعة.

العاشر: العدل¹ في سلطانه² وتجزي³ الحق في جميع شأنه⁴ والسؤال عن القضاة والرعايا والولاة لأنه مسئول عن الجميع لقوله عليه السلام: «كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته».⁵

الباب الثاني: [137و] في حاجة السلطان إلي الأجناد واعتداد الآت الجهاد⁶

عن حذيفة⁷ قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اكتبوا لي⁸ من تلفظ⁹ بالإسلام. فقلنا يا رسول الله اتخاف علينا ونحن كذا وكذا. قال: إنكم لا تدرون لعلمكم تفتنوا¹⁰». فدل¹¹ على اهتمام النبي صلى الله عليه وسلم بكثرة أصحابه وأنصاره¹² وجنده¹³ وجند الملك¹⁴ حصونه وعدده ومعاقله ومدمه¹⁵ وأوتاده¹⁶ وحماته وجنته¹⁷ وسلاحه.

ولذلك قال بعض العلماء: ¹⁸ "اتفق حكماء العرب والعجم على هذه الكلمات وهي: "الملك¹⁹ بناء وأساسه²⁰ الجند²¹ فإن قوي الأساس دام البناء وإن ضعف الأساس سقط البناء؛ لا سلطان إلا بجند ولا جند إلا بمال ولا مال إلا بعمارة ولا عمارة إلا بعدل". وقال بعض الحكماء: "العدل [137ظ] معروف وبه²² قوام العالم، والعالم بستان سياجه²³ الدولة، والدولة سياسة²⁴ يسوسها الإمام، والإمام راع يعضده²⁵ الجيش، والجيش جند يكفلهم المال،²⁶ والمال رزق تجمععه الرعية، والرعية عبيد ينشيهم العدل²⁷". ولذلك كان²⁸ الأنبياء والمرسلون²⁹ والخلفاء الراشدون والملوك المتقدمون³⁰ يبذلون³¹ الأموال ويدخرون الرجال حتى³²

¹ ص + لزوم.

² ت + وسلوك موارده في جميع شأنه.

³ ل: وتحري.

⁴ ف ي ل + كما تقدم.

⁵ ف ي ل - والسؤال... رعيته | صحيح مسلم (1829)؛ سنن أبو داود (2928)؛ سنن الترمذي (1705)؛ جامع الأصول 51/4 (2029).

⁶ ف ي ل: في اتخاذ الأجناد وإعداد آلات الجهاد؛ ت: الباب السادس في اتخاذ الأجناد.

⁷ ف ي ل + رضي الله عنه.

⁸ ف: الي.

⁹ ل: يلفظ.

¹⁰ ف ي ل: أن تفتنوا | صحيح مسلم 131/1 (235)؛ اللؤلؤ والمرجان (90).

¹¹ ف ي ل: دل ذلك.

¹² ص - وأنصاره.

¹³ ف ي ل - وجنده.

¹⁴ ف ي ل: فجند السلطان.

¹⁵ ص - ومدمه.

¹⁶ ف ل - وأوتاده.

¹⁷ ص ل: جنته.

¹⁸ ي: بعض الحكماء.

¹⁹ ت: من العدل في سلطانه إلى الملك أنظر: تحرير الأحكام، 10-10ظ.

²⁰ ف ي ل ت - و.

²¹ ت + والجند جيش يجمعهم المال والمال رزق تجلبه العمارة والعمارة عمل ينمو بالعدل.

²² ص: به.

²³ ص: سياحته.

²⁴ ص - سياسة؛ ت: سلطان.

²⁵ ص: يعضد.

²⁶ ص: يكفلهم الامام؛ ت: يجمعهم المال.

²⁷ ي: المال | ت: من العدل إلى الباب الثالث أنظر: تحرير الأحكام، 10-ظ12 و.

²⁸ ص: وقد كانت.

²⁹ ف: والمرسلين.

³⁰ ص - والملوك المتقدمون.

³¹ ص ف: يبذلون.

³² ي: و.

قال بعض الحكماء: "صديق الملك¹ جنده² وعدوه بيت ماله فإذا ضعف بيت المال³ ببذله للناصر⁴ وهم الجند قوي الناصر للملك⁵ واستظهر⁶ على عدوه وإذا⁷ ضعف الجند الناصر⁸ له بحفظ بيت المال⁹ قوي عليه العدو".¹⁰

وقال بعض العقلاء لملكه: "لا تجمع الأموال بضعف¹¹ الرجال فإن المال لا يدفع عنك عدوًا". وأشار بعض الوزراء¹² على سلطانه بجمع الأموال¹³ واقتناء¹⁴ **[138و]** الكنوز¹⁵ وصرف الرجال إلى وقت الحاجة وقال: ¹⁶إذا¹⁷ عرضت الحاجة¹⁸ عرضنا¹⁹ الأموال فيها فتواغلتها واستشهد على ذلك بجفنة عسلٍ وضعها فحضر الذباب وتهافتت عليها.²⁰

فاستشار الملك²¹ بعض العقلاء عنده²² فقال: "لا تغير قلوب الرجال فليس كل حين تريدهم²³ يحضرون ووضع²⁴ تلك الجفنة ليلاً²⁵ فلم تحضرها²⁶ ذبابة واحدة.

ولما فتح العراق وجيء²⁷ بماله إلى عمر بن الخطاب رضي الله عنه²⁸ فاستؤذن²⁹ في إدخاله بيت المال فقال: لا ورب الكعبة لا يأوى³⁰ تحت سقف حتى أقسمه".

وإذا كانت الحاجة إلى اتخاذ الجند داعية³¹ فالجند لا يصلح حالهم³² إلا بإدراك أرزاقهم وسد حاجاتهم وإكرامهم على قدر³³

1 ت: السلطان.

2 ف ي - جنده.

3 ف ي ل: بيت ماله؛ ت: ماله.

4 ف ي ل: لناصره؛ ت: لجنده.

5 ف ي ل- قوي الناصر للملك؛ ت: قوي صديقه وناصره.

6 ف ي ل: استظهر.

7 ف ي ل: ومتي؛ ت: وإن قوي عدوه بمنعه الجند.

8 ت: ضعف جنده الذي هو ناصره.

9 ص: ببيت المال.

10 ف ي ل: عدوه؛ ت - له بحفظ بيت المال قوي عليه العدو.

11 ف: تضعف.

12 ف ي ل: وزير.

13 ل: المال.

14 ف ي ل - واقتناء.

15 ف ي ل: وكنزها.

16 ي ل - وقال.

17 ي ل: فإذا.

18 ف: حاجة؛ ي ل: حاجة.

19 ف ي ل: وضعنا.

20 ف ي ل ت: الأموال فتهافتوا عليها كتهافت الذباب على هذه الجفنة ووضع جفنة فيها عسل فتهافت الذباب عليها.

21 ف ي ل: السلطان.

22 ف ي ل: في ذلك.

23 ف ي ل + فيه.

24 ف ي ل: ثم وضع.

25 ف ي ل: بالليل؛ ت: وكان الآخر يحرضه على اتخاذ الجند وبذل الأموال لهم ومثل ذلك له عدم حضورهم عند الحاجة بأن وضع

قصعة العسل في الليل.

26 ص ي: فلم يحضرها.

27 ص ي - و.

28 ف - رضي الله عنه.

29 ف ي ل: استؤذن.

30 ص: لا يدخل.

31 ص: داعية إلى الجند كما ذكرنا فلا تصلح الجند.

32 ص - فالجند لا يصلح حالهم.

33 ل: بقدر.

غنائهم¹ وتفقد أحوالهم كتفقد صاحب البستان أشجار بستانه² فإذا أكرم³ الشجر النافع⁴ ووفر عليه الماء⁵ وقلع العشب / [138ظ] الذي يضره⁶ من⁷ حوله أنجب.

الفصل الأول: [تنصيب الأمراء على السرايا]⁸

وقيل: يستحب للسلطان اتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند⁹ فإن¹⁰ رسول الله صلى الله عليه وسلم كان¹¹ يأمر على السرايا والبعوث وجنابات الجيش ويعقد¹² الألوية والرايات¹³ وكذلك الخلفاء الراشدون بعده.

فدل ذلك على أنه ينبغي للسلطان اتخاذ الأمراء¹⁴ وينبغي أن يرتب مواضع أهل الرايات ومراكزها كما فعل أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ولأن الحاجة تدعو إلى ذلك¹⁵.

وروى ابن عائذ¹⁶ في كتاب صوائف الروم¹⁷ أن معاوية رتب رايات أهل الشام ومن يلي كل راية من جهة اليمين ومن جهة اليسرة حتى أتى على آخرها.

وكتب إلى عبد الله بن قرط¹⁸ "إذا حضر أهل الشام جميعاً فأهل دمشق وحمص ميمنة الإمام فإن حضر أهل الجزيرة والعراق فهم ميمنة أهل حمص قال: وأهل الأردن وأهل فلسطين ميسرة الإمام وإن حضر أهل مصر فهم ميسرة أهل فلسطين".

الفصل الثاني: [اتخاذ الرايات والألوية]¹⁹

ويجوز اتخاذ الرايات والألوية من الألوان المختلفة والأشكال المتغايرة ليعرف كل قوم برايتهم. فقد²⁰ كانت راية رسول الله صلى الله عليه وسلم سوداء وكان لواؤه أبيض وكان لواء بني سليم يوم حنين أبيض فقاتلوا عليه حتى أحمز²¹ وروى ابن عايذ في كتاب²² الصوائف أن راية بني أسد كانت صفراء مربعة وراية بني السكون²³ بيضاء مربعة ذات طرتين حمراوين²⁴ وثلاث عذبات بيضاوين وحمراء وسطى بينهما وراية بني حجر بيضاء مربعة في جانبها مما يلي الرمح سواد وفي وسطها عذبة خضراء وراية الأفراد²⁵ بيضاء في وسطها هلال أزرق ولها عذبتان حمراوين²⁶

¹ ف: وألزامهم بقدر عناهم؛ ي: والزامهم تقدير عناهم.

² ف ي ل: أشجاره.

³ ف ي: فإنه إذا أكرم.

⁴ ل: المنافع.

⁵ ف ي ل: بوفور السقي.

⁶ ف ي ل: وقلع العشب المضر.

⁷ ف - من.

⁸ ص ف ي - الفصل الأول: تنصيب الأمراء على السرايا.

⁹ ف ي ل - وقيل: يستحب للسلطان اتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند.

¹⁰ ف ي: فصل كان.

¹¹ ف ي ل - كان.

¹² ف ي ل + لهم.

¹³ ف + كذلك.

¹⁴ ي ل + كذلك.

¹⁵ ل - ولأن الحاجة تدعو إلى ذلك.

¹⁶ ف: ابن عائذ.

¹⁷ ف: كتاب صوائف.

¹⁸ ل: كريز.

¹⁹ ص ف ي - الفصل الثاني: اتخاذ الرايات والألوية.

²⁰ ل - فقد.

²¹ ي ل: أحمز من الدماء فأقرّوه أحمز.

²² ل - كتاب.

²³ ي: السلون.

²⁴ ي: حمراوتين.

²⁵ ل: الأقواد.

²⁶ ص ي - وراية الأفراد بيضاء بيضاء في وسطها هلال أزرق ولها عذبتان حمراوين؛ ل: حمراوان.

وراية¹ ذي يزن من أهل اليمن صفراء وراية بني² قتيبة³ بيضاء فيها أسد أسود⁴ وراية ميسع⁵ بيضاء وحمراء وراية يامن⁶ بيضاء. ⁷ وذكر ابن عائذ باقي الرايات وحكي راية كل قوم شكلاً ولوناً. وإذا فعل ذلك الصحابة وأقروا عليه دل على جوازه واستحبابه.⁸

الفصل الثالث: [صفات قائد الجند]⁹

وينبغي أن يكون الأمير المقدم على طائفة من الجند¹⁰ شجاع النفس، ثابت الجائين،¹¹ صارم القلب، ثبت الجنان ذا بسالة ونخوة وإقدام وجرأة قد توسط الحروب ومارس الرجال وقارع الأبطال ونازل الأقران عارفاً بترتيب المصاف ومظان الكمئاء¹² ومواطن الحذر.

فإن أهم الأمور انتخاب الأمير.¹³ قال¹⁴ بعض الحكماء: "أسد يقود ألف ثعلب خير من ألف أسد يقودها ثعلب".¹⁵ وكما قال¹⁶ بعض حكماء الشعر: ¹⁷ "إذا/[139و] كان في ألف من القوم فارس مطاع فإن القوم في ألف فارس".

الفصل الرابع: [أرزاق قادة الجند]¹⁸

ويجعل السلطان للأمير المقدم على طائفة من الرزق والإقطاع ما يقوم بكفايته اللاتقة بحاله ومنزلته وخدمه¹⁹ وما يحتاج إليه بالمعروف.²⁰

وعلى المقدم علي طائفة أن يتفقد أحوالهم وينظر في مصالحهم وأرزاقهم ويأخذهم بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح والخيل الجياد.²¹

الفصل الخامس: ²² في اتخاذ آلات الجهاد

قال الله تعالى: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلُمُونَ﴾ [الأنفال 60/8].²³

1 ل + أهل.

2 ل + كذا.

3 ي ل - قتيبة.

4 ل: استداء سود.

5 ل: مسع.

6 ل: يامين.

7 ي ل + وسوداء.

8 ص - فدل ذلك... استحبابه.

9 ص ف ي - الفصل الثالث: صفات قائد الجند.

10 ي: الجيش.

11 ف ي ل: الجاش.

12 ف: الكياد؛ ي: الكمياء.

13 ف ي ل: فإن انتخاب الأمير من أهم الأمور.

14 ف ي ل: ولذلك قال.

15 ف ي ل: ألف ثعلب يقودها أسد خير من ألف أسد يقودها ثعلب.

16 ف ي ل: قيل.

17 ف ي ل - بعض حكماء الشعر.

18 ص ف ي - الفصل الرابع أرزاق قادة الجند.

19 ل: وخدمة.

20 ي - بالمعروف.

21 ص - ويجعل... الجياد؛ ي: وخيل الإستعداد.

22 ص - فصل؛ ف ي - الخامس.

23 ص - في اتخاذ آلات الجهاد قال الله تعالى: وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلُمُونَ (60)

فصل 1

ينبغي² للسلطان وأمرائه³ والأجناد⁴ اتخاذ الخيل الجياد⁵ وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع⁶ السلاح⁷ على نية⁸ نصر⁹ دين الله والجهاد في سبيله¹⁰ اقتداءً برسول الله صلى الله عليه وسلم والخلفاء الراشدين وغيرهم من الصحابة¹¹.

فقد روي أنه¹² كان لرسول الله¹³ صلى الله عليه وسلم من الخيل ستة أفرس¹⁴ ذكور¹⁵ وهي "السكب،¹⁶ والمرتجز، واللحيف، والورد، والظرب،¹⁷ ولزاز. وكان له بغلتان وهما دلدل وفضة¹⁸ وكان له¹⁹ ثلث نوقٍ رواحل وهن مروة والبغوم²⁰ والعضباء وهي القصواء والجدعاء²¹ أيضًا وكان له²² عشرون لقحة غير الثلاث²³. وكان له حمار يقال له يعفور وقيل عفير²⁴ وأما سلاحه²⁵ صلى الله عليه وسلم وكان²⁶ له²⁷ سبعة²⁸ أسياف وهي²⁹ ذو الفقار والعضب والحنف³⁰ والمخزم³¹ والبتار والرسوب والقلعي³². وكان له³³ أربعة رماح³⁴ يقال له³⁵ المتثني³⁶ وكان له³⁷ عنزتان والعنزة³⁸ الحربة³⁹.

1 ي ل - فصل.

2 ص: ويستحب.

3 ف ي ل: وغيره من الأمراء.

4 ص: وجنوده.

5 ص ل: جياد الخيل؛ ي - الجياد.

6 ف ي ل - وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع.

7 ف ي ل: وجيد السلاح.

8 ف ي ل - علي نية.

9 ف ي ل: لنصر.

10 ي: في سبيل الله.

11 ف ي ل + والتابعين.

12 ف ي ل - فقد روي أنه.

13 ف ي ل: وكان للنبي.

14 ص: افراس.

15 ص - ذكور.

16 ص: السلب.

17 ص: الصرب.

18 ل + وكان له حمار يقال له: يعفور. وقيل: عفير.

19 ص: من الإبل.

20 ص: البعوم؛ ي ل: النعوم.

21 ص: الجدعاء.

22 ص - كان له.

23 ص - غير الثلاث؛ ي ل: غير الثلاث.

24 ص - وقيل عفير؛ ي ل - وكان له حمار يقال له يعفور وقيل عفير.

25 ص: وكان له من السلاح.

26 ي ل: فكان له.

27 ص - صلى الله عليه وسلم وكان له.

28 ص: ستة.

29 ص ف: وهن.

30 ل: والحنف.

31 ص - المخزم.

32 ص ف - والعضب والحنف والبتار والرسوب والقلعي.

33 ص - كان له.

34 ل: أرماع.

35 ي ل: لأحدها.

36 ص - يقال له المتثني.

37 ص - كان له.

38 ف ل: الغنزة.

39 ف ي ل: حربة دون الرمح.

الصغيرة¹ / [139ظ] وكان له² أربعة³ قسي وهي⁴ الروحاء والبيضاء⁵ والصفراء والكتوم.⁶ وكان له⁷ جعبة تسمى الكافور للسهم⁸ وكان له⁹ ثلاثة¹⁰ أذراع يقال لأحدها ذات الفصول¹¹ وترس¹² ومنطقة من أديم مبشور فيها ثلاث حلق من فضة وإبزيمها¹³ وطرفها¹⁴ من فضة وترس يسمى¹⁵ الزولق.¹⁶ وكان له¹⁷ راية سوداء تسمى العقاب¹⁸ ولواء أبيض. ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح.¹⁹ وبيضة وهي الخودة كانت على رأسه الكريم يوم أحد.²⁰

الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة²¹

ينبغي للسلطان أن يأخذ الأمراء والأجناد بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد وبتأخذ السلاح الجيد والخيال الجياد وبالإدمان على الفروسية ورياضة الخيل والأبدان بالمسابقة والمناضلة²² ونحو ذلك. وللسلطان ولغيره أن يبذل²³ من بيت المال في المسابقة بالخيال والمناضلة بالرمي²⁴ إذا كان بشروطه المعروفة في كتب الفقه وغيرها.²⁵

فصل²⁶

ورد²⁷ عن رسول الله²⁸ صلى الله عليه وسلم أنه قال: «يمن الخيل في الشقر وقال²⁹ عليكم بكل كميّ أغر أو أدهم أغر محجل³⁰». ³¹ وقال: «خير الخيل الأدهم الأقرح³² الأرثم ثم الأقرح³³ المحجل طلق اليمين». ³⁴

- 1 ي: الصغيرة.
- 2 ص - كان له.
- 3 ص ف ي: أربع.
- 4 ف ي: هن.
- 5 ل: البيضاء.
- 6 ص - وهن الروحاء والبيضاء والصفراء والكتوم.
- 7 ص - كان له.
- 8 ص - تسمى الكافور للسهم.
- 9 ص - وكان له.
- 10 ف ي: ثلث.
- 11 ل: الفصول.
- 12 ص - يقال لأحدها ذات الفصول وترس؛ ي ل - وترس.
- 13 ل: وأبزيمها.
- 14 ف - وطرفها.
- 15 ي: تسمى.
- 16 ص - وترس يسمى الزولق.
- 17 ف ي ل - وكان له.
- 18 ص - تسمى العقاب.
- 19 ص - ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح.
- 20 ص: ودخل مكة يوم الفتح وعلى رأسه الكريم البيضة وهي الخودة.
- 21 ص ف ي - الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة.
- 22 ل: المناضلة.
- 23 ف: يبذل.
- 24 ف: في الرمي؛ ل: والمناضلة في الرمي.
- 25 ص - ينبغي... وغيرها.
- 26 ل - فصل.
- 27 ف ي ل - ورد.
- 28 ص ي ل: النبي.
- 29 ص - وقال.
- 30 ص ي: عليكم بكل كميّ أغر محجل؛ ل: عليكم بكل كميّ أغر محجل أو أدهم محجل | سنن أبو داود، 2544.
- 31
- 32 ف: الأقرح.
- 33 ف: الأقرح.
- 34 سنن الترمذي، (1696)، (1697)؛ جامع الأصول (3045).

وكان يكره الشكال¹ في² الخيل وكان السلف يستحبون الفحولة³ لأنها أجري⁴ وأجسر.

الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب⁵

يجوز للرجال تحلية آلات الحرب بالفضة خاصةً وذلك في السيف والرمح والمنطقة والسكين والدبوس ونحو ذلك بشرط أن لا يسرف فيه وفي تحلية اللجام والسرّج والثغر⁶ والقلادة خلاف الأصح أنه لا يجوز أما التحلية بالذهب فحرام في جميع ذلك قليلاً كان أو كثيراً ويحرم على الرجال لبس الذهب والتحلي به مطلقاً إلا⁷ في اتخاذ أنف أو سنٍ أو أنملة فيجوز للحاجة ويحرم على الرجال لبس الحرير واقتراشه⁸ إلا الديباج الثخين الذي لا يقوم غيره مقامه في دفع السلاح فيجوز لبسه في حال الحرب خاصةً فإن دعت إلى ذلك ضرورة أو حاجة ولم يجد غيره جاز.⁹

ويستحب للسلطان اتخاذ الأجناد الجياد وأن يأخذ أجناد الإسلام المرتزقة بكمال الاستعداد والتهئ لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح وحياد الخيل والإدمان على **[140و]** الفروسية وإراضة الخيل وعلى ممارسة آلات الحرب من الرمي وغيره وله أن يبذل شيئاً من بيت المال في المسابقة والمناضلة لأنه لمصلحة الإسلام ويستغرض السلطان الجيش عند الجهاد ليعلم قوتهم وضعيفهم واحوال سلاحهم ودوابهم ومن يصلح منهم للقتال ومن لا يصلح كذلك كان يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم.¹⁰

الباب الثالث: في عطاء الأجناد وجهاته¹¹ وبيان انواع اقطاعاته.

عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.¹² ولا بد¹³ للأجناد من رزق يكفلهم¹⁴ وعطاء يجمعهم¹⁵ لما أرصدوا أنفسهم إليه¹⁶ من حماية بيضة¹⁷ الإسلام والذب¹⁸ عن أهله وكذلك كان عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.¹⁹

ورزق²⁰ الأجناد قسمان عطاء وإقطاع.

القسم الاول: العطاء

وجهاته اربع²¹ **[140ظ]**

¹ ص: الشكاك.

² ل: من.

³ ف ي: الفحول.

⁴ ل: أجراً.

⁵ ص ف ي - الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب.

⁶ ل: الثغر.

⁷ ص ف - إلا.

⁸ ف: إقراشه.

⁹ ص - يجوز... جاز.

¹⁰ ف ي ل - ويستحب... وسلم.

¹¹ ت: الباب السابع في عطاء السلطان وجهاته.

¹² ص - عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.

¹³ ف ي ل ت: إذ لا بد.

¹⁴ ت: يجمعهم.

¹⁵ ص - وعطاء يجمعهم؛ ت: يكفلهم.

¹⁶ ف ي ل: نفوسهم له.

¹⁷ ف ي ل - بيضة.

¹⁸ ص ف: والذب.

¹⁹ ف ي ل - وكذلك كان عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.

²⁰ ت: وارزاق.

²¹ ف ي ل: وله أربع جهات.

الجهة الأولى: الفيء وهو كل مال وصل الي المسلمين من الكفار من¹ غير قتال ولا ايجاف خيل ولا² ركاب³. وهو الجزية وما يؤخذ من⁴ عشور⁵ متاجرهم والمال الذي يصلحهم⁶ على أدائه إلينا والمال الذي⁷ هربوا⁸ عنه فزعا من المسلمين أو خلوا⁹ عنه لضرب أصابهم ومال¹⁰ من مات من أهل الذمة من غير وارث¹¹ ومال¹² من¹³ يموت¹⁴ أو يقتل¹⁵ على الردة فهذا كله مال¹⁶ الفيء خاصة¹⁷. وليست¹⁸ اموال الغنيمة من الفيء لأن الغنيمة ما يؤخذ¹⁹ من الكفار بالقتال وإيجاف الخيل والركاب²⁰. فاذا عرف اموال²¹ الفيء فقد اختلف العلماء فيه²². فقال أبو حنيفة وأحمد والشافعي في احد القولين²³ لا يخمس الفيء²⁴ بل يصرف²⁵ في مصالح المسلمين.

وقال مالك يصرفه الإمام²⁶ فيما يراه²⁷ من المصالح وأهم²⁸ المصالح²⁹ جيش الإسلام³⁰ **[141]** فيصرف فيهم على³¹ قدر³² حاجاتهم³³ فإن فضل عنهم³⁴ شيء³⁵ صرفه³⁶ في بقية³⁷ المصالح³⁸ من عمارة الحصون وسد الثغور³⁹

-
- 1 في ل ت: ب.
 - 2 في ل: أو.
 - 3 ت + وهو انواع الأول.
 - 4 في ل ت - وما يؤخذ من.
 - 5 الثاني عشور.
 - 6 في ل: وما صالحناهم؛ ا ت: الثالث ما صالحناهم.
 - 7 في ل - والمال الذي.
 - 8 في ل: وما هربوا؛ ت: الرابع ما هربوا.
 - 9 في ل: أوجلوا؛ ت: الخامس ما جلوا عنه.
 - 10 في ل: ومال ذمي.
 - 11 ي ل: مات عن غير وارث؛ ت: السادس مال من لا وارث له من أهل الذمة.
 - 12 ت: السابع مال.
 - 13 ف - من مات من أهل الذمة من غير وارث ومال من.
 - 14 في ل: مات.
 - 15 في ل: قتل.
 - 16 في ل: فهذه كلها أموال.
 - 17 في ل - خاصة.
 - 18 ص: وليس.
 - 19 في ل ت: ما أخذ.
 - 20 في ل + وتلك مختصة بالغانمين بعد تخميسها كما سيأتي تفصيله إن شاء الله تعالى؛ ت + وتلك مختصة بعد تخميسها بالغانمين لا يشركهم غيرهم.
 - 21 في ل: مال.
 - 22 في ل: في تخميسه؛ ت + في تخميسه كما تخمس الغنيمة.
 - 23 في ل: قوليه.
 - 24 في ل ت - الفيء.
 - 25 في ل + كله؛ ت + السلطان.
 - 26 في ل: السلطان.
 - 27 في ل: يشاء.
 - 28 في ل: وأهمها.
 - 29 في ل - المصالح.
 - 30 في ل: جيش الإمام.
 - 31 في ل - فيصرف فيهم على.
 - 32 في ل: بقدر.
 - 33 ي: حاجتهم؛ ل: حاجاته.
 - 34 ل: عنه.
 - 35 في ل - شيء.
 - 36 ص: صرف.
 - 37 ي - بقية.
 - 38 في ل ت + العامة.
 - 39 ت + وتحصيل السلاح وغير ذلك.

وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.¹

وقال الشافعي في اصح² قوله يخمس الفيء كما تخمس³ الغنيمة فيصرف خمسه في⁴ أهل الخمس⁵ الخمسة وهم المصالح العامة وذو القربي واليتامي والمساكين وابن السبيل.⁶ واربعة اخماسه⁷ لجيش الاسلام⁸ خاصة لا يشاركهم فيه غيرهم. وهم الأجناد المرتزقة الذين أرسدوا أنفسهم⁹ للجهاد والتهيء له¹⁰ لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حيوته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والاجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده فيكون الفيء لهم خاصة¹¹ فيقسم بينهم¹² على قدر حاجتهم وكفايتهم كما سيأتي.¹³

فإن فضل¹⁴ عن¹⁵ حاجتهم وكفايتهم شيء¹⁶ رد السلطان الفاضل عليهم¹⁷ ووزعه بينهم¹⁸ على قدر مراتبهم وله أن **[141ظ]** يصرفه في الكراع والسلاح¹⁹ ليكون²⁰ عدة لهم.

فصل

فإن كان في²¹ مال الفيء عقار من أراضي²² ودور وغير²³ ذلك كان وقفًا على مصالح المسلمين فيصرف²⁴ ريعه ومغله في²⁵ أرزاق الاجناد وغيرها من المصالح.²⁶

وللسلطان ان يعطي من²⁷ الفيء من²⁸ في إعطائه²⁹ مصلحة³⁰ للمسلمين

كالرسل³¹ والعلماء والمفتين³²

¹ ف ي ل - من عمارة الحصون وسد الثغور وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين؛ ت - وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.

² ف ي : أحد.

³ ف: يخمس.

⁴ ف ي ل + جهات.

⁵ ت: الى جهاته الخمس.

⁶ ص - الخمسة وهم المصالح العامة وذو القربي واليتامي والمساكين وابن السبيل.

⁷ ف ي ل: وباقي الأخماس الأربعة؛ ت: والأخماس الأربعة الباقية.

⁸ ت: يصرفها السلطان في جيش الإسلام.

⁹ ي: نفوسهم.

¹⁰ ف ي ل: والإستعداد له.

¹¹ ف ي ل - لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حيوته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والاجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده فيكون الفيء لهم خاصة.

¹² ت - خاصة... فيقسم بينهم.

¹³ ف ي ل + ان شاء الله تعالى.

¹⁴ ف ي ل ت + شيء منه.

¹⁵ ل: على.

¹⁶ ف ي ل - وكفايتهم شيء.

¹⁷ ت: فله أن يرده عليهم.

¹⁸ ف ي ل ت - ووزعه بينهم.

¹⁹ ف ي ل: في سلاح وكراع.

²⁰ ف ي ل: يكون.

²¹ ي - في.

²² ف ي ل: أرض.

²³ ف ي ل: ونحو.

²⁴ ف ي ل: ويصرف.

²⁵ ف ي ل: فيها؛ ت + فيها فتصرف اربعة اخماسها في مصالح العامة.

²⁶ ف ي ل - أرزاق الاجناد وغيرها من المصالح.

²⁷ ف ي: في.

²⁸ ل - من.

²⁹ ف ي ت: عطائه.

³⁰ ف ي ت: مصلحة عامة.

³¹ ت + والقضاة.

³² ت + ومعلمي القرآن والعلم والأئمة والمؤذنين.

والحكام¹ والمؤلفة قلوبهم².

وأما من لا في³ عطائه مصلحة عامة للمسلمين بل قصد نفعه خاصة كمن يعطي لمجرد صلاحه وليس بعالم مفتي⁴ ولا حاكم يقضي⁵. فلا يجوز صرف مال المسلمين فيه⁶ بل يكون⁷ من خاص⁸ مال السلطان.

وكذلك لا يجوز أن يوقف⁹ من ذلك شيء على شخص معين ولا¹⁰ على أولاده وأولاد أولاده¹¹ لأن مغل ذلك عام للمسلمين فلا يخص¹² من ليس لهم به نفع عام.¹³

الجهة الثانية:¹⁴ خمس الخمس¹⁵ وهو سهم رسول الله صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو خمس الفية إذا قلنا إنه يخمس لأن هذا السهم¹⁶ مرصود¹⁷ لمصالح المسلمين¹⁸ وأهم المصالح أرزاق¹⁹ الأجناد الذين هم²⁰ جيش الإسلام وحماة²¹ بيضته²² فيصرف عليهم²³ كله **[142و]** أو بعضه على²⁴ ما يقتضيه الحال²⁵ كما سيأتي إن شاء الله تعالى.²⁶

الجهة الثالثة:²⁷ الخراج وهو ما يضرب²⁸ على رقاب الأراضي الخراجية من مال عين أو غلة²⁹ على ما يراه الإمام³⁰ أو نائبه³¹

فيصرف منه عطاء الأجناد؛ لأنه³²

1 ص - والعلماء والمفتين والحكام.

2 ت + كما أعطى رسول الله صلى الله عليه وسلم الأقرع ابن حابس التميمي و عيينة بن حصين الفزاري والعباس بن مرداس السلمي والعيون وهم الجواجيس واشباه ذلك ما منفعته عامة.

3 ل ت: وأما من ليس في.

4 ي ل ت: يفتي.

5 ص: فاما العطاء الذي يقصد به نفع المعطي خاصة ولا يعود نفعه على المسلمين؛ ت + ولا مقاتل يغنى.

6 ف ي ل: إليه.

7 ف ل + صلته؛ ي: تكون صلته.

8 ص: خاصة.

9 ت: لا يوقف عليه شيء من عقار بيت المال والفيء.

10 ل: ثم.

11 ت + إلا أن يكون ذلك لمصلحة عامة لا يقوم بها غيره فيتوصل بذلك الى تحصيل تلك المصلحة.

12 ل: فلا يختص.

13 ص - وكذلك لا يجوز أن يوقف من ذلك شيء على شخص معين ولا على أولاده وأولاد أولاده لأن مغل ذلك عام للمسلمين فلا يخص من ليس لهم به نفع عام.

14 ت: الجهة الثالثة.

15 ف ي + من الغنيمة أو الفية إذا قلنا بخمس؛ ل + من الغنيمة أو الفية إذا قلنا بخمس؛ ت + من الغنيمة ومن الفيء إن قلنا بخمس.

16 ف ي ل ت - من خمس الغنيمة أو خمس الفية إذا قلنا إنه يخمس لأن هذا السهم.

17 ف ي ل ت: المرصود.

18 ف ي ل ت + بعده.

19 ف ي ل: رزق.

20 ف ي ل ت: لانهم.

21 ف ي ل: وحماته؛ ت: حماة الإسلام.

22 ف ي ل ت - بيضته.

23 ت: اليهم.

24 ت - كله أو بعضه على.

25 ف ي ل + والحاجة.

26 ف ي ل - كما سيأتي إن شاء الله تعالى.

27 ت: الجهة الثانية.

28 ت: يصرف.

29 ص: غير مال أو غلة.

30 ت: السلطان.

31 ف ي ل - أو نائبه.

32 ف ي ل: لأن الخراج.

لمصالح المسلمين وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم.¹
والأراضي ضربان خراجية وعشرية.² والأراضي الخراجية³ التي يصرف منها عطاء الأجناد وغيره من المصالح على⁴ ثلاثة أقسام.⁶

القسم الأول: الأراضي⁷ التي فتحها المسلمون⁸ صلحاً على أن تكون ملكاً للمسلمين⁹ ويسكنها الكفار بخراج معلوم يؤدونه إليهم.¹⁰ فهذه الأرض¹¹ فيء والخراج الذي عليها أجرة فلا¹² يسقط بإسلامهم إن¹³ أسلموا.

وكذلك¹⁴ لو صاروا¹⁵ أهل ذمة أخذت منهم الجزية مع الخراج.¹⁶

القسم الثاني: الأراضي¹⁷ التي خلا¹⁸ عنها الكفار¹⁹ أو²⁰ هربوا عنها فرعاً²¹ / [142ظ] من المسلمين فهذه الأرض من الفيء²² ويضرب²³ الخراج على من يسكنها²⁴ مسلماً كان أو ذمياً؛²⁵ لأن خراجها أجرة²⁶ فيؤخذ²⁷ من المسلم والذمي.

القسم الثالث: الأراضي²⁸ التي فتحت²⁹ عنوةً وقسمت بين الغانمين ثم استنزلهم السلطان³⁰ عنها برضاهم أو بعوض³¹ عوضهم عنها وجعلها وفقاً على المسلمين فيضرب³² عليها الخراج كما فعل عمر رضي الله عنه بأرض سواد العراق على الصحيح³³ المختار.³⁴

¹ ف ي ل - كما تقدم؛ ت - وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم.

² ص - والأراضي ضربان خراجية وعشرية.

³ ف ي ل: أما الخراجية؛ ت: الأول الخراجية.

⁴ ف ي ل ت - التي يصرف منها عطاء الأجناد وغيره من المصالح علي.

⁵ ف ي: فتلثة؛ ل: فتلاثة.

⁶ ت: أنواع.

⁷ ي: الأرض.

⁸ ف ي + فهذه الأرض.

⁹ ف ي ل: ملكاً لهم.

¹⁰ ت: البنا.

¹¹ ف - فهذه الأرض.

¹² ص - فلا؛ ل ت: ولا.

¹³ ف ي ل ت: لو.

¹⁴ ف ي ل - وكذلك.

¹⁵ ف ي ل: ولو صار هؤلاء.

¹⁶ ف ي ل: هذا الخراج؛ ت: أخذ منهم الخراج والجزية معاً.

¹⁷ ت: النوع الثالث.

¹⁸ ت: جلا.

¹⁹ ف ي ل: الأرض التي فتحت عنوةً وقسمت.

²⁰ ف ي ل - الأرض التي خلا عنها الكفار أو.

²¹ ت: خوفاً.

²² ف ي ل: فيء.

²³ ف ي ل: يجب.

²⁴ ف: سكنها؛ ت + أو ينتفع بها.

²⁵ ت + بما يراه.

²⁶ ف ي ل + أيضاً.

²⁷ ف ي: فتؤخذ.

²⁸ ت: النوع الثاني.

²⁹ ف ي ل: فتحها المسلمون.

³⁰ ص: استنزلهم الشيطان؛ الإمام.

³¹ ف ي ل - بعوض؛ ت + أو بغير عوض.

³² ت: وضرب.

³³ ف ي ل: القول الأصح.

³⁴ ف ي ل ت + فيه.

فهذه الاقسام¹ الثلاثة من الارض² خراجية³ يضرب السلطان أو نائبه⁴ الخراج عليها على ما يراه⁵ ويصرفه في مصالح⁶ المسلمين⁷ وعطاء⁸ الأجناد أو لاها⁹.

فصل 10

وللإمام¹¹ أن¹² يستغل هذه الاراضي المذكورة¹³ لبيت المال وله أن يسلمها الى من يزرعها¹⁴ ويعملها¹⁵ بجزء مما يخرج منها من ثمر أو زرع حيث يجوز المزارعة أو مطلقاً¹⁶ إذا¹⁷ كان السلطان [143و] يري¹⁸ جوازها؛¹⁹ لأن النبي صلى الله عليه و سلم²⁰ عامل أهل خيبر على شطر ما يخرج منها من ثمر²¹ أو زرع.²²

الفصل الأول: [تقدير الخراج] 23

وتقدير الخراج معتبر²⁴ بما يحتمله²⁵ الأرض بالنسبة الي جودتها ورداءتها و²⁶الى أنواع زروعها²⁷ وثمارها²⁸ و²⁹الى أسعار مغلها³⁰ وقلته وكثرته و³¹الي سقي أراضيها³² ومؤنته بحيث يكون³³ المضروب عدلاً بين أهل³⁴ الخراج³⁵ وبيت المال.³⁶

¹ ت: الأنواع.

² ف ي: الثلاثة من الأراضي؛ ل: الثلاثة من الأرض.

³ ف ي ل: هي الخراجية.

⁴ ت - أو نائبه.

⁵ ف ي ل + من المصلحة للمسلمين.

⁶ ف ي ل: مصالحهم.

⁷ ف ي ل - المسلمين.

⁸ ف ي ل: ورزق.

⁹ ف ي ل: أهمها كما تقدم؛ ت - ويصرفه في مصالح المسلمين وعطاء الأجناد أو لاها.

¹⁰ ي ل - فصل.

¹¹ ي ل: وللسلطان.

¹² ل - أن.

¹³ ف ي ل - المذكورة.

¹⁴ ف ي ل: وله أن يزارع عليها.

¹⁵ ف ي ل - ويعملها.

¹⁶ ف ي ل- من ثمر أو زرع حيث يجوز المزارعة أو مطلقاً.

¹⁷ ف ي ل: إن.

¹⁸ ف + ذلك حيث لا يجوز؛ ي ل + ذلك حيث يجوز.

¹⁹ ف ي ل - جوازها.

²⁰ ص: صلعم.

²¹ ف ل: تمر.

²² ت + أما أرض صالحنا أهلها على أن تكون ملكاً لهم وعليهم خراج يؤدونه إلينا فهذا الخراج في الحقيقة جزية تسقط بإسلامهم إن أسلموا وبانتقال ملكها الى مسلم لانه لا جزية على مسلم.

²³ ص ف ي - الفصل الأول تقدير الخراج.

²⁴ ت: والخراج مقدر.

²⁵ ف: تحمله؛ ي ل ت: تحتمله.

²⁶ ف ي ل + بالنسبة.

²⁷ ي: زرعها.

²⁸ ف ي ل - وثمارها.

²⁹ ف ي ل + بالنسبة.

³⁰ ت: وقيم مغلاتها.

³¹ ف ي ل + بالنسبة.

³² ف ي: أرضها.

³³ ف ي ل + الخراج.

³⁴ ف ي ل: أهله.

³⁵ ف ي ل - الخراج.

³⁶ ف ي: بين رب المال؛ ل: وبين بيت المال؛ ت + من غير حيف على احدى الجهتين.

فإن زيادته على¹ العدل حيف على الرعية² ونقصانه عنه حيف على بيت المال.
وإذا زرع³ أو غرس في الأرض الخراجية أخذ⁴ منها الخراج عن الأرض والعشر عن الزرع
والثمار.⁵ لأن الخراج أجره والعشر زكاة فجعلتهما مختلفتين.⁶
قال أبو حنيفة رضي الله عنه⁷ لا يجمع بين أخذ العشر والخراج. ولا يصح تضمين أموال⁸
الخراج والعشر والجزية. لأن العامل عليها أمين يستوفي ما وجب ويؤدي ما حصل.

الفصل الثاني: [الأراضي العشرية]⁹

فأما¹⁰ الأراضي **[143ظ]** العشرية فتلاثة أقسام¹¹ فلا خراج عليها وإنما يؤخذ منها العشر
المفروض زكاةً على الزروع والثمار كما هو معروف في الزكاة. وما يؤخذ عليها من الخراج ظلم.
والأراضي العشرية هي التي¹² الأول: أرض¹³ أحيائها المسلمون أو واحد منهم¹⁴ ابتداءً¹⁵ والثاني: ¹⁶
الأرض¹⁷ التي¹⁸ أسلم أهلها عليها من غير قتال ولا¹⁹ صلح عليها²⁰ الثالث: ²¹ والأرض²² التي²³
فتحت²⁴ عنوة وقسمت بين الغانمين²⁵ فهذه الأنواع²⁶ الثلاثة²⁷ عشرية كما تقدم.²⁸ وما ترتب عليها من
الأبدى والأملأ²⁹ هي العشرية فلا خراج عليها؛ بل يؤخذ منها العشر المفروض زكاةً من الزرع³⁰
والثمار بالشروط المعروفة في الزكاة وما يؤخذ منها³¹ من الخراج³² ظلم لا وجه له.³³

¹ ص: عن.

² ف ي ل: أهله.

³ ت: وإن لم تزرع.

⁴ ت: وتؤخذ.

⁵ ف: ويؤخذ مع الخراج صدقة الزرع والثمار حيث تجب؛ ي ل: وتؤخذ مع الخراج صدقة الزروع والثمار حيث تجب؛ ت: صدقة
الزروع والثمار الواجبة مع الخراج وبه قال الشافعي ومالك وأحمد.

⁶ ص - فجعلتهما مختلفتين؛ ت + فلا يسقط أحدها بالآخر.

⁷ ي ل - رضي الله عنه.

⁸ ت: مغلات.

⁹ ص ف ي - الفصل الثاني الأراضي العشرية.

¹⁰ ف ي: وأما.

¹¹ ص - فتلاثة أقسام؛ ت: أنواع.

¹² ف ي ل ت - فلا خراج... التي.

¹³ ص - الأول أرض.

¹⁴ ص ي ل: أحدهم.

¹⁵ ت + كالبصرة وغيرها من البلاد والأراضي الموات التي ابتداءً مسلم إحيائه فهذه الأرض ملك صحيح عشري لاخراج عليه ولا
أجرة بل تؤخذ زكاة زروعه وثمره الشرعية خاصة.

¹⁶ ص - الثاني؛ ت: النوع الثاني.

¹⁷ ف ي ل: أرض.

¹⁸ ف ي ل - التي.

¹⁹ ف: فلا.

²⁰ ت + فهذه أيضاً عشرية لاخراج عليها بل يؤخذ زكاة ثمارها وزروعها كما تقدم.

²¹ ص - الثالث؛ ت: النوع الثالث.

²² ف ي ل ت: أرض.

²³ ف ي ل ت - التي.

²⁴ ت: ملكها المسلمون.

²⁵ ت + واستمر ملكهم عليها أو من ملكها عنهم بطريق شرعي.

²⁶ ف ي ل: الأقسام.

²⁷ ص ف ي: الثلاثة.

²⁸ ف ي ل - عشرية كما تقدم.

²⁹ ت: كسابير الأملاك الإسلامية.

³⁰ ي ل: الزروع.

³¹ ت: من هذه الأنواع الثلاثة.

³² ت: باسم الخراج.

³³ ص - وما ترتب... له؛ ت: فظلم بين لايجيزه شرع ولا يقتضيه عقل.

الجهة الرابعة: بيت المال¹ فيصرف منه أرزاق الأجناد على قدر حاجاتهم كما سيأتي.²

لأن بيت المال³ مرصد⁴ لمصالح المسلمين⁵ وتجنيد الأجناد آكدها.⁶ وبيت المال⁷ عبارة عن الجهة⁸ لا عن حرز⁹ مخصوص¹⁰ فكل مال استحقه المسلمون مطلقاً¹¹ ولم يختص بصنف مخصوص منهم ولا بقوم معينين منهم¹² فهم¹³ من حقوق بيت المال العامة.

وجهاته سبع¹⁴ الأولى: وهو¹⁵ سهم رسول الله/[144و] صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو الفيء¹⁶ وهو خمس الخمس المرصد للمصالح كما تقدم¹⁷ الثانية: 18 ومال الخراج المقدم ذكره الثالثة: 19 ومال من مات من المسلمين عن²⁰ غير وارث معين²¹ الرابعة: 22 والأموال الضابغة التي²³ لم يعرف ملاكها²⁴ الخامسة: 25 وأموال الجزية من²⁶ أهل الذمة. 27 السادسة: 28 وعشور أموال الكفار المأخوذة من تجاراتهم.²⁹

السابعة: 30 وسائر³¹ أموال الفيء المقدم ذكرها إذا³² قلنا إنها³³ للمصالح³⁴ كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح³⁵ كما هو مذهب أبي حنيفة وأحمد.

وإن قلنا بمذهب الشافعي رحمه الله³⁶ فليست من بيت المال؛ لأنها مختصة بجند الإسلام.

1 ت: لعتاء الأجناد بيت المال.

2 ف ي ل + ان شاء الله تعالى.

3 ف ي ل ت: بيت مال المسلمين.

4 ف ي ل - مرصد.

5 ف ي ل ت: لمصالحهم.

6 ف ي: آكدها.

7 ف ي ل + هو.

8 ت + المخصوصة باستحقاق ما يستحقه المسلمون مطلقاً.

9 ت: وليس مختصاً بحرر.

10 ل + أو مكان مخصوص؛ ت + أو مكان معلوم.

11 ت: عموماً.

12 ف ي ل ت - منهم.

13 ف ي ل ت: فهو.

14 ت: ست.

15 ص - وجهاته سبع الأولى وهو؛ ل - وهو.

16 ف ي ل ت: وهو خمس الخمس من الغنيمة والفيء.

17 ف ي ل - كما تقدم.

18 ص - الثانية.

19 ص - الثالثة.

20 ي: من.

21 ت + وقال أبو حنيفة مال من لا وارث له للفقراء صدقة عنه.

22 ص - الرابعة.

23 ف ي ل: المال الضابغ الذي؛ ت: كل مال ضابغ.

24 ف ي ل: مالكه؛ ت: لا يعرف مالكه.

25 ص - الخامسة.

26 ت + المسلمين أو.

27 ص - من أهل الذمة.

28 ص - السادسة.

29 ص - المأخوذة من تجاراتهم.

30 ص - السابعة.

31 ف ي ل - وسائر.

32 ف ي ل: إن.

33 ف ي ل: هي.

34 ي: من المصالح.

35 ف ي ل - كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح.

36 ل - رحمه الله.

وأما الضرائب والأعشار المأخوذة من تجارات المسلمين في الطرق غير الزكاة والمأخوذة¹ عند بيع السلع من الدواب وغيرها فليس من بيت المال بل هي مكوس معينة² وظلمات مبينة لا يبيحها شرع ولا يجيزها عدل.

الفصل الثالث: في المصالح³

وهي أرزاق أجناد الإسلام وعمارة الثغور وتحصيل السلاح والكراع وسد البثوق وعمارة الطرق والقناطر وحفر الأنهار وأرزاق القضاة والولاة والعلماء والمفتين والعيون والرسل والأئمة والخطباء والمؤذنين ودفن الموتى وسد خلة الفقراء ونحو ذلك.

فإن ضاق بيت المال عن جميع مصارفه قدم⁴ رزق الأجناد ونحوه مما يصير ديناً عليه كرزق القاضي والعمال.

فإن ضاق عن ذلك اقترض عليه ولي الأمر فإن مات قبل وفائه كان على المتولي بعده وفاؤه.

وإن فضل بيت المال بعد جميع مصارفه فعند أبو حنيفة⁵ يدخر الفاضل لما ينوب من حوادثٍ تقع. وقال الشافعي رحمه الله⁶ يفيض على من يعم به صلاح المسلمين.⁷

القسم الثاني: في الإقطاع⁸ وهو ثلاثة¹⁰ أنواع إقطاع تملك وإقطاع استغلال وإقطاع إرفاق.¹¹

النوع الأول: الإقطاع¹² التملك¹³ وهو ثلاثة¹⁴ أقسام.¹⁵

الأول:¹⁶ إقطاع الموات التي¹⁷ لم يعمر¹⁸ قط فيجوز للسلطان أن يقطع¹⁹ ذلك²⁰ لمن²¹ يحييه ويعمره من الأجناد²² وغيرهم ويصير²³ المقطع أحق به من غيره.²⁴

فإذا **[144ظ]** أحياه ملكه ملكاً مستقراً²⁵ كساير²⁶ الأملاك. فإن أحي مسلم²⁷

¹ ل: المأخوذ.

² ل: مغينة.

³ ص ف ي - الفصل الثالث في المصالح .

⁴ ي ل + منها.

⁵ ي + رحمه الله.

⁶ ل - رحمه الله.

⁷ ص - كما هو...المسلمين.

⁸ ص ف ي ل - في؛ ت + أرزاق الأجناد.

⁹ ت + ما يقطعه السلطان.

¹⁰ ص ف ي: ثلاثة.

¹¹ ف: أرزاق.

¹² ل ت: إقطاع.

¹³ ص: التملكي.

¹⁴ ص ف ي: ثلاثة.

¹⁵ ف ي ل: أصناف؛ ت: أضرب.

¹⁶ ي ل: الصنف الأول.

¹⁷ ي ل ت: الذي.

¹⁸ ص: لم تعمر؛ ت + لم تعمر ولم تملك.

¹⁹ ف ي ل: يقطعه.

²⁰ ف ي ل - ذلك.

²¹ ل: لم.

²² ت + فيكون بإحيائه ملكاً كساير املاكه.

²³ ف ي ل: فيملكه؛ ت: ويكون.

²⁴ ف ل: بذلك ملكاً غيره؛ ي: بذلك ملكاً غيره.

²⁵ ف ي ل + تأمناً.

²⁶ ف ي ل: كساير.

²⁷ ص: انسان.

شبيهاً من الموات¹ بغير إذن السلطان جاز وملكه² وقال أبو حنيفة³: لا يجوز الإحياء إلا بإذن السلطان⁴.

القسم⁵ الثاني: إقطاع ما فيه أثر عمارة جاهلية وقد صارت بطول⁶ خرابها مواتاً عاطلة⁷ فيجوز للسلطان إقطاعها⁸ للتمليك⁹ كما قلنا في الموات¹⁰.

القسم¹¹ الثالث: إقطاع عامر في بلاد الحرب التي لم يملكها المسلمون¹² فيجوز للسلطان¹³ أن يقطعه لمن يملكه عند فتحه فإذا فتح هذا الباب¹⁴ كان هذا المقطع أحق بتمليك¹⁵ ما استقطعه¹⁶ من غيره.

لما¹⁷ روي أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع تميماً الداري بيت عينون¹⁸ وحبرون¹⁹ من أرض الشام قبل فتحه²⁰ وهما قريرتان فحبرون²¹ مدينة الخليل عليه السلام وبيت عينون²² قرية بقربها²³.

فصل: [في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي]²⁴

وما سوي ذلك من الأراضي²⁵ كأراضي بيت المال²⁶ والفيء²⁷ [145] والخراج²⁷ فلا يجوز إقطاعها²⁸ إقطاع تمليك؛ لأنها كالوقف المؤبد على مصالح المسلمين²⁹ وتمليك الوقف لا يصح³⁰ لا بإقطاع ولا بغيره³¹.

1 ف ي ل: مواتاً.

2 ف: يملكه بالإحياء؛ ي + بالإحياء؛ ل: ملكه بالإحياء؛ ت: ويجوز لكل أحد إحياء الموات بغير إذن الإمام لقوله صلى الله عليه وسلم "من أحيا أرضاً ميتة فهي له".

3 ف + رحمه الله.

4 ت: لا يصح الأجناد إلا بإذن الإمام.

5 ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

6 ف ي ل: لطول.

7 ف ي ل: عاطلاً.

8 ص ت: إقطاعه.

9 ص - للتمليك؛ ت + إقطاع تمليك وحكمه حكم الموات ويجوز إحيائه بغير إذن السلطان على الأصح فإن كانت هذه العمارة القديمة المعطلة إسلامية وعرف مالكا فهي له أو لورثته ولا يجوز إقطاعها ولا إحيائها. فإن تعذر معرفة مالكا لم تملك بالإحياء بل هي من أموال بيت المال وللا إمام أن يقطعه.

10 ت - كما قلنا في الموات.

11 ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

12 ت + بعد ويتوقع فتحها.

13 ف - للسلطان.

14 ف ي ل - هذا الباب؛ ت - فتح هذا الباب.

15 ف ي: بملكه؛ ل: بتمليكه؛ ت: بها.

16 ف ي ل ت - ما استقطعه.

17 ف ي ل: وقد.

18 ف: عيون.

19 ف ل: وحبرون.

20 ت + وروي أنه أقطع أبا ثعلبة الحنثي أرضاً في الروم وهي في أيديهم وكتب له بذلك.

21 ف ل: فحبرون.

22 ف: عيون.

23 ص ت - وهما قريرتان فحبرون²³ مدينة الخليل عليه السلام وبيت عينون²³ قرية بقربها.

24 ص ف ي - فصل في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي.

25 ت + الخراجية.

26 ت: وغيرها من بيت المال.

27 ت - والفيء والخراج.

28 ل - إقطاعها.

29 ل + وتمليك مصالح المسلمين.

30 ي ل - لا.

31 ف ي ل: ولا غيره؛ ت: فلا يصح تمليكها بإقطاع ولا غيره.

وكذلك لا يجوز إقطاعها إقطاعاً مؤبداً على رجل¹ ثم علي² عقبه³ لما ذكرناه⁴ ولا إقطاعها لكافر ولا⁵ لمن ليس في إقطاعه ذلك مصلحة عامة⁶ للمسلمين؛ لأنها⁷ موقوفة⁸ على مصالحهم العامة⁹. فلا يختص بها من ليس فيه منفعة¹⁰.

ولكن السلطان يفعل فيه¹¹ ما يراه الاصلح من¹² استغلالها لبيت المال أو تسليمها لمن يعمرها¹³ بخراج¹⁴ مقدّر أو يزارع¹⁵ عليها إن رأى جواز المزارعة¹⁶ ويساقى علي شجرها كما فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم بخيبر¹⁷ أو يقطعها إقطاع استغلال كما سيأتي¹⁸ إن شاء الله تعالى.¹⁹

النوع الثاني: 20: إقطاع استغلال²¹ وهو نوعان. 22:

الاول 23: أن يقطع السلطان بعض أراضي²⁴ الفيء²⁵ وأراضي بيت المال²⁶ لبعض الأجناد بما **[145ظ]** يستحقه من الكفاية²⁷ ليستغلها²⁸ المقطع بنفسه أو من²⁹ يقوم مقامه في³⁰ ذلك³¹ من غير تملك³² ولا تأييد³³.

فيجوز ذلك لأن عمر رضي الله عنه أقطع بعض أزواج النبي صلى الله عليه وسلم من³⁴ خيبر بما كان النبي صلى الله عليه وسلم بما كان³⁵ يعطيهم في حياته³⁶ فكانت³⁷

1 ف ي ل + ونسله وعقبه أبداً ما بقوا ولا وقفها علي رجل ثم علي أولاده أو نسله.

2 ي ل - ثم علي.

3 ي ل: وعقبه.

4 ف ل - لما ذكرناه.

5 ف ي ل: أو.

6 ف ي ل - عامة.

7 ف ي ل: لأن ذلك.

8 ف ي ل: موقوف.

9 ف ي ل: مصالح المسلمين.

10 ص - فلا يختص بها من ليس فيه منفعة؛ ي ل + عامة؛ ت - وكذلك...منفعة.

11 ف ي ل: فيها.

12 ف ي + أمور وهي؛ ل + أمور المسلمين وهي.

13 ف ي ل + وينتفع بها؛ ت - أو تسليمها لمن يعمرها.

14 ت: أو ضرب خراج عليه لمن يعمل فيه.

15 ف ي ل: المزارعة.

16 ف ي ل: جوازها؛ ت: إن رأى ذلك.

17 ف ي ل ت - ويساقى علي شجرها كما فعل رسول الله صل الله عليه وسلم بخيبر.

18 ف ي ل: كما يأتي ذكره الآن.

19 ف ي ل - إن شاء الله تعالى.

20 ت + من الإقطاع.

21 ف ي ل ت: الإستغلال.

22 ف ي ل: صنفان؛ ت: قسمان.

23 ل: الصنف الأول.

24 ت + الأراضي التي يجوز إقطاعها لمن يستغلها بنفسه ونوابه.

25 ل: أرضاً من الفيء.

26 ف ي: أرضاً من الفيء أو بيت المال؛ ل: أو من بيت المال.

27 ت + وهو جائز.

28 ف ي + ذلك.

29 ف ي ل: بمن.

30 ف ي ل: فيه.

31 ف ي ل - ذلك؛ ت - ليستغلها المقطع بنفسه أو من يقوم مقامه في ذلك.

32 ف ي ل + له.

33 ت + وفعله أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم ولم يزل ذلك مشهوراً بين المسلمين من غير إنكار.

34 ف ي ل + أرض.

35 ف ي ل - بما كان.

36 ل: في حياته.

37 ي ل: وكانت.

عائشة¹ ممن أقطعها² ذلك وأقطع عثمان رضي الله عنه³ بعض أرض السواد فدل ذلك⁴ على جواز إقطاع الأرض لمن يستغلها من غير تمليك.

وللمقطع أن يؤجر الأرض المقطعة مدة سنة وهذا هو المختار عندى وعند جماعة من المحققين؛ لأن الحاجة تدعو إلى ذلك إذ لو لم نجوزه⁵ لتعطلت فائدة الإقطاع في الغالب. وأما الزائد على سنة فلا تدعو الضرورة والحاجة إليه. وقيل لا يصح إيجار الإقطاع مطلقاً لتزلزله باحتمال رجوع السلطان فيه. والأول عندى أصح وبه أفتي.⁶

الثاني: 7 أن يقطع السلطان بعض الخراج لبعض الأجناد المرتزقة⁸ فإذا كان الرزق⁹ المقدر للجندى¹⁰ ومقدار الخراج الذي¹¹ أقطعه إياه¹² معلومين للسلطان والجندى جاز إقطاعه¹³ على¹⁴ ما يراه¹⁵ من سنة أو سنتين¹⁶ متعددة¹⁷. فإذا كان خراج¹⁸ تلك الأرض¹⁹ مقاسمة²⁰ كما هو غالب²¹ بلاد²² الشام²³ فجواز إقطاعه مرتباً **[146و]** على جواز²⁴ المقاسمة²⁵. إن جوزناها²⁶ جاز إقطاعه²⁷ مدة²⁸ فإن استمر المقطع على أهلية²⁹ الإقطاع³⁰ استمر إقطاعه إلى انقضاء المدة وإن³¹ مات في أثناء

1 ف ل + رضي الله عنها.

2 ف ي ل: أقطعهن.

3 ف ي - رضي الله عنه.

4 ص - ذلك.

5 ل: لم تجوزه.

6 ص - مدة...أفتي؛ ت - فيجوز...أفتي.

7 ي ل: الصنف الثاني؛ ت: القسم الثاني.

8 ف ي ل + فيجوز ذلك.

9 ف ي: إذا كان رزقه؛ ل: إن كان رزقه.

10 ف ي ل - المقدر للجندى.

11 ف ي ل: مقدار ما.

12 ف ي ل - إياه.

13 ف ي ل - جاز إقطاعه.

14 ف ي: وهو على؛ ل: وعلى.

15 ف ي ل + السلطان.

16 ي ل: سنتين.

17 ف: معدودة.

18 ف ي ل: فإن كان ذلك الخراج.

19 ف ي ل: بعض ما يخرج من الأرض.

20 ت + فى مزارعة كعادة غالب أرض الشام.

21 ف ي: الغالب.

22 ف ي: ببلاد.

23 ف ل + ومصر في الإقطاعات؛ ت - كما هو غالب بلاد الشام.

24 ف ي ل + تلك.

25 ت: المزارعة والراجح جوازها وجوازها والمختار عندى جواز إجارة الإقطاع المدة اللائقة به وفيه وجه أنه لايجوز ولاوجه له عندى مع الحاجة إلى إجارته ومزارعته ولاسيما إن كان حوائث ودوراً.

26 ف ي ل: إن قلنا بجوازها.

27 ف ي ل + ذلك والا فلا يجوز إذا أقطع السلطان أقطاعاً؛ ت: إذا أقطع السلطان ذلك.

28 ف ي ل - إن.

29 ف ي ل: أهليته؛ ت: أهليته واستحقاقه.

30 ف ي ل: للإقطاع.

31 ف ي ل: فإن.

المدة انحل الانقطاع¹ بموته² وعاد من حينئذ³ إلى بيت المال ويعطي ورثته حصته ما استحقه⁴ منه فيما مضى.⁵

الفصل الأول: [حكم الإقطاع في أيدي من طراً عليه المرض من الأجناد]⁶

وإن طرئ⁷ على المقطع في اثناء المدة زمانة أو مرض⁸ دائم فالأصح أن الإقطاع يبقى⁹ عليه ترغيباً للأجناد¹⁰ في التفريغ¹¹ للجهاد¹² لأن من علم¹³ أن إقطاعه¹⁴ ينحلّ عنه بطريان¹⁵ عذر¹⁶ لم تنبعت نفسه للجنديّة لاهتمامه¹⁷ بما يعود عليه¹⁸ عند حاجته¹⁹.

الفصل الثاني: [وقت استرداد الإقطاع]²⁰

وللسلطان أن يسترجع الإقطاع من المقطع²¹ بعد السنة التي هو فيها وأما في²² السنة التي هو فيها فإن كان بعد حلول رزق المقطع²³ وقبل حلول الخراج لم يجز؛ لأنه قد استحقه في رزقه. وإن كان بعد حلول خراجها و²⁴ قبل حلول رزق المقطع²⁵ جاز؛ لأنه لم يستحقه بعد.²⁶

الفصل الثالث: [مدة الإقطاع لغير الأجناد]²⁷

وأما /**[146ظ]** من سوي الجيش²⁸ من أهل الرزق²⁹ فإن³⁰ كان عملهم دائماً لا يصح³¹ إلا بتولية السلطان³² كالأقضية والعمال وكتّاب الديوان جاز إقطاعهم³³ على مال الخراج

1 ف ي ل: إقطاعه حينئذ؛ ت: إقطاعه.

2 ف ي ل - بموته.

3 ف ي ل - من حينئذ.

4 ف ي ل + قبل موته.

5 ف ي ل - منه فيما مضى؛ ت: ويعود من حين موته إلى بيت المال ولورثته ما يخصه المدة الماضية إلى موته فإن لم يكن له شيء مستحق أعطى ذريته ما يحتاجون إليه من عطاء الذراري ترغيباً للأجناد في التفريغ للجهاد.

6 ص ف ي - الفصل الأول حكم الإقطاع في أيدي من طراً عليه المرض من الأجناد.

7 ف ي ل: إذا طرأ.

8 ت + يخرج عن أهلية الجهاد والعطاء.

9 ل: باق؛ بقاء إقطاعه.

10 ص: للاجتهاد.

11 ت: التصدي.

12 ف ي ل: في التفريغ لأسباب الجهاد.

13 ت: لأن علمه.

14 ت: يحل إقطاعه.

15 ف ي ل: لأن من لا يثق بدوام إقطاعه عند طريان؛ ت - ينحلّ عنه بطريان.

16 ف ي ل: عذره؛ ت + لعذره يقبض نفسه عن الاشتغال بالجنديّة خوفاً من ضيائه عند عذره وضيا عياله بعد موته ويهتّم بما يعود عليه وعليهم.

17 ف ي ل: بل يهتّم.

18 ف ي ل + وعلى عياله نفعه.

19 ف ي ل + إليه؛ ت - لم تنبعت نفسه للجنديّة لاهتمامه بما يعود عليه عند حاجته.

20 ص ف ي - الفصل الثاني وقت استرداد الإقطاع.

21 ت: ما أقطعه.

22 ف ي ل - في.

23 ف ي ل + واستحقاقه إياه.

24 ف ي ل - بعد حلول خراجها و؛ ت: فإن حل عطاء المقطع.

25 ت: قبل حلول عطائه.

26 ص - لأنه لم يستحقه بعد؛ ت: جاز له أن يسترجع الإقطاع ويعرضه من ديوان العطاء.

27 ص ف ي - الفصل الثالث مدة الإقطاع لغير الأجناد.

28 ف ي ل: غير الجيش.

29 ف ي ل + علي بيت المال؛ ت: العطاء.

30 ف ي ل ت: إن.

31 ل: ولا يصح.

32 ف ل ت + أو نوابه؛ ي: من السلطان.

33 ت + بارزاقهم.

لمدة سنة¹ ويجوز أكثر منها أيضاً عند بعض العلماء² وإن لم يكن عملهم دائماً³ كالجباة. وإن كان⁴ دائماً⁵ ولكنه مما⁶ يصح بغير تولية⁷ السلطان كالأنمة والمؤذنين لم يجز أن يقطعوا⁸ على مال الخراج⁹ قبل حلوله¹⁰ واستحقاق رزقهم¹¹ فإن اقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز¹² وكان¹³ ذلك حواله لا إقطاعاً.

الفصل الرابع: [وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين]¹⁴

ولا يجوز إقطاع الجزية¹⁵ قبل السنة ولا بإقطاع الخراج¹⁶ المضروب¹⁷ على أرض المشركين¹⁸ قبل استحقاقه لاحتمال¹⁹ أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم فإن أقطع ذلك²⁰ بعد حلوله واستحقاق رزق مقطعه²¹ جاز²²/[147و] ويكون ذلك حواله كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.²³

الفصل الخامس: [وقت إقطاع الزكاة من العشر]²⁴

ولا يجوز إقطاع الزكاة لأصناف يستحقونها عند²⁵ وجوبها²⁶ إذا كانوا بصفة استحقاقها.²⁷ فلو أقطعت قبل وجوبها احتمل²⁸ أن لا تجب لتلف المال قبل الحلول أو²⁹ أن لا يبقى المقطع³⁰ عند وجوبها بصفة استحقاقها

¹ ص - لمدة سنة.

² ف ي ل: وأما إقطاعهم أكثر من سنة فقد جوز به بعض العلماء ومنعه بعضهم؛ ت: وفي جواز ما زاد على سنة خلاف الأصح جوازه.

³ ص: دائماً.

⁴ ي ل: أو كان.

⁵ ص: دائماً.

⁶ ف ي ل - مما.

⁷ ف ل: إذن.

⁸ ف ي ل: إقطاعهم.

⁹ ف ي ل + الأ بعد حلوله.

¹⁰ ف ي ل - قبل حلوله.

¹¹ ت + ولا يجوز إقطاع ذلك لهم على سبيل الإقطاع.

¹² ف ي ل - فإن اقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز.

¹³ ف ي ل: ويكون حقيقة.

¹⁴ ص ف ي - الفصل الرابع وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين.

¹⁵ ت: الإقطاع على مال الجزية.

¹⁶ ت: ولا على خراج الأرض.

¹⁷ ف ي ل: أما أموال الجزية والخراج المضروب.

¹⁸ ف + فلا يجوز الإقطاع إلا؛ ي ل + فلا يجوز الإقطاع عليه إلا؛ ت: التي صولح عليها المشركون على أن تكون لهم لأنه غير موثوق به لجواز.

¹⁹ ت - قبل استحقاقه لاحتمال.

²⁰ ف ي ل - قبل استحقاقه لاحتمال أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم فإن أقطع ذلك.

²¹ ف ي: المقطع رزقته؛ ل: المقطع رزقه؛ ت: بعد استحقاقه وحلول رزق مستحقه.

²² ف ي ل - جاز؛ ت: فإن أحيل بذلك.

²³ ص - ويكون ذلك حواله كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.

²⁴ ص ف ي - الفصل الخامس وقت إقطاع الزكاة من العشر.

²⁵ ف ي ل - لأصناف يستحقونها عند.

²⁶ ف: من العشر وغيره قبل وجوبها؛ ي ل ت: من العشر وغيره قبل وجوبها لأنها لأصناف خاصة يستحقونها عند وجوبها.

²⁷ ف ي: استحقاقه.

²⁸ ص: لإحتمل.

²⁹ ف ي ل: أن يتلف المال قبل وجوبها فلا يجب واحتمل أيضاً.

³⁰ ف ي ل + عليها.

فلا يجوز دفعها اليه¹ وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها² جاز وكان³ حواله⁴ عل رب المال إلا أنه لا يستقر ملك المقطع⁵ عليها إلا بقبضتها⁶ والأصناف⁷ المستحقون للزكاة⁸ هم⁹ الأصناف¹⁰ الثمانية المذكورون¹¹ في قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا أَصْدَقْتُ لِلْفَقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرْمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ [التوبة 60/9].

ولهم شروط معروفة في كتب الفقه. ويجب الصرف إلي الثمانية¹² أو ما أمكن منها هذا مذهب الشافعي وأحمد بن حنبل رضي الله عنهما¹³ وقال أبو حنيفة ومالك يجوز صرفها إلي بعض هذه الأصناف ولو صنف واحد¹⁴.

الفصل السادس: [من لايجوز لهم الزكاة و الفئى]¹⁵

ولا يجوز إقطاع الأجناد¹⁶ شيئاً من العشر وسائر الزكاة¹⁷ ولا إقطاع الفقراء وغيرهم من أهل الزكاة¹⁸ شيئاً من مال الفئى المعد للأجناد¹⁹ لأن كل واحد من هذين المالين لأقوام موصوفين بصفة استحقاقه فلا يجوز صرفه إلي غيرهم²⁰ وقال /¹⁴⁷ أبو حنيفة رحمه الله²¹ يجوز ذلك²². فإن كان رزق بعض المرتزقة لا يقوم بكفايته وضاق بيت المال عن تمام كفايته صرف اليه من سهم سبيل الله من الزكاة ما يكمل كفايته به²³.

النوع الثالث

إقطاع الإرفاق²⁴ وهو ثلاثة²⁵ أضرب²⁶.

1 ت: ولا يجوز إقطاعها قبل وجوبها لإحتمال تلف المال قبل الحول أو خروج المقطع عن صفة استحقاقها فيبطل الإقطاع ولا تنتقله فائدة.

2 ص - فلا يجوز دفعها اليه وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها.

3 ف ت: يكون؛ ي ل: تكون.

4 ف ي ل ت: كالحالة.

5 ف ي ل ت: ملكه.

6 ف ي ل: بقبضتها؛ ت: بقبضه ولذلك لاتصير ديناً لأهلها على رب المال بمجرد ذلك الإقطاع.

7 ص: والأجناد.

8 ل: للزكاة.

9 ل: هي.

10 ف ل - الأصناف.

11 ف: المذكورين؛ ل: المذكورة.

12 ت: وتجب قسمتها على من يوجد من الأصناف الثمانية.

13 ي ل - رضي الله عنهما.

14 ص - ولهم شروط... واحد؛ ت: يجوز صرفها الى صنف واحد من أهلها.

15 ص ف ي - الفصل السادس من لايجوز لهم الزكاة و الفئى.

16 ف ي ل + المرتزقة.

17 ف ي: شيئاً من الزكوات المشروعة وغيرها؛ ل: من الزكاة العشرية و غيرها.

18 ي - من أهل الزكاة.

19 ت: ولا يجوز إقطاع أهل الفئى مال الصدقات.

20 ص - لأن كل واحد من هذين المالين لأقوام موصوفين بصفة استحقاقه فلا يجوز صرفه الي غيرهم.

21 ف ي ل - رحمه الله.

22 ت: وقال أبوحنيفة يجوز صرف كل واحد من مال الفئى والصدقات فى كل واحد من الفريقين.

23 ص - فإن كان... كفايته به.

24 ف: الأرزاق.

25 ص ف ي: ثلاثة.

26 ص: وهو قسمان؛ ت: وهو ضربان.

الأول: إقطاع المعادن الباطنة في الأرض والمقاطع الباطنة² هي التي لا يتوصل الي نيلها إلا بعملٍ ومؤنةٍ كمعادن الذهب والفضة والنحاس والحديد³ ونحو ذلك.⁴

فيجوز للإمام أن يقطع منها ما يتمكن⁵ المقطع⁶ فيه والأخذ منه⁷ وهذا إقطاع إرفاق⁹ لا بملك المقطع به رقبة المعدن بل يرتفق به مدة عمله فيه¹⁰ ومقامه عليه وليس لأحد إزعاجه¹¹ عنه فإذا¹² أعرض عنه زال حكم الإقطاع وعاد إلي ما كان عليه.¹³

فصل: [في حكم إقطاع المعادن الظاهرة]¹⁴

فأما¹⁵ المعادن الظاهرة وهي¹⁶ التي¹⁷ يتوصل الي نيلها¹⁸ بغير عملٍ¹⁹ لبروز الجواهر المقصود منها وظهوره²⁰ كالملاح والكحل والقار والنفط والكبريت.²¹

فلا يجوز²² إقطاعها بحالٍ؛ بل هو²³ مشترك بين عموم الناس²⁴ / [148و] لا يختص به أحد دون أحدٍ²⁵ لا بإقطاع ولا غيره. فإن أقطع السلطان شيئاً من ذلك لم²⁶ يصح إقطاعه بل²⁷ يكون المقطع وغيره فيه سوءاً.

الضرب 28 الثاني: إقطاع²⁹ ما بين العامر من الشوارع³⁰ والرحاب ومقاعد الأسواق إذا لم يكن مختصاً بملك أحدٍ ولا يضر بالمارة. فإذا رأى³¹ السلطان³² أن يقطعه لمن³³

¹ ل: الضرب الأول.

² ف ي ل - والمقاطع الباطنة.

³ ف ي ل - والحديد.

⁴ ف ي ل: ونحوها.

⁵ ف ي ل: ما يمكن.

⁶ ف ي ل + العمل.

⁷ ت + وإذا أقطع السلطان شيئاً من ذلك فالأصح أنه.

⁸ ي: هو؛ ت - وهذا.

⁹ ف: أرزاق.

¹⁰ ي - فيه.

¹¹ ص: إن عاجه.

¹² ص: فلو؛ ت: فإن تركه و.

¹³ ت + وقيل إنه يملكه كسائر أملاكه وهذا ضعيف.

¹⁴ ص ف ي - فصل في حكم إقطاع المعادن الظاهرة.

¹⁵ ص: وأما.

¹⁶ ف ي ل + ما ظهر جواهرها المقصود منها بحيث.

¹⁷ ف ي ل - التي.

¹⁸ ت: التي يكون نيلها ظاهراً.

¹⁹ ف ي ل + ومؤنة؛ ت: لاحتاج الى عمل.

²⁰ ف ل ت - لبروز الجواهر المقصود منها وظهوره.

²¹ ت + والحرر.

²² ف ي ل: فهذه لا يجوز.

²³ ف ي ل: ذلك.

²⁴ ت: فهذا كله مشترك بين عامة المسلمين.

²⁵ ت + كالأنهار الجارية والعيون السارحة لما روى أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع أبيبض بن حمال ملح مأرب فلما أعلم أنه كالماء العذب من ورده أخذه رد النبي صلى الله عليه وسلم إقطاعه.

²⁶ ي: لا.

²⁷ ف ي ل: و.

²⁸ ص: القسم.

²⁹ ت: من إقطاع الإرفاق.

³⁰ ت + والطرق.

³¹ ف ي ل - فإذا رأى.

³² ف ل: فللسلطان؛ ت: يجوز للسلطان.

³³ ل: لم.

يرتفق¹ به بالعود² بالبيع³ والشراء⁴ وغير ذلك من أنواع الارتفاق⁵ جاز⁶ ويكون المقطع أحق بها⁷ من غيره مهما شاء⁸.

ولا يجوز لأحد⁹ أن يأخذ¹⁰ عوضاً¹¹ ممن يرتفق¹² بهذه الأماكن¹³ سواء ارتفق بها¹⁴ بإذن الإمام أو بغير إذنه.

ومن¹⁵ سبق إلى ما يقطعه¹⁶ الإمام¹⁷ من ذلك جاز أن يرتفق¹⁸ به إلى أن يقوم عنه بمتاعه¹⁹.

الضرب الثالث: 20 إقطاع الحمى. 21

يجوز²² للسلطان أن يحمي موضعاً²³ من الموات لرعي مواشي²⁴ الصدقة²⁵ وخيل المقاتلة²⁶ ومواشي الفقراء والضعفاء²⁷ عن **[148ظ]** الإبعاد في طلب المرعي²⁸.

ولا يجوز أن يحمي جميع الموات ولا أن يحمي الماء العد²⁹ ولا أن يحمي لنفسه³⁰ خاصة³¹ ولا لقوم³² معينين دون غيرهم³³.

فإن كان³⁴ الحمى³⁵ عامّاً استوى³⁶ فيه الغني والفقير والمسلم والذمي

1 ف: رفق.

2 ت: بالجلوس.

3 ف ي ل: والبيع.

4 ف ي ل - والشراء.

5 ف + بهذه الأماكن؛ ي ل + إذا رأي ذلك.

6 ي ل - جاز؛ ت: والشراء خاصة من غير بناء ولا نحوه.

7 ل: به.

8 ف - جاز ويكون المقطع أحق بها من غيره مهما شاء.

9 ي ل - لأحد؛ ت: وليس للسلطان ولا لإحد.

10 ف - ولا يجوز لأحد أن يأخذ.

11 ف + أو أجره؛ ي ل - عوضاً.

12 ي ل: ارتفق.

13 ف - ممن يرتفق بهذه الأماكن؛ ي ل + عوضاً أو أجره.

14 ف ي ل: سواء كان ارتفاقه؛ ت: جلس.

15 ت: فإن.

16 ص ل: لم يقطعه.

17 ف ي ل ت: السلطان.

18 ف ي ل: فهو أحق بالارتفاق؛ ت: له الارتفاق به.

19 ف ي ل: بجميع متاعه.

20 ص: الفصل.

21 ص - إقطاع الحمى.

22 ف ي ل: فيجوز.

23 ت: بقة.

24 ت: إبل.

25 ت + والجزية.

26 ت: المجاهدين.

27 ف ي ل - و.

28 ت: في طلب النجعة لأن النبي صلى الله عليه وسلم حمى البقيع وحمى ابوبكر رضي الله عنه بالبرزة وحمى عمر رضي الله عنه.

29 ص ت: العذب.

30 ل: نفسه.

31 ف ل + ولا للأغنياء خاصة.

32 ل: ولا تقوم.

33 ت: ولا للأغنياء بل إذا حمى لمصالح المسلمين كما ذكرناه جاز ولا يجوز لغير السلطان أن يحمي شيئاً.

34 ف ي ل: حمى.

35 ف ي ل: حمّا.

36 ت: تساوى.

وإن كان خاصاً¹ بالفقراء منع منه الاغنياء أو خاصاً² بالمسلمين³ منع منه أهل الذمة.
وليس لغير السلطان أن⁴ يحمي شيئاً من ذلك ولا لإحد⁵ أن يحمي⁶ الموات الذي حماه
السلطان.⁷
فإن⁸ زالت الحاجة إلى الحمي أو⁹ اقتضت¹⁰ المصلحة تغييره¹¹ جاز¹² نقضه ورده إلي ما كان
عليه قبل الحمي.

الباب الرابع: 13 في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصد 14 للجهاد 15

كان أبوبكر وعلي رضي الله عنهما يريان التسوية بين الناس في العطاء¹⁶ بقدر الحاجة¹⁷ ولا
يفضلان فيه¹⁸ بسابقة¹⁹ [149و] ولا بغيرها²⁰ وعملاً بذلك²¹ في خلافتهم²² وبه قال الشافعي
ومالك²³ وكان عمر بن الخطاب²⁴ وعثمان رضي الله عنهما يريان التفضيل فيه²⁵ بالسابقة في الدين
والهجرة وعملاً²⁶ به في خلافتهم²⁷ وبه قال أبو حنيفة ولما وضع عمر²⁸ الديوان وفضل بالسابقة²⁹
جعل أهل العطاء طبقات.

الطبعة الاولى: من شهد غزاة بدر من المهاجرين ففرض³⁰ لكل واحد منهم في السنة خمسة
آلاف³¹ منهم عثمان وعلي وطلحة والزبير وفرض¹ لنفسه معهم خمسة آلاف² وألحق بهم العباس

1 ف ي ل: وإن خصه.

2 ي ل: خصه.

3 ف - منع منه الاغنياء او خاصاً بالمسلمين.

4 ف - أن.

5 ف ي ل - لإحد.

6 ص: يحيي.

7 ت + ولا يملكه إن فعل ذلك والله سبحانه وتعالى أعلم.

8 ف ي ل: ثم اذا؛ ت: وإذا.

9 ي: و.

10 ت: ظهر له.

11 ت: في تغير الحمي.

12 ت: فله.

13 ت: الباب الثامن.

14 ص: المرصودون؛ ت: أهل.

15 ت + كان النبي صلى الله عليه وسلم يسوي بين الناس في قسمة الغنيمة ولا يفضل فيه أحدًا على أحد بشرف ولا شجاعة ولا قدم
هجرة ولا غير ذلك من الصفات المحمودة.

16 ف: إقطاعاتهم؛ ي: عطائهم؛ ل: إعطائهم.

17 ف ي ل + كما سنذكره.

18 ف ي ل - فيه.

19 ل: سابقة.

20 ف ي ل: ولا غيرها.

21 ف ي ل: بذلك عملاً.

22 ف: خلافتهم.

23 ف ي + رحمهما الله تعالى؛ ت + وليس معنى التسوية أن يسوي بينهم في قدر المعطى بل معناه أن يعطى كل إنسان قدر حاجته
وكفايته.

24 ف ي ل: عمر.

25 ف ي ل: في العطاء.

26 ف ي ل: وبذلك عملاً.

27 ف: خلافتهم؛ ت + ولما ناظر عمر ابابكر حين سوى بين الناس فقال أتسوي بين من هاجر الهجرتين وصلى إلى القبلتين وبين
من أسلم عام الفتح خوف السيف فقال ابوبكر رضي الله عنه إنما عملوا لله وإنما أجورهم على الله وإنما الدنيا بلاغ فقال عمر لا أجعل
من قاتل رسول الله صلى الله عليه وسلم كمن قاتل معه ولما استخلف.

28 ف ي ل + رضي الله عنه.

29 ص: فيه بالمسابقة.

30 ف: وفرض.

31 ف ي: ألف؛ ت + درهم.

والحسن والحسين لمكانهم من رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يفضل على أهل بدرٍ أحدًا إلا أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم ففرض⁴ لكل واحدة⁵ منهن في السنة⁶ عشرة آلاف⁷ درهم⁸ وفرض⁹ لعائشة¹⁰ اثني عشر ألفًا. / [149ظ]

الطبقة الثانية: من شهد بدرًا من الأنصار ففرض¹¹ لكل واحدٍ منهم في السنة¹² أربعة آلاف¹³ درهم.¹⁴

الطبقة الثالثة: من هاجر قبل الفتح مثل خالد بن الوليد¹⁵ وعمرو بن العاص ففرض¹⁶ لكل واحدٍ منهم في السنة¹⁷ ثلاثة آلاف¹⁸ درهم.²⁰

الطبقة الرابعة: من أسلم بعد الفتح مثل أبي سفيان²¹ وابنه معاوية²² ففرض لكل واحدٍ منهم في السنة²³ ألفين وكذلك²⁴ الأحداث من أبناء المهاجرين والأنصار.²⁵

الطبقة الخامسة: من أسلم بعد هؤلاء²⁶ وجعل أهل هذه الطبقة متفاضلين ففرض لهم²⁷ من ألفين إلى ألفٍ إلى خمس مئة²⁸ إلى ثلاث مئة²⁹ على³¹ قدر منازلهم وجهادهم وقرائتهم القرآن ولم ينقص أحدًا من الرجال عن ثلاث مئة³² مئة.³³

-
- 1 ي: وجعل.
 - 2 ي: ألف؛ ت + درهم.
 - 3 ف ي ل: النبي.
 - 4 ف ي ل: فإنه فرض.
 - 5 ل: واحد.
 - 6 ف ي ل - في السنة.
 - 7 ي: ألف.
 - 8 ف ي ل - درهم.
 - 9 ت: وزاد.
 - 10 ص: لعائشة؛ ف ي + رضي الله عنها؛ ت + ألفين لمحلها ومحل أبيها من رسول الله صلى الله عليه وسلم.
 - 11 ص: فعرض.
 - 12 ف ي ل - في السنة.
 - 13 ي: ألف.
 - 14 ف ي. + منهم كذا.
 - 15 ف: مثل بن الوليد.
 - 16 ف: وفرض.
 - 17 ف ي ل - في السنة.
 - 18 ص ف ي: ثلثة.
 - 19 ي: ألف.
 - 20 ف ي ل - درهم؛ ت + وفرض لإبنه عبد الله معهم وكان قد هاجر معه فلما روجع فيه قال إنما هاجر تبعًا لأبيه فرضي الله عنه و أرضاه.
 - 21 ل - أبي سفيان.
 - 22 ف ي ل: معاوية وأبيه؛ ت + وصفوان بن أمية وعكرمة بن أبي جهل.
 - 23 ف: من السنة.
 - 24 ف ي ل: وألحق بهم؛ ت: وساوى بهم.
 - 25 ت + ومنهم إبنه عبد الله لكنه فضل أسامة بن زيد وعمر بن أبي سلمة لمكانهما من رسول الله صلى الله عليه وسلم فأسامه بن مولاة وعمر ربيبه.
 - 26 ت + كمن أسلم في آخر أيام رسول الله صلى الله عليه وسلم.
 - 27 ف ي ل - ففرض لهم.
 - 28 ي ل: خمس مائة.
 - 29 ص ف ي: ثلث.
 - 30 ي: ثلث مائة.
 - 31 ت: وفاضل بين أهل هذه الطبقة على.
 - 32 ص ف ي: ثلث.
 - 33 ص: علي ثلثمائة؛ ت + درهم وفرض للطفل مائة درهم فإذا ترعرع مائتي درهم.

وقال: ¹لئن كثر المال لأفرض ²لكل واحد أربعة آلاف ³درهم ⁴ألف ⁵لفرسه وألف ⁶/150 و سلاحه وألف لفسره ⁷وألف يخلفها عند أهله وهذا متمسك ⁸صالح الأئمة والسلاطين ⁹في المصير ¹⁰إلى هذا التقدير عند كثرة المال على المسلمين. ¹¹

الفصل الأول: [كيفية تقسيم العطاء] ¹²

قد ¹³تقدم أن أبا بكرٍ وعلياً كانا يسويان بين الناس في الأَعْطاء ¹⁴وبه قال الشافعي ومالك. وليس المراد في التسوية ¹⁵أن يعطي ¹⁶كل إنسانٍ قدر حاجته ¹⁷وكفايته ¹⁸بالمعروف كما سيأتي تفصيله. ¹⁹ولا يزداد ²⁰أحد ²¹على قدر كفايته ²²وإن كثر المال واتسع. ²³

ولا يفضل أحداً على أحدٍ بشرفٍ في نسبٍ ²⁴أو سبقٍ ²⁵أو هجرةٍ ²⁶بل يستوي ²⁷في إعطاء قدر الكفاية الشريفة ²⁸وغيره لأنهم ²⁹إنما يعطون ³⁰لما أرسدوا ³¹نفوسهم له من الجهاد وأسبابه وكلهم فيه ³²سواء.

وقال أبو حنيفة رحمه الله ³³إذا كثر المال ³⁴جاز أن تزداد ³⁵/150 المرتزقة ³⁶على قدر ³⁷الكفاية.

¹ ت: وروى أنه قال.

² ي ل: لأفرض.

³ ف ي: ألف.

⁴ ي ل - درهم.

⁵ ف: ألفاً.

⁶ ف: ألفاً.

⁷ ف: ألفاً تسره.

⁸ ف ي ل: متمسك حسن.

⁹ ف ي ل - صالح الأئمة والسلاطين.

¹⁰ ف ي ل: للمصير.

¹¹ ف ي ل - علي المسلمين.

¹² ص ف ي - الفصل الأول كيفية تقسيم العطاء.

¹³ ي ل - قد.

¹⁴ ف ي ل: في العطاء.

¹⁵ ف ي ل: بالتسوية في القدر المعطى.

¹⁶ ف ي ل: بل أن يعطى.

¹⁷ ف ي ل + وحاجة عياله.

¹⁸ ف ي ل: وكفايتهم.

¹⁹ ف ي ل + إن شاء الله تعالى.

²⁰ ف ي ل: ولا يزداد.

²¹ ي ل - أحد.

²² ف: علي قدر الكفاية؛ ت + لأن بيت المال لا يوضع إلا في الحقوق الشرعية.

²³ ف ي ل - واتسع.

²⁴ ف: بنسب شرف؛ ي ل: بنسب في شرف.

²⁵ ف + بحرّية.

²⁶ ف - أو هجرة.

²⁷ ي: يسوى.

²⁸ ف ي ل + والشجاع.

²⁹ ل: لأنه.

³⁰ ص: يعطوا؛ يعطى المجاهدون منه.

³¹ ص: كما أرسدوا.

³² ف ي ل ت: في ذلك.

³³ ف ي ل - رحمه الله

³⁴ ف ي ل + واتسع؛ ت: إذا كان في المال سعة.

³⁵ ف ي ل: يزداد.

³⁶ ف ي ل: المرتزق.

³⁷ ف ي ل - قدر.

الفصل الثاني: [مخصصات السلطان من بيت المال]¹

وللسلطان² أن يأخذ من بيت المال على³ قدر كفايته اللائقة بحاله وبعبيده وإمائه وخدمه وغلمانه ودوابه⁴ بالمعروف⁵.

قال عمر: ⁶ "إني أنزلت نفسي من مال الله بمنزلة وليّ اليتيم⁷ إن استغنيت استعفت وإن افتقرت أكلت بالمعروف". ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش⁸.

الفصل الثالث: [ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال]⁹

ويفرض¹⁰ السلطان لكل واحدٍ من الأمراء والأجناد على حاله¹¹ بقدر حاجته¹² وكفايته اللائقة¹³ بحاله بالمعروف فيتعرف حاله ومن عنده¹⁴ من الزوجات والأولاد والعبيد والإماء والغلمان¹⁵ والدواب وما يحتاج إليه من السلاح والخيول والإبل والدواب¹⁶ لحمل¹⁷ سلاحه وزاده¹⁸ وعلف دوابه في سفر الجهاد. فيفرض له نفقة جميعهم¹⁹ وكسوتهم²⁰ وسائر مؤنهم²¹.

ويراعي في ذلك الزمان²² والرخص²³ وعادة البلد في المطاعم/^{151و} والملابس الشرعية وما يليق بحال²⁴ ذلك الشخص في مروّته²⁵ ومنزلته²⁶ فيكفيه بذلك المؤنات كلها ليتفرغ للجهاد ويفرغ²⁷ للاستعداد²⁸ له وإرصاد نفسه لأجله²⁹.

الفصل الرابع: [ما لايجوز عطاؤه من بيت المال]³⁰

ولا يعطي لما يتخذ من الدواب للزينة³¹

1 ص ف ي - الفصل الثاني مخصصات السلطان من بيت المال.

2 ف ي ل: للسلطان.

3 ف ي ل - علي.

4 ف ي ل + وآلاته وسلاحه.

5 ت + من غير إسراف ولا تقتير.

6 ف ي ل: وعن عمر رضي الله عنه قال.

7 ف ي ل: مال اليتيم.

8 ص - ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش.

9 ص ف ي - الفصل الثالث ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال.

10 ت: ويقرض.

11 ف ي ل - علي حاله؛ ت: من العطاء والإقطاع.

12 ف ي ل: قدر حاجته.

13 ل: اللائقة.

14 ف ي ل: وما عنده؛ ت: ومنزلته في.

15 ف ي ل - والغلمان.

16 ي - وما يحتاج إليه من السلاح والخيول والإبل والدواب.

17 ف: تحمل زاده و؛ ل: لحمل زاده و.

18 ل - وزاده.

19 ف ي ل: قدر جميع ذلك وكلما يحتاج إليه من نفقة.

20 ف ي ل: وكسوة.

21 ف ي ل: المؤنات.

22 ف ي ل ت + والمكان.

23 ف ي ل + والغلاء.

24 ف ي ل: بالحال.

25 ف ي ل: بالنسبة الي مروءة الشخص.

26 ت - وما يليق بحال ذلك الشخص في مروّته ومنزلته.

27 ف ي ل - ويفرغ.

28 ف: والإستعداد؛ ي ل: والإستعداد.

29 ف ي ل - وإرصاد نفسه لأجله.

30 ص ف ي - الفصل الرابع ما لايجوز عطاؤه من بيت المال.

31 ف ي ل: للزينة من الدواب.

ولا من¹ العبيد² إذا³ كان فيهم مصلحة في الجهاد من قتال⁴ أو⁵ غيره فيعطي⁶ لهم وإن كثر عددهم. ومن نقت⁷ دابته في الحرب أو هلك⁸ سلاحه ولم يكن محسوباً⁹ عليه في عطائه¹⁰ عوض عنه.¹¹

الفصل الخامس: [وقت العطاء]¹²

ويستحب¹³ أن يكون للعطاء¹⁴ وقت معين من السنة.¹⁵ ويفرق¹⁶ في كل سنة مرة فإن اقتضت المصلحة تفريقه¹⁷ في السنة¹⁸ مرتين أو أكثر جاز.

وإذا تأخر العطاء عن المرتزقة بعد استحقاقهم وكان في بيت المال شيء فلهم¹⁹ مطالبة²⁰ السلطان²¹ به²² وإن لم يكن في بيت المال شيء أو²³ أعوزه²⁴ بعضه كان ذلك²⁵ ديناً¹⁵¹ على بيت المال وليس لهم مطالبة السلطان به حتى يجتمع.

وإذا فاض بيت المال عن عطاء المرتزقة²⁶ جاز صرفه إليهم عن السنة المستقبلية.²⁷ ويجوز²⁸ صرفه²⁹ في إصلاح الحصون³⁰ والسلاح³¹ والكراع ليكون عدة³² لهم.

الفصل السادس: [استحقاق العطاء لأسر الشهداء ومدته]³³

- 1 ف ي ل - ولا من.
- 2 ف ي ل: والتلى المحرم والعبيد.
- 3 ف ي ل: إلا إذا.
- 4 ف ي ل: في القتال.
- 5 ف ي ل: و.
- 6 ف ي ل: فحينئذ يعطى.
- 7 ف: وقفت.
- 8 ص: كثر؛ ت: تلف.
- 9 ص: محبوساً.
- 10 ت + أو إقطاعه.
- 11 ت + ولا يعطى لعبيد أو دواب أو ملابس محرمة يتخذها للزينة المجردة من غير مصلحة تتعلق بالجهاد فإن كان فيهم مصلحة في الجهاد جاز.
- 12 ص ف ي- الفصل الخامس وقت العطاء.
- 13 ت: ينبغي.
- 14 ت: لتفرقة العطاء.
- 15 ت: إما في السنة أو في بعضها.
- 16 ف ي ل: ويكون العطاء.
- 17 ف ي ل: أن يكون.
- 18 ف ي ل: فيها.
- 19 ت: فللمرتزقة.
- 20 ف ي ل ت: المطالبة.
- 21 ف ي ل ت - السلطان.
- 22 ت + حتى يجتمع في بيت المال ويكون ما تأخر لهم مرتباً على بيت المال.
- 23 ف ي - أو.
- 24 ف ي ل: أعوز.
- 25 ف - ذلك.
- 26 ف ي ل: الأجناد؛ ت: إذا كان في بيت المال سعة.
- 27 ت: المقيلة.
- 28 ف ي ل: جاز.
- 29 ت: وأن يصرف.
- 30 ت: وعمارة الحصون.
- 31 ف ي ل: وفي السلاح.
- 32 ت: ومصالح المسلمين.
- 33 ص ف ي - الفصل السادس استحقاق العطاء لأسر الشهداء ومدته.

إذا مات بعض المرتزقة من الأجناد استمر عطاؤه على بناته وزوجاته إلى أن يتزوجن¹ وعلى صغار أولاده الذكور² إلى أن يبلغوا أو يستقلوا³ بالكسب أو يرغبوا في اكتسابهم⁴ في المرتزقة المجاهدين وعلى الأعمى والزمن⁶ منهم⁷ أبدًا.⁸

كل ذلك للترغيب في الجهاد⁹ والتفرغ له كيلا يشتغلوا عنه¹⁰ بتحصيل¹¹ ما يعود¹² على¹³ أولادهم من بعدهم.

وإذا مات المرتزق¹⁴ بعد الحول صرف حقه فيه إلى ورثته¹⁵ وإن مات¹⁶ في أثناء الحول صرف¹⁷ إليهم¹⁸ حصته¹⁹ ما مضى من الحول.²⁰ [152و]

الفصل السابع: [أحكام متفرقة]²¹

إذا أراد بعض الأجناد المرتزقة إخراج نفسه من الديوان²² وترك الاشتغال بأسباب الجهاد فإن كان ممن يستغني عنه جاز²³ وإن كان ممن يحتاج إليه لشجاعته²⁴ وتدبيره²⁵ وتخبيره²⁶ وتجربته²⁷ لم يجز له ذلك ولم يمكنه السلطان منه. فإن كان له²⁸ سعة يحصل²⁹ معها³⁰ أسباب الجهاد³¹ من غير رزق الجهاد السلطان³² فتبرع بذلك جاز بل هو أفضل.³³

وإذا جرد³⁴

1 ت: ما يكفيهن.

2 ص: المذكور.

3 ف ي: ويستقلوا.

4 ف ي ل: جعلهم؛ ت: أهلية الجهاد.

5 ف ي ل: من.

6 ف ي ل: وعلي أولاده الزمنى والعميان.

7 ف ي ل - منهم.

8 ت + قدر الكفاية.

9 ت + أهل الجهاد وتوفير خواطرهم عليه وتطبيب قلوبهم على عيالهم بعدهم..

10 ف ي ل - عنه.

11 ل: بما يتحصل.

12 ف ي ل + نفعه.

13 ل: في.

14 ي: المرتزقة.

15 ف ي ل - بعد الحول صرف حقه فيه الي ورثته.

16 ف ي ل - وإن مات.

17 ي ل: صرفت.

18 ف ي ل ت: الي ورثته.

19 ف ي ل: حصة.

20 ت: ما يخصه من السنة من عطائه.

21 ص ف ي - الفصل السابع أحكام متفرقة.

22 ف ي ل ت: المرتزقة.

23 ف ي ل ت + له ذلك.

24 ف ي ل + ورأيه.

25 ف + وبحرسه.

26 ي ل - وتخبيره.

27 ف - وتخبيره وتجربته؛ ت + وحسن رأيه.

28 ص: لها.

29 ص: تحصل.

30 ف + يمكنه من؛ ي ل + تمكنه من؛ ت + يتمكن بها من تحصيل.

31 ف ي ل + والقيام به من غير العطاء.

32 ف ي ل - من غير رزق الجهاد السلطان؛ ت: عطاء السلطان.

33 ت: فتبرع بترك العطاء مع قيامه بأسباب الجهاد من ماله فهو أفضل أو أعظم أجرًا.

34 ت: ندب.

السلطان¹ جيشًا أو سريةً لقتال مشروع فامتنعوا لغير² عذر سقطت أرزاقهم³ وإن كان لهم عذر في الامتناع منه لضعفهم⁴ أو تحريم ذلك القتال شرعًا⁵ لم تسقط أرزاقهم بامتناعهم⁶.

والله عز وجل⁷ أعلم بالصواب⁸. الحمد لله⁹ وحده صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه¹⁰ وسلم¹¹ تسليمًا كثيرًا إلي يوم الدين. وحسبنا الله ونعم الوكيل. من كتابه الفقير لله تعالى تامين الأنأى الأشرف في ووافق الفراغ منه ثاني يوم عيد الله الأكبر 880.

الباب الخامس: 12 في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان

قال العلماء: /152ظ الديوان هو الدفتر الموضوع لحفظ ما يتعلق بالسلطان من ضبط الجيوش والأعمال والعمال والأموال.

ويجوز أن يكون أصله من دون الأشياء إذا جمعها لأنه يدني بعضها من بعض¹³.

وقيل: إن كسري اطلع على ديوانه وهم يحسبون مع أنفسهم فقال ديوانة أى مجانيين فسموا بذلك ثم حذفت الهاء تخفيفًا.

وأول من وضع الديوان في الإسلام عمر بن الخطاب رضي الله عنه لما كثرت الجنود¹⁴ واتسعت الأموال واحتاج إلي ضبطهم وأشار عليه الصحابة به¹⁵ في ذلك وكان ذلك في سنة عشرين¹⁶ وقيل سنة ستة عشرة.

واصول ديوان السلطنة تنقسم إلي أربعة أقسامٍ ولكل واحدٍ منها فروع وتفاصيل يعرفها أهل ذلك.

القسم الاول: ديوان /153و الجيش

قال العلماء يستحب للسلطان أن يضع ديوانًا يثبت فيه أسماء جميع الأجناد المرتزقة المرصدين للجهاد كما فعل عمر رضي الله عنه¹⁷ ويكتب فيه قدر أرزاقهم وعطائهم وإقطاعهم وجهات ذلك ونواحيه¹⁸.

ولا يثبت في ديوان الجيش امرأة ولا صبيًا ولا مجنونًا¹⁹

1 ت + أو ناييه.

2 ف ي ل ت: من غير.

3 ت: عطائهم وانحل إقطاعهم.

4 ف ي ل: من ضعف؛ ت: من كثرة العدو كثرة لا تحتمل أو نحو ذلك مما يعد عذرًا لمثلهم.

5 ف ي ل: ارتكاب محرم بذلك القتال.

6 ص ت - بامتناعهم.

7 ل - عز وجل؛ ت: سبحانه وتعالى.

8 ي ل ت - بالصواب.

9 ي: والحمد لله رب العالمين؛ ل: تم والله الحمد.

10 ل - وصحبه.

11 ل + غفر الله لكتابه و لقرائه و للناظر فيه و لجميع المسلمين أمين تم الكتاب بعون الملك الوهاب في يوم الأحد سنة أربعين و مائة بعد ألف من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله وسلم سنة 1140 هـ.

12 ت: الباب العاشر.

13 ت + وقيل الديوانه بالفارسية اسم للشياطين فسمي الكتاب بذلك لحذقهم في الكتابة.

14 ت: جنود الإسلام و أمواله.

15 ت + عثمان بن عفان وخالد بن الوليد وغيرهما فأمر عقيل بن أبى طالب ومخزومة بن نوفل وجبير بن مطعم وهم من قريش أن يكتبوا الناس على منازلهم وأن يبدوا بنى هاشم ثم يقدموا الاقرب فالاقرب الى رسول الله صلى الله عليه وسلم.

16 ت + وفيه فتحت مصر وفتح الشام سنة أربع عشرة.

17 ت + من الامراء وغيرهم فقد روى حذيفة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال أكتبوا من تلفظ بالإسلام الحديث. فيصلح ذلك دليلًا على انه من السنة ولإتفاق الصحابة عليه ولأن الحاجة تدعو اليه.

18 ت + وإنما يثبت في الجيش اسم من اتصف بست صفات وهي الذكور والبلوغ والحرية والإسلام والسلامة من النقص المانع من القتال والاقدام على الحروب ومعرفة كيفية القتال.

19 ت + ولا عبد ولا ذمي ولا ضعيف.

ولا من لا يصلح للقتال كالأعمى والزمن¹ ولا من تضعف نفسه عن القتال؛ لأن هؤلاء ليسوا من أهل القتال.

قال ابن عمر رضي الله عنه عرضت على النبي صلى الله عليه وسلم يوم أحد فلم يجزني وعرضت عليه يوم الخندق فاجازني فرأني قد بلغت.

فإن كان هؤلاء من عيال المقاتل حسبوا من عياله وأعطى بسببهم تنمة الكفاية ولا يستقلون بالعطاء.

قال أبو حنيفة رحمه الله يجوز إفراد العبد بالعطاء² ولا يجوز/[153ظ] لمن علم من نفسه العجز عن الجهاد وأهليته أن يكتب في ديوان المجاهدين ولا أن يأخذ ما هو مرصد لهم استغلالاً.³

ويستحب للإمام أو نائبه أن يأخذ البيعة على الجند عند إثباتهم في الديوان فإن كان المثبت مشهور الذكر، كبير القدر كالأكابر من الأمراء وغيرهم إكتفى بشهرته⁴ وإن لم يكن مشهوراً كتب⁵ اسمه ونسبه⁶ وصفته وحلاه ليتميز بها عن غيره.⁷

ويستحب أن يجعل للأجناد نقباء وعرفاء تعرض على السلطان أحوالهم وترفع إليه أخبارهم وتجمعهم عند الحاجة إليهم.

لما روي أنّ النبي صلى الله عليه وسلم جعل عام خيبر على كل عشرة عريقاً وكان للأنصار اثني عشر نقيباً.⁸

القسم الثاني: 9 ديوان العمال على جهة الأعمال/[154و]

ويشتمل على ذكر مولى العمال وذكر العمال وحدود الأعمال وزمن الولاية المقرر على العمل من الجارى.¹⁰

القسم الثالث: 11 ديوان ما يختص بالأعمال من رسوم الأموال¹²

ويشتمل على تحديد كل عمل وأحكام نواحيه وأرضه وسقيه ومقادير مساحته وارتفاعه وتسمية أربابه وخراجه أو مقاسمته وجزيته وعشوره ومعانده.¹³

1 ت + ومقطوع اليد ولا أعرج راجلاً فإن كان الأرج فارساً جاز اثباته في الديوان ولا يثبت في ديوان الجيش من ضعف منته عن الحروب أو قلت معرفته بالقتال أو تجبن نفسه عن الإقدام لأنه عاجز عن القتال فلا يرصد لذلك.

2 ت + وهو مذهب إبيكر ومنعه الشافعي وهو مذهب عمر بن الخطاب رضي الله عنه.

3 ت: أو يتناول ما هو مرصد لهم لنفسه.

4 ت + ولم يحسن ذكر صفته وحليته لأن ذلك لا يليق به.

5 ت: ذكر.

6 ت + وقبيلته و سبه.

7 ت + ويعرف بها وبه عريفه ليتعرف أحواله ويحضره عند الحاجة إليه. من ولإمام الى ولا جناح والحمد لله أنظر: تحرير الأحكام، 332-ظ.

8 ت + ثلاثة من الأوس وتسعة من الخزرج. وقال في غزاة هوازن لما استنزل الأنصار عن السبي إرجعوا حتى ترفع إلينا عرفاتكم أمركم. ويجب أن يكون العرفاء والنقباء أمناء ثقات والله أعلم.

9 ت: الديوان الثالث.

10 ت: وهو يشتمل على ذكر ستة أشياء المولى والمتولى والعمل وزمنه وما يصح به التولية والمقرر على العمل. من الاول الى أن يستنيب أنظر: تحرير الأحكام، 34-و35-ظ.

11 ت: الديوان الثاني.

12 ت: ديوان رسوم الأموال المختصة.

13 ت: ووظيفته أن يميز كل عمل بما يتميز به عن غيره ويفصل نواحيه عند اختلاف أحكامها ويبين ما فتح عنوةً وما فتح صلحاً وحكم أراضيها الخراجية والعشرية والسقي من البعل ومقدار مساحته ومبلغ ضريبته من عين أو غلة أو مقاسمة بثلث أو نصف أو ربع وما هو خراج وما هو كالجزية كما تقدم وتسمية أربابه ومقادير ارتفاعه وعدد ما في كل ناحية من أهل النمة وما على كل واحد منهم من مقادير الجزية واعتبارهم كل سنة ليثبت من بلغ ويسقط من مات ويبين ما في ذلك العمل من المعادن واعدادها وأجناسها وأنواعها وما فيه من عشور تجارات الكفار ونحو ذلك.

القسم الرابع: ¹ديوان ما يختص ببيت المال من دخلٍ وخرجٍ²

وعليهم ضبط ما يختص بحقوقه وما يختص من جهته وما تقدمت جهاته وبيت المال مرصد لمصالح المسلمين.³ فإن ضاق عن الجميع اقتنض عليه ولي الأمر. فإن مات قبل وفائه كان على من ولى بعده قضاؤه.⁴

وإن **[154ظ]** فضل بيت المال كان لما ينوب من حوادثٍ تقع. وقال الشافعي رضي الله عنه يفض على من يعم مصالح الإسلام وصالح المسلمين.⁵

والله المستعان وعليه المتكال وهو حسينا ونعم الوكيل صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم تسليماً كثيراً والحمد لله رب العالمين. **[155و]**

¹ ت: الديوان الرابع.

² ت: ديوان دخل بيت المال وخرجه.

³ ت: وبيت المال عبارة عن الجهة كما تقدم فكل مال استحقه المسلمون مطلقاً من غير تخصيص لمستحق معين فهو من حقوق بيت المال وذلك كخمس الخمس ومال الخراج وغيره مما تقدم من جهات بيت المال وقد تقدم تفصيله في باب العطاء فكل مال مرصد لمصالح المسلمين. من فهو من مال بيت المال الى من بيت المال في شئٍ فصل أنظر تحرير الأحكام و.36a.

⁴ ت: إذا ضاق بيت المال عن مصارفه قدم منها ما يصير بتأخيره ديناً عليه كأرزاق الجند ونحوها. فإن ضاق عن جميع مصارفه للسلطان ان يقترض على بيت المال ما يصرفه في مصارفه ويوفى ذلك إذا اجتمعت امواله وعلى من يلي بعده أمر المسلمين قضاء ذلك إن لم يتفق للمقترض قضاؤه.

⁵ ت: وإن فضل مال بيت المال عن مصارفه فقد قال أبو حنيفة يدخر الفاضل لما ينوب المسلمين من حادثٍ ومذهب الشافعي يصرف فيما فيه صلاح المسلمين من الجند وعمارة الحصون وتحصيل السلاح والكراع وغير ذلك من مصالحهم.